

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Güneş Ülkesi Horasan

Büyük Selçuklular Dönemi

Dr. Cihan Piyadeoğlu

GÜNEŞ ÜLKESİ HORASAN
Büyük Selçuklular Dönemi

YAYIN NO: 483

GÜNEŞ ÜLKESİ HORASAN
Büyük Selçuklular Dönemi
Dr. Cihan Piyadeoğlu

© Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika No: 16228

1. Basım, Mart 2012

ISBN: 978 - 605 - 5506 - 83 - 4

Yayın Yönetmeni: *Ahmet Nuri Yüksel*
Kapak detayı: *11. yy. Horasan işi bronz ayna*
Baskı: *Yaylacık Matbaası*
Litros Yolu Fatih San. Sit. No: 12/197-203 Topkapı
Tel: (0212) 612 58 60
Kapak Baskı: *Şekil Ofset*
Cilt: *Yedigün Mücellithanesi*

BİLGE KÜLTÜR SANAT

Nuruosmaniye Cad. Kardeşler Han No: 3 Kat: 1 34110 Cağaloğlu / İSTANBUL
Tel: (0212) 520 72 53 - 513 85 04 Fax: (0212) 511 47 74
bilge@bilgeyayincilik.com www.bilgeyayincilik.com

GÜNEŞ ÜLKESİ HORASAN
Büyük Selçuklular Dönemi

Dr. Cihan Piyadeoğlu

Cihan Piyadeoğlu,

1973 yılında Rize’de doğdu. İlk ve ortaöğretimini tamamladıktan sonra 1992 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’ne girdi. Mezun olduğu 1996 yılında aynı bölümün Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans’a başladı. Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü’nde Farsça ve Arapça dersleri aldıktan sonra Tahran’a giderek Farsça eğitimine devam etti. 1999 yılında *Büyük Selçuklular Döneminde Atabegler* başlıklı çalışmasıyla Yüksek Lisans, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)* adlı teziyle de Doktorasını tamamladı. Bir süre Onsekiz Mart Üniversitesi Tarih Bölümü’nde görev yaptı ve çalışma alanıyla ilgili dersler verdi. Halen İstanbul Medeniyet Üniversitesi Tarih Bölümü’nde görev yapmaktadır.

Eserleri:

Çağrı Bey, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

ÖNSÖZ

Horasan adı, sözlükte “*güneş ülkesi*”, “*güneşin doğduğu yer*” anlamına gelir. Hayatın kaynağı “*güneş*” olduğuna göre, “*güneş ülkesi*” dünyanın önemli merkezi olmalıdır. Bunun neticesinde Horasan, sadece Türk devletleri arasında değil, dünya üzerinde kurulmuş en büyük devletlerden biri olan Selçuklular için de her zaman önemini koruyan büyük bir merkez durumunda olmuştur. Nitekim Horasan’ın da önemli iki şehri olan Nîşâbûr ve Merv, devletin dört başkentinden ikisini teşkil etmiştir. Çünkü Horasan, Selçuklular Devleti’nin beşiği, sultanların kudret kaynağı, ilim, ticaret ve zenginliğin de merkezi olarak kabul edilmiştir. Büyük Selçuklular’ın bağımsızlıklarını kazandığı döneme yakın bir tarihte kaleme alınan coğrafya eserinde Horasan: “*İstenebilecek pek çok nimete sahip, altın, gümüş ve diğer madenlerle donatılmış büyük, ferah bir bölgedir.*” şeklinde tarif edilmektedir. Bundan dolayıdır ki; bir devletin Horasan’ı hâkimiyeti altında bulundurması için pek çok sebep mevcuttur.

Selçuklu topluluklarının Horasan’a gelmeleri belki de kade-rin kendilerine oynadığı küçük bir oyundu. İlk olarak kendi istekleri dışında buraya yerleştirilen Türkmenler, ikinci defa çevrelerindeki siyasî ittifakın etkisiyle ve zorunluluk neticesinde buraya göçmüşlerdir. Belki de Horasan’a gelirken akıllarında bağımsızlık düşüncesi taşımamışlar, sadece hayvanlarını otlatabilecekleri verimli otlaklar düşlemişlerdi. Ancak, Horasan için daha fazla şey yapmak gerektiğini anlamaları çok da uzun sürmedi. Nitekim

Selçuklular'ın Horasan'ın sahip olduğu zenginliğin farkına varmaları, onlara büyük bir devletin mimarları olma yolunu da açacaktı.

426/1035 tarihinde Horasan'a gelen Selçuklular, Gazneli Devleti'nin içinde bulunduğu yönetim zafiyetinden de faydalananarak yeni kazanımlar elde etmeye muvaffak olmuşlardı. Gazneliler ile yapılan ilk anlaşmadan sonra sadece "*dihkân*" unvanı alan Tuğrul Bey, beş yıl sonra "*Horasan Emîri*" olarak hutbe okuttuğu gibi, hanedan üyeleri de Horasan'ın değişik bölgelerinde hâkimiyet kurma şansını yakalamışlardı. Kısa süre içinde bir devlet teşkilâtlanmasına giden Selçuklular, kuruluş merkezleri olan Horasan'a da hak ettiği önemi vererek yeni fethettikleri pek çok bölgenin aksine burasının hanedan üyelerinin hâkimiyetinde kalmasına özen göstermişlerdi.

Çalışmamızda da görüleceği üzere, zamanla imparatorluk haline gelen Selçuklular, her alanda Horasan'a büyük önem vermişlerdi. Bölgenin coğrafi konumunun önemi, geçmişten gelen ilmî merkez olma özelliği ve ekonomik gücünün Selçuklular tarafından da fark edildiği açıkça görülmektedir. Nitekim çok eski zamanlardan beri bölgede kurulmuş olan diğer devletlerin de büyük önem verdiği Horasan, Selçuklular ile birlikte hemen hemen her alanda zirve dönemini yaşamıştır. Belli zamanlar haricinde büyük bir devletten beklenildiği şekilde hareket eden Selçuklular, kuruluş merkezleri olan Horasan'ın gelişmesine önemli katkılarda bulunmuş, bunun neticesinde bölge siyasî, ekonomik ve kültürel alanda diğer bölgeler üzerinde etkin olabilmektedir.

Taşıdığı büyük öneme kısa bir vurgu yaptığımız Horasan, bu özelliklerinden dolayı tezimizin de konusunu teşkil etmiştir. Bugüne kadar Büyük Selçuklular Tarihi ile ilgili olarak yapılan pek çok çalışma, şüphesiz ki Horasan coğrafyasına dair bilgiler de içermektedir. Bu sebeple çalışmamızdaki siyasî tarih kısmının mümkün olduğunca kısa tutulmasına özen gösterilmiş, bununla birlikte kaynaklarımızın elverdiğince Horasan'ın zengin kültürel ve sosyal yapısı üzerine daha fazla durma ihtiyacı hissedilmektedir.

Özellikle bölgede yetişmiş bulunan âlimlerin hal tercümeleri verilirken, onların eğitimini üstlenmiş kişilerin de isimleri ve eğitim kurumları da nakledilmek suretiyle Horasan'ın zengin kültürel yapısının ortaya konulmasına gayret edilmiştir. Çalışmamızın bir bölümünde de ekonomik hayat ve bugüne kadar üzerinde pek durulmayan imar faaliyetleri ile Selçuklu el sanatları konusunda bilgiler verilmiştir. Bölgede yaşamış olan âlimlerin hayat hikâyeleri verilerek doğrudan ve dolaylı olarak kültürel zenginliğe vurgu yapılmaya çalışılmıştır. Nitekim biyografiler verilirken zikredilmiş olan medrese, müderris ve diğer âlimlerin isimleri ile birlikte telif edilen eserlerin bu düşünceye katkıda bulunması amaçlanmıştır.

Çalışmamızda nakledilen bilgilerin mümkün olabildiğince Selçuklu dönemi ile doğrudan veya dolaylı bağlantısının olmasına özen gösterilmiştir. Bu sebeple dönemimiz dışında kalmasına rağmen Horasan ile ilgili olarak bazı bilgilerinden faydalanılan kaynakların zamanı da belirtilerek doğabilecek yanlış anlamaların önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Ancak özellikle “Giriş” kısmında şehirlerin genel özellikleri verilirken pek fazla değişiklik olmayacağı da düşünülerek dönemimizden önce kaleme alınan coğrafya kaynaklarının kullanılmasında mahzur görülmemiştir. Metnin içinde ise bu kaynaklarda yer alan bazı bilgiler, kaynağın yazıldığı dönem de belirtilerek karşılaştırma amaçlı olarak değerlendirilmiştir.

Kaynaklarımızın daha ziyade Arapça ve Farsça olması sebebiyle yer veya şahıs isimlerinin okunması sırasında karşılaşılabilecek yanlışları gidermek amacıyla okunuş şeklinde tereddütte kalınan bazı isimlerin orijinal hallerinin verilmesi uygun görülmüştür. Yazımlarda ise ülkemizdeki imlâ birliğine katkı sağlamak amacıyla *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin imlâsı örnek alınmıştır.

Çalışmamızın bu hale gelmesinde, kısaca konunun belirlenmesinden son noktayı koyduğum ana kadar, çalışmalarımı yakından

takip eden, kaynak tespitinden teminine kadar her konuda büyük desteğini gördüğüm hocam Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın'a teşekkür ederim. Diğer taraftan yine çalışmanın en başından itibaren ve son kontrol aşamasında benden maddî manevî desteğini esirgemeyen hocam Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e, ayrıca Prof. Dr. Yaşar Koçak, Prof. Dr. Fahameddin Başar, Yrd. Doç. Dr. Sadi S. Kucur, Yrd. Doç. Dr. Meryem Gürbüz ve Yrd. Doç. Dr. Ömer Kul'a teşekkürü, Yrd. Doç. Dr. Yahya Başkan'a da gecikmiş teşekkürü borç bilirim. Aynı zamanda bizim için mükemmel bir çalışma ortamı sağlayan İSAM Kütüphanesi ve çalışanlarına, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık mensuplarına da bilime olan katkılarından dolayı şükranlarımı ifade eder, çalışmamızın Selçuklular Tarihi alanına faydalı olmasını temenni ederim.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	15
-------------	----

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HORASAN BÖLGESİNDEKİ SİYASÎ OLAYLAR

A. SELÇUKLULAR'IN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI	33
1. Selçuklular'ın İlk Zamanlarında Bölgedeki Siyasî Durum	33
a. Selçuk Bey'in Faaliyetleri	33
b. Sultan Mahmûd'un Selçuklu Politikası	34
2. Selçuklular'ın Tekrar Horasan'a Gelmeleri	37
B. SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULMASI SONRASINDA GELİŞEN OLAYLAR	44
1. Horasan Bölgesinin Fethi	44
2. Sultan Alp Arslan Döneminde Horasan	54
3. Sultan Melikşah Döneminde Horasan	57
4. Sultan Berkıyaruk Döneminde Horasan	67
5. Melik Sencer'in Horasan Hâkimiyeti	70
6. Sencer'in Sultanlık Dönemi	77
a. Oğuzlar'ın Horasan'a Hâkim Oldukları Dönem	81
b. Sultan Sencer'in Esaretten Kurtuluşu ve Sonrasında Gelişen Olaylar	92

İKİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HORASAN'DA SOSYAL HAYAT

A. SOSYAL YAPI	97
1. Toprak Mülkiyeti ve Halk	97

2. Etnik Yapı ve Dil.....	101
3. Halkın Sosyal Durumu	105
a. Şehirler ve Şehir Hayatı	105
b. Sosyal Kurumlar	114
4. Horasan Üzerinde Uygulanan Sosyal Politikalar.....	119
a. Selçuklular'ın Dini ve Sosyal Politikaları, Devlet Memurlarının Halk Üzerindeki Etkisi.....	119
b. Vezirlerin Sosyal Politikaları	131
(1) Amîdülmülk el-Kündürî'nin Politikaları.....	131
(2) Nizâmülmülk'ün Politikaları	136
5. Şehirlerdeki Sosyal Hayatı Etkileyen Faktörler.....	139

B. DİNÎ YAPI

1. Müslümanlar	148
a. Horasan'da Yaygın Olan İslâm Mezhepleri	149
b. Bâtınîler ve Onlarla Yapılan Mücadelelerin Sosyal Hayata Etkisi	155
2. Gayrimüslimler	159

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HORASAN'DA EKONOMİK HAYAT VE İMAR FAALİYETLERİ

A. EKONOMİK HAYAT	163
1. Horasan'da Ticaret	165
2. Toprak Sistemi ve Ekonomiye Etkisi	174
3. Tarım ve Hayvancılık	177
4. Sanayi Ürünleri.....	182
a. Kumaş Üretimi.....	182
b. Seramik ve Cam Üretimi.....	183
c. Metal Eşyalar	185
B. VERGİLENDİRME	188
C. EKONOMİYİ OLUMSUZ ETKİLEYEN FAKTÖRLER.....	192
D. İMAR FAALİYETLERİ	196
1. Cami ve Minareler.....	199
2. Saraylar.....	203
3. Ribâtlar.....	206
4. Türbeler	208

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE
HORASAN'DA İLMÎ VE KÜLTÜREL HAYAT

A. HORASAN BÖLGESİNDE EĞİTİM VE ÖĞRETİM YAPAN KURUMLAR	215
1. Nizâmiye Medreseleri	217
a. Horasan'da İnşâ Edilen Nizâmiye Medreseleri	220
b. Nizâmiye Medreseleri'nde Görev Yapan Müderrisler	225
(1) Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde Görevli Müderrisler.....	226
(2) Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde Görevli Mu'îdler.....	238
(3) Çeşitli Vesilelerle Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde	
Bulunmuş Ünlüler	239
(4) Herat Nizâmiye Medresesi'nde Görevli Müderrisler.....	244
(5) Belh Nizâmiye Medresesi'nde Görevli Müderrisler ve Diğer Ünlüler	245
(6) Merv Nizâmiye Medresesi'nde Görevli Müderrisler ve Diğer Ünlüler	246
(7) Bûşenc Nizâmiye Medresesi'nde Görevli Müderrisler.....	248
2. Nizâmiye Dışındaki Medreseler	249
3. Diğer İlmî Kurumlar.....	258
a. Rasathaneler	258
b. Hastaneler.....	260
4. Horasanlı Diğer Âlimler.....	261
a. Muhaddisler	261
b. Fakihler	267
c. Müfessirler	281
d. Diğer Din Âlimleri	283
e. Tabipler	289
f. Matematikçiler	293
B. HORASAN BÖLGESİNDEKİ EDEBÎ HAYAT	297
1. Büyük Selçuklular Döneminde Horasan Şairleri	299
2. Edipler	311
C. SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HORASAN'DA FİKRÎ HAYAT, YETİŞEN MUTASAVVIF VE FİLOZOFLAR	317

1. Fikrî Akımlar	317
a. Melâmetilik	320
b. Câmiyye	321
2. Mutasavvıflar	321
3. Filozoflar	327
 SONUÇ	 329
KRONOLOJİ	333
KAYNAKÇA	339
EKLER	363
İNDEKS	385

KISALTMALAR

a. mlf.	: aynı müellif
b.	: bin, ibn
Bkz.	: Bakınız
BSOAS	: Bulletin of the School of Oriental and African Studies
CHI	: The Cambridge History of Iran
çev.	: çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
D. T. C. F. D	: Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi
EAH	: Encyclopedia of Asian History
ed.	: Editör
EI ²	: Encyclopaedia of Islam (Second Edition)
EJ	: Encyclopaedia Judaica
Elr	: Encyclopedia Iranica
H./h.	: hicrî
haz.	: Hazırlayan
hş.	: hicrî şemsî
İA	: İslâm Ansiklopedisi
Krş.	: Karşılaştırmalı
mlf.	: müellif
nşr.	: Neşreden
ö.	: ölümü
Red.	: Redaktör
s.	: sayfa

thk.	: tahkik eden
TD	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
TDK	: Türk Dil Kurumu
TM	: Türkiyat Mecmuası
TTKY	: Türk Tarih Kurumu Yayınları
t.y.	: baskı tarihi yok
vd.	: ve devamı
yy.	: yüzyıl
y.y.	: baskı yeri yok

GİRİŞ

Tarihi çok eskilere dayanan Horasan, günümüzde büyük çoğunluğu İran olmak üzere, Afganistan ve Türkmenistan sınırları içerisinde yer alan geniş bir coğrafyayı ifade eder. Eski Farsça’da “*hûr*” (güneş) ve “*âsân*” (doğan, gelen) kelimelerinin birleşmesinden oluşan Horasan adı, “*güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi, doğu bölgesi*” anlamlarına gelmektedir. Horasan bölgesi doğudan Huttel, Gûr ve kısmen Sicistân, güneyden Deştîlût ve Kirmân ile Rey arasında yer alan Fars eyaleti toprakları, batıda Deştikevîr’in batı kısmı, Taberistân ve Cürcân, kuzeyden de Türkmenistan, Hârizm ve Mâverâünnehir tarafından çevrilen bir bölge¹ olarak tarif edilmiş olsa da, tam sınırlarını belirlemek mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte hemen hemen bütün İslâm coğrafyacıları bölgeyi dört kısma ayırmayı uygun bulmuşlardır. Bölge, *ümmehât* denilen bu taksime göre Belh, Herat, Nîşâbü’r ve Merv olarak dörde ayrılmıştır². Horasan’ın sınırları her geçen yüzyıla ve coğrafyacıya göre değişiklikler göstermiş, hatta bölgeyi

- 1 İbn Havkal, *Kitâbu Sûretü’l-‘arz*, E. J. Brill, Leiden 1967, s. 426; Zekerîya Kazvînî, *Âsârü’l-bilâd ve ahbârü’l-‘ibâd*, Farsça çev. Muhammed Murâd b. Abdurrahmân, Tahran 1373 hş., II, 116 vd.; Recep Uslu, *Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 1997, s. 27; Cl. Huart, “Horasan”, *İA*, VI/1, 560; C. E. Bosworth, “Khurāsān”, *EI*², V, 55-56; Osman Çetin, “Horasan”, *DİA*, XVIII, 234.
- 2 Ebu İshâk el-Fârisî el-İstahrî, *Mesâlik ve Memâlik*, Farsça çev. İrec Afşâr, Tahran 1347 hş., s. 203; İbn Havkal, s. 430; *Hudûdü’l-‘alem minel meşrık ilel mağrib*, nşr. Minûchehr Sûtûde, Tahran t.y., s. 99 vd.; Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Tahran 1965, II, 409; Ahmed Emin, *Zuhrü’l-İslâm*, Kahire 1966, I, 259; Bosworth, Khurāsān, *EI*², V, 56; Çetin, Horasan, *DİA*, XVIII, 234.

oluşturan şehirlerin isimlerinde bile farklılıklar görülmüştür. Örneğin XV. yüzyıl coğrafyacılarından Hâfız Ebrû'nun *Coğrafya-yi Tarih-i Horasan*³ adlı eserindeki bilgiler kendisinden önceki coğrafya kaynaklarından farklılıklar arz etmektedir.

Grek coğrafyacılarının Horasan hakkındaki kayıtları ise Büyük İskender'in bölgeye gelmesiyle birlikte başlar. Onlar, bölgeyi Baktria (Belh, Merv), Aria (Herat) ve Parthia (Nişâbûr) olmak üzere üçe taksim etmişlerdir⁴.

Geniş bir coğrafyayı kapsayan Horasan'ın sınırlarını belirlenimin çok zor olduğunu yukarıda belirtmiş olmakla birlikte, özellikle çalışmamız içerisinde geçen bazı önemli şehir ve kasabalar hakkında bilgi vermeyi uygun görmekteyiz.

Nişâbûr, tarihi boyunca Horasan'ın merkezi ve en büyük şehri konumunda olmuştur. Bulut şehri anlamında Ebr-i şehh olarak da anılmaktadır. Özellikle X. yüzyıldan sonra önemini her geçen gün daha da arttırmıştır. İran'daki geleneksel yerleşim plânıyla inşa edilmiştir. Çevresi iki kapıyla dışarı açılan surlarının etrafı bağ ve bahçelerle çevrilmiş durumdadır. Nişâbûr'a bağlı olan pek çok şehir ve kasabadan⁵ bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

Nesâ, orta büyüklükteki şehirlerden biridir. Çevresindeki tepelerden bol miktarda temiz su almasından dolayı yeşil, bereketli, ekmeği lezzetli, meyveleri güzel bir şehir olarak kaydedilmektedir. Şehir ayrıca Cuma mescidi ile büyük ve mükemmel pazarlara sahiptir. Nişâbûr'un kuzeydoğusunda yer almakta olup, Serahs yakınlarındadır⁶.

3 Nüreddin Abdullah b. Lütfullah Hâfız Ebrû, *Coğrafya-yi Tarih-i Horasan*, nşr. Gulâmırzâ Verehrâm, Tahran 1370 hş., s. 47 vd.

4 Çetin, Horasan, *DİA*, XVIII, 234.

5 İstahrî, s. 204-205; Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, C. II, s. 276 vd.; Hamdullah el-Müstevfî, *Nüzhetu'l-kulûb*, nşr. Muhammed Debir Siyâkî, Tahran 1336 hş., s. 181-182; G. Le Strange, *The Lands of Eastern Caliphate*, London 1966, s. 382-383; E. Honigmann, "Nişâpûr", *İA*, IX, 302 vd.; a. mlf., "Nişâpûr", *EI*², VIII, 62 vd.; Osman G. Özgüdenli, "Nişâbur", *DİA*, XXXIII, 149.

6 İstahrî, s. 215; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Ahsenü't-tekâşim fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, Farsça çev. Alınakî Münzevî, Tahran 1361 hş., II, 468-469; *Hudûdü'l-'alem*, s. 90; Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, II, 265; V. Minorovsky, "Nesâ", *İA*, IX, 198; Huart, Horasan, *İA*, VI/1, 560.

Beyhak, Nîşâbûr'un kuzeybatısında yer alan gayet bayındır bir bölge olarak kaydedilmektedir. Bitki örtüsü, madenleri, değerli taşları ve mermer yatakları ile ünlüdür. İdare merkezi Sebzevâr şehridir⁷.

Tûs, Nîşâbûr'un doğusunda, Serahs ile Nîşâbûr arasında yer alır. Bugünkü Meşhed'in eski merkezidir. Büyük ve eski bir yerleşim olup, suyu bol, ziraatı gelişmiş bir yer olarak kaydedilmektedir⁸.

Cüveyn, Nîşâbûr yakınlarındaki bir şehirdir. Beyhak ile Câcerm arasında bulunmakta olup, Bistâm'dan gelen ticaret yolunun uğrak yerlerinden biridir. Suyu fazla olmamakla birlikte her yerleşim bölgesi bir veya iki kaynağa sahiptir. Hemen hemen her şey yetişmekle birlikte pek çok Horasan şehrine oranla meyve ve üzümün rekoltesi az olarak kaydedilmektedir⁹.

Kuhistân, genel olarak dağlarla çevrili olduğu için bu isimle anılmaktadır. Nîşâbûr'un güneyinden Sîstân'a kadar olan geniş araziye kapsar. Ekilebilir arazisi yanında çöl arazisi de bir hayli fazladır. Çöl özelliği sebebiyle çok fazla ağaç barındırmadığı kaydedilmektedir. Kâîn ve Tabes şehri Kuhistân sınırları içinde yer almaktadır¹⁰.

İsferâyîn, Horasan'ın kuzeyinde, Hârizm sınırında yer almaktadır. Büyük bir şehir olup, özellikle üzüm ve pirinciyle ünlüdür. Bayındır ve geniş pazarlara sahip, aynı zamanda ağaçlık bir bölge olarak kaydedilmektedir¹¹.

7 Makdisî, II, 465; Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, II, 80; *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 184; Cl. Huart, "Beyhak", *İA*, II, 582; A. K. S. Lambton, "Bayhak", *EP*, I, 1130; Enver Konukçu, "Beyhak", *DİA*, VI, 57.

8 İstahrî, s. 203; Makdisî, II, 467; *Hudûdü'l-'alem*, s. 90; Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, II, 186; *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 185; V. Minorsky, "Tûs", *İA*, XII/2, 123 vd; a. mlf., "Tûs", *EP*, X, 740-741; Ayrıca bkz. Huart, Horasan, *İA*, VI/1, 560.

9 Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, II, 100; *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 184; R. Hartmann, "Cüveyn", *İA*, III, 248; a. mlf., "Djuwayn", *EP*, II, 604-605.

10 İstahrî, s. 215; Makdisî, II, 436; J. H. Kramers, "Kuhistan", *İA*, VI, 970 vd.; a. mlf., "Kühistân", *EP*, V, 354-355.

11 Makdisî, II, 466; Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, II, 15; *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 183; Cl. Huart, "İsferâyîn", *İA*, V/2, 1074; C. E. Bosworth, "İsferâyîn", *EP*, IV, 107.

Bâharz, Nîşâbûr ile Herat arasında yer alan bir bölgedir. Merkezi Mâlin (مالن) olarak kaydedilmektedir. Meyve, özellikle de üzüm bol bir şekilde yetiştirilmektedir. Şehirde yetiştirilen kavun, bütün Horasan'da meşhurdur¹².

Câcerm, Horasan'ın batı kısmında bir kasaba olup, diğer adı Ergiyân olarak kaydedilmektedir. İsferâyîn yakınlarında yer almaktadır. Küçük bir yerleşim olmasına rağmen zengindir. Güzel bir Cuma mescidine sahip olup, yaklaşık 70 kadar köy buraya bağlı bulunmaktadır¹³.

Habûşân (خبوشان), Nîşâbûr'a bağlı şehirlerden biri olup Ustuvâ (استوا) adıyla da bilinmektedir. Nesâ yolu üzerinde büyük bir kasaba olarak kaydedilmektedir. Daha sonraları Habûşân adını alan şehirde tahıl, üzüm, pamuk ve meyve çeşitlerinin bol olduğu kaydedilmektedir¹⁴.

Hâf (خواف) veya Hargerd (خرگرد), küçük bir şehir olup merkezi Selevmek/Selûmek (سلومك) olarak kaydedilmektedir. Nesâ yakınlarındadır. Şehirde yetişen meyvelerden üzüm, nar, kavun ve incir iyi kalitede kabul edilmektedir¹⁵.

Husrevçird, Beyhak'a bağlı şehirlerden biridir. Beyhak'tan bir ferseng uzaklıkta yer almakta ve aralarında sadece bir köy bulunmaktadır¹⁶.

Sebzevâr, Beyhak'ın idare merkezinin adıdır. Nîşâbûr'un batısında yer almaktadır. Bununla birlikte Herat yakınlarında da aynı isimle anılan bir kasaba daha bulunmaktadır¹⁷.

12 Makdisî, II, 467; Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, II, 79; *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 188; Cl. Huart, "Bâharz", *İA*, II, 222; B. Spuler, "Bâkharz", *EI*², I, 952; Mehmet Talu, "Bâharzî, Ali b. Hasan", *DİA*, IV, 474.

13 Makdisî, II, 566; *Hudûdü'l-'alem*, s. 89; Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, II, 83; *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 184; Strange, aynı eser, s. 392; C. E. Bosworth, "Djâdjarm", *EI*², XII, 235.

14 Makdisî, II, 466; *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 184-185; "Ustuvâ", *EI*², X, 928.

15 Makdisî, II, 467; *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 189-190; P. Schwarz, "Hâf", *İA*, V/1, 61; C. E. Bosworth, "Khâf", *EI*², IV, 910.

16 Makdisî, II, 465; *Hudûdü'l-'alem*, s. 89.

17 Makdisî, II, 465; *Hudûdü'l-'alem*, s. 89; *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 184; T. W. Haig, "Sebzvar", *İA*, X, 299-300; C. E. Bosworth, "Sabzawâr", *EI*², VIII, 694-695; Konukçu, Beyhak, *DİA*, VI, 57.

Büyük Selçuklular'ın son başkenti olan **Merv**, devletin gelişmişliğinin zirvesi olarak da kabul edilebilir. Afganistan'daki Bâbâ dağlarından doğan Murgâb Nehri'nin taşıdığı alüvyonlarla oluşan verimli delta üzerinde kurulmuştur. Daha küçük bir yerleşim olan Mervu'r-rûz'dan ayrılması için kaynaklarca Mervu'ş-şâhcân olarak isimlendirilmektedir¹⁸.

Mervu'r-rûz, Horasan'ın önemli şehirlerden biridir. “*Küçük Merv*” veya “*Nehrin Üstündeki Merv*” anlamlarına gelmez. Nehrin kenarında kurulmuş bir şehir olduğu için suyu ve dolayısıyla bağları çoktur. Mervu'ş-şâhcân ile Serahs arasında yer almakla birlikte, Mervu'ş-şâhcân'a daha yakındır. Nüfusunun kalabalık oluşu dört minbere sahip bulunduğu bilgisiyle ifade edilmektedir. Geniş pazarlara sahiptir. Ona bağlı pek çok kasaba bulunmaktadır¹⁹.

Serahs, Tûs ile Merv arasında, Meşhed Nehri'nin doğu kısmında yer alır. Büyük ve bayındır bir şehir olarak kaydedilmektedir. Suyu az bir bölge olduğu için ziraat yapmak yağmurun yağmasına bağlıdır. İçme suyunu kuyulardan karşılamaktadır. Horasan'ın hemen hemen bütün şehirleriyle bağlantısı mevcut olduğu için ticarî anlamda da önem taşıyan bir şehir durumundadır²⁰.

Uşb(f)ûrgân/Şuburgân (اشبورقان/شیورقان), kaynaklarda farklı biçimlerle kaydedilmektedir. Cûzcân bölgesinin hükümet merkezi konumundadır. Çevresindeki verimli topraklarda, aynı zamanda ihraç ürünü de olan kaliteli meyveler yetiştirilmektedir. Moğol

18 Makdisî, II, 453; Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, II, 251 vd.; *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 193; Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Araştırmaları*, İstanbul 2006, s. 491; A. Yakubovskiy, “Merv”, *İA*, VII, 773 vd.; a. mlf., “Marw al-Shâhidjân”, *EA*, VI, 618 vd.; Osman G. Özgüdenli, “Merv”, *DİA*, XXIX, 221-223.

19 Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Ahmed İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1967, s. 36; İstahrî, s. 213; Makdisî, II, 434, 458; Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, II, 251; *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 195; C. E. Bosworth, “Marw al-Rûd”, *EA*, VI, 617.

20 İstahrî, s. 215; Makdisî, II, 456; Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, II, 156; *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 195; Strange, aynı eser, s. 395; J. Ruska, “Serahs”, *IA*, X, 502; Huart, Horasan, *IA*, 560; C. E. Bosworth, “Sarakhs”, *EA*, IX, 34.

istilasına kadar kalabalık bir nüfusa sahip bir yer olup, pazarlardaki ticarî ürünler hayli fazladır²¹.

Dandânakân, Merv ile Serahs arasında yer alan küçük bir şehirdir. Yakınlarında bulunan ribât sebebiyle ticarî öneme sahiptir²².

Enderâb (اندراب), dağlar arasında kurulu, ziraatı gelişmiş, tahıl ürünü bol bir şehirdir. Bugünkü Kabil'in doğusunda yer almakta olup, Merv'e 2 fersah uzaklıktadır. Yakınından nehir geçtiği için suyu bol, pazarları canlıdır. Bölgedeki ağaç miktarının fazlalığı özellikle vurgulanmaktadır. Bağ ve bahçesi de bol olan şehir, bazı kaynaklarca Belh sınırları içinde kabul edilmektedir²³.

Hâverân, bulunduğu bölgenin önemli şehirlerinden biri olarak kaydedilmektedir. İlim merkezlerinden olup, çok sayıda bilim adamı burada yaşamaktadır. Suyu ve bağları boldur. Meyve çeşitleri ile tahıl önemli ziraî ürünleridir²⁴.

Horasan'ın kısımlarından bir diğeri de **Herat** şehridir. Bugünkü Afganistan'ın kuzeyinde yer alır. Hezâre dağlarından İran sınırına kadarki bölge ile Herî-Rûd Nehri'nin verimli vadisini içine alan Herat, eskiçağlardan itibaren Horasan'ın en önemli şehirlerinden biri olmuştur. Kendisine bağlı olarak belirtilen şehirler de önem taşımaktadır. Ziraatı gelişmiş bir yer olarak kaydedilen şehrin kuruluşu ile ilgili yedi ayrı rivayet mevcuttur²⁵. Kaynaklarımız Herat'a bağlı olarak şu şehirleri kaydeder:

- 21 İstahrî, s. 213; **Hudûdü'l-'alem**, s. 98; **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 194; Strange, aynı eser, s. 426
- 22 İstahrî, s. 223; Makdisî, II, 456; **Hudûdü'l-'alem**, s. 94; B. Zahoder, "Dendanekan", çev. İsmail Kaynak, **Belleten**, sayı: 72, Ankara 1954, s. 586-587; C. E. Bosworth, "Dandânkân", **EP**, XII, 195.
- 23 İstahrî, s. 218; İbn Havkal, s. 438; Makdisî, II, 430, 440; **Hudûdü'l-'alem**, s. 100; Sem'ânî, **el-Müntehab**, III, 1781; **Mu'cemü'l-büldân**, I, 372; Uslu, **Horasan**, s. 46; Streck, "Enderâb", **İA**, IV, 268.
- 24 Makdisî, II, 380 vd; **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 194.
- 25 İstahrî, s. 209 vd; Makdisî, II, 447; Kazvîni, **Âsârü'l-bilâd**, II, 288 vd.; **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 186-187; Mu'ineddîn İsfizârî, **Ravzâtü'l-cennât fî evsâfi Medîneti Herât**, nşr. Seyyid Muhammed Kâzım, Tahran 1959, I, 55-79; W. Barthold, "Herat ve Herirûd Boyu", çev. İsmail Aka, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi (TD)**, sayı: 27, İstanbul 1973, s. 179-180; Mehmet Saray, **Afganistan ve Türkler**, İ.Ü. Yayınları, İstanbul 1987, s. 2; Zeki Velidi Togan, "Herat", **İA**, V/1, 429; R. N. Frye, "Harât", **EP**, III, 177-178; Recep Uslu, "Herat", **DİA**, XVII, 215.

Ebîverd, Merv'in kuzeybatısında, Nesâ'ya yakın bir şehirdir. Su ihtiyacını nehirde karşılamaktadır. Merkezi Meyhene²⁶ olarak kaydedilen şehir, Bâverd adıyla da bilinmektedir²⁷.

İsfizâr (اسفزار), kendi içinde de dört bölgeye ayrılmaktadır. Verimli topraklara sahiptir. Dağlık bir arazi olup, savaşçı bir halkın var olduğu rivayet edilmektedir. Suyu ve bağları bol olan İsfizâr, günümüzde Herat yakınlarındaki Şindend olarak bilinen bölgedir²⁸.

Bâdgîs (بادغیس), abâd ve çok verimli bir bölge olarak kaydedilmektedir. Herat'ın kuzeydoğusunda, Herat ile Serahs arasında yer almakta olup, Bûşenc'den üç menzil uzaklıktadır. Kendisine bağlı 300 köy bulunan şehir, yüksek otlakları sayesinde göçebe-ler için büyük önem taşımaktadır²⁹.

Bûşenc, Fûşenc (بوشنج), Herat'ın bir menzil doğusunda yer almakta olup, dört şehir ona bağlıdır. Etrafı hendek ve hisarlarla çevrili olan Bûşenc'in, Herat, Nîşâbûr ve Kuhistân yönüne açılan üç kapısı bulunmaktadır. Su ihtiyacını Herat Nehri'nden karşılamasından dolayı toprakları gayet verimlidir³⁰.

26 Makdisî, II, 470; **Hudûdü'l-'alem**, s. 90; Strange, aynı eser, s. 394; C. E. Bosworth, "Mayhana", **EP**, VI, 914.

27 İstahrî, s. 203; İbn Havkal, s. 430; Makdisî, II, 470; **Hudûdü'l-'alem**, s. 90; Kazvinî, **Âsârü'l-bilâd**, II, 8; **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 194; Strange, aynı eser, s. 394; V. Minorsky, "Ebîverd", **İA**, IV, 5-6; a. mlf., "Abîward", **EP**, I, 99; Huart, Horasan, **İA**, VI/1, 560.

28 Hurdâzbih, s. 36; İstahrî, s. 209, 211; İbn Havkal, s. 430; Makdisî, II, 432; **Hudûdü'l-'alem**, s. 92; **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 187; Huart, Horasan, **İA**, VI/1, 560; Uslu, **Horasan**, s. 37; Recep Uslu, **Herat Tarihi**, İstanbul 1997, s. 92.

29 Ahmed b. Ebî Ya'kûb (Ya'kûbî), **el-Büldân**, Farsça çev. Muhammed İbrahim Âyetî, Tahran 1343, s. 64; Hurdâzbih, s. 36; İstahrî, s. 212; İbn Havkal, s. 430; Makdisî, II, 432; **Hudûdü'l-'alem**, s. 92; **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 188-189; Barthold, Herat ve Herirûd, s. 179, 181; Uslu, **Horasan**, s. 35; Uslu, **Herat**, s. 14; W. Barthold, "Bâdgîs", **İA**, II, 192; Huart, Horasan, **İA**, VI/1, 560; W. Barthold, "Bâdgîs", **EP**, I, 857.

30 Ya'kûbî, s. 66; Hurdâzbih, s. 36; İstahrî, s. 211-212; İbn Havkal, s. 430; Makdisî, II, 423; **Hudûdü'l-'alem**, s. 92; Kazvinî, **Âsârü'l-bilâd**, II, 77; **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 188; Uslu, **Horasan**, s. 36; Uslu, **Herat**, s. 15; W. Barthold, "Bûşenc", **İA**, II, 823-824; a. mlf., "Bûshandj", **EP**, I, 1342.

Dihistân, Bâdgîs'e bağlı şehirlerden biri olarak kaydedilmektedir. Dağlara yakın kurulduğu için suyu bol olmasına rağmen, ziraatı pek gelişmiş değildir³¹.

Bağşûr (بغشور), çöllerin ortasında yer alan bir şehirdir. Bu sebeple su ihtiyacını kuyulardan karşılamaktadır. Konum olarak Herat ile Merv arasında, Mervu'r-rûz'a daha yakın bir yerleşim bölgesidir³².

Belh, bugün Afganistan sınırları içinde yer alan ve Amuderya (Ceyhun) Nehri'nin güneyinde, Kûh-i Bâbâ'nın kuzey yamacından ovaya doğru yayılan alanda kurulmuş olan, Horasan, hatta Türkistan medeniyetinin en eski şehirlerinden biri olarak kaydedilmektedir. Bölgenin merkezi olan Belh'in dışında kalan kısım, doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılır. Ayrıca bölge Toharistân, Huttelân ve Bamiyân olmak üzere tekrar bölünmekte, bu merkezler de kendilerine bağlı diğer şehirleri ihtiva etmektedir³³. İslâm coğrafyacıları Horasan'ın dört kısmından biri olan Belh ve onun sınırları içinde kalan şehir ve kasabalar hakkında farklı bilgiler verirler. Ya'kûbî³⁴, Belh'i Horasan'ın en büyük şehri olarak kaydeder. Belh meskûn köy ve mezralarla çevrilidir. Şehrin 12 kapısı, şehri çevreleyen bu köy ve mezralara açılır³⁵. Belh bölgesinde ayrıca şu şehirler bulunmaktadır:

Cûzcân, Belh bölgesinin batı kısmında yer almakta olup, Belh şehrini Mervu'r-rûz'a bağlayan yol üzerinde bulunmaktadır. Sınırları özellikle batı kısmında pek belli olmamakla birlikte, Meymene şehri Cûzcân sınırları içinde yer almaktadır. Ortaçağ'ın önemli şehirlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Su ihtiyacını

31 İstahrî, s. 212; Makdisî, II, 432.

32 İstahrî, s. 213; **Hudûdü'l-'alem**, s. 93; Kazvîni, **Âsârü'l-bilâd**, II, 65.

33 Geniş bilgi için bkz. Kazvîni, **Âsârü'l-bilâd**, II, 69 vd.; Strange, aynı eser, s. 420; Recep Uslu, "İslâm Orduları Tarafından Fethinden Selçuklular'a Kadar Afganistan", **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, haz. Ali Ahmetbeyoğlu, İstanbul 2002, s. 13; R. Hartmann, "Belh", **İA**, II, 485; R. N. Frye, "Balkh", **EI**, I, 1000-1001; Tahsin Yazıcı, "Belh", **DİA**, 410; İnyetullah Rıza, "Belh", **Dairetü'l-ma'ârif-i Bozorg-ı İslâmî**, Tahran 1383, XII, 457; "Belh ve Esmâ-yi ân der Lehceha-yi Akvâm ve Mülk", **Aryana**, 41115/8, Kabil 1336, s. 49;

34 Ya'kûbî, s. 63.

35 Ya'kûbî, s. 63.

kaynaklardan gideren şehirde, tahıl ve Horasan'a özgü meyveler az miktarda yetişmektedir³⁶.

Çiğilkend/Sakalkend (سکالکند), dağların arasında yer alan bir şehirdir. Kaynaklarımız bulunduğu yer hakkında kesin bilgi vermemekle birlikte Toharistân sınırları içindedir. Küçük bir şehir olarak kaydedilmektedir³⁷.

Faryâb, Cûzcân'a bağlı nahiyelerden biridir. Bulunduğu yer hakkında farklı bilgiler mevcut olmakla birlikte muhtemelen Tâlekân ile Meymene arasında yer alır. Bağı ve bahçesi bol bir yer olarak zikredilmektedir³⁸.

Bâmiyân, Belh'in batı kısmında yer alır. Bugünkü Kabil yakınlarındadır. Cûzcân'a bağlı bir nahiye olarak kaydedilmekte olan Bâmiyân'a bağlı olan kasabalar da küçük olarak zikredilmektedir³⁹.

Bedeşân, Hindu-Kuş dağlarının kuzeyinde ve Türkistan'ın doğusunda, Amuderya'nın sol sahili boyunca uzanan bir bölgeyi kapsar. Belh ile Bedeşân arasında da Belh'in önemli kısımlarından biri olan Toharistân yer alır. Çevresindeki nehirler ve dağlık bir bölge oluşu sebebiyle suyu bol olup, bayındır bir şehir olarak kaydedilmektedir. Ayrıca Belh ile Bedeşân'ın arasındaki mesafe 20 gün olarak nakledilmektedir⁴⁰.

Huttelân, Ceyhun Nehri'nin yukarı kesiminde yer alan, nehirleri ve dağları bol büyük bir şehir olarak kaydedilmektedir. Türk

- 36 Hurdâzbih, s. 36; İstahrî, s. 203; İbn Havkal, s. 430; **Mu'cemü'l-büldân**, II, 149; **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 191; Strange, aynı eser, s. 423; R. Hartmann, "Cûzcân", **İA**, III, 229-230; a. mlf., "Djüzdjân", **EP**, II, 608-609; Tahsin Yazıcı, "Cûzcân", **DİA**, VIII, 97.
- 37 İstahrî, s. 203, 217; Makdisî, II, 430-441; **Hudûdü'l-'alem**, s. 100; **Mu'cemü'l-büldân**, III, 108; Ebu'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-tarih**, çev. Abdülkerim Özyayın, İstanbul 1987, X, 81; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul 1996, s. 200; Uslu, **Horasan**, s. 47.
- 38 Hurdâzbih, s. 36; **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 192; Hâfız Ebrû, s. 47; Strange, aynı eser, s. 425; Uslu, **Horasan**, s. 45.
- 39 Hurdâzbih, s. 37; İstahrî, s. 203; İbn Havkal, s. 430; Makdisî, II, 430, 442; **Hudûdü'l-'alem**, s. 101; W. Barthold, "Bâmiyân", **İA**, II, 296 vd.; W. Barthold, "Bâmiyân", **EP**, I, 1009; Huart, Horasan, **İA**, VI/1, 560.
- 40 Ya'kûbî, s. 64; İstahrî, s. 203; Makdisî, II, s. 431, 440; Kazvînî, **Âsârü'l-bilâd**, II, 30; Barthold, **Türkistan**, s. 69; Saray, **Afganistan**, s. 3; W. Barthold, "Bedeşân", **İA**, II, 436 vd.; W. Barthold, "Badakhshân", **EP**, I, 851 vd.

bölgesi olduğuna özellikle vurgu yapılmaktadır. Selçuklular'dan sonraki dönemde tahrip edilen şehirde tahıl, pamuk ve üzüm en fazla yetiştirilen ürünler arasında yer almaktadır⁴¹.

Meymene (Yahudiye), bugün de aynı isimle anılmaktadır. Yahudi nüfusun fazlalığı nedeniyle önceleri Yahudiye olan adı daha sonra Meymene olarak değiştirilmiştir. Tâlekân'dan Belh'e doğru 2 günlük yürüyüş mesafesinde yer alır. Konum olarak Belh'in tam batısındadır. Herat ile Belh arasındaki ticaret yolunun önemli uğrak yerlerinden biridir. Mervu'r-rûz'dan daha büyük bir şehir olarak kaydedilen Meymene, Cûzcân'a bağlıdır⁴².

Tâlekân⁴³, Mervu'r-rûz'dan Belh'e üç günlük yürüyüş mesafesindedir. Bu durumda Belh'in batısında yer almaktadır. Toharistân'ın en önemli şehri durumunda olup, dağlara yakın bir konumda bulunmaktadır. Suyu bol olmasına rağmen bağ ve bostanları azdır. Ancak büyük bir pazara sahip olduğu kaydedilmektedir. Hamdullah Müstevfi⁴⁴ ise tahılı ve meyvesinin bol, aynı zamanda mamur bir şehir olduğunu kaydeder. Cengiz Han tarafından 617/1220 tarihinde tahrip edilmiştir.

Toharistân, Belh bölgesinin geniş nahiyelerinden birini oluşturur. Belh'in doğu tarafı ile Ceyhun Nehri'nin güney kıyılarında yer alır. Konumu konusunda coğrafyacılar arasında tam bir görüş birliği mevcut olmamakla birlikte, Ceyhun'un yukarı bölgesinde yer aldığı bilinmektedir⁴⁵.

41 İstahrî, s. 218; Hurdâzbih, s. 36; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, **Rahatü's-sudûr ve Âyetü's-sürûr**, çev. Ahmed Ateş, TTKY, Ankara 1957, I, 173; Kazvinî, **Âsârü'l-bilâd**, II, 349; **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 191; W. Barthold, "Huttel", **İA**, V/1, 920-921.

42 **Nüzhetü'l-Kulûb**, s. 191; Strange, aynı eser, s. 424, 426; Uslu, **Horasan**, s. 45; R. B. Whitehead, "Meymene", **İA**, VIII, 180; C. E. Bosworth, "Maymana", **EP**, VI, 915; "Balkh", **Encyclopaedia Judaica (EJ)**, Jerusalem t.y., IV, 138.

43 Ya'kûbî, s. 64; İstahrî, s. 213; Hurdâzbih, s. 36-37; Makdisî, II, 430, 440; **Hudûdü'l-âlem**, s. 100; **Mu'cemü'l-büldân**, III, 491; Kazvinî, **Âsârü'l-bilâd**, II, 182-183; **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 192; Hâfiz Ebrû, s. 47; Barthold, **Türkistan**, s. 29; Strange, aynı eser, s. 423; Uslu, **Horasan**, s. 47; Cl. Huart, "Tâlekân", **İA**, XI, 694; J. L. Lee, "Talakân", **EP**, X, 157-158.

44 **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 192.

45 Hurdâzbih, s. 36; **Mu'cemü'l-büldân**, III, 518; Strange, aynı eser, s. 426; Uslu, **Horasan**, s. 46; W. Barthold, "Tohâristân", **İA**, XII/1, 399-400; a. mlf., "Turkharistan", **EP**, X, 600 vd.

Velvalic(ç), Hulm'den iki günlük yürüyüş mesafesi doğudadır. Suyu bol bir yer olarak kaydedilmektedir. Bedehşan'a bağlı bir nahiye olan bölge, Kunduz adıyla da bilinmektedir⁴⁶.

Benchâr (Penchîr), Horasan'ın Hindistan sınırında yer alır. Dağlara bitişik bir şekilde kurulmuş, havası güzel, suyu, bağları ve meyvesi bol bir şehirdir. Ancak ziraatı az, buna karşın özellikle küçükbaş hayvancılığın yaygın olduğu bir yer olarak kaydedilmektedir. Madencilik de diğer bir kazanç kolu olarak zikredilmektedir⁴⁷.

Beğlan (بغلان), Simincân'ın kuzeydoğusunda, Afganistan sınırları içinde yer almakta ve bugün de aynı adla anılmaktadır⁴⁸.

Hâst (خاست veya خست), bugünkü Afganistan'da Hâce-i Cişt denilen yerdir⁴⁹.

Hulm, Belh'in iki günlük yürüyüş mesafe doğusunda, merkez ile Toharistân arasında yer alır. Kendisi küçük bir şehir olmasına rağmen pek çok köy ve kasaba ona bağlıdır. Havası hoş, ancak rüzgârı sert bir bölge olarak kaydedilmektedir⁵⁰.

Simincân, Hulm'den iki yürüyüş mesafesi uzaklıkta ve ondan daha büyük bir şehirdir. Cuma mescidine sahiptir. Ancak tek minberli bir şehir olarak kaydedildiği için nüfusu muhtemelen azdır. Yetiştirdiği kaliteli meyvelerle ünlenmiştir⁵¹.

Râven, Simincân'a bağlı nahiyelerden biridir⁵².

Bu şehirlere ek olarak Belh bölgesinde Brevân (بروان), Gûrvend (غوروند), Sermenkân (سرمکنان), Dârzenkâ (دارزنکا), Harven

46 Ya'kûbî, s. 64; **Hudûdü'l-'âlem**, s. 100; **Mu'cemü'l-büldân**, IV, 940; Strange, aynı eser, s. 428; Uslu, **Horasan**, s. 47.

47 Ya'kûbî, s. 64; İstahrî, s. 219; Makdisî, II, 440; **Hudûdü'l-'âlem**, s. 101; **Mu'cemü'l-büldân**, I, 743; **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 191; Uslu, **Horasan**, s. 45.

48 Ya'kûbî, s. 64; İstahrî, s. 203; Makdisî, II, 430, 440; **Hudûdü'l-'âlem**, s. 100; Strange, aynı eser, s. 426; Uslu, **Horasan**, s. 46.

49 Ya'kûbî, s. 65; **Mu'cemü'l-büldân**, II, 388; Uslu, **Horasan**, s. 46.

50 Ya'kûbî, s. 64; Hurdâzbih, s. 36; Makdisî, II, 430, 440; **Hudûdü'l-'âlem**, s. 99; **Mu'cemü'l-büldân**, II, 465; Strange, aynı eser, s. 427; Uslu, **Horasan**, s. 46; V. F. Büchner, "Hulm", **İA**, V/1, s. 583-584; C. E. Bosworth, "Khulm", **EI**, V, 47-48.

51 Ya'kûbî, s. 64; Hurdâzbih, s. 37; Makdisî, II, 430, 440; **Hudûdü'l-'âlem**, s. 99-100; **Mu'cemü'l-büldân**, III, 141-142; **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 191-192; Strange, aynı eser, s. 427; Uslu, **Horasan**, s. 47.

52 Ya'kûbî, s. 64; Strange, aynı eser, s. 392; Uslu, **Horasan**, s. 47.

(خرون), Mâsend (ماسند), Bârsân, Keberserâ‘ (کبرسراع), Cirm (Cerm)⁵³ ve Hevza (هوظه)⁵⁴ şehirleri yer almaktadır.

Şehirlerinin bazıları hakkında bilgi verdiğimiz Horasan bölgesi, İran ve Türkistan arasında geçiş noktası olması münasebetiyle pek çok devletin hâkimiyeti altına girmiştir. Ahemeni (Pers) İmparatorluğu’nun hâkimiyetinde bulunduğu sırada Büyük İskender, Merv’e kadar olan bölgeyi ele geçirmiştir. Hatta tarihî kaynaklar Horasan’daki bazı şehirleri onun inşa ettiğini kaydeder. İskender’in ölümüyle birlikte bir süre onun komutanlarınca idare edilen bölge, daha sonra Sakalar (Doğu İskitler), Kuşanlar ve Parthlar’ın egemenliğinde kalmıştır. Sâsânîler’in kurulması sırasında, bölgenin doğu kısmındaki topraklar ise Akhunlar (Eftalitler)’in idaresi altında bulunmaktadır. Horasan daha sonra yeni kurulan İslâm Devleti’nin fetih sahası içinde yer almıştır. Hz. Ömer döneminde başlatılan doğruya doğru genişleme harekâtı, Hz. Osman zamanında da devam ettirilmiş, bu dönemde Basra Valisi Abdullah b. Âmir önderliğindeki İslâm orduları, süratli bir şekilde Horasan’ın fethini tamamlamıştır. Hz. Osman’ın ölümü sonrasında Hz. Ali ile Hz. Muaviye arasında başlayan mücadele kısa süre de olsa bölgedeki hâkimiyetin kesintiye uğramasına sebep olmuştur. Emevîler Devleti’nin kurulmasından (41/661) sonra Muaviye tarafından Basra ve Horasan’a vali tayin edilen Abdullah b. Âmir, bölgedeki Arap hâkimiyetini tekrar eski haline getirmiştir. Ziyâd b. Ebîhî’nin Horasan’a vali olarak atanması (44/644) bölgedeki Arap hâkimiyetinin daha da genişlemesini sağlamıştır. Ziyâd b. Ebîhî, bölgedeki kontrolü tam anlamıyla sağlayabilmek amacıyla Horasan’ı dört idarî parçaya bölmüş, ancak bu yapılanma Horasan’da zaten var olan iç çatışmaları daha da körükleyince plândan vazgeçilmek durumunda kalmıştır. Emevîler döneminde bölgenin diğer sakinlerinden olan Türkler ile hâkimiyet konusunda bazı çatışmalar yaşanmış, bu sırada başkent, Merv’den Belh’e taşınmıştır. Horasan halkı, bütün

53 Ya’kûbî, s. 64.

54 Ya’kûbî, s. 64; **Mu‘cemü’l-büldân**, II, 741.

bu yaşananlar ve Emevîler'in bazı uygulamalarından memnun kalmamış, Abbâsî propagandasının da etkisiyle yönetime karşı tavır takınmaya başlamıştır. Bu sebeple Horasanlılar, daha sonra başlayan Emevî-Abbâsî siyasî çekişmesinde Abbâsîler'in yanında yer almış, bu tercihlerinden dolayı Abbâsîler Devleti'nin kurulmasından sonra devlet kademesinde önemli görevler edinmeyi başarmışlardır⁵⁵.

Bu dönemden sonra Horasan'ın önemi daha da artmıştır. Abbâsîler'in kurulması, Horasan'daki bazı Emevî taraftarlarının pek hoşuna gitmemiş, bunun neticesinde bölgede pek çok isyan patlak vermişti. Yeni kurulan devletin bölgedeki ilk valisi Ebû Müslim el-Horasanî olmuş, onun başarılı faaliyetleri neticesinde Abbâsîler'in bölgedeki hâkimiyeti her alanda kendisini hissettirmiştir. Ancak bağımsız bir tavır sergilemeye başlayan Ebû Müslim, Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından saraya davet edilerek öldürtülmüştür (137/755). Bu olaydan sonra Ebû Müslim taraftarları ile bölgeye yeni atanan Abbâsî valileri arasında mücadeleler sürüp gitmiş, nihayetinde 198/813 senesinde Abbâsî tahtına çıkan Halife Me'mûn, devleti bir süre Merv'den idare etmişse de Bağdat'ta çıkan karışıklıklar neticesinde bu şehre gitmek zorunda kalmıştı. Bu zorunlu değişiklik sırasında da Tâhir b. Hüseyin'i Horasan'a vali olarak atamış, zaten burada güçlü konumda bulunan Tâhir b. Hüseyin, bir süre sonra bağımsızlığını ilân etmiştir. Abbâsî Devleti onları kendilerine bağlı valilermiş gibi kabul etse de, Tâhîrîler olarak adlandırılan bu devlet, yaklaşık elli yıl süreyle bölgeyi hâkimiyetleri altında

55 V. V. Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTKY, Ankara 1990, s. 80; Arnold J. Toynbee, **Between Oxus and Jumna**, London 1961, s. 93; Abdülhayy Habîbî, **Tarih-i Afganistan**, Tahran 1367, s. 676; Aydın Usta, **Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâmânîler Devleti 874-1005)**, İstanbul 2007, s. 40 vd.; Ahmed Rençber, "Bağ-ı Pîrâmûn-ı Belh", **Yâd-ı Yâr, Mecmûâ-yi Makâlât-ı der bâre-i Âsyâ-yi Merkezi**, Tahran 1372, I, 148; Uslu, **İslam Orduları...**, s. 13; Robert McChesney, "Balkh", **Encyclopedia of Asian History (EAH)**, New York 1998, I, 127; Hartmann, Belh, **İA**, II, 485; G. Levi Della Vida, "Emevîler", **İA**, IV, 240 vd.; Huart, Horasan, **İA**, VI/1, 561; Çetin, aynı madde, s. 236; Yazıcı, Belh, **DİA**, 410.

tutmuştu. Öyle ki, Tâhir b. Hüseyin'in ölümünden sonra bölgeye onun oğlu ve daha sonra da torunu vali olarak atanmıştır. Hatta Abdullah b. Tâhir'in ölümünden sonra (230/844) bölgeye atanan Abbâsî valisi, daha sonra geri çekilmiş ve Tâhir b. Abdullah'ın valiliğini tanımak zorunda kalmıştır. Tâhir b. Abdullah'tan sonra valiliği kabul edilen Muhammed b. Tâhir'in eğlenceye düşkün birisi olması sebebiyle bölgenin diğer gücü Saffârîler, her geçen gün Horasan'a hâkim olmayı başarmıştır. Horasan daha sonra, Ya'kûb b. Leys'in 259/873 yılında Tâhîrîler'in başkenti Nîşâbûr'u ele geçirmesiyle İran'ın yerel hanedanlarından bir diğeri olan Saffârîler'in hâkimiyetine girmiştir. Abbâsî Devleti onun valiliğini kabul etmeyince Ya'kûb b. Leys, Hûzistân üzerinden Bağdat'a yürümüş, fakat mağlup olarak Hûzistân'a çekilmek zorunda kalmış ve burada ölmüştür (265/879). Horasan, Sâ mânî Emîri İsmail b. Ahmed'in 287/900 yılında Amr b. Leys'i mağlup etmesiyle Sâ mânîler'in hâkimiyetine girmiş, X. yüzyıl boyunca da merkezi Buhara olan Sâ mânîler Devleti tarafından idare edilmiştir. Bu dönemde merkezden atanan valiler tarafından yönetilmiş olan Horasan, büyük ölçüde istikrara ve aynı zamanda ekonomik refaha da kavuşmuştu⁵⁶.

Gazneliler Devleti'ni kuran Alptegîn, Sâ mânî Emîri Ahmed b. İsmail'in gulâmlarından biriydi. Gazneliler, Alptegîn tarafından 352/963 yılında Gazne'de kurulmuş, devletin ikinci kurucusu olarak kabul edebileceğimiz Sebüktegîn ise 366/977 yılında Gazneli tahtına çıkarılmıştı. Başkenti Buhara'yı korumak üzere Sebüktegîn'den yardım alan Sâ mânî Emîri II. Nûh, bunun karşılığında Sebüktegîn'e Horasan Sipehsâlârlığını (ordu komutanlığı) vermişti. Bu sayede Horasan, Sebüktegîn'in hâkimiyetine geçmiş oldu. Ondan sonra da bu görevi oğlu Mahmûd devralmıştı. Sebüktegîn'in 387/997 yılında ölümüyle yerine oğlu İsmail,

56 W. Barthold, "Ebû Müslim", *İA*, IV, 39-40; T. W. Haig, "Saffârîler", *İA*, X, 59-60; V. F. Büchner, "Sâ mânîler", *İA*, X, 142; W. Barthold, "Tâhîrîler", *İA*, XI, 636-637; C. E. Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, çev. E. Merçil-M. İpşirli, İstanbul 1980, s. 126; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTKY, Ankara 1989, s. 1; Çetin, Horasan, *DİA*, 234; Usta, *Sâ mânîler*, s. 53-57, 97.

Gazneli tahtına geçmişti. Onun saltanatını tanımayan Mahmûd, tahtı ele geçirmek üzere Horasan'dan ayrılmış, bu karışıklıktan faydalanan Sâ mânîler, Horasan'ı ele geçirmişlerdi. Kardeşi İsmail'i bertaraf eden Mahmûd, daha sonra Buhara'ya elçi göndererek Horasan üzerindeki haklarının tanınmasını talep etmiş, bu barışçıl girişiminden bir sonuç alamayınca da Horasan üzerine yürümüştü. Neticede Horasan'a tekrar hâkim olmayı da başarmıştı. Bu tarihten sonra Karahanlı Nasr b. Ali, Gazneli Mahmûd'un Hindistan'da seferde bulunmasından faydalanarak 396/1006 tarihinde Horasan'a girmiş, bunu haber alan Mahmûd, Hindistan'dan geri dönerek Karahanlılar'ı Horasan'dan uzaklaştırmaya muvaffak olmuştu. Bu tarihten sonra bölgenin siyasî arenasına yavaş yavaş Selçuklular dâhil olmaya başladı. Selçuklular ilk olarak Sâ mânîler'e askerî yardımda bulunmuş ve bu sayede Mâverâünnehir'e geçmeye muvaffak olmuşlardı⁵⁷. 416/1025 tarihinde Karahanlı Yusuf Kadir Han ile Gazneli Sultanı Mahmûd arasında yapılan anlaşmadan sonra Horasan'a geçen Selçuklu toplulukları, bu tarihten sonra da bölgenin siyasî arenasında önemli bir rol oynamış ve devletlerini kurma yolunda büyük bir aşama kaydetmişlerdi.

57 Râvendî, I, 85; Sadreddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır el-Hüseynî (**Ahbârü'd-Devleti's-Selcukiyye (Zübdetü't-tevârih)**, çev. Necati Lugal, TTKY, Ankara 1999, s. 2; İbnü'l-Esîr, IX, 362; Bundârî, s. 2; Merçil, **Gazneliler**, s. 1 vd.; Ömer Soner Hunkan, **Türk Hakanlığı Karahanlılar**, İstanbul 2007, s. 157 vd.; Usta, **Sâ mânîler**, s. 206 vd.

BİRİNCİ BÖLÜM

**BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE
HORASAN BÖLGESİNDEKİ SİYASÎ OLAYLAR**

“Tanrı dünyayı bize emanet etti.”

Sultan Sencer

A. SELÇUKLULAR’IN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI

1. Selçuklular’ın İlk Zamanlarında Bölgedeki Siyasî Durum

a. Selçuk Bey’in Faaliyetleri

XI. yüzyıl başlarında Horasan’ı çevreleyen bölgede üç önemli devlet hüküm sürmekte ve bu sırada Horasan, Gazneliler Devleti’nin hâkimiyeti altında bulunmaktaydı. Selçuk Bey’e bağlı bulunan Oğuzlar’ın Kınık Boyu’na mensup topluluklar, 349/960 yılı civarında İslâmiyeti kabul ederek Cend’de bir beylik kurduktan sonra bölgenin siyasî arenasına girmiş oldu. O sırada bölgenin iki önemli gücü olan Karahanlılar ve Sâmânîler arasındaki siyasî çekişme Selçuklular’ın işine yaramış, zor durumdaki Sâmânîler, Selçuklu Beyliği’ni resmen tanımak durumunda kalmıştı. Bu diplomatik ödün karşılığında Selçuklular’dan askerî yardım alarak Karahanlılar’ı mağlup eden Sâmânîler, Buhara ile Semerkand arasında bulunan Nûr kasabasını Selçuklular’ın yerleşimine açmışlardı. Anlaşmanın şartlarından birine göre Selçuklular, Sâmânîler’in sınırlarını koruyacak ve diğer Türk toplulukların sınır ihlali yapmasına mani olacaklardı. Selçuklular, Sâmânîler ile olan ittifakları sayesinde bir taraftan kendilerine yeni yerleşim bölgeleri elde ederken, diğer taraftan da Mâverâünnehir bölgesine geçme şansını yakalamışlardı⁵⁸.

58 Zahirüddin Nişâbüri, *Selçuknâme*, nşr. A. H. Morton, Berlin 2004, s. 5; Râvendî, I, 85; Hüseyinî, s. 2; İbnü’l-Esir, IX, 362; Bundârî, s. 2; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, haz. E. Merçil, İstanbul 1977, I, 5; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I. Kuruluş Devri*, TTKY, Ankara 1993, s. 17, 33; Ann K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, London 1988, s. 4-5; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTKY, Ankara 1995, s. 16-17; M. Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası, Karacuk’tan Aziz George Kolu-na*, İstanbul 2004, s. 44 vd.; İbrahim Kafesoğlu, “Selçuklular”, *İA*, X, 356.

Ancak ailenin reisi olan Selçuk, Mâverâünnehir’e göç etmedi ve 1007 yılında Cend şehrinde öldü. Onun ölümünden sonra Kınık topluluklarının başına oğlu Arslan Yabgu geçtiyse de, diğer aile üyeleri kendilerine bağlı oymaklarla birlikte yarı bağımsız bir halde yaşamaya devam etmişlerdi⁵⁹.

b. Sultan Mahmûd’un Selçuklu Politikası

Karahanlı hükümdarı Harun Buğra Han’ın 389/999 yılında Sâmânîler’in başkenti Buhara’yı alarak bu devlete son vermesi, Selçuklular’ı zor durumda bırakmıştı. Bu tarihten sonra onlar, müttefikleri Sâmânîler’le birlikte Karahanlılar’a karşı bazı başarılar elde ettiyse de bunlar devamlı olamadı. Aynı anda Karahanlılar Devleti içindeki taht mücadelelerinde taraf olmaya başlayan Selçuklular, her geçen gün bölgede daha etkin rol oynadılar⁶⁰.

Selçuklu ailesi içinde Arslan Yabgu ve Tuğrul-Çağrı Beyler arasında başlayan kutuplaşma, zamanla daha da derinleşmişti. Bu kutuplaşma Karahanlı Ali Tekin’in Tuğrul ve Çağrı Beyler üzerine sefer düzenlemesine neden olmuş, sonuç olarak iki kardeş kendilerine yeni yurtlar aramak zorunda kalmışlardı. Tuğrul Bey çöllere çekilirken, Çağrı Bey meşhur Doğu Anadolu seferine çıkmıştı⁶¹. Çağrı Bey, geri döndükten sonra kardeşi Tuğrul’a göndermiş olduğu rapor şeklindeki mektupta kendileri için uygun gördüğü yeni yurtlar arasında Horasan’ın adını da zikretmişti⁶².

Arslan Yabgu ise Ali Tekin ile olan ittifakını daha da güçlendirmiş, bu sayede Karahanlılar ve Gazneliler’den sonra bölgede

59 Hüseyinî, s. 2; Ahmed b. Mahmûd, I, 5; Zebihullah Safa, **Tarih-i Edebiyat der İran**, Tahran 1336 hş., s. 10; Köymen, **Kuruluş**, s. 33; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 17; Polat, **Selçuklu Göçerleri**, s. 46; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, 356.

60 Zebihullah Safa, **Tarih-i Edebiyat**, s. 10; Köymen, **Kuruluş**, s. 43 vd.; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 17-18; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, 356; S. G. Agacanov, **Oğuzlar**, çev. Ekber N. Necef-Ahmed Annaberdiyev, İstanbul 2002, s. 277; Hunkan, **Türk Hakanlığı**, s. 144.

61 Gregory Abu’l-Farac (Bar Hebraeus), **Abu’l-Farac Tarihi**, çev. Ö. R. Doğrul, TTKY, Ankara 1999, I, 293; Mehmet Altay Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976, s. 1; Köymen, **Kuruluş**, s. 104 vd.; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 18-19; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, 357; Agacanov, **Oğuzlar**, s. 279.

62 Abu’l-Farac, I, 293.

üçüncü bir güç haline gelmişti. Ali Tekin'in güçlenmesi ise bölgenin iki önemli aktörü Karahanlılar ile Gazneliler'in hareket geçmesine sebep olmuş, iki devletin hükümdarı Yusuf Kadır Han ile Gazneli Mahmûd, 416/1025 tarihinde Semerkand yakınlarında bir araya gelmişti. Yapılan görüşmeler sonrasında Ali Tekin'in Mâverâünnehir'deki hâkimiyetine son verilmesi ve Arslan Yabgu'nun idaresindeki Türkmenler'in de Horasan'a nakledilmeleri kararlaştırıldı⁶³.

Sultan Mahmûd anlaşma şartlarını derhal uygulamaya karar verdi. O sırada Ali Tekin ile birlikte çöllere çekilmiş bulunan Arslan Yabgu'ya elçi göndererek huzuruna davet etti. Bu davete katılmak üzere Semerkand'a giden Arslan Yabgu, onuruna verilen bir şölen sırasında tutuklanarak hapsedildi. Sultan Mahmûd daha sonra plânının ikinci aşamasını da devreye sokarak Horasan Valisi Arslan Cazib'in bütün muhalefetine rağmen Türkmenler'i Horasan'a yerleştirdi. Böylece Selçuklular, o sırada bulundukları Mâverâünnehir'den daha sonra devletlerinin beşiği olacak olan Horasan'a geçmiş oldular⁶⁴.

Horasan'a yerleşen Türkmenler, Kızıl, Yağmur, Göktaş, Boğa, Mansur ve Anasioğlu gibi beylerin idaresinde oturdukları Nesâ, Bâverd ve Ferâve'de yağma faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Bunun üzerine Sultan Mahmûd, Arslan Cazib'i onların üzerine sevk

63 Ebû Sa'îd 'Abdülhayy b. el-Dahhâk İbn Mahmûd Gerdîzi, **Zeynü'l-ahbâr**, haz. 'Abdülhayy Habîbî, Tahran 1347 hş., s. 187-188; Zahirüddîn Nişâbüri, s. 5-6; Râvendî, I, s. 86-87; Hüseyinî, s. 2; el-Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundârî, **Zühbetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra**, çev. Kıvameddin Burslan, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, TTKY, Ankara 1999, s. 2; Kadî Minhâc-ı Sirâc el-Cûcânî, **Tabakât-ı Nâsırî yâ Tarih-i Irân ve'l-İslâm**, nşr. 'Abdülhayy Habîbî, Tahran 1363 hş., s. 245-246; **Vefeyâtü'l-a'yân**, III, 225; Ahmed b. Mahmûd, I, 6; Köymen, **Kuruluş**, s. 69 vd.; Lambton, **Medieval Persia**, 5; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 19-20; Hunkan, **Türk Hakanlığı**, s. 167 vd.; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, X, 357-358.

64 **Zeynü'l-ahbâr**, s. 189-190; Râvendî, I, 88-89, 91; Hüseyinî, s. 2; İbnü'l-Esir, IX, 363; **Tabakât-ı Nâsırî**, s. 246; Zahirüddîn Nişâbüri, s. 8-9; Ahmed b. Mahmûd, I, 6-7; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 4; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", **Türkiyat Mecmuası (TM)**, sayı: 13, İstanbul 1958, s. 118-119; Köymen, **Kuruluş**, s. 78 vd.; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 20-21; Hunkan, **Türk Hakanlığı**, s. 173-174; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, X, 358; İbnü'l-Esir (**el-Kâmil**, IX, 363)'in verdiği bilgiye göre Arslan Cazib, Sultan Mahmûd'a Selçuklular'ın Ceyhun'a atılarak boğulmalarını veya baparmaklarının kesilerek ok atamaz hale getirilmelerini önermişti.

etti. Zor durumda kalan Türkmenler'in bir kısmı Balhan Dağları ve Dihistân'a giderken, diğer bir kısmı da Azerbaycan'a doğru harekete geçmek zorunda kaldı⁶⁵. Türkmenler'in batıya doğru ilerlemesi, devletin kurulmasından sonra Tuğrul Bey'in batıya yönelik faaliyetlerine önemli katkılarda bulunacaktı.

Bu dönemde Horasan bölgesinde Türkmenler'in sebep olduğu kargaşa dikkat çekmekteydi. Bu kargaşadan en fazla etkilenen Nîşâbûr, Tûs ve Ebîverd halkı olmuştı. Türkmenler'in ortaya çıkardığı kargaşa başıbozuk ahalinin işine gelmiş, onlar da bu karışıklıktan istifade etmek istemişlerdi. Özellikle Tûs ve Ebîverd halkından bazı kişiler toplanıp şehri yağma etmek üzere Nîşâbûr'a gitmişti. Şehrin valisi Sultan Mes'ûd'un yanına gittiğinden dolayı halk ne yapacağını bilemez bir hale gelmiş, o sırada oradan geçmekte olan Gazneliler'in Kirman Emîri Ahmed b. Ali Nûşteğîn'den yardım istemişlerdi. Onun bu öneriyi kabul etmesi ve halkın da desteğiyle yağmacılara karşı savaş başlatıldı. Neticede Nîşâbûr halkı bu çatışmadan galip çıkmayı başarmış, pek çok kişi bu çatışmalarda öldürülmüştü. Bu sayede Nîşâbûr halkı belli bir süre de olsa sükûnete kavuşmuş oldu (425/1034)⁶⁶.

Diğer taraftan Tuğrul ve Çağrı Beyler'in başında bulunduğu topluluğa yönelen Sultan Mahmûd, onlara yeni yurtlar verme önerisinde bulundu. Fakat onlar bu cazip öneriyi kabul etmeye pek yanaşmadı. O sırada Buhara'yı zapt eden Ali Tekin, Selçuklular'a ittifak teklifinde bulundu, ancak Tuğrul ve Çağrı Beyler bunu da kabul etmedi. Selçuklu toplulukları daha sonra Ali Tekin'in tazyikleri neticesinde Hârizm'e gitmek zorunda kaldılar. Bu sırada Gazneliler Sultanı Mahmûd ölmüş (421/1030), yerine oğlu Mes'ûd geçmişti. Mes'ûd bir süre sonra kendisi

65 **Zeynû'l-ahbâr**, s. 190; Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, **Tarih-i Beyhakî**, nşr. Ali Ekber Feyyaz, Tahran 2536 şehinşahi, s. 445; Zebihullah Safa, **Tarih-i Edebiyat**, s. 10; Köymen, **Kuruluş**, s. 151 vd.; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 20-21; Agacanov, **Oğuzlar**, s. 287-288.

66 İbnü'l-Esir, IX, 333; Agacanov, **Oğuzlar**, s. 290; Mürsel Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan (Moğol İstilasına Kadar)**, Ankara 2001, s. 188; Erdoğan Merçil, "Gazneliler'in Kirman Hâkimiyeti (1031-1034)", **TD**, sayı: 24, İstanbul 1970, s. 43.

için tehlike olarak gördüğü Ali Tekin'in üzerine Hârizm Valisi Altuntaş'ı gönderdi. Debûsiye'de 423/1032 yılında yapılan savaşta Altuntaş'ın ölmesi üzerine yerine oğlu Harun, Hârizm'e vali olarak atandı. Harun, kısa süre sonra Gazneliler'e karşı isyan ve bağımsızlığını ilân etti. Bu sırada eski düşmanları Cend Emîri Şah Melik'in⁶⁷ ani bir baskınına uğrayan Selçuklular, büyük kayıplar verdi. Bu gelişme sonrasında Hârizm'in kendileri için tehlikeli olduğunu düşünen ve Harun'a da güvenemeyen Selçuklular, bölgeden ayrılmaya karar verdiler. Müttefiklerini kaybetmek istemeyen Harun, Ceyhun'u geçerek Ribât-ı Nemek'e kadar gelmiş bulunan Selçuklular'ı geri dönmeye ikna etti. Bir süre sonra bölgenin önemli gücü Ali Tekin'in 426/1035 yılında ölmesiyle Selçuklular muhtemel müttefiklerinden birisini kaybetmiş oldular. Ali Tekin'in hemen ardından Gazneli vezirinin tertiplediği bir suikastla Harun da öldürülmüştü⁶⁸. Böylece önemli iki müttefikini ard arda kaybeden Selçuklular için hareket sahası daralmış, yaşam şartları daha da ağırlaşmıştı.

2. Selçuklular'ın Horasan'a Gelmeleri

Yukarıda belirttiğimiz gelişmeler, zor duruma düşen Selçuklular'ı yeni yurt arama mecburiyetinde bırakmıştı. Bunun neticesinde Selçuklular, Tuğrul, Çağrı ve Musa Yabgu'nun önderliğinde Hârizm'den Gazneliler'in hâkimiyeti altında bulunan Horasan'a geldiler⁶⁹. Gazneliler'in bilgisi ve izni dışında gerçekleştirilen bu göçten sonra Selçuklular, Horasan Divanı Başkanı

67 Selçuklular'ın azılı düşmanlarından olup, son Oğuz Yabgusu'nun oğlu olması muhtemeldir, bkz. Sevim-Merçil, aynı eser, s. 22.

68 Beyhâkî, s. 563-565; İbnü'l-Esir, IX, 364; **Tabakât-ı Nâsirî**, s. 247; Seyyid Muhammed b. Burhâneddîn Hâvendşâh Mîrhând, **Tarih-i Ravzâtü's-safâ**, Müessesesi-i Hayyâm ve İntişârât-ı Pirüz, Tahran 1339 hş., IV, 244; Barthold, **Türkistan**, 319; Turan, **Selçuklular**, s. 95; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 4-6; Köymen, **Kuruluş**, s. 140-159; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 22; Yusuf Abbas Hashmi, **Successors of Mahmūd of Ghazna, In Political, Cultural and Administrative Perspective**, Karachi 1988, s. 47; Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı**, s. 16; Hunkan, **Türk Hakanlığı**, s. 200, 202; Kafesoğlu, **Selçuklular**, **İA**, 359.

69 Horasan'a gelen Selçuklular'ın 700-900 atlıdan oluşan bir birlik olduğu görüşü ileri sürülmektedir, bkz. Agacanov, **Oğuzlar**, s. 299.

Sûrî'ye bir haber göndererek yardım istediler. Selçuklular, Hârizm ve Ceyhun yönünden gelebilecek Türkmen saldırılarını bertaraf etme karşılığında Merv, Serahs ve Ferâve'nin kendilerine yurt olarak verilmesini istiyorlardı. Durumdan haberdar edilen Sultan Mes'ûd, bu oldu-bittiği kabul etmediği gibi, Beydoğdu komutasında bir orduyu Selçuklular'ın üzerine gönderdi. Nesâ civarında yapılan savaşı Selçuklular kazandı (Şaban 426/Haziran 1035)⁷⁰. Neticede iki taraf arasında barış yapılmasına karar verildi. Yapılan barışa göre Nesâ, Tuğrul Bey'e, Dihistan, Çağrı Bey'e ve Ferâve de Musa Yabgu'ya yurt olarak verildi. Bunun yanında dihkân unvanı da verilen Selçuklu Beyleri, Horasan'da yarı bağımsız bir hâle gelmiş oldular⁷¹.

Yapılan anlaşmaya rağmen Selçuklular, 4 ay sonra Horasan'ın değişik bölgelerine akınlar yapmaya başladılar. Sultan Mes'ûd bu gelişme üzerine Subaşı komutasında bir orduyu ikinci kez Horasan'a gönderdi. Fakat Subaşı, Selçuklular ile savaşıma cesaret edememiş ve beklemeyi uygun görmüştü. Yaklaşık bir yıl sonra Selçuklular, Gazneliler'e gönderdikleri bir elçi vasıtasıyla Merv, Serahs ve Bâverd'in de kendilerine verilmesini talep etmişlerdi. Selçuklular, Nesâ'da aldıkları kesin galibiyet ve yaptıkları anlaşmanın onlara bağımsızlıklarının kapısını açtığının farkındaydı. Bunun sonucunda hâkim oldukları yerler ile ele geçirmeyi plânladıkları Horasan bölgesini kendi aralarında Nişâbûr Tuğrul Bey'e, Merv Çağrı Bey'e ve Serahs da Musa Yabgu'ya verilmek üzere paylaştılar. Çağrı Bey ani bir baskınla Merv'e

70 Gazneli ordusu 9 Şaban 426/19 Haziran 1035 günü Nesâ'ya hareket etmişti. 21 Şaban/1 Temmuz tarihinde Nişâbûr'a ulaşan bir mektupta ordunun Selçuklular'ı mağlup ettiği bildiriliyordu. Savaş belirtilen tarihler arasında cereyan etmişti, bkz. Beyhâkî, s. 625-627.

71 Beyhâkî, s. 609-612; Zahîrüddîn Nişâbûrî, s. 9-10; Râvendî, I, 92-94; Hüseyinî, s. 3-4; Bundârî, s. 4; **Tabakât-ı Nâsirî**, s. 248; Mîrhând, **Ravzâtü's-safâ**, IV, 244-245; Ahmed b. Mahmûd, I, 12 vd.; C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A. D. 1000-1217)", **The Cambridge History of Iran**, Cambridge 1968, V, 20; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 6-9; Köymen, **Kuruluş**, s. 197-228; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 22-23; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, X, 360-361; Cihan Piyadeoğlu, "Gazneli Veziri Ahmed b. Abdüssamed ve Sultan Mes'ûd ile Olan Münasebetleri", **TD**, sayı: 43, İstanbul 2007, s. 14-18.

hâkim olmayı başardı. Merv fakihlerinin aman dilemesi üzerine Selçuklular onlara iyi muamele etmişti. Neticede 428 yılı Receb ayının ilk Cuma günü/22 Nisan 1037 tarihinde Merv’de Çağrı Bey adına hutbe okundu. Böylece her ne kadar iki kuvvet arasındaki mücadele devam edecek ve kesin bir sonuca bağlanamayacak olsa da Horasan’ın hâkimiyeti yavaş yavaş Gazneliler’den Selçuklular’a geçmiş oluyordu⁷².

Sultan Mes‘ûd bu gelişmeler üzerine daha önce Horasan’a gönderdiği Subaşı’ya kesin savaş emri verirken, diğer bir orduyu da yardım amacıyla Herat şehrine göndermişti. Subaşı’nın üzerlerine yürümesi sebebiyle korkuya kapılan Selçuklular, bütün ağırlıklarını ve ailelerini Merv çölüne gönderdiler. Merv’e gelen Çağrı Bey, şehir ahalisiyle görüşerek onlara fikirlerini sordu. Onların cevabı Selçuklular’a itaat gösterecekleri şeklindeydi. Nihayet Serahs civarında yapılan savaşta Gazneliler ikinci mağlubiyetlerini aldılar (Şaban 429/Mayıs-Haziran 1038)⁷³. Yenilen Subaşı, Herat’a çekildi. Onu bir süre takip eden Çağrı Bey, daha sonra Tûs’a döndü. Bu sırada Nîşâbûr ileri gelenleri, emîrlere askerler saygılarını sunmak üzere onun huzuruna gelmişlerdi⁷⁴.

Savaştan on iki gün sonra İbrahim Yınal, Nîşâbûr önlerine gelerek şehrin Tuğrul Bey adına kendisine teslim edilmesini

72 Zahîrüddîn Nîşâbûrî, s. 12-13; Hüseyinî, s. 6; Ahmed b. Mahmûd, I, 20; Zebihullah Safa, **Tarih-i Edebiyat**, s. 10; Bosworth, *The Political and Dynastic History*, s. 20; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 10-11; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 24; Kafesoğlu, *Selçuklular*, **İA**, X, 361; Cl. Cahen, “Çaghri-Beg”, **EI**, Leiden-New York 1993, II, 4.

73 Savaşın Şaban ayının sonlarına doğru gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Nitekim Gazneliler, 4 Ramazan 429/10 Haziran 1038 tarihinde gelen bir mektupla savaşın neticesini haber almışlardı, bkz. Beyhakî, s. 718.

74 Hüseyinî, s. 6-7; İbnü’l-Esîr, IX, 349-350; **Tabakât-ı Nâsirî**, s. 249; Ahmed b. Mahmûd, I, 17-21; Zebihullah Safa, **Tarih-i Edebiyat**, s. 10; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 11; Köymen, **Kuruluş**, s. 232 vd.; Ferîdûn Gerâylî, **Nîşâbûr Şehr-i Fîrûze**, Meşhed 1373 hş, s. 110; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 23-24; Kafesoğlu, *Selçuklular*, **İA**, X, 361; Piyadeoğlu, Abdüssamed, s. 23. Hüseyinî (s. 7), Çağrı Bey’in savaştan sonra Tûs’a döndüğü şeklinde bilgi vermektedir. Buna göre o sırada Tûs’un da Selçuklular’ın hâkimiyetinde bulunduğu sonucunu çıkarmak mümkün olmaktadır. Ancak Ebu’l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer İbn Kesîr (**el-Bidâye ve’n-nihâye**, Beyrut 1981/cev. Mehmet Keskin, İstanbul 2000, XII, 142), Tûs’un 434/1042-1043 tarihinde Tuğrul Bey tarafından ele geçirildiğini belirtmektedir.

istedi⁷⁵. Gazneliler'e bağlı bulunan halk, uzun görüşmelerden sonra şehri ona teslim etmek zorunda kaldı. Şehre giren İbrahim Yınal, Tuğrul Bey adına hutbe okuttu (Ramazan 429/Haziran-Temmuz 1038)⁷⁶. Çok geçmeden şehre gelen Tuğrul Bey, halkın ileri gelenleri tarafından törenle karşılandı⁷⁷. Sultan Mes'ûd'un tahtına oturan Tuğrul Bey, hemen oluşturulan Mezâlim Divânına oturarak halkın şikâyetlerini dinledi. Bu sırada Çağrı Bey şehrin yağmalanmasını isteyerek bu konuda ısrarcı oldu. Fakat Tuğrul Bey, Ramazan ayında olduklarını, bu sebeple yağmanın bayramdan sonraya bırakılması gerektiğini söyledi. Bunu kabul eden Çağrı Bey, bayramdan sonra tekrar harekete geçmek istediye de Tuğrul Bey, halifenin elçilerinin geldiğini söyleyerek onu tekrar engellemiştir. Fakat Çağrı Bey onu dinlemeyerek harekete geçtiği zaman, Tuğrul Bey bir bıçak alarak "*Allah'a yemin ederim ki, eğer en ufak bir şey yağma edersen kendimi öldürürüm.*" demiştir⁷⁸. Çağrı Bey, bunun üzerine halktan taksitle vergi alınmasına razı oldu. Nişâbü'r'un haracı yaklaşık 30 bin dinar olarak belirlendi ve toplanan meblağ askerlere dağıtıldı. Tuğrul Bey daha sonra yeni devletin düzenlenmesi çalışmalarına başlayarak başta vezir olmak üzere bazı atamalar yaptı. Diğer taraftan daha önce Merv'de Çağrı Bey adına okutulan hutbe, *Melikü'l-mülûk* unvanıyla okutulmaya başlandı. Yeni teşekkül eden bu devlet, Abbâsî Halifesine

75 İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, IX, 350), savaştan sonra Çağrı Bey'in Nişâbü'r üzerine yürüttüğünü ve savaştan sonra şehre girdiğini nakletmektedir. Reşidüddîn Fazlullah (*Camîu't-tevârîh*, nşr. Ahmed Ateş, II, 5. Cüz, TTKY, Ankara 1999/çev. E. Göksu-H. Hüseyin Güneş, İstanbul 2010, s. 97), bu olayın Dandanakan Savaşı'ndan sonra gerçekleştiğini zikretmektedir.

76 Beyhakî (s. 731), hutbenin Tuğrul Bey adına okunması sırasında mescitte bulunan halkın buna büyük tepki gösterdiğini, az kalsın fitne çıkacağını, durumun sakinleştirilmesinden sonra Cuma namazının kılınabildiğini nakleder.

77 İbnü'l-Esîr (IX, 367), Tuğrul Bey'in Nişâbü'r'da hutbe okutmasının tarihini Şaban 428/Mayıs-Haziran 1037 olarak vermektedir. Ancak bu tarih muhtemelen yanlıştır.

78 Bundârî (s. 5) ise Çağrı Bey'in bıçağını alarak "*ya beni bırakırsın veya kendimi öldürürüm*" diyerek yağmada ısrarcı olduğunu nakletmektedir. Diğer taraftan Nişâbü'r'un yağmalanması konusunda bu kadar ısrarcı olan Çağrı Bey'in, yaklaşık bir yıl önce Merv'e hâkim olduğu zaman şehrin bir senelik haracını bağışlaması ve köylerini imar ettirmesi ilginç bir durumdur, bk. Hüseyin, s. 9.

de itaat bildirdi. Bu itaat sonrasında halife de Selçuklular'ın Horasan hâkimiyetini resmen tanıdı. Böylece devlet kurmanın önemli unsurlarını bir araya getirmeyi başaran Selçuklular, müessesleşme yolunda ilk adımlarını da atmışlardı⁷⁹.

Selçuklular, Horasan'a geldikten sonra Gazneliler ile pek çok kez mücadele etmek durumunda kaldılar. Tuğrul Bey'in 429/1038 yılında Nîşâbü'r'a hâkim olması sonrasında Belh şehri hariç diğer önemli Horasan şehirleri ele geçirilmişti⁸⁰. Selçuklular'ın bu başarısı, özellikle Nîşâbü'r'un elden çıkmasının Gazneliler ve Sultan Mes'ûd'un üzerindeki etkisi ağır oldu⁸¹. Bunun neticesinde Sultan Mes'ûd, Selçuklular'ın Horasan'dan çıkartılmaları için gerekli hazırlıkların yapılması konusunda emirler verdi. Bu dönemde Belh'in Selçuklular tarafından ele geçirilemeyeşinin önemli sebebi Gazneli Veziri Ahmed b. Abdüssamed'in kuvvetli bir orduyla bu şehirde bulunmasından kaynaklanıyordu⁸². Bu gelişmelerden sonra Sultan Mes'ûd, Cend Emîri Şahmelik ile bir ittifaka girerek ordusuyla birlikte Horasan'a hareket etti. O, ilk olarak Belh'e, oradan da Serahs üzerine yürüdü. Bir sonraki hedef ise Merv şehriydi. Bu sırada Şuburgân bölgesinin fethi ile uğraşan Çağrı Bey, Mes'ûd'un bu harekâtını haber alınca Serahs'a dönmek zorunda kalmıştı. Mes'ûd, Belh'e geldiği sırada Çağrı

79 Beyhakî, s. 728 vd.; Hüseyinî, s. 7; İbnü'l-Esîr, IX, 350; Bundârî, s. 4; **Tabakât-ı Nâsirî**, s. 248-249; **el-Bidâye**, XII, 130; Mîrhând, **Ravzâtü's-safâ**, IV, 251 vd.; Ahmed b. Mahmûd, I, 20; Zebihullah Safa, **Tarih-i Edebiyat**, s. 10; Laurence Lockhart, **Persian Cities**, London 1960, s. 82; Bosworth, **The Political and Dynastic History**, s. 20-21; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 12; Köymen, **Kuruluş**, s. 260 vd.; Muhammed Mahmûd İdris, **Rûsûmu's-selâcika ve nüzumuhümü'l-ictimâ'iyye**, Kahire 1983, s. 39; Gerâylî, **Nîşâbü'r**, s. 110-111; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 24; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, X, 361; Agacanov, **Oğuzlar**, s. 300; Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı**, s. 20-21, 161; Erdoğan Merçil, **Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri**, TTKY, Ankara 2007, s. 45; Honigmann, **Nîşâbü'r**, **Eİ²**, 63; C. E. Bosworth, "Toghriil (I) Beg", **Eİ²**, X, 553; Özgüdenli, Nîşâbü'r, **DİA**, 150; Piyadeoğlu, Abdüssamed, s. 24.

80 İbnü'l-Esîr, IX, 350. Bu bilgiye rağmen İsfizârî (s. 387-388), Selçuklular'ın ilk kez 429/1037-1038 yılında Herat'a saldırdıklarını, ama halkın direnişisiyle karşılaşarak geri çekildiklerini nakletmektedir.

81 Beyhakî, s. 731 vd.; Reşidüddîn, s. 15; Turan, **Selçuklular**, s. 99; Köymen, **Kuruluş**, s. 260 vd.; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 24.

82 Beyhakî, s. 734.

Bey şehre anî bir baskın düzenleyerek bir fil ve birkaç yedek atı (cenîbe)⁸³ şehirden kaçırmaya muvaffak oldu. Bu başarısı asker nazarında onu daha da önemli bir komutan hâline getirmişti⁸⁴.

Çağrı Bey, Serahs'a geldikten sonra aile üyeleri ile izlenecek yol hakkında görüşmelerde bulundu. Yapılan görüşmeler sırasında Gazneli ordusuna karşı tutunmanın zor olduğu, bundan dolayı Horasan'ın batısına çekilme düşüncesi ağırlık kazandı. Ancak, Çağrı Bey bu görüşe şiddetle karşı çıktı. Onun görüşüne göre ise yeni bir taktikle, Gazneliler'in de zaaflarından faydalanarak topyekûn bir savaş yapılması kendilerine zaferi getirebilirdi. Toplantıdan sonra Çağrı Bey, şehre tekrar hâkim olmak düşüncesiyle Merv'e geldi ve kendisine şehrin kapısını kapatan Mervliler ile bir süre savaştı. Sultan Mes'ûd'un harekete geçtiğini haber alınca da Merv'in çevresindeki köy ve kasabaları tahrip etti. Mes'ûd'un harekete geçmesi sonrasında tekrar bir araya gelen Selçuklu Beyleri, Çağrı Bey'in topyekûn savaşma görüşünü kabul etmekten başka bir çare bulamamışlardı. Neticede iki ordu karşı karşıya geldi (Şaban 430/Mayıs 1039). İlk çatışmalar Gazneliler'in lehine sonuçlandı. Sultan Mes'ûd, Serahs'a hareket ettiği sırada kendisine Selçuklular'ın aldıkları mağlubiye rağmen savaşma arzusunda oldukları haberi ulaştı. Bunun sonucu olarak Selçuklular'ın Gazneliler ordusu üzerinde uyguladığı yıpratma taktiği başarılı olunca iki taraf arasında barış görüşmeleri yapılmaya başlandı. Neticede anlaşmaya varıldı ve anlaşma şartları gereği Selçuklular bulundukları yerde kalırken, Sultan Mes'ûd, Nişâbûr'a geldi⁸⁵. Mes'ûd'un buraya gelmesinden

83 Yedek at manasındadır, geniş bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Cenîbet ve Kullanılışına Dair Örnekler", *Osmanlı Araştırmaları, Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan 2*, sayı: XXIII, İstanbul 2004, s. 133-144.

84 Hüseyinî, s. 7-8; İbnü'l-Esîr, IX, 353 ve 367; *Tabakât-ı Nâsirî*, s. 249 vd.; Ahmed b. Mahmûd, I, 21; Turan, *Selçuklular*, s. 103; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 13; Köymen, *Kuruluş*, s. 283; Gerâylî, *Nişâbûr*, s. 111; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 25-26; Kafesoğlu, *Selçuklular*, *İA*, X, 362.

85 Hüseyinî, s. 8; *Tabakât-ı Nâsirî*, s. 250; Ahmed b. Mahmûd, I, 24-25; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 13-14; Köymen, *Kuruluş*, s. 298 vd.; Gerâylî, *Nişâbûr*, s. 110; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 24-25; Kafesoğlu, *Selçuklular*, *İA*, X, 362.

önce halk Selçuklular'a karşı isyan etmiş, askerlerin bazılarını öldürmüş, diğerlerini de şehirden kovmuştu⁸⁶.

Kış Bâverd, Nesâ ve Nîşâbûr'da geçiren Sultan Mes'ûd, baharla birlikte tekrar harekete geçti. Bu sırada çöllere çekilmiş bulunan Selçuklular ise çok kötü bir dönem geçirmekteydi. Sultan Mes'ûd'un harekete geçmesiyle birlikte Selçuklular'da batıya, Gazneliler hâkimiyetinin dışına çıkma düşüncesi tekrar ağırlık kazanmaya başlamıştı. Bu düşünceye muhalefet eden ise gene Çağrı Bey olmuştu. Çağrı Bey, çöl yolundan gelen Gazneli ordusunun zor durumundan yararlanarak onlarla tekrar savaşılmasını önermişti. Toplantının en sonunda dillendirilen bu görüş destek bulmuş ve Gazneliler ile tekrar savaşılmasına karar verilmişti⁸⁷.

Diğer taraftan, harekete geçen Gazneliler ordusunda kuraklık sebebiyle susuzluk başgöstermiş, üstelik hayvanlar da yemsiz kalmıştı. Selçuklular da bu durumdan etkilenmiş olmasına rağmen durumları nispeten daha iyi idi ve Gazneliler'i bir hayli yıpratmaya muvaffak olmuşlardı. Yapılan uzun çarpışmalardan sonra Dandanakan Kalesi önlerine ulaşabilen Gazneli ordusu, susuzluk, açlık, yorgunluk ve düzensizlik neticesinde artık savaşamayacak bir hâle gelmişti. Bunu fark eden ve her şeyi göze alan Selçuklular, Gazneliler'e son darbeyi indirmeye karar verdiler. 8 Ramazan 431/23 Mayıs 1040 tarihinde Dandanakan Kalesi yakınlarında yapılan savaş Selçuklular kazandı. Gazneli Mes'ûd ve pek çok komutanı savaş alanından zorlukla kaçabildi⁸⁸. Bu büyük zaferden sonra Horasan'a tam manasıyla hâkim olan Selçuklular, tarihte önemli roller oynayacak olan Büyük Selçuklular Devleti'ni kurmuşlardı.

86 İbnü'l-Esir, IX, 354; Abdülkerim Özaydın, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)**, İstanbul 2001, s. 47.

87 Râvendî, I, 99; Hüseyinî, s. 8; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 15; Köymen, **Kuruluş**, s. 315-326; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 25; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, X, 362.

88 Râvendî, I, 99; Hüseyinî, s. 8-9; Ahmed b. Mahmûd, I, 27; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 15-16; Köymen, **Kuruluş**, s. 336 vd.; Peter B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, çev. Osman Karatay, Ankara 2002, s. 181; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 26; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, X, 362; Bosworth, Toghrlil, **EP**, 553.

B. SELÇUKLULAR DEVLETİ'NİN KURULMASINDAN SONRA GELİŞEN OLAYLAR

1. Horasan Bölgesinin Ele Geçirilmesi

Kazanılan zaferden sonra Merv'de toplanan kurultayda Tuğrul Bey, “*Horasan Emîri*” olarak Selçuklu tahtına çıktı. Alınan kararlardan biri de bölgedeki diğer devletlere fetihnameler gönderilmesi olmuştu. Böylece devletlerini kurdukları ilân edilmiş oldu. Elleri bulunduran toprakların hanedan üyeleri arasında paylaştırılması da diğer bir önemli karardı. Tuğrul Bey'in sultan olarak Nîşâbûr'da kalacağı bu paylaşıma göre, Merv, Serahs ve Belh arasındaki şehirlerde de Çağrı Bey hâkimiyeti söz konusuydu. Musa Yabgu ise Horasan'ın diğer önemli merkezi Herat'a sahip olacak, ayrıca İsfizâr ve Büst de ona verilecekti. Selçuklular'ın almış olduğu bu kararın en ilginç yanı ise henüz ele geçirmedikleri bölgelerin de paylaşıma dâhil edilmiş olmasıydı. Her geçen gün daha merkezi bir sistemi benimsemelerine rağmen, Selçuklu hanedan üyeleri ülke topraklarının önemli bölgelerinde hâkim olma geleneğini devam ettirmişlerdi⁸⁹. Bu usulün belirgin uygulandığı bölgelerin başında da Horasan yer gelmekteydi.

Bu sırada Horasan'ın dört önemli merkezinden sadece Nîşâbûr ve Merv, Selçuklu hâkimiyetinde bulunuyordu. Hanedan üyelerine

89 Zahirüddîn Nîşâbûrî, s. 13-14; Râvendî, I, 102; Hüseyinî, s. 12; Kafesoğlu, Selçuk'un Oğulları, s. 119; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 16; Köymen, **Kuruluş**, s. 356 vd.; Gerâyî, **Nîşâbûr**, s. 111; Golden, **Türk Halkları Tarihi**, s. 182; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 26-27; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, X, 362; Bosworth, *Khurāsān*, **EP**², 58; Gerâyî (**Nîşâbûr**, s. 111-112), kaynakların aksine Nîşâbûr'un Çağrı Bey'e bırakıldığını, bu dönemde şehrin imâr edildiğini, ayrıca ulema ve medrese erbabının merkezi hâline getirildiğini nakletmektedir. Çağrı Bey'in vezirliğini de gene Nîşâbürlü olan Ebû Nasr Mansûr b. Amîdülmülk yapmıştı.

paylaştırılan bazı yerlerin aynı zamanda fethedilmesi de gerek-mekteydi. Bu sebeple Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Musa Yabgu ken-di hâkimiyet sahalarını genişletmek üzere harekete geçtiler. Bun-dan sonraki dönemde Horasan'daki fetih faaliyetleri Çağrı Bey ve Musa Yabgu eliyle gerçekleşecekti⁹⁰. Çünkü Tuğrul Bey, daha zi-yade ülkenin batı bölgelerinin fethiyle meşgul olacaktı.

Dandanakan Savaşı'ndan sonra kendi içinde bir teşkilâtlanmaya giden Selçuklular, yukarıda da belirttiğimiz gibi ülke topraklarını kendi arasında paylaştırmıştı. Bu sırada Belh şehri Gazneliler'in hâkimiyeti altında ve Vali Altuntak'ın idaresindeydi⁹¹. O zamana kadar Gazneliler Devleti'nin savunma sisteminin merkezi duru-munda olan Belh, Selçuklular'ın Horasan'a gelmelerinden sonra-ki dönemde de onlara karşı yapılan pek çok harekât için önemli bir üs görevi görmüştü⁹².

Çağrı Bey, Altuntak'a haber göndererek şehrin kendisine tes-lim edilmesini istedi. O, mektubunda Sultan Mes'ûd'un zor bir du-rumda bulunduğunu, dolayısıyla şehre yardıma gelmesinin müm-kün olmadığını da belirtiyordu. Fakat Altuntak'ın kendisine gön-derilen elçiyi hapsedmesi üzerine Çağrı, Belh şehrini kuşatmaya başladı. Altuntak da karşı hamle olarak Sultan Mes'ûd'dan yardım istedi⁹³. Altuntak'ın bu yardım isteği Mes'ûd tarafından karşılıksız bırakılmadı. Büyük bir ordu toplayan Mes'ûd, bunu Belh'in yar-dımına gönderdiği gibi oğlu Mevdûd idaresinde oluşturduğu diğer bir orduyu da destek amacıyla Horasan'a gönderdi⁹⁴.

90 Ebû Abdullah Muhammed el-Azimî, **Azimî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler: H. 430-538)**, Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar A. Sevim, TTKY, Ankara 1988, s. 4; Hüseyinî, s. 12; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 28. Azimî (aynı yer), Nişâbü'r'un Çağrı Bey'in hâkimiyetine verildiğini belirtir.

91 Hüseyinî, s. 9; İbnü'l-Esir, IX, 370; Mükrimin Halil Yınanç, "Çağrı Bey", **İA**, III, 326; C. Bosworth, "Balk", **Encyclopedia Iranica**, III, 590; Rençber, aynı makale, s. 151; Barthold, **Türkistan**, s. 324.

92 Bosworth, Balk, **Eİr**, s. 590.

93 Beyhakî (s. 869), Gazneliler başkentinden yardım isteyen kişiyi Belh Sahib-i Berîdi Emîrek-i Beyhakî olarak nakletmektedir. Hüseyinî (s. 9) ise Altuntak'ı şehrin valisi olarak belirtmektedir.

94 Beyhakî, s. 882-885; Hüseyinî, s. 9; İbnü'l-Esir, IX, 370; Ahmed b. Mahmûd, I, 27-28; Ebu'l-'Alâ Mevdûdî, **Selçuklular Tarihi**, çev. Ali Genceli, Ankara 1971, s. 163 vd.; Muhammed Nazım, "Mevdûd", **İA**, VIII, 162; C. E. Bosworth, **The Ghaznavids Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994:1040**, Edinburg 1963, s. 230.

Bu kuvvet 432/1040 tarihinde Gazne'den hareket etmiş, Belh'e yaklaştıkları sırada Çağrı Bey tarafından karşılanmıştı. Öncü birliklerin karşılaşması Selçuklular'ın lehine gelişince Gazneli ordusu geri çekilmeyi tercih etti. Bu gelişmeyi haber alan Altuntak da şehri Çağrı Bey'e teslim etmek durumunda kaldı. Çağrı Bey daha sonra Cûzcân, Bâdgîs, Huttelân ve Toharistân'ı da ele geçirdi. Böylece Belh ve ona bağlı bu yerler Selçuklular'ın hâkimiyetine geçmiş oldu⁹⁵. Bundan sonraki Belh hâkimlerinin hanedandan birisi olmasına özen gösterildi.

Çağrı Bey'in Belh'i ele geçirmesinden sonra şehirde ne gibi düzenlemeler yaptığı hakkında kaynaklarımız net bir bilgi aktarmamaktadır. İbnü'l-Esîr⁹⁶, Nizâmülmülk hakkında bilgi verdiği bir bölümde Ebû Ali b. Şâdân'ı Çağrı Bey'in Belh'teki işlerini yürüten kişi olarak nakletmektedir. Ayrıca Nizâmülmülk'ü Belh hâkimi Emîr Tâcir'in kâtibi olarak göstermektedir. Belh'in 432/1040 tarihinde Selçuklular'ın eline geçtiği sırada şehrin hâkimi Altuntak olduğuna göre Emîr Tâcir, Gazneliler döneminde şehre hâkimdir. Nizâmülmülk'ün 408/1018 tarihinde doğmuş olduğu göz önünde bulundurulursa onun çok genç yaşta kâtiplik yapmaya başladığı sonucunu çıkarmak yanında, Emîr Tâcir'in Selçuklu Emîri olabileceğini söylemek de mümkün görünmektedir. Eğer öyleyse bu hâkimiyet uzun sürmemiştir. Çağrı Bey'in Belh hâkimiyeti 435/1043 yılına kadar devam etmiş, şehrin bir sonraki hâkimi ise onun oğlu Melik Alp Arslan olmuştur.

Diğer taraftan 429/1037-1038 senesinde Selçuklular, Horasan'ın diğer önemli merkezi olan Herat'a hücum etmişlerdi. Ancak halk onlarla mücadele ederek şehre girmelerine izin vermedi. Bu

95 Hüseyinî, s. 9; İbnü'l-Esîr, IX, 370; Ahmed b. Mahmûd, I, 28-29; Barthold, *Türkistan*, s. 324; Yınanç, Çağrı Bey, *İA*, 326; Bosworth, *Balk*, *Elr*, 590; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 28; Rencher, aynı makale, s. 151; Barthold, Belh'in kesin olarak 451/1059 tarihinde Selçuklular'ın eline geçtiğini kaydeder, bkz. s. 324.

96 *el-Kâmil*, X, 177. Bu bilgiyi İbnü'l-Adîm (*Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb*, nşr. Sami Dehhan, Dımaşk 1968/*Biyografilerle Selçuklular Tarihi, Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Çeviri, Not ve Açıklamalar Ali Sevim, TTKY, Ankara 1989, s. 40) ile Hândmîr de vermektedir, bkz. *Düstûru'l-vüzerâ*, nşr. Saîd Neşîfî, Tahran 2535 şehinşahî, s. 150.

dönemde *kuhendîz* ve şehrin *rabazı* mamur ve insanların rahatça yaşayabildikleri yerlerdi. Selçuklular ilk geldikleri yıl geri çekilmek zorunda kaldıkları şehre, iki yıl sonra tekrar gelerek barış yoluyla hâkim olmayı başardı. Şehirde okunan hutbe de kendi adlarına çevrildi⁹⁷. Sultan Mes'ûd'un Horasan'a gelmesinden sonra Selçuklular şehirden ayrılmak zorunda kalmış, Gazneliler şehri tekrar ele geçirmişlerdi. Mes'ûd, halkın mallarını müsade ettikten sonra Selçuklular'la savaşmak üzere Merv'e doğru hareket etti. Dandanakan Savaşı'ndan sonra Mes'ûd'un ölümüyle Herat şehri bir süreliğine sahipsiz kaldı. Bu süre içerisinde şehir pek çok kez saldırıya maruz kaldı. Bu sıralarda Şeyh Ebû Muhammed b. 'Asım, 432/1040-1041 yılında şehir ve çevresine hâkim olmayı başardı ve Sultan Mes'ûd'a bağlı bulunan Şemîrân Kûtvâli ile pek çok kez mücadele etmek durumunda kaldı. Onun bu mücadelelerden biri sırasında ölümü sonrası kardeşi Şeyh Râfî' (رافع), ardından da onun naibi olan Ebû Mansûr b. İs'as (اسعث) şehirde hâkimiyeti sağladı. Bu süre zarfında Selçuklular her yıl düzenli şekilde şehir önlerine gelip alamadan geri döndülerse de *kuhendîz* ve şehrin *rabazını* tahrip etmekten de geri kalmadılar. Bu kuşatmaların birinde Musa Yabgu ani bir saldırıyla Ebû Mansur'u öldürerek şehri ele geçirdi⁹⁸. Böylece Herat şehri de Musa Yabgu'nun idaresi altında Selçuklu topraklarına katılmış oluyordu.

Bir süre sonra Gazneli Sultanı Mevdûd, Herat'ı geri aldı. Bu gelişme üzerine Selçuklular adına şehri tekrar hâkimiyet altına almak üzere harekete geçen Çağrı Bey, hastalığı sebebiyle bunu başaramadı. Bu sırada Mevdûd'un İbrahim Yınal'ın kardeşi ve Sîstân hâkimi Ertaş'a yenilmesini fırsat bilen Musa Yabgu, ani bir baskınla Herat'a tekrar hâkim olmayı başardı⁹⁹.

Gazneli Sultanı Mevdûd, Çağrı Bey'in hastalanmasını fırsat bilerek Horasan'a, özellikle Gazne ile Horasan arasındaki ilk merkez olan Belh'e saldırmıştı. Bu ani saldırıya karşılık veremeyen

97 İsfizârî, I, 388-389

98 İsfizârî, I, 389; Kafesoğlu, Selçuk'un Oğulları, s. 119.

99 Sevim-Merçil, aynı eser, s. 29.

Çağrı Bey, onunla mücadele etmesi için oğlu Alp Arslan'ı görevlendirdi. Selçuklular ile Gazneliler'i bir kez daha karşı karşıya getiren bu savaştan galip çıkmayı başaran Alp Arslan oldu. Alp Arslan daha sonra babasının yanına dönmüş, bu galibiyete çok sevinen Çağrı Bey, Belh, Toharistân, Vahş, Velvalic ve Kubâdiyân'ı oğlunun idaresine vermişti (435/1043)¹⁰⁰. Alp Arslan'ın Belh hâkimiyeti 458/1065-1066 tarihine kadar devam etti. Bu dönemde şehirdeki olaylar hakkında kaynaklar bilgi vermemektedir. Ancak Çağrı Bey'in oğlu İlyas adına 454/1062 yılında Belh'te basılan iki sikke hayli önem arz etmektedir¹⁰¹. İlyas'a daha sonraları Toharistân iktâ edilmiştir. Bu durumda onun daha önceki dönemde Belh'e hâkim olduğunu söylemek yerinde olur.

Diğer taraftan Karahanlı hükümdarı Arslan Han, Belh ve Toharistân'ı ele geçirmek üzere harekete geçmiş, Çağrı Bey de oğlu Alp Arslan'ı ona karşı göndermek zorunda kalmıştı. Arslan Han'ın savaşa cesaret edememesi üzerine iki devlet arasında Horasan'a ve diğer Selçuklu memleketlerine saldırılmaması koşuluyla anlaşma imzalandı. Bu sayede Horasan için tehlike arz eden bir güç daha bertaraf edilmiş oluyordu¹⁰².

Özellikle Çağrı Bey'in gerçekleştirmiş olduğu faaliyetler ile birlikte devletin kuruluş merkezi olan Horasan tam manasıyla Selçuklular Devleti'nin hâkimiyet sahası içine girmiş oldu. Bu bölge, kuruluş merkezi olması münasebetiyle her zaman büyük önem taşıdı ve daima hanedan mensuplarının elinde bulunmasına özen gösterildi. Çağrı Bey'in ölümüyle birlikte Horasan'da ona ait olan bütün şehirlere oğlu Alp Arslan hâkim oldu¹⁰³. Çağrı

100 Hüseyinî, s. 18-19; İbnü'l-Adîm, **Biyografiler**, s. 21; İbnü'l-Esîr, C. IX, 395; **el-Bidâye**, XII, 143; Ahmed b. Mahmûd, I, 46; Turan, **Selçuklular**, s. 110; Yınanç, Çağrı Bey, **İA**, 326; Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı**, TTKY, Ankara 1992, s. 3-4; Bosworth, Balk, **Elr**, 590; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 29.

101 Florian Schwarz, **Sylloge Numorum Arabicorum Tübingen Balh Die Landschaften Am Oberen Oxus XIC c. Hurāsān**, Berlin y.y., s. 93; Osman G. Özgüdenli, "Sylloge Numorum Arabicorum Tübingen, Balh und die Landschaften am oberen Oxus, Hurāsān III", **TD**, sayı: 38, İstanbul 2003, s. 163.

102 İbnü'l-Esîr, X, 25-26; Köymen, **Alp Arslan**, s. 4; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 29.

103 Hüseyinî, s. 20; **el-Bidâye**, XII, 186; Ahmed b. Mahmûd, I, 49; Köymen, **Alp Arslan**, s. 5; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 29

Bey'in ölüm tarihini İbnü'l-Cevzî ve Bundârî¹⁰⁴, 450/1058-1059 yılında Belh şehri olarak vermektedirler. Ancak bu bilgi diğer kaynaklarımızla tarih ve yer konusunda çelişmektedir¹⁰⁵.

Kaynaklarımıza ek olarak bölgede basılmış olan sikkeler ışığında Tuğrul Bey zamanında bölgedeki hâkimiyet konusunda şu bilgileri aktarmak ayrıca mümkün olabilmektedir. Bu dönemde Nîşâbûr haricindeki Horasan bölgesinde Çağrı Bey ve oğlu Alp Arslan'ın hâkimiyetlerinin gücü açık şekilde belli olmaktadır. Devletin kuruluşundan sonra Çağrı Bey'in Horasan'a hâkim olduğu kesin olarak bilinmektedir.

Bununla birlikte Horasan bölgesinin merkezi kabul edilen Nîşâbûr, Tuğrul Bey'in hâkimiyet sahası içinde yer almış ve aynı zamanda yeni kurulan devletin başkenti olarak kabul edilmiştir. Tuğrul Bey adına Nîşâbûr'da basıldığı bilinen ilk sikke 431/1039-1040 tarihlidir¹⁰⁶. Bu tarihe bakıldığında Tuğrul Bey adına ilk paranın aslında şehrin ele geçirildiği yıl olan 429/1038'de basılmış olması yüksek ihtimaldir. Başkent olması münasebetiyle herhangi birine iktâ edilemeyen Nîşâbûr, bizzat sultanın hâkimiyetinde kalmasından dolayı farklı bir statü taşımıştır. Tuğrul Bey adına Nîşâbûr'da 431/1039-1040, 432/1040-1041, 433/1041-1042, 434/1042-1043, 435/1043-1044, 436/1044-1045, 437/1045-1046, 438/1046-1047, 439/1047-1048, 440/1048-1049, 441/1049-1050, 442/1050-1051, 444/1052-1053, 445/1053-1054, 446/1054-1055, 447/1055-1056, 448/1056-1057, 449/1057, 451/1059 ve

104 Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam fi tarihi'l-mülûk ve'l-ümem**, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut 1992, XVI, 39; Bundârî, s. 26; Çağrı Bey, Serahs'ta ölmüş ve Merv şehrinde gömülmüştür, bkz. Yınanç, Çağrı Bey, **İA**, 327.

105 Sadreddîn el-Hüseynî (**Ahbâr**, s. 20) ile İbnü'l-Adîm (**Biyografiler**, s. 21), bu tarihi Safer 452/Mart-Nisan 1060 olarak verirken, İbnü'l-Esir (**el-Kâmil**, X, 26), Recep 451/Ağustos-Eylül 1059 şeklinde nakleder. Ayrıca İbn Hallikân (**Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebna'i'z-zamân**, İngilizce çev. Mac Guckin de Slane, **Ibn Khallikan's Biographical Dictionary**, Beyrut 1970, III, 231), bu tarihi Recep 451/Ağustos-Eylül 1059, Yınanç (Belh, **İA**, 327) ise Mart 1060 tarihini kabul etmektedir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Cihan Piyadeoğlu, **Çağrı Bey**, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 131-132.

106 Ömer Diler, **İslâm Darp Yerleri**, İstanbul 2009, II, 1282.

452/1060 yıllarında olmak üzere para basıldığı görülmektedir¹⁰⁷. Elimizde var olan sikke örnekleri ışığında belirttiğimiz dönemde diğer şehirlerde başka hanedan üyeleri tarafından para basılmışken, Nîşâbûr'da sadece Tuğrul Bey adına para basılmıştır. Tuğrul Bey adına Nîşâbûr haricindeki herhangi bir Horasan şehrinde basılmış paraya şimdilik rastlanmamış olması, yeni bir bilgi bulunana kadar o şehirlerin hâkimiyetlerinin hanedana mensup diğer üyelerin elinde bulunduğunun düşünülmesine sebep olmaktadır. Nitekim yukarıda da belirttiğimiz gibi Tuğrul Bey, daha ziyade ülkenin batı kısımlarının hâkimi durumundadır.

Bununla birlikte Hocaniyazov¹⁰⁸, Herat'ta 435/1043-1044 tarihinde basılmış bir parayı Sultan Tuğrul Bey'le ilişkilendirmektedir. Baskı yeri ve tarihi belli olan bu paranın kimin adına basıldığı ise tam olarak anlaşılamamaktadır. Sikkede sadece “el-‘Adil” ibaresi okunabilmektedir. Ancak Sultan Tuğrul Bey'in kullandığı unvan ve lakaplar arasında “el-‘Adil” bulunmamaktadır¹⁰⁹. Bu dönemde Herat'a hâkim olan Musa Yabgu adına basılmış 443/1051-1052 ve 446/1054-1055 tarihli iki ayrı paranın ilkinde “el-Melikü'l-‘Adil Yabgu”, ikincisinde de “Mu'izzü'd-devle Yabgu” ibareleri yer almaktadır¹¹⁰. Bu durumda yukarıda bahsettiğimiz paranın Musa Yabgu adına darp edilmiş olma ihtimali daha yüksektir.

Tuğrul Bey'in Belh şehrinde bastırdığı paraya da henüz rastlanmamıştır. Bu normal bir durumdur, çünkü Belh en başından

107 T. Hocaniyazov, **Katalog Monet Gosudarstua Velikih Selcukov (Büyük Selçuklu Devleti Sikkeleri Kataloğu)**, Red. Türkmenistan SSR İlimler Akademisi, Aşkabad 1979, s. 5-23; Coşkun Alptekin, “Selçuklu Paraları”, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, sayı: 3, Ankara 1971, s. 436, 443-465; Mehmet Altay Köymen, “Meskûkâta Göre Büyük Selçuklu İmparatoru Sancar'la Irak Selçuklu Devleti Hükümdarı Mahmûd'un Vasallık Münasebetleri”, **60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan**, İstanbul 1950-1955, s. 132; Henri Sauvaire, “Dinars Inédits Des Selgiouquides de Perse”, **Numismatics of The Islamic World, Coins and Coinage of Iran**, ed. Fuat Sezgin, sayı: 46, Frankfurt 2004, s. 77; Diler, **Darp Yerleri**, II, 1282.

108 **Sikkeler Kataloğu**, s. 20.

109 Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 74-76; Abdülkerim Özaydın, “Büyük Selçuklular'da Unvan ve Lakaplar”, **Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına**, İstanbul 2008, s. 424 vd.

110 Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 149.

itibaren Çağrı Bey'in hâkimiyet sahasında yer almaktadır. Bağimsızlığın kazanılması sonrasında Çağrı Bey, daha ziyade ülkenin doğusundaki Merv ve Belh hâkimi olarak göze çarpmaktadır. Nitekim onun 438/1046 ve 439/1048 tarihlerinde Belh'te basılmış 6 adet sikkesi mevcuttur¹¹¹.

Merv ülke topraklarının paylaşımından itibaren Çağrı Bey'in hâkimiyetine geçmiş, onun ölümünden sonra da Alp Arslan'ın olmuştur. Bu nedenle Tuğrul Bey'in burada basılmış parası henüz bulunamamıştır. Bölgede Selçuklu hanedanı adına basılmış ilk paralardan biri Çağrı Bey adına Mervu'r-rûz'da 430/1038-1039 tarihlidir¹¹². Daha önce de belirttiğimiz gibi Çağrı Bey adına 428 yılı Receb ayının ilk Cuma günü/22 Nisan 1037 tarihinde Merv'de hutbe okunmuştur. Aynı dönemde Mervu'r-rûz da onun hâkimiyetine geçmiş olmalıdır. Çağrı Bey'in ayrıca 445/1053-1054 tarihinde Merv'de basılmış sikkesi de bulunmaktadır¹¹³.

Ayrıca Alp Arslan, meliklik dönemine rastlayan 450/1058-1059 tarihinde adına Belh'te para bastırmıştır¹¹⁴. Sultan Alp Arslan, 458/1065-1066 tarihinde Melikşah'ı veliaht tayin ettiği tören sırasında ülkeyi hanedan üyeleri ve emîrleri arasında paylaştırmış, bu paylaşıma göre Belh'i kardeşi Süleyman'a¹¹⁵, Belh'in önemli şehirlerinden biri olan Toharistân'ı da kardeşi İlyas'a vermişti¹¹⁶. İlyas adına Belh'te 454/1062 yılında para

111 Schwarz, *Sylloge*, s. 92; Ayrıca bkz. Özgüdenli, *Sylloge*, s. 163.

112 Richard W. Bulliet, "Numismatic Evidence For The Relationship Between Tughril Beg and Chaghr", *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History, Honor of George C. Miles*, ed. Dickran K. Kouymjian, Beirut 1974, s. 290; Diler, *Darp Yerleri*, II, 1165.

113 Bulliet, *Numismatic Evidence*, s. 294.

114 Alptekin, *Selçuklu Paraları*, s. 46; Özgüdenli, *Türk-İran*, s. 102; Uslu, *İslam Orduları*, s. 10.

115 İbnü'l-Esîr, X, 59; A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge 1968, V, 235; Köymen, *Alp Arslan*, s. 48; Vehab Velî, "Merv der Devre-i Selcukîyân", *Mecelle-i Tahkîkât-ı Tarihi (Mervnâme)*, sayı: 6-7, Tahran 1371 hş., s. 211. Süleyman, sonraki dönemde Tuğrul Bey tarafından kendisine veliaht tayin edilecektir.

116 İbnü'l-Esîr, C. X, s. 59; Lambton, *The Internal Structure*, s. 235; Köymen, *Alp Arslan*, s. 48; Hasan Pirneya-Abbas İkbâl, *Tarih-i İran, ez Âğâz tâ İnkırâz-ı Kacariyye*, Tahran 1376 hş., s. 325; Vehab Velî, aynı makale, s. 211.

basıldığı görülmektedir¹¹⁷. Bu bilgiye istinaden İlyas'ın daha önce Belh'e hâkim olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Süleyman'ın Belh hâkimiyetinin ise ne kadar devam ettiğini bilmiyoruz. Ancak Sultan Alp Arslan ölüm döşeğindeyken Belh'i oğlu Ayaz'a iktâ ettiğine göre¹¹⁸, bu durumda Süleyman'ın Belh hâkimiyetinin sultanın ölümünden önce sona erdiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar İlyas b. Çağrı Bey'in Süleyman'dan sonra Belh'e hâkim olduğu yönünde kaynaklarımızda bir bilgiye tesadüf etmemiş olsak da onun Sultan Melikşah adına 465/1072-1073 tarihinde Belh'te bastırttığı iki sikke bulunmaktadır¹¹⁹. Bu durumda Süleyman'dan sonra o sırada Toharistân'a da hâkim bulunan İlyas'a, Belh de iktâ edilmiş olmalıdır. Adı geçen sikkelere basım tarihi Ayaz'ın hâkimiyet döneminde gibi görülse de Ayaz'ın şehre ulaşmasından önce darp edilmiş olması yüksek ihtimaldir. Sultan Alp Arslan'ın oğlu olarak kaydedilen Ayaz'ın¹²⁰ hâkimiyet süresinin kısa olduğunu bildiğimize göre Ayaz para bastırmaya fırsat bulamamış olmalıdır.

Diğer taraftan Alp Arslan, meliklik döneminde 450/1058, 452/1060 ve 455/1063 tarihlerinde Herat'ta da para bastırmıştır¹²¹. Bu paralardan 450/1058 tarihinde basılmış olan diğerlerinden daha fazla önem taşımaktadır. Nitekim bu tarihte Alp Arslan henüz sultan olmamasına rağmen burada para bastırmış olması, onun Herat'a hâkim olduğu anlamına gelmektedir. Bu durumda Mu'ineddîn İsfizârî'nin¹²² tarih vermeden "*Alp Arslan'ın şehre gelişiyle de (burası) onun hâkimiyetine geçti. Sultan Alp Arslan daha sonra oğlu Togaşah'ı Herat'a gönderdi.*" şeklinde

117 Schwarz, **Sylloge**, s. 92; Özgüdenli, **Sylloge**, s. 163.

118 Bkz. Bundârî, s. 46.

119 Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 122; Schwarz, **Sylloge**, 93; Özgüdenli, **Sylloge**, s. 163.

120 Bkz. Hüseyinî, s. 38; İbnü'l-Esîr, X, 80; Bundârî, s. 46.

121 Dominique Sordel, "Un Trésor de Dinars Gaznavides et Salgûqides Découvert en Afghanistan", **Bulletin D'études Orientales**, Damas 1964, XVIII, 214-215; Bulliet, **Numismatic Evidence**, s. 291; Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 29-31, 33, 35, 37; Alptekin, **Selçuklu Paraları**, s. 468-483.

122 **Ravzatü'l-cennât**, I, 389.

verdiği bilgi 450/1058'den önce gerçekleşmiş olmalıdır. Musa Yabgu adına 446/1054-1055 tarihinde Herat'ta para basıldığına göre Toganşah'ın Herat hâkimiyetinin bu tarihten sonraki bir zamanda gerçekleştiği anlaşıyor. Diğer taraftan 435/1043 yılı olaylarından sonra Musa Yabgu'nun daha ziyade Sîstân hâkimi olarak anılmaya başladığını görmekteyiz. Bu dönemde Çağrı Bey'in Sîstân'ı ele geçirmek istemesi hanedan içerisinde bir krize neden olmuş, Tuğrul Bey'in müdahalesiyle Çağrı Bey geri çekilmek zorunda kalmıştı (Rebûlâhir 448/Temmuz 1056)¹²³. Sîstân'ı elde edemeyen Çağrı Bey'in bu sırada Herat'a hâkim olduğu görüşü ise akla daha uygun gelmektedir. Dolayısıyla Alp Arslan'ın Herat'a geliş tarihi 1056 yılıdır. Ancak Alp Arslan sultan olduğu sırada kendisine isyan edenlerden biri de Herat'ta bulunan Musa Yabgu'dur. Musa Yabgu'yu kuşatan Alp Arslan çetin bir savaştan sonra Herat'ı ele geçirmeye muvaffak olmuştur (456/1063-1064). İbnü'l-Esîr¹²⁴, bu isyan sırasında Musa Yabgu'nun Herat'ta bulunduğunu ve Alp Arslan'ın savaştan sonra amcasını yerinde bırakmayı uygun gördüğünü zikretmektedir. Bu durumda Herat'ta bulunan Musa Yabgu'nun buraya hâkim bulunup bulunmadığını tartışmamız gerekmektedir. Yerinde bırakıldığı zikredilen Musa Yabgu'nun hâkimiyeti, muhtemelen Sîstân'da devam ettirilmiştir. Tuğrul Bey'in ölümünden sonra tahtı ele geçirmek üzere harekete geçen Musa Yabgu'nun, bu harekâtı sırasında daha önce elinden zorla alınmış bulunan Herat'a sahip olduğu ihtimali akla daha uygun gelmektedir.

Bunun yanı sıra 454/1062 tarihinde İlyas b. Çağrı Bey adına Belh darphanesinde para basıldığı görülmektedir¹²⁵.

Sonuç olarak Tuğrul Bey zamanında Dandanakan Savaşı'ndan sonra ülkenin hanedan üyeleri arasında paylaştırılması kararının

123 Melikü's-şuarâ Bahar, **Tarih-i Sîstân**, nşr. Muhammed Ramazanî, Tahran 1314 hş., s. 381; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 19; Piyadeoğlu, **Çağrı Bey**, s. 120-121.

124 **el-Kâmil**, X, 47.

125 Schwarz, **Sylloge**, s. 93-94; Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 101, 127, 129; Dominique Sourdel, **Dinars Gaznavides et Salgûqides**, s. 218; Alptekin, **Selçuklu Paraları**, s. 527; Özgüdenli, **Sylloge**, s. 163-164.

çok sıkı bir şekilde uygulandığı sikkeler vasıtasıyla da anlaşılmaktadır. Diğer bir ifadeyle Horasan bölgesindeki hâkimiyet sınırları, basılan sikkeler sayesinde de açık şekilde görülmektedir.

2. Sultan Alp Arslan Döneminde Horasan

Tuğrul Bey'in ölümüyle¹²⁶ birlikte veziri Amîdül-mülk Kündürî, Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı Selçuklu tahtına çıkardı. O sırada Alp Arslan, Nîşâbûr'da bulunuyordu. Fakat bu durumu bazı emîrlere kabul etmeyerek Horasan hâkimi Alp Arslan adına hutbe okuttular. Amîdül-mülk, kendi aleyhine gelişen bu olaylar sonrasında Alp Arslan adına hutbe okutmaya başladı. Böylece Horasan hâkimi Alp Arslan, Büyük Selçuklu Sultanı oldu. O, daha sonra başkenti Rey'den güneydeki İsfahan'a taşıdıysa da çoğunlukla Nîşâbûr'da kalmaya devam etmişti¹²⁷.

Alp Arslan'ın Büyük Selçuklu Sultanı olması ile Horasan'da ne gibi düzenlemeler yaptığı konusunda fazla bir şey bilinmiyor. Muhtemelen o, sultan olduktan sonra da bu bölgeyi kendisine bağlı emîrlere vasıtasıyla yönetmeye devam etmiştir. Bunu ispat edebilecek bir olay Huttelân emîrinin isyanıdır. Huttelân emîri Sultan Alp Arslan'a ödemesi gereken haracı ödemiş, isyanın haberini alan Sultan Alp Arslan da onun üzerine yürümüştü. Yapılan savaşı kaybeden Huttelân emîri, aynı zamanda savaş meydanında öldürülmüştü. Aynı şekilde o sırada Herat'ta bulunan Musa Yabgu da Alp Arslan'a karşı isyan etmişti (456/1063-1064). Musa Yabgu'yu kuşatan Alp Arslan zorlu bir savaştan sonra Herat'ı ele geçirmeye muvaffak oldu. Fakat amcasını yerinde

126 Sadreddin el-Hüseynî (*Ahbâr*, s. 16), Tuğrul Bey'in 8 Ramazan 455/4 Eylül 1063 tarihinde öldüğünü ve Merv'de Çağrı Bey'in yanına gömüldüğünü kaydeder. İbn Hallikân (*Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 228), bu tarihi 18 Ramazan 455/14 Eylül 1063 olarak verirken, onun Merv'de gömüldüğünü belirtmektedir. Ancak Tuğrul Bey, Rey'de gömülmüştür.

127 Râvendî, I, 114; İbnü'l-Esir, X, 43-44; Zahîrüddîn Nîşâbûrî, s. 19; Mîrhând, *Ravzâtü's-safâ*, IV, 263; Ahmed b. Mahmûd, I, 51; Lockhart, *Persian Cities*, s. 82; Köymen, *Alp Arslan*, s. 9-10; Gerâylî, *Nîşâbûr*, s. 112; H. Bowen, "Nizâm al-Mulk", *EF*, VIII, 70.

bırakmayı uygun gördü¹²⁸. Sultan Alp Arslan, Huttelân'ın statüsünü ise kendi yönetimine almayı uygun bulmuştu¹²⁹.

Sultan Alp Arslan daha sonra Amîdülmülk'ü tutuklatarak yerine Nizâmülmülk'ü vezir tayin etti. Amîdülmülk, Mervu'r-rûz'da bir yıl kadar hapis kaldıktan sonra burada öldürülmüş ve Nişâbûr'a bağlı Kündür'de gömülmüştü (16 Zilhicce 456/29 Kasım 1064)¹³⁰. Amîdülmülk'ün Mervu'r-rûz'a gönderilmesi ve yaklaşık bir yıl burada hapis kalması Sultan Alp Arslan'ın burayı da emîrleri vasıtasıyla kontrolü altında tuttuğuna örnek teşkil edecek mahiyettedir.

Sultan Alp Arslan, 458/1065-1066 yılında Merv yakınlarındaki Radgân'da yapılan bir törenle oğlu Melikşah'ı kendisine veliaht tayin etti. Bu törende aynı zamanda Horasan'ın önemli şehirlerini hanedan üyeleri ile bazı emîrlere iktâ etmişti. Bu paylaşım göre Belh'i kardeşi Süleyman'a¹³¹, Merv'i oğlu Arslanşah'a, Sagâniyân ve Toharistân'ı kardeşi İlyas'a, Bağşur vilayeti ile

128 Yukarıda da belirttiğimiz üzere yerinde bırakılmış olduğu zikredilen Musa Yabgu'nun hâkimiyeti, muhtemelen Sîstân'da devam ettirilmiştir. Herat o sırada Toganşah b. Alp Arslan'ın hâkimiyetinde olmalıdır.

129 İbnü'l-Esir, X, 46-47; Köymen, **Alp Arslan**, s. 40, 43; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, 368; a. mlf., "Alparslan", **DİA**, II, 526.

130 Zahirüddîn Nişâbüri, s. 21; Râvendî, I, 115-116; Hüseyinî, s. 17-18; İbnü'l-Cevzî, XVI, 86-87; İbnü'l-Esir, X, 45; Bundârî, s. 28; **Vefeyâtü'l-a'yân**, III, 294; **el-Bidâye**, XII, 203, 206-207; Mîrhând, **Ravzâtü's-safâ**, IV, 264; Ahmed b. Mahmûd, I, 53-54; Köymen, **Alp Arslan**, s. 11; Gerâylî, **Nişâbûr**, s. 112; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, 368; Bowen, Nizâm al-Mulk, **EP**, s. 70; Abdülkerim Özeydin, "Kündür", **DİA**, XXVI, 554-555; a. mlf., Nizâmülmülk, **DİA**, 194; Sadreddîn el-Hüseyinî (**Ahbâr**, s. 18), onun ölüm tarihini 459/1067, İbnü'l-Cevzî (**el-Muntazam**, XVI, 92) ise 457/1064-1065 olarak bildirmektedir. Verilen bu tarihler diğer kaynaklarla ve olaylarla çelişmektedir.

131 İbnü'l-Esir, X, 59; Lambton, The Internal Structure, s. 235; Köymen, **Alp Arslan**, s. 48; Vehab Velî, aynı makale, s. 211. Bilindiği gibi Sultan Tuğrul Bey öldüğünde veziri Amîdülmülk Kündürî, onun veliahdı Süleyman b. Çağrı'yı sultan ilân etmişti. Bu durum emîrlar arasında ihtilafa neden olmuş ve bazı emîrlar Alp Arslan'a tâbi olmuştu. Durumun kötüye gittiğini gören vezir de Rey'de Alp Arslan adına hutbe okutmaya başlamıştı. Bu tayin Süleyman'ın daha sonraları Alp Arslan tarafından bir tehdit olarak algılanmadığını göstermektedir. Nitekim Schwarz (**Sylloge**, s. 149), kataloğunda Süleyman'ın 470/1077-1078 tarihinde Velvalic'de para bastırıldığını belirtmektedir ki, Süleyman'ın etkinliğinin Sultan Melikşah zamanında da devam ettiği anlaşılmaktadır.

çevresini Mes‘ûd b. Ertaş’a, son olarak Herat’a bağlı İsfizâr’ı da Mevdûd b. Ertaş’a verdi¹³². Bu paylaşımdan da anlaşılacağı üzere Horasan’ın 4 önemli şehrinden üçünü kendi hâkimiyetinde tutmakta ve muhtemelen kendisine bağlı emîrlere vasıtasıyla yönetmekteydi. Bu merkezlerden Belh ile Merv’e yeni atamalarda bulunmuş, Nîşâbûr’u ise kendi hâkimiyetinde bırakmıştı. Herat’ta ise zaten oğlu Toganşah hâkim bulunuyordu¹³³.

Sultan Alp Arslan, Mâverâünnehir seferi sırasında Berzem Kalesi komutanı Yusuf el-Harizmî tarafından hançerlenmesinden hemen sonra Nizâmülmülk’ü huzuruna çağırmıştı. Bundârî¹³⁴, sultanın bu görüşmede, babası Çağrı Bey’e ait bulunan Belh’teki şeyleri oğlu Ayaz’a bıraktığını, Belh Kalesi’ni ise Melikşah’a verdiğini nakleder. Ayrıca Melikşah’a Ayaz’ın bu paylaşımdan razı olmaması durumunda onunla savaşmasını söylemiştir. Sultan Alp Arslan daha sonra aldığı bu yara neticesinde hayatını kaybetmiş (10 Rebîülevvel 465/24 Kasım 1072), Merv şehrinde babasının yanına gömülmüştür¹³⁵.

Alp Arslan, Belh’i veliahdı Melikşah’a vermiştir. Ancak Sultan Alp Arslan’ın ölümü üzerine Melikşah, Horasan’dan ayrılmak zorunda kalınca Belh’i kardeşi Ayaz’a bırakmış olmalıdır¹³⁶. İbnü’l-Esîr¹³⁷, 465/1072-1073 yılı olaylarını naklederken, Ayaz’ın Belh’de bulunduğunu kaydeder.

Sultan Alp Arslan döneminde Horasan’da hâkim bulunan kişileri, basılan paralara göre değerlendirdiğimiz zaman Nîşâbûr’un

132 İbnü’l-Esîr, X, 59; Lambton, *The Internal Structure*, s. 235; Köymen, **Alp Arslan**, s. 48; Pîrneya-Ikbal, **Tarih-i İran**, s. 325; Ali Öngül, “Tekiş b. Alp Arslan”, **TD**, sayı: 36, İstanbul 2000, s. 322; Vehab Velî, aynı makale, s. 211; Mükrimin Halil Yınanç, “Alp Arslan”, **İA**, I, 384; Kafesoğlu, *Selçuklular*, **İA**, 368; a. mlf., *Alparslan*, **DİA**, 528.

133 İsfizârî, I, 389.

134 Bundârî, s. 46.

135 Zahirüddîn Nîşâbûrî, s. 23; Râvendî, I, 118-119; Hüseyinî, s. 37-38; İbnü’l-Cevzî, XVI, 147; İbnü’l-Esîr, X, 78-79; Ahmed b. Mahmûd, I, 114; Kafesoğlu, *Selçuklular*, **İA**, 370.

136 Bundârî, s. 48.

137 İbnü’l-Esîr, X, 81.

Alp Arslan'ın hâkimiyetinde kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Alp Arslan adına Nişâbûr'da 456/1063-1064¹³⁸, 457/1064-1065, 459/1066-1067, 461/1068-1069 ve 465/1072-1073 yıllarında basılmış sikkeler mevcuttur¹³⁹. Diğer bir ifadeyle melikliği sırasında farklı şehirlerde para bastırmışken, Nişâbûr'da onun adına basılan bütün sikkeler sultanlığı dönemine aittir.

Herat'ta Alp Arslan adına basılmış olan 450/1058, 452/1060, 455/1063, 456/1063-1064, 457/1065, 458/1066, 459/1066-1067, 460/1067-1068, 461/1068-1069, 462/1069-1070, 463/1070-1071, 465/1072 ve 467/1074-1075 yıllarına ait sikkeler sayesinde belirtilen dönemde şehre onun hâkim olduğunu söylemek mümkün olabilmektedir¹⁴⁰.

Sikkelere göre Alp Arslan'ın Merv hâkimiyetinin ise 453/1061-1062 ile 465/1072 yılları arasında olduğu görülmektedir. Bu tarihler haricinde Alp Arslan adına Merv'de 458/1066, 459/1066-1067, 460/1067-1068, 461/1068-1069, 462/1069-1070, 463/1070-1071 ve 464/1071-1072 yıllarında basılan paralara rastlanmaktadır¹⁴¹.

3. Sultan Melikşah Döneminde Horasan

Sultan Alp Arslan'ın ölümünden sonra oğlu Melikşah ilk önce Merv'e gelmiş, amcası Kavurd'un saltanatı ele geçirme planı üzerine Şerefülmülk Ebû Saîd el-Müstevfi el-Hârizmî'nin Nizâmülmülk ve kendisine yaptığı telkin neticesinde ise Nişâbûr'a gitmişti. Nitekim Nişâbûr diğer meliklerle irtibat ve mücadele açısından daha uygun durumdaydı. Bunun üzerine Melikşah, 17 Rebîulâhîr 465/31 Aralık 1072 tarihinde Nişâbûr'a

138 Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 24. Bu sikke de Nesâ'da basılmıştır.

139 Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 23, 26, 28, 41, 149; Alptekin, Selçuklu Paraları, s. 472-473, 482; İdris, **Rûsûmu's-selâcika**, s. 40.

140 Sourdel, *Dinars Gaznavides et Salgûqides*, s. 214-215; Bulliet, *Numismatic Evidence*, s. 291; Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 29-31, 33, 35, 37; Alptekin, Selçuklu Paraları, s. 468-483.

141 Sourdel, *Dinars Gaznavides et Salgûqides*, s. 215; Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 27, 31-33, 35-37, 39; Alptekin, Selçuklu Paraları, s. 469-481.

gelerek kendisine bağlılık bildirenlere *kuhendîz*de pek çok mal ve para dağıttıktan sonra amcası Kavurd üzerine yürümüştü¹⁴².

Melikşah sultan olduğu sırada Herat'ta Zâhirülmülk Ebû Nasr b. Sa'îd b. Muhammed en-Nîşâbûrî vali olarak bulunuyordu. Daha önce Alp Arslan tarafından buraya gönderilmiş olan Togaşşah'ın Herat hâkimiyeti ise devam etmişti. Bir süre sonra Togaşşah kardeşine karşı isyan etmiş, bununla da kalmayarak halka eziyet etmeye, âlimleri de öldürmeye başlamıştı¹⁴³. Sultan Melikşah, Togaşşah'ı mağlup ederek Isfahan Kalesi'ne hapsedmesi sebebiyle Herat sahipsiz kalmış, bunun üzerine o, gulâmlarından birisi olan Emîr Zeybek (زيبك)'i buraya göndermişti. Zeybek'in azlinden sonra Herat'ın yeni hâkimi olan Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk'ün valiliği ise babasının öldürülmesine kadar devam etmişti¹⁴⁴.

Diğer taraftan Melikşah'ın amcası ile mücadele etmek üzere Horasan'dan ayrılmasını fırsat bilen Tekin unvanlı Batı Karahanlı hükümdarı Şemsülmülk I. Nasr b. İbrahim¹⁴⁵ ise Tirmiz'i zapt etti (Rebûlâhîr 465/Aralık 1072). Bu sırada Belh hâkimi olan Ayaz ise şehirden ayrılmış ve Cûzcân'a gitmişti. Daha sonra Belh ahalisi I. Nasr'a haber göndererek onu davet etmiş ve adına hutbe okutmaya başlamıştı. Şehre gelen Nasr, bir süre kaldıktan sonra Tirmiz'e geri döndü. Onun şehirden ayrılması üzerine ayyârdan bazı kişiler birleşerek Nasr'ın askerlerine saldırdı ve bir kısmını öldürdü. Bu olay Nasr'ın tekrar şehre gelmesine sebep oldu. O, şehrin ateşe verilmesini emrettiyse de, şehrin ileri gelenlerinin af isteğini kabul etti. Şehri yakmaktan vazgeçen Nasr, tüccarın bütün malına el koymuştu. Bu sırada Cûzcân'da bulunan Ayaz, olup

142 Hüseyinî, s. 38-39; Mîrhând, *Ravzâtü's-safâ*, IV, 278-279; Ahmed b. Mahmûd, I, 51.

143 Nizâmî 'Arûzî Semerkandî (*Çehâr makâle*, nşr. Muhammed Kazvinî, Tahrân 1331 hş., s. 68) ise aksi yönde: "Al-i Selçuk tüm şairlere dost idiler. Ama hiçbirisi Togaşşah b. Alp Arslan kadar şairlere dost değildi." bilgisini naklettikten sonra Togaşşah'ın şiirini beğendiği bir şaire 500 dinar verdiğini nakletmektedir.

144 İsfizârî, I, 389.

145 Bkz. Omelyan Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İA*, VI, 263.

biteni haber aldıktan sonra Belh'e dönmüş (1 Cemâziyelevvel 465/13 Ocak 1072), bu kez halk da ona itaat etmişti¹⁴⁶.

Halkın Ayaz'a itaatinin zorunluluk neticesinde olduğu anlaşıyor. Bu durumun Ayaz'ın yönetim biçiminden kaynaklandığını veya halkın şehrin yeni hâkimini benimsemediğini söylemek güç olmaz. Ayaz daha sonra Tirmiz'e saldırmış ve Nasr'a yenilmişti. Diğer bir ifadeyle Nasr, askerî anlamda da Ayaz'dan güçlü durumdaydı. Kısaca Belh halkı, Karahanlı askerlerine saldır-maması durumunda, şehrin Nasr'ın hâkimiyetinde kalması daha yüksek bir ihtimaldi. Nasr'ın Belh'e hâkim olması durumunda Selçuklular'ın bu şehirdeki hâkimiyetinin kısa bir süre bile olsa kesintiye uğrayacağı açıktır.

Melikşah, sultan olduktan sonra amcası Kavurd'un taht iddiası olarak ortaya çıkması sırasında gösterdiği başarılı faaliyetlerinden dolayı veziri Nizâmülmülk'e hil'at vermiş ve ona atabeg (el-Emîrû'l-vâlid) unvanını layık görmüştü. Nizâmülmülk'e verilenler bununla da kalmamış, ona mensubu olduğu Tûs şehri de iktâ edilmişti¹⁴⁷. Nîşâbûr'a bağlı olan bu şehir muhtemelen uzun süre Nizâmülmülk ve ailesinin idaresinde kalmıştır.

Sultan Melikşah da Horasan bölgesinde yeni atamalarda bulundu. 465/1072-1073 yılında Toharistân bölgesini ele geçiren Gazneliler, Sakalkend'de bulunan Melikşah'ın Emîrû'l-ümerâ lakaplı amcası Osman'ı esir almış, ayrıca Gazneliler bununla da kalmayarak şehri yağmalamıştı. Kavurd ile taht mücadelesinde başarılı olan Sultan Melikşah, bu gelişme üzerine sefere çıktı. Seferi haber alan Gazneli Sultanı İbrahim b. Mes'ûd (1059-1099), Osman'ı serbest bırakmak durumunda kaldı. Amcasına hürmet gösteren Melikşah ona Belh'e bağlı bulunan Velvalic'i iktâ etti.

146 İbnü'l-Esîr, X, 81; İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul 1953, s. 19-20; Turan, **Selçuklular**, s. 200; Kafesoğlu, **Selçuklular**, **İA**, 370; Mihrnaz Bahrvezî, "Belh", **Dâiretü'l-ma'ârif-i Bozorg-ı İslâmî**, Tahran 1383, XII, 462; Bosworth, **Balk**, **Eİr**, 590.

147 İbnü'l-Esîr, X, 83; Minorsky, **Tûs**, **EİP**, 742.

Herat'a hâkim olan diğer bir hanedan üyesi ise 465/1072- 1073 tarihinden itibaren Börîbars b. Alp Arslan olmuştu¹⁴⁸.

Belh'e hâkim bulunan Ayaz'ın hâkimiyeti çok uzun sürmedi. Sultan Melikşah, Kavurd isyanını bastırdıktan sonra Karahanlılar'a karşı sefer hazırlıklarına başladığı sırada Belh'ten Ayaz'ın ölüm haberi geldi¹⁴⁹. Karahanlılar üzerine yapılan ve başarılı bir şekilde sonuçlanan seferin ardından Horasan'a dönen Sultan Melikşah, kardeşi Şihabüddavle Tekiş'e hil'at giydirerek Belh ve Toharistân'ı iktâ etti (466/1074)¹⁵⁰. Kaynaklarımızın vermiş olduğu bu bilgilerin aksine Tekiş b. Alp Arslan adına 465/1073 tarihinde Belh'te basılan bir dinara rastlanmış olması¹⁵¹ sebebiyle Tekiş'in Belh hâkimiyetinin bilinenden bir yıl önce başladığını söylemek mümkün görünmektedir.

Sadreddîn el-Hüseynî¹⁵², Sultan Melikşah'ın Herat Murgabı'na¹⁵³ dönerek Emîrû'l-ümerâ Osman ve diğer akrabasını ziyaret etmek istediğini nakleder. Herat Murgabı, muhtemelen Osman'ın hâkimiyetinde olmayıp, buluşma noktasıdır. Bahsettiğimiz yer bir köy olduğuna göre bu durumda Herat'ın 465/1072-1073 tarihinde Börîbars'a iktâ edildiğini ve kaynağımızda Herat ifadesinin doğrudan kullanılmadığını da göz önünde bulundurarak Börîbars'ın Herat hâkimiyetinin devam etmekte olduğu sonucuna ulaşmamız

148 **Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas**, nşr. Muhammed Ramazânî, Tahran 1318 hş., s. 408; Hüseynî, s. 40-41; İbnü'l-Esîr, X, 81-82; Ahmed b. Mahmûd, I, 124; Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, s. 20; Turan, **Selçuklular**, s. 200-201; Erdoğan Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, TTKY, Ankara 1989, s. 84. Schwarz (**Sylloge**, s. 149)'ın kataloğunda Tekiş b. Alp Arslan adına 466 veya 467/1073-1075 tarihinde Velvalic'de para basıldığı görülmektedir.

149 Ahmed b. Mahmûd (I, 122-123), Gazne Sultanı İbrahim b. Mes'ûd'un Selçuklu topraklarına girmesinden sonra Sultan Melikşah'ın onun üzerine kardeşi Ayaz'ı gönderdiğini ve seferden Belh'e geri dönen Ayaz'ın 3 gün sonra öldüğünü kaydeder.

150 Hüseynî, s. 40, 42; İbnü'l-Esîr, X, 93; Bundârî, s. 50; Ahmed b. Mahmûd, I, 123; Turan, **Selçuklular**, s. 201; Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, s. 28-29; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 81; Abdülhayy Habîbî, **Tarih-i Muhtasar-ı Afganistan, ez zemân-ı kadîm tâ hurûc-ı Çingîz**, Kabil 1967, I, 101; Bahrvezi, Belh, **Dâiretül'l-ma'ârif**, XII, 462; Öngül, Tekiş, s. 324; Bosworth, Balk, **Eİr**, III, 590.

151 Schwarz, **Sylloge**, s. 94.

152 **Ahbâr**, s. 43.

153 Herat'ın güneyindeki köylerden biridir, bkz. Strange, aynı eser, s. 410.

doğru olur. Melikşah'ın 467/1074-1075 yılındaki bu ziyareti sırasında Tekiş, ona bağlılık göstermek amacıyla sultanın huzuruna çıkmış, sultan da ona bağışlarda bulunarak hil'at vermişti¹⁵⁴.

Bir süre sonra Rey şehrinde askerlerini teftiş eden Sultan Melikşah, hallerini beğenmediği Ermeni kökenli 7 bin askeri ordudan ihraç etti. Bu askerler o sırada Bûşenc'de bulunan Tekiş'in yanına giderek onun kuvvetlerine katıldı¹⁵⁵. Askerî gücünü arttıran Tekiş, Horasan'ın önemli şehirlerinden biri olan Mervu'r-rûz ve Mervu's-şâhcân yanında Tirmiz'i de ele geçirmeye muvaffak oldu. Hatta bir sonraki hedefi Nîşâbûr'a doğru harekete geçti. Bütün bunlara Sultan Melikşah'ın kardeşi Tekiş üzerine yürümesine sebep oldu. Melikşah'ın harekâtını haber alan ve Tirmiz'e kapanan Tekiş ile yapılan görüşmeler neticesinde isyanın sona ermesi sağlandı (473/1081)¹⁵⁶.

Tekiş'in ikinci isyanı ise 477/1084-1085 yılında gerçekleşmişti. Sultanın Musul'da bulunmasından faydalanan Tekiş, çevresindeki adamlarının da etkisiyle isyan ederek Horasan'ın büyük bir kısmına hâkim oldu. O, ilk olarak Mervu'r-rûz'u ele geçirdi. Ardından da bir hile ile hâkim olduğu Mervu's-şâhcân'ı üç gün boyunca yağmalattı. Daha sonra da Nîşâbûr'a bağlı Serahs Kalesi'ni kuşatmaya başladı. Kale tam düşecekken tertiplenen bir plân¹⁵⁷ ile Tekiş'in geri çekilmesi sağlanmıştı. Bu olaydan 3 ay sonra Horasan'a gelen Sultan Melikşah, kardeşine ona eziyet etmeyeceği hususunda yemin vermişti. Ancak kardeşinin iki kez

154 Hüseyinî, s. 43; Ahmed b. Mahmûd, I, 133; Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, s. 58; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 114.

155 Hüseyinî, s. 43-44; İbnü'l-Esir, X, 113; Bundârî, s. 70. İbnü'l-Esir (**el-Kâmil**, X, 113)'in naklettğine göre Sultan Melikşah adı geçen askerleri ihraç edince vezir Nizâmülmülk ona: "Bunlar arasında kâtip, tüccar, terzi ve askerlik dışında herhangisi bir sanat ve mesleği olan yoktur. Eğer bunlar ordudan ihraç edilecek olursa içlerinden birini seçip 'İşte Sultan budur' demelerinden emin olamayız. Bu takdirde onlarla uğraşmak zorunda kalırız ve ödediğimiz ücretin kat kat fazlasını itaat altına almak için sarf etmeye mecbur oluruz." demişti.

156 Hüseyinî, s. 43; İbnü'l-Esir, X, 113; Bundârî, s. 70; **el-Bidâye**, XII, 249; Ahmed b. Mahmûd, I, 139; Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, s. 58-59; Gerâyli, **Nîşâbûr**, s. 113; Sevim-Merçil, aynı yer; Öngül, Tekiş, s. 325-326.

157 İbnü'l-Esir, X, 128.

isyan etmiş olması yeminini tutması konusunda zorluğa neden olmuştur. Sultan Melikşah bunun üzerine Tekiş meselesini oğlu ve veliahdı olan Ahmed'e havale etmiş, Ahmed de Tekiş'in gözlerine mil çekilmesini emretmişti¹⁵⁸. Tekiş daha sonra Dâmegân'daki Fîruzkuh Kalesi'nde hapsedilerek onun hâkimiyetinde olan yerler Veliahd Ahmed'e iktâ edilmişti¹⁵⁹.

Tekiş'in bu bölgedeki hâkimiyeti sırasında Nizâmülmülk'ün oğlu Cemâlülmülk de bu şehirde valilik yapmaktaydı. Onun babası Nizâmülmülk'ün aleyhindeki bazı davranışları sebebiyle Sultan Melikşah'ın maskarasını öldürtmesi üzerine sultan da Cemâlülmülk'ü öldürtmüştü (Receb 475/Kasım-Aralık 1082)¹⁶⁰. Cemâlülmülk'ün bu hareketine bakılacak olursa onun Belh şehrinde çok güçlü bir konumda olduğu mutlakdır. Nitekim Bundârî¹⁶¹, onun Alp Arslan zamanında Melikşah'ın vezirliğini kabul etmeyecek Belh mütevellisi olduğunu ve bu memleketi tahakküm altına aldığını nakletmektedir.

Belh hâkimiyeti uzun sürmeyen Ahmed, 481/1088-1089 tarihinde vefat etti¹⁶². Ahmed'in ölümünden sonra şehre Selçuklu hanedanından kimin hâkim olduğu konusunda kesin bir bilgi yoktur. İbnü'l-Esîr¹⁶³, 490/1096-1097 yılı olaylarını naklederken Arslan Argun b. Alp Arslan'ın bu sene Belh üzerine yürüdüğünde Fahrülmülk b. Nizâmülmülk'ün burada bulunduğunu belirtmektedir. Bu durumda iki ayrı şey söylemek mümkündür. Ya Fahrülmülk, Cemâlülmülk'ten sonra buraya vali olarak tayin

158 Hüseyinî, s. 44; Bundârî, s. 70; **el-Bidâye**, XII, 257; Ahmed b. Mahmûd, I, 144-149; Öngül, Tekiş, s. 329-330; Ali Sevim, "İlginç Yönleriyle Sultan Melikşah", **Belleten**, sayı: 255, Ankara 2005, s. 522. Tekiş'in burada akla hayale gelmeyecek işler yaptığı kaydedilmektedir. Tekiş, Mervu's-şâhcân'da kadınlara tecavüz ettirmiş, Ramazan ayı olmasına rağmen Ulu Cami'de adamlarıyla birlikte içki içmişti, bkz. Sevim, aynı makale, aynı yer.

159 İbnü'l-Esîr, X, 128; Gerâyî, **Nişâbü'r**, s. 113; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 115; Öngül, Tekiş, s. 331.

160 İbnü'l-Esîr, 118-119; Bundârî, s. 73-74; Nurullah Kisâi, **Medâris-i Nizâmiye ve Tesîrât-ı İlmî ve İctimâ-yî Ân**, Tahran 1374 hş., s. 35, 50.

161 **Zübdetü'n-nusra**, s. 73.

162 İbnü'l-Esîr, X, 152; **el-Bidâye**, XII, 270.

163 **el-Kâmil**, X, 219; Ayrıca bkz. K. V. Zettersteen, "Fahrülmülk", **İA**, IV, 448; Abdülkerim Özaydın, "Fahrülmülk", **DİA**, XII, 99.

edilmiştir ya da Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan taht mücadelelerinde Fahrülmülk, Belh'e hâkim olan hanedan üyesinin vezirliğini yapmaktadır. Kaynaklarda böyle bir hanedan üyesine rastlanmamakla birlikte Belh'te Mahmûd b. Alp Arslan adına 487/1094 yılında para basıldığı görülmektedir¹⁶⁴. Veliahd Ahmed'in 481/1088-1089 tarihinde öldüğü ve hâkimiyet sahasının daha önce Tekiş'e ait olduğu göz önünde bulundurulduğunda onun ölümünden, bahsettiğimiz paranın darp yılına kadar geçen 6 yıl boyunca Belh'e Mahmûd b. Alp Arslan'ın da hâkim olabileceği sonucuna varmak mümkün olabilmektedir. Mahmûd adına 487/1094 yılında basılmış bir paranın bulunması daha önce para bastırmadığı manasına gelemeyeceğine göre onun aradaki 6 yıllık sürede Belh'e, belki de daha önce Veliahd Ahmed'e ait bütün bölgeye hâkim olduğunu söyleyebilmek mümkün görünmektedir. Bu durumda Fahrülmülk de muhtemelen onun vezirliğini yapmıştır.

Diğer taraftan 482/1089-1090 yılında Karahanlı hükümdarı Ahmed Han b. Hızır Han'ın bazı kötü davranışlarda bulunması üzerine halk, Sultan Melikşah'tan yardım istemişti. Yardım talebine cevap vermek amacıyla başkent Isfahan'dan yola çıkarak Horasan'a gelen Sultan Melikşah, burada çevredeki şehir yöneticilerine haber salarak ordusuna katılmaları konusunda emir verdi. Neticede İbnü'l-Esîr'in¹⁶⁵ deyiimiyle “*sayıları divan tarafından tespit edilemeyecek kadar çok sayıda askerden oluşan*” ordusuyla Ceyhun'u geçti. Başarılı geçen bir seferden sonra bölgede gerekli düzenlemeleri yaptıktan sonra tekrar Horasan'a döndü. Bu bilgiden Horasan'ın imparatorluk ordusu için bir asker membaı olduğu sonucunu çıkarmamız mümkün görünmektedir. Olabildiğince hanedan üyelerinin hâkimiyetinde bırakılan Horasan ve ona bağlı şehirlerin, uygulanan iktâ sistemi sayesinde imparatorluk ordusunun önemli asker kaynaklarından biri hâline getirilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

164 Schwarz, *Sylloge*, s. 147; Özgüdenli, *Sylloge*, s. 164.

165 el-Kâmil, X, 154.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Cemâlülmülk b. Nizâmülmülk, Belh ve havalisinin valisiyken sultan tarafından öldürtülmüştü. Onun oğlu Osman Nizâmülmülk'ün emriyle Merv reisliğine, Sultan Melikşah'ın önemli gulâmlarından ve devletin ileri gelen emîrlerinden biri olan Kodan da aynı şehre şahne tayin edilmişti. Bir süre sonra bu iki görevli anlaşmazlığa düştü. Osman Kodan'ı tahkir etmiş, hatta bununla da yetinmeyerek onu tutuklamıştı. Daha sonra hatasını anlayan Osman onu serbest bıraktıysa da, Kodan sultanın yanına giderek durumu arz etmiş ve şikâyetçi olmuştu. Bunun üzerine Melikşah vezirine bir mektup gönderdi. Bu mektup Nizâmülmülk'e ulaştığı zaman kendisine mektubu ileten emîrlere kaynaklarca da zikredilen meşhur cevabını¹⁶⁶ vermişti. İbnü'l-Esîr¹⁶⁷, Nizâmülmülk'ün öldürülmesini bu olaya bağlamaktadır. Her ne kadar Horasan'ın önemini hanedan üyeleri açısından değerlendirmiş olsak da, verdiği cevaba baktığımızda burasının aynı zamanda Nizâmülmülk ve ailesi için de önem arz ettiği görülmektedir. Nitekim Belh'te Cemâlülmülk'ten sonra Fahrülmülk b. Nizâmülmülk, Merv'de de Osman b. Cemâlülmülk'ün güçlü bir konumda bulunduğu ve bu güçlerine güvenerek işlerini yürüttükleri anlaşılmaktadır¹⁶⁸.

Sultan Melikşah, 16 Şevval 490/19 Kasım 1092 tarihinde Bağdat'ta ölmüştü¹⁶⁹. Bundârî¹⁷⁰, Melikşah'ın sultanlığı dönemiyle ilgili olarak: “*Horasan diyarının şehirleri asayiş ve sükûnet içinde olup yolları emniyetli idi. Horasan'ın etrafı şahanelerle dolu idi. Civarına yerleşen iyi insanlar orasını yurt (vatan) edinmişlerdi.*” demektedir. Ancak Horasan, Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan taht mücadeleleri sırasındaki ise belli bir dönem asayişsizliğin merkezi durumunda olacaktı.

166 Mektup ve mektuba verilen cevap Kültürel Hayat Bölümü'nde nakledilmiştir, bkz. s. 172-173.

167 el-Kâmil, X, 177.

168 İbnü'l-Esîr, X, 177-178; Mîrhând, *Ravzâtü's-safâ*, IV, 298.

169 Hüseyinî, s. 49; İbnü'l-Esîr, X, 181; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 209; Özaydın, *Berkya-ruk*, s. 11. Sadreddîn el-Hüseyinî, onun Merv'de gömülü olduğunu kaydeder.

170 *Zübdetü'n-nusrâ*, s. 233.

Sultan Melikşah döneminde Horasan hâkimiyetini sikkelere göre değerlendirdiğimizde Melikşah'ın Nîşâbûr hâkimiyetinin sultanlığıyla birlikte başladığı görülmektedir. Nitekim onun adına şehirde darp edilen 466/1073-1074, 468/1075-1076, 469/1076-1077, 470/1077-1078, 471/1078-1079, 475/1082-1083, 476/1083-1084, 478/1085-1086, 479/1086-1087, 480/1087-1088, 482/1089-1090, 483/ 1090-1091 ve 485/1092 yıllarına ait sikkeler mevcuttur¹⁷¹. Şehirde basılan bütün sikkeler onun sultanlığı döneminde darp edilmiştir. Ayrıca Sultan Melikşah adına 474/1081-1082, 476/1083-1084 ve 485/1092 tarihli Serahs'ta darp edilen sikkeler bulunmaktadır¹⁷².

Sultan Melikşah döneminde Merv ve çevresinde hanedana mensup farklı kişilerin hâkimiyet sürdükleri bilgisi basılan sikkelerce de teyit edilmektedir. 467/1074-1075, 469/1076-1077, 471/1078-1079, 474/1081-1082, 475/1082-1083, 477/1083-1084, 483/1090 yılına ait bir sikkesinin basıldığı şehirde Sencer tarafından Sultan Melikşah adına onun ölümünden sonraki döneme rastlayan 490'lı yıllara¹⁷³ ait bir sikkenin basıldığı görülmektedir¹⁷⁴.

Merv ve Mervu'r-rûz'da basılmış olan iki ayrı sikke bu şehirlere iki ayrı hanedan üyesinin hâkim olduğunu göstermektedir. Sikkelerden ilki Arslanşah adına 465/1072-1073 tarihinde Merv'de basılmıştır. Basılan sikke muhtemelen babası Sultan Alp Arslan adına darp edilmiştir. Merv, Arslanşah'a, 458/1065-1066 tarihinde iktâ edildiğine göre¹⁷⁵ onun bu şehirdeki hâkimiyetinin en azından 474/1081-1082 tarihine kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim bahsettiğimiz paralardan ikincisi 474/1081-1082 tarihli olup Toganşah b. Alp Arslan tarafından Sultan

171 Alptekin, Selçuklu Paraları, s. 484-497.

172 Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 52, 60

173 H. 490 yılı Aralık 1096 tarihinde başlamaktadır. Bu tarih Sultan Melikşah'ın ölümünden yaklaşık 4 yıl sonraya tesadüf etmektedir. Bu durumda belirtilen para onun adına, onun ölümünden sonra bastırılmıştır.

174 Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 50-53, Alptekin, Selçuklu Paraları, s. 526.

175 Bkz. İbnü'l-Esîr, X, 59.

Melikşah adına Mervu'r-rûz'da basılmıştır. Togaşah daha önceki dönemde Herat'a hâkimdir. Merv ile Mervu'r-rûz şehirlerinin coğrafi yakınlığı göz önünde bulundurulduğunda bir şehre hâkim olan kişinin diğetine de hâkim olması ihtimali bir hayli yüksektir. Diğeri bir ifadeyle Arslanşah 465/1072-1073 yılında Mervu'r-rûz'a da sahip olmalıdır. Bu mantıkla 474/1081-1082 tarihinde Mervu'r-rûz'da para bastıran Togaşah'ın, Arslanşah'tan sonra Merv'e hâkim olduğunu söyleyebilmek mümkün görünmektedir.

Mervu'r-rûz'da Sultan Melikşah adına 470'li¹⁷⁶ yıllarda darp edilmiş bir sikke de mevcuttur¹⁷⁷. Vasalları yanında bizzat sultan da burada kendisi adına para bastırmıştır.

Sultan Melikşah döneminde Belh'te basılan sikkeler ise çok daha farklı bir özellik taşımaktadır. Bu dönemde 465/1072-1073 tarihinde İlyas b. Alp Arslan, 465/1073, 466/1073-1074, 476/1083-1084 tarihlerinde Tekiş b. Alp Arslan 483/1090-1091 tarihinde de Mahmûd b. Alp Arslan adına para basıldığı görülmektedir¹⁷⁸. Tekiş adı kaynaklarımızda yer alırken, adına para basılan diğeri iki hanedan üyesi kaynaklarda yer almamaktadır. Bu durumda Alp Arslan'ın İlyas ve Mahmûd adında iki oğlu daha bulunmaktadır¹⁷⁹. Buna rağmen İlyas ile Ayaz'ın aynı kişi olma ihtimali yüksektir.

Sultan Melikşah adına Emîrû'l-ümerâ Süleyman 470/1077-1078, Tekiş b. Alp Arslan 471/1078-1079, 472/1079-1080 ve Emîrû'l-ümerâ Muhammed 479/1086-1087 tarihlerinde Velvalic'de para bastırmıştır¹⁸⁰. Bu durumda Horasan'a hâkim olan hanedan üyelerine iki kişiyi daha eklememiz gerekmektedir.

176 H. 470 yılı Temmuz 1077 tarihinde başlamaktadır.

177 Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 53.

178 Diler, **Darp Yerleri**, I, 308.

179 Sultan Alp Arslan'ın, Melikşah, Ayaz, Tekiş, Tutuş, Börbars, Arslan Argun, Sâra, Âişe ve ismini bilmediğimiz başka bir kız çocuğunun var olduğu kaydedilmektedir, bkz. İbnü'l-Esir, X, 80.

180 Schwarz, **Sylloge**, s. 149-150.

4. Sultan Berkyaruk Döneminde Horasan

Sultan Berkyaruk (1092-1104)'u Horasan merkezli tehdit eden iki hanedan üyesi, aynı zamanda amcaları olan Tekiş b. Alp Arslan ve Arslan Argun olmuştu. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Tekiş, kardeşi Melikşah'a iki defa isyan etmiş, bunun sonucu olarak da gözlerine mil çekilmişti. Berkyaruk, sultan olduktan sonra Tekrit'te hapis bulunan Tekiş'i gittiği her yere götürmeye başlamış, bu sırada taht iddiacısı olan diğer amcası Tutuş'un yanında bulunan Tekiş'e yazdığı mektupları ele geçirmişti. Rivayete göre Belh halkı kendisini şehirlerine davet ettiklerinden Tekiş buraya gitmek istiyordu. Bu iki gelişmeyi kendisi için hayra yormayan Sultan Berkyaruk, Belh'in eski hâkimi olan amcası Tekiş'i öldürtmeye karar verdi. Böylece Horasan'dan kendi aleyhine gelişebilecek bir hareketin de önüne geçmiş oldu (Rebûlevvel 487/Mart-Nisan 1094)¹⁸¹.

Sultan Melikşah'ın ölümüyle birlikte başlayan taht kavgaları Horasan bölgesinde de bazı kargaşanın çıkmasına neden olmuştu. Horasan'da güçlü durumda bulunmasına rağmen, kaynağımız¹⁸² tarafından adı zikredilmeyen bir emîr, Zilhicce 488/Aralık 1094 tarihinde topladığı askerle Nîşâbûr üzerine yürümüşü. Şehir halkı ise kendilerine yöneltilen bu taarruza karşı mücadele etmeye başladı. Adı geçen emîr, yaklaşık kırk gün süren kuşatmadan sonra Muharrem 489/Ocak 1095 tarihinde şehrin önünden ayrılmıştı. Şehrin kimin hâkimiyetinde olduğu ise bilinmemektedir. Muhtemelen şehri sultan adına bir emîr yönetmektedir. Ancak bu yöneticinin var olan siyasî kargaşada ölmüş, öldürülmüş veya bir taht iddiacısını desteklemek amacıyla şehirden ayrılmış olduğunu söylemek de ayrıca mümkündür. Her durumda da şehrin bir süre sahipsiz kaldığı açıktır.

Kuşatmanın bitmiş olmasına rağmen şehirde sükûnetin sağlanamadığı görülmektedir. Bu sefer de şehirdeki Kerrâmîyye

181 İbnü'l-Esîr, X, 202; Özaydın, **Berkyaruk**, s. 47; Öngül, Tekiş, s. 331; Kafesoğlu, **Selçuklular**, I, 373.

182 İbnü'l-Esîr, X, 211.

ve diğer gruplar arasında olaylar patlak vermiş, neticesinde pek çok kişi hayatını kaybetmişti. Bu sırada şehrin önemli dînî şahsiyetlerinden olan Şâfi'îlerin reisi Ebu'l-Kâsım İbn İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî ile Hanefî liderlerinden Kadı Muhammed b. Ahmed b. Sa'îd, Kerrâmîyye topluluğuna karşı ittifak yapmışlardı. Kerrâmîler'in reisi ise Muhammed Şâd idi. Hanefî ve Şâfi'îler'in oluşturduğu ittifak Kerrâmîler'e karşı harekete geçmiş, onların pek çoğunu öldürerek medreselerini de ateşe vermişti (489/1095)¹⁸³.

Sultan Berkyaruk'un karşısına taht iddiacısı olarak çıkan Arslan Argun ise Sultan Melikşah, Bağdat'ta öldüğü sırada onunla birlikte bu şehirde bulunuyordu. İbnü'l-Esîr'in¹⁸⁴ naklettiğine göre o, Horasan'da 7 bin dinarlık iktâa sahipti. Sultanın ölümünden sonra yanındaki 7 bin gulâmla birlikte Horasan'a dönen Arslan Argun, ilk olarak Nîşâbûr'a gitmiş, ancak burada kendisine pek ilgi gösterilmemişti. Arslan Argun daha sonra Beyhak'ın bazı mahalleleri ile Husrevcird ve Sebzevâr'ı yağmaladı. Oradan Merv'e hareket etti. Buranın şahnesi Kodan'ın onun tarafına geçmesi üzerine şehri teslim aldı. Böylece iyice kuvvetlenen Arslan Argun, ardından da Belh üzerine yürüdü. Onun geldiğini haber alan Fahrülmülk b. Nizâmülmülk, şehirden ayrılmayı uygun buldu. Böylece en son Nîşâbûr'u da zapt etmek suretiyle bütün Horasan bölgesine hâkim oldu. Bu başarısından sonra Sultan Berkyaruk'a haber göndererek Nîşâbûr hariç bütün Horasan'ın kendisine bırakılmasını talep etti. Bunun karşılığında saltanatı hak iddia etmeyeceğini ve bol miktarda mal göndereceğini vaat ediyordu. O esnada Sultan Berkyaruk, veziri Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk'ü görevden azlederek yerine Mecdülmülk el-Balasânî'yi atamıştı. Ancak isyan etmekte kararlı olan Arslan Argun, yeni vezir atamasının doğru olmadığını ve kendisinin Mecdülmülk'ü muhatap kabul etmeyeceğini Berkyaruk'a bildirdi. O sırada diğer taht iddiacıları amcası Tutuş ve kardeşi Mahmûd ile mücadele hâlinde olduğu için Arslan

183 İbnü'l-Esîr, X, 211; Özaydın, **Berkyaruk**, s. 168.

184 **el-Kâmil**, X, 219; Ayrıca bkz. Bundârî, s. 233.

Argun'a ses çıkarmayan Berkyaruk, diğer amcası Böribars'ı Arslan Argun'la mücadele etmek üzere Horasan'a gönderdi¹⁸⁵.

Böribars ile karşılaşan Arslan Argun, yenilerek Belh'e kapandı. Böribars ise Herat'a çekilmişti¹⁸⁶. Bir süre sonra tekrar harekete geçen Arslan Argun, Merv üzerine yürüdü ve şehri ele geçirdi. Burada pek çok kişiyi öldürüp, şehrin surlarına büyük zarar verdi. Bunu haber alan Böribars ona karşı harekete geçtiyse de yapılan savaşı kaybederek kardeşine esir düştü (488/1095). Bu galibiyetten sonra Arslan Argun, Sebzevar, Mervu'ş-şâhcân, Serahs Kalesi, Nişâbü'r'un kuhendîzi ile şehristânı başta olmak üzere ele geçirdiği pek çok yeri tahrip etti. Ayrıca bu şehirlerde bulunan ve gücünden çekindiği bazı askerî şahsiyetleri de öldürdü. Bu sayede Horasan tam manasıyla onun hâkimiyetine ve kontrolüne girmiş oldu. Ancak 17 Safer 490/3 Şubat 1097 tarihinde yaptığı bu kötülükleri bahane eden bir gulâmı tarafından öldürüldü. O, ölümünden önceki yıl esir ettiği kardeşi Böribars'ı ise boğdurtmuştu (489/1096)¹⁸⁷.

Kaynakların verdiği bu bilgileri bölgede basılmış bulunan sikkeler de desteklemektedir. Sultan Berkyaruk adına Nişâbü'r'da

185 Zahîrüddîn Nişâbü'rî, s. 38; Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd el-Beyhakî (İbn Funduk), **Tarih-i Beyhak**, nşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran t.y., s. 269; Râvendî, I, s. 140; Hüseyinî, s. 59; İbnü'l-Esir, X, 220; Bundârî, s. 233-234; Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, **Siyeru A'lâmi'n-nübelâ**, nşr. Şu'ayb el-Arnâvût-Muhammed Na'îm, Beyrut t.y., IXX, 212; Ahmed b. Mahmûd, II, 34 vd.; Zebihullah Safa, **Tarih-i Edebiyat**, s. 12; Bosworth, *The Political and Dynastic History*, s. 105-106; Özaydın, **Berkyaruk**, s. 47 vd.; Gerâylî, **Nişâbü'r**, s. 114; Bahrvezi, Belh, **Dâiretü'l-ma'ârif**, XII, 462; Vehab Velî, aynı makale, s. 212; "Arslan Argun", **İA**, I, 609; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, 373; Cl. Cahen, "Arslan Arghûn", **EP**, I, 662; Faruk Sümer, "Arslan Argun", **DİA**, III, 399; Özgüdenli, Nişâbur, **DİA**, 150.

186 İsfizârî (I, 390), Melikşah'ın ölümünden sonra Herat'a Melik Arslan'ın hâkim olduğunu, Emir Kızılсарıĝ'ın gelerek şehri ondan aldığını nakleder. O, ayrıca, Herat'ı kaybeden Arslan'ın kardeşi Argun ile savaşmak üzere gittiğini, mağlup edilerek öldürüldüğünü belirtmektedir.

187 Zahîrüddîn Nişâbü'rî, s. 39; Râvendî, I, 140; Hüseyinî, s. 60; İbnü'l-Esir, X, 220; Bundârî, s. 234-235; Zehebî, **A'lâmü'n-nübelâ**, IXX, 212; Ahmed b. Mahmûd, II, 35-36; Zebihullah Safa, **Tarih-i Edebiyat**, s. 12-13; Bosworth, *The Political and Dynastic History*, s. 105-106; Özaydın, **Berkyaruk**, s. 48-50; Vehab Velî, aynı makale, s. 212 vd.; Arslan Argun, **İA**, 609; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, 373; Özgüdenli, Nişâbur, **DİA**, 150.

487/1094 ve 488/1095 yıllarına ait sikkeler mevcuttur¹⁸⁸. Bunun yanında Arslan Argun'un 488/1095 yılında "*el-Melikü'l-muzaffer mu'izzü'l-islâm Arslan Argun b. Muhammed*" unvanıyla Nişâbûr'da para bastırdığı görülmektedir¹⁸⁹. Onun para bastırdığı diğer bir Horasan şehri ise Belh olmuştur. Nitekim o, 487/1094-1095 tarihinde bu şehirde de para bastırmıştır¹⁹⁰. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Arslan Argun, Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Horasan'ın hemen hemen tamamına sahip olmuş, Nişâbûr da onun hâkimiyetine geçmişti. Nişâbûr hariç bütün Horasan'ın kendisine bırakılması karşılığında saltanatı hak iddia etmeyeceğini söylemiş olmasına rağmen, onun bu şehirde para bastırması ve sikkede metbû hükümdar adının bulunmaması ilginç bir durumdur. Ayrıca zikredilen sikkede o, "sultan" değil, "melik" unvanını kullanmıştır. 488/1095 yılı onun isyanının ilk dönemlerine rastlamaktadır. Bu sikkeyi Nişâbûr'un da kendi hâkimiyetinde olduğunu kanıtlamak, diğer bir ifadeyle gücünü ispatlamak amacıyla bastırması olmalıdır. Nitekim Nişâbûr herkes için, özellikle Selçuklular için çok önemli bir şehir durumundadır. Bu önemi daha sonra Arslan Argun da fark etmiş ve şehri kendi hâkimiyetinin dışında tutmak istemiştir.

5. Melik Sencer'in Horasan Hâkimiyeti

Arslan Argun'un isyanı ve Börübars'ı etkisiz hâle getirmesi üzerine Sultan Berkıyruk, hazırlattığı bir orduyu kardeşi Sencer ve onun atabegi Kamaç komutasında Horasan'a gönderdi. Fakat onlar henüz Horasan'a ulaşamamışken Arslan Argun'un ölüm haberini almışlardı. Sultan Berkıyruk'un kendilerine katılmasını bekleyen bu ordu, daha sonra Nişâbûr'a giderek savaştan şehre hâkim oldu (5 Cemâziyelevvel 490/20 Nisan 1097). Horasan'ın diğer şehirleri de ele geçirildikten sonra Belh'e gidildi. Bu gelişmeden sonra Sultan Berkıyruk, Horasan bölgesini

188 Hocaniyazov, *Sikkeler Kataloğu*, s. 68; Alptekin, *Selçuklu Paraları*, s. 505, 509.

189 Şerafettin Erel, *Nâdir Birkaç Sikke*, sayı: 3, İstanbul 1970, s. 5-6.

190 Schwarz, *Sylloge*, s. 94.

kardeşi Sencer'e iktâ etti. Diğer taraftan Arslan Argun'un ölümünden sonra yedi yaşındaki oğlunu yanlarına alarak Toharistân dağlarına kaçan bazı emirlere Sultan Berkyaruk aman vermişti. Bunun üzerine kendisine bağlı 15 bin süvariyle yanına gelen amcazâdesine iyi davranan Berkyaruk, Sultan Melikşah zamanında Arslan Argun'un hâkimiyetinde bulunan yerleri ona iktâ etti. Berkyaruk, 7 ay kadar Belh yakınlarında kaldı. O, henüz buradayken Selçuklu hanedanından Emîr-i emîrân adıyla meşhur olan Muhammed b. Süleyman b. Alp Arslan da isyan etti. Belh'i ele geçirmek üzere hareket ettiği sırada da Gazneliler'den yardım istedi. Gazneli Sultanı İbrahim, fillerle desteklediği orduyu yardım amacıyla göndermekle birlikte, Horasan bölgesinde ele geçirilecek şehirlerde kendi adına hutbe okutulmasını şart koştu. Muhammed b. Süleyman, Gazneliler'in gönderdiği yardım sayesinde pek çok şehre hâkim olarak kuvvetini iyice arttırdı. Ancak, ani bir baskın düzenleyen Sencer, onu esir almayı başarmış ve gözlerine mil çektirmişti (490/1096-1097)¹⁹¹.

Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan taht mücadelelerinin ülkenin tamamında olduğu gibi Horasan'da da sosyal anlamda bazı gerginliklere yol açtığı görülmektedir. Nitekim İbnü'l-Esîr¹⁹², 490/1096-1097 yılı olaylarını naklederken Horasan'da Sebzevâr halkı ile Husrevcird halkı arasında sorunlar yaşandığını nakletmektedir. Büyük çarpışmalar neticesinde pek çok kişinin öldüğü bu olaylarda Sebzevâr ahalisi galip gelmişti.

Diğer taraftan Sultan Berkyaruk, Emîr Üner ve Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk'ün isyan etmesi sebebiyle Irak tarafına yürümeye karar verdiğinde Emîr Kodan, hasta olduğunu söyleyerek sultana katılmamıştı. Emîr Kodan, bu sırada Merv şahnesiydi. Sultanın Ekinci adındaki Hârizm valisi ise 10 bin süvariyle birlikte Berkyaruk'a katılmak üzere Merv'e gelmiş, burada

191 Râvendî, I, 141; Hüseyinî, s. 60; İbnü'l-Esîr, X, 221-222; Bundârî, s. 234-235; Ahmed b. Mahmûd, II, 36 vd.; Bosworth, *The Political and Dynastic History*, s. 106; Özaydın, *Berkyaruk*, s. 51-52; Gerâyî, *Nişâbü'r*, s. 114; Bahrvezi, *Belh, Dâiretü'l-ma'ârif*, XII, 462; Bosworth, *Balk, Elr*, III, 590.

192 *el-Kâmil*, X, 226.

içki âlemine dalmıştı. Emîr Kodan ve Emîr-i âhur Yaruktaş kendi aralarında anlaşarak onu öldürmüş, daha sonra da Hârizm'e giderek sultanın kendilerini vali tayin ettiklerini belirterek şehri teslim almışlardı. Sultan Berkyaruk durumu haber aldığıında Emîr-i dâd Habeşî'yi onlarla savaşmak üzere Horasan'a gönderdi. Habeşî, Herat'a gelerek askerlerinin kendisine katılmasını beklerken Kodan ile Yaruktaş ona karşı saldırıya geçti. Habeşî onlarla mücadele edemeyeceğini anlayarak Ceyhun'un karşı kıyısına geçmek zorunda kaldı. Onu takip eden Yaruktaş, müttefiki Kodan'ı beklemeden Habeşî'ye saldırdı, fakat yenilerek esir düştü. Bu haber Kodan'a ulaştığında askerleri onun hazinesini yağmaladı. Zor durumda kalan Kodan, o sırada Belh'te bulunan Sencer'e katıldı. Kendisine faydalı olur düşüncesiyle onu iyi karşılayan Sencer, ondan itaat etme sözü aldıysa da, Kodan kısa bir süre sonra öldü (490/1096-1097)¹⁹³.

Bu sıralarda Selçuklu hanedanına mensup Devletşah adındaki bir kişinin etrafında toplanan askerler, Velvalic ve Kemnec'i ele geçirmişlerdi. Devletşah muhtemelen Musa Yabgu'nun oğlu veya torunuydu. Nitekim daha ziyade Musa Yabgu'ya bağlı askerler onun etrafında toplanmıştı. Bu gelişme üzerine Receb 492/Haziran 1098 tarihinde Belh'e ulaşan Sencer, buradan Devletşah'ın üzerine yürüdü. Yapılan savaş Sencer kazandı ve Devletşah'ı esir alarak gözlerine mil çektirdi¹⁹⁴.

Horasan, hanedan içerisindeki taht mücadeleleri açısından da önemli bir merkez konumundaydı. Kardeşi Muhammed Tapar ile ilk kez karşılaşan Berkyaruk yenilmiş, Rey'e doğru harekete geçtiği sırada da kendisine bağlı emîrleri yanına çağırmişti. Bu emîrler arasında Habeşî b. Altuntak da bulunuyordu. Horasan Valisi Habeşî, sultana verdiği cevapta kendisine Nişâbûr'da katılacağını, bu sebeple beklemesini söylüyordu. Gelen haber üzerine Nişâbûr'a giden Berkyaruk, şehrin ileri gelenlerini tutuklattı. Daha sonra tutuklattığı kişileri serbest bıraktıysa da Horasan Amîdi Ebû

193 Hüseyinî, s. 61; İbnü'l-Esîr, X, 222-223; Özaydın, **Berkyaruk**, s. 52-53

194 İbnü'l-Esîr, X, 232.

Muhammed ile Ebu'l-Kâsım b. Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî'yi yanında tutmayı tercih etti. Sonra da Habeşî'yi tekrar yanına çağdı. Fakat Habeşî verdiği cevapta, Melik Sencer'in Belh askerleriyle birlikte kendi hâkimiyet sahasına yürüdüğünü, bu sebeple yanına gelemeyeceğini bildirdi. Ayrıca Sencer'e karşı yardım istemesi üzerine Berkyaruk, Habeşî'ye yardım etmek amacıyla harekete geçti. Neticede yapılan savaşı Sencer kazanmış, kaçmaya çalışan Habeşî ise daha sonra yakalanarak öldürülmüştü (493/1099-1100). Habeşî'nin ölümüyle birlikte Herat'a da sahip olan Sencer, bu şehir ve İsfizâr'dan çok sayıda asker toplamıştı. Böylece o, kendisinin Horasan hâkimiyetine sağlam bir halka eklemiş ve daha güçlü konuma gelmişti¹⁹⁵.

Berkyaruk'un Habeşî ile birleşerek kardeşi Sencer ile savaşması ona pek yarar getirmemiş, bu mücadeleden sonra Sencer taht iddiası olarak ortaya çıkan öz kardeşi Muhammed Tapar'ı desteklemeye başlamıştı. Diğer taraftan taht için devam eden mücadelede Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar, 493/1101 tarihinde ikinci kez savaşmış ve bu savaştan Berkyaruk galip çıkmayı başarmıştı. Bunun üzerine Muhammed Tapar, Sencer ile buluşmak üzere Horasan'a gitmiş, iki kardeş bir süre yazıştıktan sonra ittifak yapmak üzere anlaşmışlardı¹⁹⁶. Anlaşmayla birlikte Melik Sencer devlet ve taht mücadelesinde önemli bir aktör hâline gelmiş oldu.

Önemine sıkça vurgu yaptığımız Horasan'a dair söylenebilecek en önemli şeylerden biri de Bâtınîlik düşüncesinin ortaya çıktığı yer olmasıdır. Melik Sencer, Bâtınîler'in bu bölgedeki gücünden dolayı Horasan'daki hâkimiyetini daha da güçlendirmek amacıyla onları bertaraf etme çabasına girmiştir. O, bu amaçla en büyük emîri olan Bozkuş'u bu işle görevlendirmiş, Bozkuş da

195 Hüseyinî, s. 61; İbnü'l-Esîr, X, 245-246; Bundârî, s. 236; İsfizârî, I, 391; Ahmed b. Mahmûd, II, 37-38; Bosworth, *The Political and Dynastic History*, s. 107; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, TTKY, Ankara 1990, s. 20-21; Özaydın, *Berkyaruk*, s. 64-65.

196 Hüseyinî, s. 53; İbnü'l-Esîr, X, 252; Ahmed b. Mahmûd, II, 38; Zebihullah Safa, *Tarih-i Edebiyat*, s. 13; Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 23 vd.; Özaydın, *Berkyaruk*, s. 67.

büyük bir ordu toplayıp iyice teçhiz ettikten sonra İsmâîlîler'in Kuhistân'da sâkin bulundukları beldeye saldırmıştı. Şehri yağmaladıktan sonra harabeye çeviren Bozkuş, pek çok Batınî'yi de öldürmüş, daha sonra da Tabes'e yönelmişti. Mancınıklar kurularak muhasaraya başlanan şehir tam düşmek üzereyken Bâtınîler ona çok miktarda hediye göndermiş, bunun üzerine Bozkuş şehir önünden ayrılmıştı. Onun ayrılmasından sonra da Bâtınîler, yıkılan yerleri tekrar onardıkları gibi silah ve erzak da depolamışlardı (494/1100-1101). Sencer'in Bâtınîler ile mücadele ettiği diğer bir yer de Herat şehri olmuştu¹⁹⁷.

Sultan Berkayaruk ile kardeşi Muhammed Tapar'ın 495/1101 tarihinde anlaşmaya varması sonrasında Melik Sencer, Horasan'a dönmüş ve Nîşâbü'r'da Muhammed Tapar adına hutbe okutmaya başlamıştı. Sencer'in Bağdat'ta bulunduğunu haber alan Karahanlı Hükümdarı Kadir Han Cibrîl b. Ömer, onun Horasan'dan uzakta olmasını fırsat bilerek buraya yönelmişti. Bu sırada hasta olan Sencer, iyileştikten sonra Kadir Han'ı karşılamak üzere harekete geçti. Sencer, yanındaki 6 bin süvariyle Belh'e vardı ve buradan Kadir Han'a elçiler göndererek daha önce vermiş olduğu sözleri tutmasını istedi. Fakat Kadir Han buna pek aldırmaz etmeyerek Belh'e geldi ve karargâh kurdu. Daha sonra da yanına 300 süvari alarak ava çıktı. Onun ava çıktığını öğrenen Sencer, Emîr Bozkuş'u onun üzerine gönderdi. Neticede Bozkuş tarafından esir alınarak Sencer'in huzuruna getirilen Kadir Han, orada öldürüldü. Bu konudaki başka bir rivayete göre ise yapılan savaş sırasında Sencer onu esir alıp öldürmüştü¹⁹⁸.

Emîr Bozkuş bir kez daha Horasan askerleri ve gönüllülerden oluşan bir orduyla İsmâîlîler'in üzerine yürüdü. O, bu sefer sırasında onların elinde bulunan Tabes şehrine yönelmişti. Sefer

197 İbnü'l-Esîr, X, 266; İsfizârî, I, 391; Özaydın, **Berkayaruk**, s. 90; a. mlf., "Sultan Berkayaruk Devrinde (1092-1104) Bâtınîlerle Yapılan Mücadeleler", **Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı**, İstanbul 1995, s. 183.

198 Hüseyinî, s. 63; İbnü'l-Esîr, X, 283-284; Bundârî, s. 237-238; Özaydın, **Berkayaruk**, s. 72-73; a. mlf., "Ahmed Yesevî'nin Yaşadığı Dönemde Bölgenin Siyasî Durumu", **Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı**, İstanbul 1995, s. 215.

sırasında Tabes ve çevresindeki pek çok kale ve köy tahrip edildi. Ayrıca Bozkuş, pek çok kişiyi öldürdü ve pek çok yeri yağmaladı. Bunun üzerine bazı emîrler başka kale inşa etmemek, silah satın almamak ve Batınîlik propagandası yapmamak şartlarıyla onlarla anlaşma yapılmasını önerdiler. Halk ise bu önerilenlere şiddetle karşı çıkmıştı. Seferden dönen Bozkuş kısa süre sonra ölmüştü (497/1103-1104)¹⁹⁹.

Ancak Bâtınîler'in faaliyetleri devam etmişti. Nitekim Beyhak'a bağlı Turaysîs (طريثيث) kasabasında yaşayan Bâtınîler, bölgede geniş çapta bir yağma faaliyetine girişmiş, pek çok kişiyi öldürerek kadınları da esir almışlardı. Faaliyetlerini iyice artıran Bâtınîler, kendileriyle çatışan kişileri öldürmekten de geri kalmadılar. Ayrıca onlar Horasan ve diğer bölgelerden gelen hacı kafilelerine saldırarak kılıçtan geçirdiler. Hayvanlarını ve diğer mallarını da ganimet olarak aldılar (498/1104-1105)²⁰⁰.

Horasan'ın önemli dînî merkezlerinden biri, İsnâ 'aşeriyye'de İmâm Ali er-Rızâ'nın türbesinin burada bulunmasından dolayı Tûs şehriydi. Ama burası aynı zamanda Sünnîler tarafından da önemsenmekteydi. 10 Muharrem 510/25 Mayıs 1116 (Aşure Günü) Ali er-Rızâ'nın türbesinde Ali Evlâdından bir şahıs, Tûs fakihlerinden birisiyle tartışmış, bu olay Sünnîler ve Şi'îler'in çatışmasına neden olmuştu. Bütün Tûs ahalisinin katıldığı geniş çaplı olaylarda pek çok şey yağmalanmış ve pek çok insan da öldürülmüştü. Müdahale edilmeyen olaylar kendiliğinden sona ermişti²⁰¹.

Melik Sencer'in meliklik döneminde diğer devletlerle de münasebet içine girdiğini görmekteyiz. Nitekim Horasan ve Belh'in bir üs olarak kullanıldığı bir harekât, Gazneli Sultanı Behramşah'a destek amaçlı yapılmıştı. Gazneli tahtının diğer iddiacısı olan Arslanşah, Hindistan'dan topladığı kuvvetlerle Behramşah'a hücum etmiş, o da Sencer'den yardım istemek

199 İbnü'l-Esîr, X, 306-307; Özaydın, **Berkyaruk**, s. 91; a. mlf., **Berkyaruk Devrinde**, s. 184.

200 İbnü'l-Esîr, X, 317-318.

201 İbnü'l-Esîr, X, 415; **el-Bidâye**, XII, 342; Minorsky, Tûs, **EF**, 742.

zorunda kalmıştı. Melik Sencer, kendisinden istenen bu yardım isteğine, yine Belh'i üs olarak kullanarak kuvvet göndermişti (510/1116-1117)²⁰².

Melik Sencer'in vezirlerinden biri olan Sadrüddîn Muhammed b. Fahrülmülk b. Nizâmülmülk, Horasan bölgesinde önemli işlere imza atmıştı. Onun vezareti döneminde şiddet son bulduğu gibi, her şey düzen içerisinde devam etmiş, fakat o 511/1117 tarihinde Sencer'in Kaymaz adındaki bir gulâmı tarafından Belh'te öldürülmüştü. Bilgisi dışında gerçekleşen bu olay Sencer'i çok rahatsız etmiş ve Kaymaz'ın öldürülmesini emretmişti²⁰³.

Sikkelere göre Melik Sencer'in Horasan hâkimiyetini gösteren ilk tarih 496/1102-1103 yılıdır. Ayrıca onun adına 498/1104-1105, 499/1105-1106, 506/1112-1113, 508/1114-1115 ve 509/1115-1116 tarihinde Nîşâbûr'da darp edilmiş sikkeler mevcuttur²⁰⁴. Bunun yanında o metbû hükümdarı Berkyaruk adına da Nîşâbûr'da para bastırmıştır²⁰⁵. Horasan'a 490/1097 tarihinde itibaren hâkim olan Sencer'in sahip olduğu statü diğer vasallardan farklılıklar göstermektedir. Onun kendi adına para bastırması isyan olarak algılanmamıştır.

Sencer'in meliklik döneminde Belh'te de sikke basılmıştır. Sencer bu şehirde Berkyaruk adına 491/1098, kendi adına 492/1098-1099, 493/1099-1100, Muhammed Tapar adına 501/1107-1108, 503/1109-1110, 507/1113-1114, 512/1118 tarihlerinde para bastırmıştır. Sencer'in sultanlık döneminde Belh'te basılan paralar diğerlerinden farklı özellik taşımasından dolayı bir hayli önem taşımaktadır²⁰⁶. Nitekim Sencer adına Belh'te basılan, baskı tarihi belli olmamasına rağmen

202 Hüseyinî, s. 64; İbnü'l-Esîr, X, 401; Bundârî, s. 238-239; Merçil, **Gazneliler**, s. 86.

203 Bundârî, s. 240-241; Zettersteen, Fahrülmülk, **İA**, 448; Özaydın, Fahrülmülk, **DİA**, 99. Onun bir Bâtınî fedaisi tarafından öldürüldüğüne dair bir görüş de mevcuttur.

204 Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 81-82

205 Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 82, 84; Erel, aynı yer.

206 Schwarz, **Sylloge**, s. 94-96; Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 101.

kullanılan unvandan Sencer'in sultanlık dönemine ait olduğu anlaşılan bir para mevcuttur. Ayrıca Sencer'in 512/1118-1119, 513/1119-1120, 516/1122-1123, 519/1125, 521/1127, 523/1129 tarihli Belh şehrinde basılan sikkeleri de bulunmaktadır²⁰⁷. Vermiş olduğumuz bu örneklerle birlikte sultan olarak Belh'te para basan tek hanedan üyesinin Sencer olduğu anlaşılmaktadır. Alp Arslan da bu şehirde para bastırmış olmakla birlikte, onun adına basılan para meliklik dönemine aittir. Sencer'in hem meliklik ve hem de sultanlık döneminde kendi adına para basılan şehirlerden biri de Velvalic olmuştur²⁰⁸.

6. Sencer'in Sultanlık Dönemi

Yukarıda da görüldüğü gibi Belh şehri Karahanlılar ve Gazneliler ile olan münasebetlerde bir üs olarak kullanılmaktaydı. 513/1119 yılındaki Save Savaşı'ndan sonra Büyük Selçuklular Devleti'nin tartışılmaz sultanı olan Sencer, diğer hükümdarlar gibi başkent İsfahan'da kalmamış, çocukluğundan beri yönetmekte olduğu Horasan'ı kendisine merkez yapmıştır. Bu sebeple daha da önem kazanan Horasan merkezli siyasî, askerî ve dînî mahiyetteki olaylar üzerinde durmak istiyoruz.

Diğer Selçuklu hükümdarları gibi Sencer de sultan olduktan sonra Horasan ve diğer bölgelerdeki Bâtınîler ile mücadele etmiştir. O, bu amaçla vezirine Bâtınîler'e karşı cihad edilmesi, yakalandıkları yerde öldürülmeleri ve mallarının yağmalanması, ayrıca Bâtınîler'in yoğun olarak bulunduğu Turaysîs şehri ile Beyhak'a ordu gönderilmesi konusunda emir vermişti. Bununla birlikte yine o yörede bulunan Tarz (طرز) adındaki bir köye de kuvvet gönderilmesine karar verildi. Beyhak'a giden ordu buraya vardığında ne kadar Bâtınî varsa kılıçtan geçirdi. Aynı manzara Turaysîs'te de yaşanmış ve seferin neticesinde pek çok ganimet elde edilmişti (520/1126)²⁰⁹.

207 Schwarz, *Sylloge*, s. 96-97.

208 Schwarz, *Sylloge*, s. 150.

209 İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 276; Azimî, s. 50; İbnü'l-Esir, X, 499-500; Farhad Daftary, *İsmaililer Tarih ve Öğretileri*, çev. Erdal Toprak, İstanbul 2005, s. 520.

Bâtınîler üzerine yapılan bir diğer sefer ise Erkuş adlı bir emîrin komutasında gerçekleşmişti. Erkuş idaresindeki bir grup asker, Bâtınîler'in elinde bulunan Girdkûh Kalesi'ni kuşatmış, kale uzun süre kuşatılarak içindekiler zor durumda bırakılmıştı. Kale içindeki Bâtınîler'in değil savaşılmaya, ayakta duracak hâlleri bile kalmamışken Erkuş anlaşılabilir bir şekilde kuşatmayı kaldırmıştı. Rivayete göre Bâtınîler ona çok miktarda değerli hediyeler göndermiş, o da kuşatmaya son vermişti (528/1133-1134)²¹⁰.

Turaysîs, tam manasıyla bir Bâtınî şehriydi. Burada yaşanan ilginç bir olay ise şu şekilde gelişmişti. Bâtınîler şehri ele geçirdiklerinde onlara itaat etmiş gibi görünen şehir hâkimi Mes'ûd, aslında bağlı olduğu Şâfi'î mezhebini terk etmemişti. O, şehirdeki Bâtınî hâkimiyetine rağmen, faaliyetleriyle her geçen gün şehir daha fazla hâkim olmaya muvaffak oldu. Ölüm döşeginde oğlu Alâeddîn Mahmûd b. Mes'ûd'a Bâtınî inancını bertaraf etmesini vasiyet etmişti. Oğlu Alâeddîn de 545/1150-1151 tarihinde Abbâsî halifesi adına hutbe okunmasını istemiş, ayrıca resmî kıyafetin de siyah renkte olmasını emretmişti. Şehrin hatibi onun bu isteğini uygulamaya koymuştu. Ancak bazı kişiler Alâeddîn'e karşı isyan ederek onunla savaşmış ve şehrin hatibini öldürmüşlerdi²¹¹.

Büyük Selçuklular döneminde Turaysîs'e yapılan son sefer 546/1151-1152 tarihinde Emîr Kucuk (قچق) tarafından gerçekleştirilmişti. Sultan Sencer'in askerlerinden oluşan bir orduyla şehrin üzerine yürüyen Kucuk, Bâtınîler'in elinde bulunan yerlere baskınlar düzenleyerek yağma etmiş, şehirleri yakmış, onlara büyük zarar verdikten sonra pek çok esirle geri dönmüştü²¹².

Diğer taraftan Sultan Sencer, Gazneli Sultanı Behramşah'ın isyankâr davranışları üzerine ona karşı Zilkade 529/Ağustos-Eylül 1135 yılında Merv'den harekete geçmişti. Kışın yaklaşmasıyla birlikte askerler Sultan Sencer'e seferin zorluğu konusunda şikâyetle bulundularsa da Sencer yoluna devam etme kararı aldı.

210 İbnü'l-Esîr, XI, 27.

211 İbnü'l-Esîr, XI, 135-136.

212 İbnü'l-Esîr, XI, 139.

Neticede Sencer'in kış şartları sebebiyle gelemeyeceğini düşünen ve hazırlık yapmayan Behramşah, Hindistan'a kaçtı. Sencer de Gazne'ye girerek onun bütün hazinesine el koydu. Behramşah ise Hindistan'dan elçiler göndererek tekrar tekrar özür diledi. Bu gelişme sonrasında Gazne'nin hâkimiyetini tekrar Behramşah'a bırakan Sencer, Safer 530/Kasım-Aralık 1135 tarihinde Belh'e geldi. Sencer'in bu tarihten sonra Merv'e dönmeyerek kışı bu şehirde geçirmesi ihtimali bir hayli yüksektir²¹³. Sultan Sencer ayrıca Harizmşah Atsız ile olan mücadelesinde de Belh'i bir üs olarak kullanmıştı²¹⁴.

Belh şehrinin Katvan Savaşı (536/1141)'ndan sonra Karahıtaylar'ın eline geçtiği şeklinde bir bilgi bulunmaktadır²¹⁵. Bu hâkimiyetin Oğuz isyanına kadar devam ettiği anlaşılıyor. Nitekim bu sırada Belh, Emîr Kamaç'ın hâkimiyetinde bulunmaktaydı. Üstelik Oğuzlar'ın, daha önceleri Mâverâünnehir'de yaşadığı, orayı ele geçiren Karahıtaylar'ın baskısı sonrasında Belh'e gelmiş oldukları göz önüne alındığında bu hâkimiyetin çok kısa süreli olduğu anlaşılmaktadır²¹⁶. Katvan Savaşı'nda Sencer'in yenilgisi Hârizmşah Atsız'ın da beklediği bir gelişmeydi. Bunu değerlendiren Atsız, ilk olarak Serahs'a geldi. Serahs'ın önemli âlimlerinden birisi olan Ebû Muhammed ez-Ziyâdî tarafından karşılanan Atsız, ona büyük saygı gösterdi. Atsız şehirde kalmayarak Mervu's-şâhcân'a yöneldi. Bu sefer şehir ulemâsından Ahmed el-Bâharzî, Merv halkı için ondan şefaât talep etmişti. Hârizmşah Atsız bu isteği kabul ederek şehir dışında konakladı. Ancak Merv halkı ayaklanarak askerlerinden bir kısmını öldürünce Atsız harekete geçti ve 17 Rebûlevvel 536/20 Ekim 1141 tarihinde başkent Merv'e girerek yağma etti. Merv'in ileri gelenlerinden

213 Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II, İkinci İmparatorluk Devri**, TTKY, Ankara 1991, s. 307 vd.; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 215-216; Sergey Grigoreviç Agacanov, **Selçuklular**, çev. Ekber N. Necef-Ahmed R. Annaberdiyev, Ötüken, İstanbul 2006, s. 265.

214 Hüseyinî, s. 64-65; Köymen, **İkinci İmparatorluk**, s. 312 vd.

215 Mehmet Altay Köymen, "Sencer", **İA**, X, 490; a. mlf., **İkinci İmparatorluk**, s. 333.

216 İbnü'l-Esîr, XI, 155.

bazılarını öldürttü. Bu yağmadan Sencer'in hazinesi de nasibini almıştı. Atsız'ın bu yağması sadece hazine ve diğer emval ile sınırlı kalmadı. Atsız, Sultan Sencer tarafından ilim merkezi hâline getirilmiş bulunan şehirde özellikle Şâfi'î âlimlerine kötü muamelede bulunduğu gibi pek çok âlimi de Hârizm'e götürmüştü. Merv'den sonra Nîşâbûr'a yönelen Atsız'ı şehrin din adamları karşıladı. Merv'e yapılanların kendi şehirlerine de yapılmasından endişelenen din adamlarının isteklerini kabul eden Atsız, bunun karşılığında Horasan hâkimi olarak kabul edilmeyi istiyordu. Nîşâbûr'da yağma yapmayan Atsız, yine de Sencer'e bağlı emîrlerin mallarını müsadere etmişti. İlk Cuma günü de hutbeyi kendi adına çevirdi. Ancak hutbede Atsız'ın adını duyan halk buna karşı çıkarak hatiplere saldırdı. Halk üzerinde etkili bazı kişilerin araya girmesiyle bu olayın bir isyana dönüşmesi engellendi. Atsız'ın adı yaklaşık 2 ay hutbelerde okunmaya devam etti. Atsız'ın bir kısım askerine komuta eden kardeşi Yınaltekin de Beyhak ve çevresinde yağma faaliyetlerinde bulunmuştu. Bütün bu gelişmelerden sonra Sultan Sencer, Atsız'ı tehdit etmiş, Atsız da kişiliğine yakışır bir beyitle sultana cevap vermişti. Ancak savaştan sonra başkentine dönen ve durumunu düzelten Sencer'in onun üzerine yürümesi sonrasında Merv'den almış olduğu hazineneyi iade etmek zorunda kalmıştı²¹⁷.

Sultan Sencer'in Katvan Savaşı'nda yenilmesi sonrasında sadece dış tehditlerle değil, ülke içinde de bazı isyanlarla karşı karşıya kalmıştı. Bunlardan biri sultanın maskaralığından hacipliğe terfi etmiş, daha sonra da kendisine Herat valiliği verilmiş olan Ali Çetrî'nin isyanıydı. Bu dönemde Gûr hâkimi Hüseyin b. Hüseyin'in Sultan Sencer'e isyan etmesi sonrasında Ali Çetrî

217 Râvendî, I, 170; Hüseyinî, s. 67; Bundârî, s. 251; İbnü'l-Esîr, XI, 85; Muhammed 'Avfi, *Lübâbü'l-elbâb*, nşr. Sa'îd Nefisî, Tahran 1375 hş, s. 38; *el-Bidâye*, XII, 402; Ahmed b. Mahmûd, II, 52-53; Bosworth, *The Political and Dynastic History*, s. 145; Ziya Bünyadov, *Hârezmşahlığı ve Enuştekinler Devleti*, çev. Tural Rızayev, İstanbul 2003, s. 11-14; Zebihullah Safa, *Tarih-i Edebiyat*, s. 14; Gerâylî, *Nîşâbûr*, s. 114-115; Özaydın, Ahmed Yesevî Dönemi, s. 218.

de ona yardıma gitmişti. Sultan isyanı bastırmak üzere Merv'den hareket ederek Herat civarına gelmiş ve iki kuvvet burada karşı karşıya gelmişti. Zor geçen bir savaş neticesinde Hüseyin ve Ali Çetrî, Sencer tarafından esir edildi. Sultan, Ali Çetrî'nin hemen öldürülmesini emrederken, bir süre sonra yanında alıkoymayı uygun bulduğu Hüseyin'i serbest bıraktı (544/1149-1150)²¹⁸.

a. Oğuzlar'ın Horasan'a Hâkim Oldukları Dönem

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Katvan Savaşı sırasında Mâverâünnehir civarında yaşayan Oğuzlar, savaştan sonra yaşadıkları bölgenin Karahıtaylar'ın eline geçmesi üzerine Belh civarındaki Huttelân'a gelerek konar-göçer bir şekilde yaşama-ya başladılar. O sırada Selçuklular'ın hâkimiyeti altında bulunan bu bölge, Gurlular'ın işgal plânı sahasında yer almaktaydı. Bunun neticesinde zaten gergin olan ortama Oğuzlar'ın da bölgeye göç ederek katılması, Selçuklu yerel yöneticileri tarafından pek sıcak karşılanmadı. Neticede Sultan Sencer'in önemli emîrlerinden biri olup, Katvan Savaşı'nda ordusunun sol tarafına komuta eden ve ayrıca Belh'e hâkim bulunan Emîr Kamaç, bir süre sonra onları bu bölgeden uzaklaştırmak istedi. Fakat Oğuzlar, ona bazı armağanlar vererek bu fikirden vazgeçmesini sağladılar. Emîr Kamaç, bir süre sonra Oğuzlar'ı buradan uzaklaştırma düşüncesini fiiliyata geçirmek istese de, o sırada siyasi rakibi olan Toharistân hâkimi Zengi b. Halife eş-Şeybânî ile savaşmak zorunda kaldığı için Oğuzlar'ı ilk etapta kendi tarafına çekmeyi uygun gördü. Neticede Oğuzlar bu mücadelede onun tarafını tutarak dolaylı da olsa Selçuklular Devleti'ne bağlılık göstermiş oldular. Ayrıca onlar bu bağlılık neticesinde yıllık vergi olarak Sencer'in mutfağına 24 bin koyun vermeyi de kabul ettiler. Hal böyleyken Selçuklular'ın vergi tahsil etmek üzere göndermiş oldukları vergi tahsildarının öldürülmesi her şeyi herkes

218 Râvendî, I, 172; Reşidüddîn, s. 90-91; Şebânkâreî, *Mecma'ü'l-ensâb*, nşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran 1363 hş., s. 111.

için bir anda değiştirmişti²¹⁹. Genel olarak kaynaklarımız o zamana kadar Oğuzlar'ı devlete karşı sorumluluklarını yerine getiren ve sakin yaşam süren bir topluluk olarak naklederler²²⁰. Emîr Kamaç'ın kendi sorumluluk bölgesinde meydana gelen bu olayı Oğuzlar'ı bertaraf etme çabası güderek Sultan Sencer'e nakletmesi, hatta askerî tedbirler konusunda direktmesi sonucunda Sencer onu Belh'e şahne olarak atadı²²¹. Bu sayede Emîr Kamaç, Oğuzlar'a karşı uzun zamandan beri istediği bir askerî sefer yapma salahiyyetine de sahip olmuş oldu. Belh'e dönen Kamaç, Oğuzlar'a elçi göndererek öldürülen tahsildar için diyet istedi. Oğuzlar bu isteği sadece sultana tâbi olduklarını belirterek reddettikleri gibi gönderilen elçiye hakaretlerde bulunarak geri gönderdiler. Kamaç'ın 10 bin kişilik kuvvetle onların üzerine yürütmesi sonucunda Oğuzlar ona otlaklarında kalabilme karşılığında hâne başı 200 dirhem vergi vermeyi önerdiler. Ancak Kamaç savaşı tercih etti. Yapılan savaşı kazanan Oğuzlar, esir aldıkları Kamaç ile oğlunu öldürdükleri gibi, daha sonra Belh'e girerek şehri yağmaladılar²²². Savaşın tarihi tam olarak belli olmamakla

219 Bu olay Sultan Sencer'den bir süre gizli tutuldu. Hatta mutfak harcamalarından sorumlu olan Vekîl-i Hâs sarayın o yılki et masrafını kendisi karşılamıştı, bkz. Köymen, **İkinci İmparatorluk**, s. 408.

220 Râvendî (I, 173), bu tahsildarın Oğuzlar'a kötü şeyler söylediğini, aynı zamanda kötü davrandığını nakleder. İbnü'l-Esir (XI, 154) ise: "Oğuzlar da güzel güzel oturup hiç kimseye eziyet etmediler. Namazlarını kıyor, zekâtlarını veriyorlardı." demektedir.

221 Emîr Kamaç'ın Oğuzlar'ı bertaraf etme isteği muhtemelen ekonomik sebeplere dayanmaktadır. Senede 24 bin koyun vergi verebilen Oğuzlar'ın çok büyük sürülere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İslâm'da koyun 1/40 nisbetinde zekâta tâbidir, bkz. Celâl Yenicheri, **İslâm'da Devlet Bütçesi**, İstanbul 1984, s. 177.

222 Müeyyidüdevle Müntecebüddin Bedî' Ali b. Ahmed Atabek el-Cuveynî, **Atebetü'l-ketebe**, nşr. Muhammed Kazvîni-Abbâs İkbâl, Tahran 1329, s. 35 vd.; Râvendî, I, 173-175; İbnü'l-Esir, XI, 154; Bundârî, s. 248, 252-253; Reşidüddîn, s. 92-93; Hamdullah Müstevfî, **Tarih-i Güzide**, nşr. 'Abdü'l-Hüseyn Nevâî, Tahran 1364 hş., s. 450-451; Mîrhând, **Ravzâtü's-safâ**, IV, 315; Ahmed b. Mahmûd, II, 76 vd.; Bosworth, *The Political and Dynastic History*, s. 153; Turan, **Selçuklular**, s. 245, vd.; Bünyadov, **Hârezmsahlığı ve Enüstekinler**, s. 21-22; Köymen, **İkinci İmparatorluk**, s. 405 vd.; Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)", **Ankara Üniv., D. T. C. F. D.**, V, sayı: 1, Ankara 1947, s. 168-169; Gerâylî, **Nişâbûr**, s. 115; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 154; Pirneya-İkbâl, aynı eser, s. 361; Bosworth, **Balk, Eİr**, III, 590; Agacanov,

birlikte Cemâziyelevvel 547/Ağustos 1152 ile Muharrem 548/Nisan 1153 tarihleri arasında gerçekleşmiş olmalıdır²²³.

Kamaç'ın yenilgi haberi Merv'e ulaştığında Sencer'in çevresinde bulunan diğer emîrler, onu Oğuzlar üzerine sefer yapmaya teşvik ettiler. Sencer, Oğuzlar'a haber göndererek ülkesini terk etmelerini istedi. Bunun üzerine telaşa kapılan Oğuzlar özür diledi. Ayrıca öldürdükleri Kamaç ve oğlu için 100 bin dinar ödemeyi önerdiler. Buna rağmen Sencer, 100 bin kişilik ordusuyla Oğuzlar'ın üzerine yürüdü. Oğuzlar kadın ve çocuklarıyla birlikte Sultan Sencer'i karşılayarak ondan af dilemişler, hatta bununla da yetinmeyerek daha önce önerdikleri paranın miktarını da arttırmışlardı. Onlar, affedilmeleri karşılığında bir rivayete göre 100 bin dinar, hâne başı 7 men gümüş, diğer rivayete göre ise 200 bin dinar, 200 bin koyun, 50 bin at ve deve ile 100 gulâm vermeyi önermişlerdi. Bütün bunlara rağmen Sultan Sencer, öldürülen Kamaç'ın yerine Belh'e vali atanan ve Kamaç'ın torunu olan Müeyyed Ay-aba'nın ısrarları neticesinde savaşmaya karar verdi. Belh sınırları içerisinde olup, tam olarak yeri bilinmeyen bir bölgede yapılan savaşı Oğuzlar kazandı. Sultan Sencer savaştan sonra Belh'e, oradan da Merv'e gittiyse de Oğuzlar'a esir düşmekten kurtulamadı (548/1153)²²⁴.

Savaşta Oğuzlar'a esir düşen Sultan Sencer, başkent Merv'e götürülmüştü. Oğuzlar ilk zamanlarda ona saygıda kusur etmeyerek

Selçuklular, s. 302; Rencber, aynı makale, 151; Bahrvezi, Belh, **Dâiretü'l-ma'ârif**, XII, 462; Vehab Velî, aynı makale, s. 218 vd.

223 İbnü'l-Esir, XI, 156; Köymen, Münşeat, s. 577-578. Yukarıda verdiğimiz ilk tarihte Belh kadılığı hakkında bir menşur bulunmakta ve bu menşurda Kamaç'tan bahsedilmekte olduğundan Kamaç henüz hayatta olmalıdır. İkinci tarih ise bütün bu gelişmelerden sonra Oğuzlar üzerine sefere çıkan Sultan Sencer'in öncü birliklerinin Oğuzlar'la karşılaştığı tarihtir.

224 Hüseyinî, s. 86; İbnü'l-Esir, XI, 155; Bundârî, s. 253; **Tabakât-ı Nâsirî**, s. 261; **el-Bidâye**, XII, 422; **Tarih-i Güzide**, s. 451; Ahmed b. Mahmûd, II, 78; Turan, **Selçuklular**, s. 247; Köymen, **İkinci İmparatorluk**, s. 409 vd.; Bosworth, **Balk, Elr**, III, 590; Bünyadov, **Hârezmşahlığı ve Enuştekinler**, s. 22; Gerâylî, **Nişâbûr**, s. 115-116; Agacanova, **Selçuklular**, s. 282; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 226; Pirneya-İkbal, aynı eser, s. 361 vd.; Vehab Velî, aynı makale, s. 213 vd. İbnü'l-Esir (**el-Kâmil**, XI, 256), Sencer ile Oğuzlar'ın iki kez karşılaştıklarını, ilk yenilgiden sonra Gür Hükümdarı Hüseyin'in Belh'i ele geçirdiğini, Sultan Sencer'in bu şehre gelmesiyle birlikte Hüseyin'in buradan ayrıldığını nakleder.

onu tahtına oturtmuşlar ve hatta bir sultan gibi önünde eğilmişlerdi. Ancak çok geçmeden bu davranışlarının siyasi bir oyunun parçası olduğu anlaşıldı. Nitekim Oğuz liderlerinden Bahtiyar, Merv'in kendisine iktâ edilmesini istemiş, Sultan Sencer'in: "... *Burası başkenttir, hiç kimseye iktâ edilmesi caiz değildir.*" şeklindeki cevabına da gülmüştü. O andan itibaren durumun farkına varan Sencer, oturduğu tahttan inmiş ve Merv'de bir hânkâha kapanmıştı²²⁵.

Oğuzlar, daha sonra Selçuklular'ın bağımsızlık kazanmalarından kısa süre sonra Çağrı Bey'den o ana kadar Horasan'ın merkezi olan, Sencer zamanında ise imparatorluk başkenti olan Merv'i yağmalamaya başladılar. Bu sırada şehir, emîrlar ve hükümdara ait bulunan hazinelerle dolu durumdaydı. Oğuzlar yağmanın ilk gününde altın, gümüş ve ipekten üretilmiş her türlü şeyi yağmaladılar. İkinci gün pirinç, tunç ve demir eşyayı yağmalarken, üçüncü gün ise ilk günden kalanlar ile yatak, yastık, küpler, çömlekler, kapı ve pencereler yağmalanmıştı. Sadece yağma ile kalınmamış, halkın çoğu da esir edilmişti. Ayrıca halk, sistemli bir şekilde işkenceye tâbi tutulmuş ve bu sayede gizlemiş oldukları eşyanın yerini de söylemek zorunda bırakılmışlardı²²⁶.

Sultan Sencer'in esareti sonrasında veziri Tâhir b. Fahrülmülk b. Nizâmülmülk, Nişâbü'r'a giderek Sultan Muhammed Tapar'ın oğlu Süleymanşâh'ı²²⁷ tahta çıkartarak adına hutbe okuttu (19 Cemâziyelâhir 548/11 Eylül 1153). Daha sonra da Oğuzlar üzerine sefer düzenlenerek onların büyük kayıp vermesi sağlandı. Ayrıca Süleymanşâh başkent Merv üzerine yürümüş, ancak Oğuzlar

225 İbnü'l-Esîr, XI, 155; el-Bidâye, XII, 422; Turan, **Selçuklular**, s. 247; Bosworth, *The Political and Dynastic History*, s. 153; Bünyadov, **Hârezmsahlığı ve Enüstekinler**, s. 22; Köymen, **İkinci İmparatorluk**, s. 415.

226 Râvendî, I, 176; Bundârî, s. 254; Ahmed b. Mahmûd, II, 78-79; Turan, **Selçuklular**, s. 247.

227 Sultan Sencer'in Süleyman adına hutbe okutulmasını pek istemediği anlaşıyor. Nitekim o esir bulunduğu sırada yapmış olduğu bir duada; hayatta veya ölü olarak Oğuzlar'ın elinden kurtulmayı, Merv'e ulaşip orada gömülmeyi ve yeğeni Süleyman'a sultanlığın nasip olmamasını dilemişti, bkz. **Lübâbü'l-elbâb**, s. 41; Köymen, **İkinci İmparatorluk**, s. 416-418.

ile karşılaşıldığında askerlerin pek çoğu firar ederek Nişâbûr'a geri dönmüştü. Bu sefer Oğuzlar, Süleymanşâh'ı takip etmeye başladı. Bu takip sırasında âlimler için önemli bir merkez durumunda bulunan Tûs şehri de Oğuzlar'ın hedefi hâline gelerek onların yağmasından kurtulamadı. Oğuzlar, Tûs'ta da kadınları esir aldıkları gibi, erkekleri öldürüp mescit ve diğer binaları harabeye çevirmişlerdi. Bu sırada Tûs şehrinin ileri gelenlerinden İmâm Muhammed el-Merîşkî (المرشكى), Alevîler'in nakîbi Ali el-Mûsevî, şehrin hatîbi İsmâil b. el-Muhsîn, Tûs şeyhlerinin reisi Muhammed b. Muhammed de öldürülenler arasında yer aldı. Ayrıca zâhid Abdurrahman b. Abdussamed el-Ekkâl, Kuşeyrî'nin torunu Kâtip Ahmed b. el-Hüseyn, Ebû Berekat el-Furâvî, kelâm âlimi İmâm Ali es-Sabbâb, muhaddis Ali b. Muhammed b. 'Akîk, Ahmed b. Muhammed b. Hâmid, Abdulvehhâb el-Melikâbâdî, Kadı Sa'îd b. Abdûlmelik b. Sa'îd el-Hasan b. Abdülhamîd er-Râzî ve birçok âlim de öldürülmekten kurtulamadı. Nişâbûr şehrinin kütüphaneleri de yakılmış, ancak az bir bölüm bu yangınlardan kurtarılabilmisti²²⁸.

Başkent Merv ve Tûs bu şekilde talan edildikten sonra Oğuzlar yeni hedefleri olan Nişâbûr'a yöneldiler. Bu sırada Selçuklu ordusundan pek çok asker de onlara katıldı. Nişâbûr halkı ilk önce Oğuzlar'a karşı şehirlerine savunma çabası içinde girdilerse de bunda başarılı olamadılar. Şehre giren Oğuzlar bir vali tayin etti. Vali halka çok fazla vergi yüklediği gibi, çarşıya astığı üç çuvalın altın ile doldurulmasını istemiş, bu gelişme üzerine halk isyan ederek valiyi ve maiyetindekileri öldürmüştü. Bunun üzerine Oğuzlar şehre girerek yağmaya başlamış, yağma sırasında da halkı öldürmekten geri durmamışlardı. Nişâbûr halkı, özellikle kadın ve çocuklar, savunması kolay olan camiye sığındılar.

228 **Mücmelü't-tevarih**, s. 526; Sem'ânî, **el-Müntehab**, II, 1259, III, 1283; İbnü'l-Esîr, XI, 157 vd.; Bundârî, s. 254; Ahmed b. Mahmûd, II, 79; Gerâyî, **Nişâbûr**, s. 119; Zebihullah Safa, **Tarih-i Edebiyat**, s. 14; Erdoğan Mercil, "Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleriyle İlgili Bir Deneme", **Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, Ankara 1995, s. 397; Honigmann, **Nişâpûr**, **İA**, 303; Minorsky, **Tûs**, **EP**, 742.

Fakat Oğuzlar camiye girip içerdekilerin pek çoğunu kılıçtan geçirdiler. Oğuzlar, akşam olunca o dönem Nîşâbûr şehrinin pazarı yakınında bulunan ve Mescid-i Mutarriz (مطرز) olarak adlandırılan, içinde iki bin kişinin namaz kılabilceği büyüklükte, yüksek, cilalı ahşap süslemelerle kaplı bir kubbesi bulunan camiye de ateşe verdiler. Bu yangın sayesinde yükselen alevlerin ışığından faydalanarak yağmalamaya ve halkı esir almaya da devam ettiler. Birkaç gün şehirde kalan Oğuzlar, açıkta yağmalanacak bir şey kalmayınca duvarların gizli bölmelerini kazmaya başlamış, köşkleri harabeye çevirmiş ve halka da işkence etmişlerdi. Ayrıca halkın gizledikleri mallarının yerlerini öğrenebilmek için muhtelif işkenceler yapmışlardı. Birkaç gün içinde Nîşâbûr'da öldürülenlerin sayısı belli değildi. Bu sırada Şeyh el-Hüseyin b. Muhammed Okkaf (اکاف), Kadı Ali b. Mes'ûd ile Irak ve Horasan imâmlarının lideri Muhammed b. Yahya da işkence edilerek öldürülmüştü. Bu yıkımdan camiler, medreseler, imaretler, akla gelebilecek her türlü devlet kurumu da nasibini almıştı. Özellikle içinde beş bin cilt eserin bulunduğu Mescid-i 'Akîl Kütüphanesi de tahrip edilmişti. Oğuzlar çekildikten sonra bu sefer de şehirde mezhep çatışmaları başladı. Ayakta kalabilen bazı binalar da bu çatışmalarda yerle bir edilmişti. Şehirdeki bazı din adamları Nîşâbûr'un kuzeyinde bulunan Ferhak (فرخک) Kalesi'ne kaçmayı başarmış, oradan da Tûs şehrine gitmişlerdi. Nîşâbûr'un kara talihi bununla da bitmedi. Kargaşanın ardından gelen kıtlık, sonrasındaki veba salgını sayesinde kılıçla ölümden kurtulabilenler açlıktan ve hastalıktan dolayı hayatlarını yitirmişti. Şehirdeki Ali Evlâdî'ndan bir grup ile bazı komutanların iç kalenin surlarını tamir etmeleri üzerine hayatta kalmayı başarabilmiş olan halk buraya sığındı. Bir süre sonra şehirden kaçan Şâfi'iler geri dönerek Hanefîler'e ait bulunan Sandaliyye (صندلیه) Medresesi ile Şi'îler'in mescit ve medreselerini yerle bir ettiler²²⁹. Nîşâbûr'un

229 Râvendî, I, 176-178; Zahîrûddîn Nîşâbûrî, s. 64; İbnü'l-Esîr, XI, 158; Bosworth, *The Political and Dynastic History*, s. 153-154; Gerâylî, **Nîşâbûr**, s. 116-118. Ebu'l-Kâsım Tâhirî, **Coğrafiyâ-yı Tarih-i Horasan ez nazar-ı cihângirdân**, y.y. 1348 hş., s. 173.

içinde bulunduğu durum kaynağımızca şu şekilde özetlenmektedir: “*Nîşâbûr gibi bir şehirde dostların toplantı yerleri, ilim medreseleri, yüksek mevkili memurların mahfilleri olan yerler, koyunların otlağı, vahşi hayvanlarla aslanın pusu yatağı oldu.*”²³⁰.

Yapılanların diğer bir bölümü de Belh şehrine uygulanmıştı. Yaşanan olayların öncesinde Sultan Sencer, Belh’e büyük önem vermiş ve bu sayede şehir önemli bir ilerleme katederek “*İslâm’ın kubbesi, devlet bayrağının merkezi ve memleketin taht yeri/مملكة مستقر سرير*” olarak kaydedilmişti²³¹. Oğuzlar, Nîşâbûr’dan sonra Belh ve yöresine tamamen sahip oldular. Bu hâkimiyet sırasında şehri yağmalayıp asker ve sivil pek çok kişiyi öldürdükleri gibi, fakihleri de öldürüp, medreseleri ve devlet binalarını da tahrip ettiler²³². Oğuzlar, daha sonraki dönemde çıkış yerleri olan Belh’i merkez olarak kabul etmiş, Sultan Sencer’in esaretten kurtulması sonrasında da tekrar bu şehre çekilmişlerdir. Bu hareketlerini her şeye rağmen onların Sencer’den çekindikleri şeklinde algılamak mümkündür. Sultan Sencer’in esaretten kurtulmasının o ana kadar Oğuzlar tarafından kurulmuş dengeleri sarstığı muhakkaktır.

Horasan’ın dört önemli merkezinden biri olan Herat ise sağlam surları sayesinde Oğuzlar’ın yağmasından kurtulmayı başarabilmişti. Onların yağmasından kurtulabilen diğer şehir ise Dihistân olmuştu²³³.

Oğuzlar daha sonra Nîşâbûr’a bağlı bir şehir olan Cüveyn’e giderek burayı yağmaladılar. Cüveyn’e bağlı Bahrâbâd halkı onlara karşı koymaya çalışmış, ancak bunda pek başarılı olamamışlardı. Oğuzlar’ın bir sonraki durağı olan İsferyân’ın kaderi de diğer şehirlerden pek farklı olmadı. Burada öldürülenler arasında sultanın önemli emîrlerinden biri olan Abdürreşid el-Eş’asî

230 Râvendî, I, 178.

231 Bkz. *Atebetü’l-ketebe*, s. 77; Bahrvezi, aynı yer.

232 İbnü’l-Esîr, XI, 154-155; Şebânkâreî, s. 112; Gerâyî, *Nîşâbûr*, s. 115; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 224; Bosworth, *Balk, Elr*, III, 590; Agacanov, *Selçuklular*, s. 302; Rencher, aynı makale, s. 151; Bahrvezi, Belh, *Dâiretü’l-ma’ârif*, XII, 462.

233 Râvendî, I, 179; İbnü’l-Esîr, XI, 155.

de bulunuyordu. Ayrıca edebiyat alanında önemli biri kabul edilen Ebu'l-Hasan el-Fenderûcî de öldürülmüştü. Oğuzlar, Cüveyn ve İsferyân'ı yağmaladıktan sonra tekrar Nîşâbü'r'a dönerek ilk günlerden geri kalanları yağmalamışlardı. Bu kargaşadan şehirde bulunan başıbozuklar da istifade etmiş, onlar da yaptıkları işlerde Oğuzlar'dan geri kalmamıştı²³⁴.

Bu yağmadan Dandanakan da nasibini almıştı. Oğuzlar buraya hücum ederek şehirde bulunan halkın pek çoğunu öldürmüş, geri kalanları da şehirden sürmüştü. Konumu itibarıyla ticaret kervanları için hayli önemi bulunan şehirden, XIII. yüzyıl başında kale duvarları ile harap olan binalardan başka bir şey kalmamıştı²³⁵.

Serahs ile Ebîverd arasında kalan bir kasaba olan Meyhene'de de (Haverân) Oğuzlar'ın yaptıkları hakkında kayıtlar mevcuttur. Muhammed İbn Münevver²³⁶ bu konuda: “*Şimdi ise Oğuz (Türkmen) olayı ve Horasan fitnesi zuhur etti. Genel olarak Horasan'ın başına gelen geldi. Gördüklerimizi gördük, özellikle de Meyhene'de olanları gördük, bilinen sıkıntıları çektik. Gerçekte ise Horasan beldelerinden hiçbirine, Meyhene ve halkının başına gelen bela, musibet, tahrip ve sıkıntı gelmemiştir. 'En şiddetli belalar peygamberlerin, sonra evliyanın, daha sonra da onlara en fazla benzeyenlerin ve onların yolundan gidenlerin başına gelir.'* hadisindeki hakikati biz ve bütün Horasan ahalisi Meyhene felaketinde gördük ve gözlemledik. Sözün kısası Meyhene'nin içinde Şeyhin²³⁷ evladından küçük-büyük 115 kişi, ateş ve toprakla ve daha başka şekillerde yapılan türlü türlü işkencelerle helak oldular, kılıçla şehit edildiler. Bundan başka bu olayın sebep olduğu kıtlık ve veba salgını sebebiyle birçokları da diğer şehirlerde şehit oldular. Veba ve kıtlık sebebiyle geriye kalan halkın çoğu da vefat etmişti. Bu durumdaki Meyhene halkının başına gelen felaket bir katliama ve genel bir sürgüne dönüşmüş,

234 İbnü'l-Esîr, XI, 158-159.

235 Zahoder, Dendanekan, s. 587.

236 Muhammed İbn Münevver, *Esrâru't-tevhîd fî Makamâtî's-Şeyh Ebî Sa'îd*, çev. Süleyman Uludağ, *Tevhidin Sırları*, İstanbul 2004, s. 42, 377.

237 Fadullah İbn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Meyhenî, hakkında bkz. aynı eser.

Meyhene boşalmış, Meyhene’de kalanlar dağılıp gitmişlerdi.”. Issız kalan Meyhene’ye iki üç sene sonra birkaç derviş gelerek harap olmuş bulunan kaleyi onararak yerleşmişlerdi²³⁸.

Oğuzlar’ın Horasan’da gerçekleştirmiş oldukları tahribatı belki de en iyi özetleyen kişi şair Hâkânî olmuş ve bu konuda şu kasideyi kaleme almıştı²³⁹:

آن مصر معرفت که تو دیدی خراب شد
و ان نیل مکرمت که شنیدی بر آب شد
آن کعبه وفا که خراسانش نام بود
اکنون بپای پیل حوادث خراب شد

“O şehr-i marifet ki, gördün harap oldu ve o cömert kazanç kapısı ki, duydun eriyip gitti. Adı Horasan olan o vefa Ka’besi, şimdi fil ayağıyla harap oldu.”.

Aynı şekilde ünlü saray şairi Enverî de Oğuzlar’ın, Horasan’ı işgal edip Sencer’i esir almaları, şehirleri tahrip ederek halkı öldürmeleri üzerine gayet hüznünlü bir kaside yazarak Semerkand hâkimi, aynı zamanda Sultan Sencer’in kız kardeşinin oğlu olan Mahmûd Han b. Muhammed b. Buğra Han’a göndermiş ve ondan yardım istemişti²⁴⁰.

Diğer taraftan Vezir Tâhir b. Fahrülmülk b. Nizâmülmülk’ün Şevval 548/Aralık 1154-Ocak 1155) tarihinde ölümü Melik Süleymanşâh’ın durumunu sarsmıştı. O, ölen vezirin yerine

238 İbn Münnevver, *Esrâru’t-tevhîd*, s. 377.

239 Farsçası için bkz. Tâhîrî, *Horasan*, s. 173.

240 Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Oğuz İsyanı*, İstanbul 2007, s. 27; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 338 vd.; Ahmed Ateş, “Enverî”, *İA*, IV, 279-280; Abdülkadir Karahan, “Enverî, Evhadüddin”, *DİA*, XI, 267; Ayrıca bkz. Mehmet Vanlıoğlu, “Horasan’ın Gözyaşları”, *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2002, s. 93. Vanlıoğlu (aynı makale, s. 96), bu şiirden bazı beyitleri şu şekilde tercüme etmiştir: 27. beyit: “Ey soylu ve temiz padişah, halkın bu feryadına yetiş, onları bu sıkıntıdan, Horasan’ı da bu zulümden kurtar. Allah aşkına bu halkı kim rahatlatacak, bu Oğuzlar’ın zulmünden kim kurtaracak.”. 34. beyit: “Gecesi ve gündüzü olmayan, başlarına gelen musibetlerden dolayı ağlamaktan başka işleri olmayan, nazlarından dolayı şeker yemezlerken arpa bulamayan, yatakları atlas iken şimdi keçe dahi bulamayan, gece karanlığı gibi güzelliklerle kaplanmış iken rüsva olan, bu millete acı ve merhamet et.”.

onun oğlu Ebû Ali el-Hasan b. Tâhir'i vezir tayin etmişti. Fakat onun zamanında işler pek iyiye gitmedi. Bunun sonrasinda Süleymanşâh daha önce hâkim bulunduğu Cürcân'a geri döndü. Emîrlere onun gitmesinden sonra Sultan Sencer'in kız kardeşinin oğlu olan Mahmûd Han b. Muhammed b. Buğra Han'ı Horasan'a davet ederek adına hutbe okuttular. Bunu hemen değerlendiren Atsız, Mahmûd'a bir kutlama mektubu göndererek itaat arz etmişti. Mahmûd Han hiç zaman kaybetmeyerek kendisine itaat eden emîrlere birlikte o sırada Herat'ı kuşatmakta olan Oğuzlar'ın üzerine yürüdü. Ancak yapılan bu mücadelelerde başarılı olan taraf daha ziyade Oğuzlar olmuştu. Fakat Oğuzlar, bir süre sonra Herat kuşatmasını kaldırarak Merv'e döndüler ve daha önce yaptıkları kötülöklere kaldıkları yerden devam ettiler. Diğer taraftan Mahmûd Han, kendisine itaat eden Atsız'a bir mektup göndererek yardım talep etmişti. Bu talebe olumlu cevap veren Atsız, oğlu İl-Arslan idaresindeki bir orduyu Nişâbü'r'a göndermiş, ancak bu ittifak henüz harekete geçmeden Sultan Sencer esaretten kurtulmayı başarmıştı²⁴¹.

Horasan'ın içinde bulunduğu bu kargaşa dönemi bazı emîrlere şöretinin artmasına neden olmuştu. Bu emîrlere en önemlisi şüphesiz Müeyyed Ay-aba idi. Müeyyed'in her geçen gün şöretine ve gücüne artmasıyla birlikte pek çok emîr de ona itaat etmişti. Bunun neticesinde o, Nişâbü'r, Tûs, Nesâ, Ebîverd ve Damgân'ı ele geçirerek Oğuzlar'ı bu şehirlerden uzaklaştırmaya muvaffak olmuştu (550/1155). Ele geçirdiği şehirlerde kendisine karşı çıkabilecekleri düşüncesiyle ileri gelen şahısları bir süre hapsettirse de, genel olarak ahaliye iyi davranarak onların güvenini kazanmıştı. Yapmış olduğu düzenlemeler ve olumlu yönetim neticesinde zamanla halk da ona itaat etmişti. Bütün bunlardan sonra Sencer'in yerini alan Mahmûd b. Muhammed ona haber göndererek ele geçirdiği yerlerin kendisine teslimini istemiş ve

241 İbnü'l-Esîr, XI, 159; Bundârî, s. 254; Bünyadov, *Hârezmşahlığı ve Eneştekinler*, s. 23; Zebihullah Safa, *Tarih-i Edebiyat*, s. 15; Gerâyli, *Nişâbü'r*, s. 119.

onu da huzuruna davet etmişti. Fakat Müeyyed Ay-aba bu isteği reddetti. Gidip gelen elçiler vasıtasıyla Müeyyed'in Mahmûd'a bir miktar mal göndermesine karar verildi. Bu sayede Mahmûd ona dokunmadı. Mahmûd daha sonra Oğuzlar'la da görüşerek barış yapma isteğinde bulunmuş, neticede iki taraf arasında Receb 550/Eylül 1155 tarihinde anlaşma imzalanmıştı²⁴². Bu sayede Horasan iki yıl öncesine oranla çok daha sakin ve yaşanılır bir bölge hâline gelmişti.

Nîşâbûr'a hâkim bulunan Müeyyed Ay-aba ise şehirde imar faaliyetlerine başlayarak sultanın sarayının da içinde bulunduğu ünlü Şadyâh'ı tamir ettirmişti. Ayrıca harap durumda bulunan Mescid-i 'Akîl'in bünyesinde yer alan kütüphaneyi, Şâfi'îler'e ait 17, Hanefîler'e ait 8 medreseyi tekrar inşa ettirdi. O, daha sonra halkın yaşadığı mahallelere yönelmiş ve buralar da yeniden inşa edilmişti²⁴³. Öyle ki, yaşanan onca şeye rağmen geçen birkaç yıl içinde Nîşâbûr, Laurence Lockhart'ın²⁴⁴ şu cümlesine uygun şekilde eskisinden daha da güzel bir hâle gelmişti: “*Dünyada hiçbir şehir bulamazsınız ki, Nîşâbûr kadar viran edilmiş ve tekrar inşa edilmiş olsun.*”.

Oğuzlar'ın Horasan'da çıkardığı kargaşadan faydalanan diğer bir kesim ise Bâtînîler idi. Rebîülâhîr 549/Haziran-Temmuz 1154 tarihinde Kuhistân bölgesinde yaşayan Bâtînîler, 7 bin kişiye yakın bir ordu toplayarak Horasan üzerine yürüdüler. Çünkü, bu sırada Horasan askerleri Oğuzlar ile mücadele etmekteydi. Hâf'a bağlı beldeler üzerine yürüyen Bâtînîler'i Emîr Ferruḥşâh b. Mahmûd el-Kâşânî karşıladıysa da onlara karşı koyamayacağını anlayarak geri çekilmek zorunda kalmıştı. Fakat o, Horasan'ın önemli emîrlerinden biri olan Muhammed b. Üner'e haber göndererek durumdan haberdar etmiş ve ondan Bâtînîler'in

242 İbnü'l-Esîr, XI, 159-160; Bundârî, s. 254; Gerâyî, **Nîşâbûr**, s. 118; Faruk Sümer, “Müeyyed Ay-Aba”, **DİA**, XXXI, 479-480.

243 Râvendî, I, 176-178; İbnü'l-Esîr, XI, 155; Zebihullah Safa, **Tarih-i Edebiyat**, s. 16; Gerâyî, **Nîşâbûr**, s. 118.

244 **Persian Cities**, s. 80.

üzerine yürümesini istemişti. Bunun üzerine Muhammed b. Üner çevresinde topladığı çok sayıda emîr ve askerle harekete geçti. Emîr Ferruḥşâh da ona katıldı. Savaş neticesinde mağlup olan Bâtînîler'in pek çoğu öldürüldü, bazıları da esir alındı. Nitekim hâkim bulundukları kaleleri savunacak kadar bile askerleri kalmamıştı. Durum öyle bir hâle gelmişti ki, eğer Horasan askerleri Oğuzlar ile mücadele hâlinde olmasaydı, Horasan için diğer bir tehlike olan Bâtînîler'in kaleleri ele geçirilebilir ve bu düşman da bertaraf edilebilirdi²⁴⁵.

Büyük Selçuklular döneminde kaynaklarda zikredilen son Bâtînî vakası Şevval 551/Kasım-Aralık 1156 tarihinde gerçekleşmişti. Bâtînîler, belirttiğimiz tarihte Tabes şehrine yürümüşler ve burada kargaşaya neden olmuşlardı. Yapılan mücadeleler neticesinde şehirdeki devlet erkânından pek çok kişi ve bir kısım halk öldürülmüştü. Bâtînîler ayrıca şehri yağmalamış, pek çok kişiyi de esir almışlardı²⁴⁶.

b. Sultan Sencer'in Esaretten Kurtuluşu ve Sonrasında Gelişen Olaylar

Sultan Sencer yaklaşık 3 yıl Oğuzlar'ın yanında tutsak kalmıştı²⁴⁷. Oğuzlar'ın tesadüfen Belh'te bulundukları bir sırada Müeyyed Ay-aba ve bazı adamları sultanı ziyarete gelmişlerdi. Fakat onlar yalnız olarak sultanla görüştürülmüyorlardı. Bir süre sonra Müeyyed Ay-aba, bazı Oğuzlar'ı sultanın kendilerine para vereceğini söyleyerek kandırmaya muvaffak oldu. Sultan için tutulan nöbet bu kişilere geldiğinde ava çıkılmış ve Tirmiz şehrinin yakınlarında Ceyhun Nehri'nin kenarına gelinmişti.

245 İbnü'l-Esîr, XI, 170-171.

246 İbnü'l-Esîr, XI, 184.

247 İbnü'l-Esîr (**el-Kâmil**, XI, 173), bu dönemi şu şekilde nakletmektedir: "Sultan Sencer sözde sultanı, fakat tutuklu olduğu için sözüne kulak asılmıyordu. Hatta çoğu zaman ata binip dolaşmak istediğinde (yanında) silahını taşıyacak adam olmaz, silahını beline bağlayıp yola öyle çıkardı. Sultan Sencer kendisine sunulan yemeğin bir kısmını daha sonra yemek için ayırırdı. Bilâhare yemek verilmeyeceğinden korkardı, çünkü (Oğuzlar ona) yeteri kadar yemek vermez ve sultana karşı vazifelerini ihmal ederlerdi."

Sultan Sencer de daha önce kendisi için hazırlanan bir gemiye binerek karşı tarafa geçmeyi başarmıştı (Ramazan 551/Ekim-Kasım 1156). Oğuz Beyleri onu yakalamak üzere harekete geçtilerse de bir sonuç elde edemediler. Esaretten kurtulan Sencer, Tirmiz'e giderek buradan kendisine tâbi olan veya olmayan devletlere haber göndererek tekrar devletin başına geçtiğini bildirdi. Bunun üzerine Horasan emîrleri ve askerleri onun etrafında toplandı. Sencer daha sonra başkenti Merv'e gelerek bazı idari düzenlemeler yaptı. Şehrin tekrar imar edilmesi için bazı faaliyetler içine girdiyse de hazinenin boş olması onun bu konuda çok başarılı olmasına engel oldu. Daha sonra Oğuzlar'a karşı bir ittifak arayışı içerisine giren Sencer, bunda belli oranda başarı sağladı. Ancak bu konudaki müttefiki Hârizmşah Atsız'ın 551/1156 yılında ölümüyle birlikte bütün plânlar altüst oldu. Bütün bunlara ek olarak devletin ekonomik durumu pek iyi olmadığı gibi, Sencer de yaşlanmış ve esaretinden dolayı ruhen çökmüş bir vaziyeteydi. Yaşadıklarının da etkisiyle hastalanan Sultan Sencer, 14 Rebûlevvel 552/26 Nisan 1157 tarihinde vefat etti. Cenazesi sağlığında yaptırdığı Dâru'l-âhire olarak bilinen türbeye defnedildi²⁴⁸. Onun ölümüyle birlikte yüz yılı aşkın bir süre dünyanın en önemli devletlerinden biri olan Büyük Selçuklular Devleti fiilen sona ermiş oldu. Sultan Sencer, her şeye rağmen ölümünden önce devleti devam ettirmesi ümidiyle kız kardeşinin oğlu Mahmûd b. Muhammed'i Horasan'a tayin etti. Sencer'in esaretten kurtulması sonrasında belli bölgelere çekilen Oğuzlar, başta Merv olmak üzere bütün Horasan'a geri döndüler. Sencer'in ölümüyle sahipsiz kalan Horasan askerlerinin çoğu Müeyyed Ayaba'nın etrafında toplandı. O da Horasan'ın büyük bölümünde hâkimiyet kurmaya muvaffak oldu²⁴⁹.

248 Hüseyinî, s. 87; İbnü'l-Esîr, XI, 179-180, 187; Bundârî, s. 232; Ahmed b. Mahmûd, II, 79-81; Turan, **Selçuklular**, s. 248; Köymen, **İkinci İmparatorluk**, 454 vd.; Gerâylî, **Nişâbûr**, s. 119; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 225; Sümer, Müeyyed Ay-Aba, **DİA**, 479.

249 İbnü'l-Esîr, XI, 187. Horasan'ın sonraki dönem tarihi için bkz. Ayan, aynı eser.

İKİNCİ BÖLÜM

**BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE
HORASAN'DA SOSYAL HAYAT**

“Halkımız ülkemizin iftihar ve servetinin kaynağıdır.”

İmâm Gazzâlî

A. SOSYAL YAPI

1. Toprak Mülkiyeti ve Halk

Büyük Selçuklular'ın Horasan'a hâkim olmalarından önceki dönemlerde de siyasî ve sosyal açıdan güçlü devletler bölgede hüküm sürmüşlerdir. Selçuklular'ın teşkilâtlanırken örnek aldıkları iki devlet olan Sâ mânîler ve Gazneliler zamanında Horasan, küçük dihkânlıklar şeklinde yönetilmekteydi. Dihkânlar²⁵⁰ daha ziyade sınırları belli olan küçük ölçekli toprakları idare etmişlerdi. Şehirlerde güçlü ailelerin riyasetleri aile içinde nasıl kalıyorsa, köylerde de aynı durum dihkânlar için geçerliydi. Selçuklular'ın Horasan'da hâkimiyetlerini kurmalarından sonra bu sistem, her geçen gün kaybolmaya yüz tuttuysa da özellikle Horasan ve çevresinde varlığını devam ettirmeyi başarmıştı. Selçuklu idaresindeki topraklar ve dolayısıyla Horasan'ın, hanedan üyelerinin hâkimiyetine verilerek yönetilmeye başlanması, o güne kadar var olan sosyal yapılanmayı değiştirmeye yönelik en büyük fiil olmuştu. Hanedan üyeleri ve bazı zamanlarda da önemli emîrlerin yönetimine bırakılan Horasan toprakları, askerî ve sivil idarenin işbirliği sayesinde düzgün bir şekilde idare edilmeye başlanmıştı. Sonraları oluşturulan iktâ sistemi, ilk zamanlarda askerî özellik taşımadığı için, eski dihkânlıklar değişikliğe uğratılmadan bu sisteme dâhil edilerek bir süre daha devam ettirildi. Selçuklular kuruldukları ilk zamanlarda Horasan,

250 Dihkânlar, bu topraklara ya miras yoluyla ya da satın alarak sahip olurlardı. Bazı yerler, dihkânlar tarafından istenildiğinde tarım arazisi olarak kullanılmak için islah edilir ya da bazı kısımlar devlet tarafından kendilerine hediye edilirdi, bkz. Lambton, *Continuity*, s. 132; Krş. Elton L. Daniel, *The Political and Social History of Khurasan Under Abbasid Rule 747-820*, Chicago 1979, s. 17 vd.

hanedanın ortak malı kabul edilmiş ve bu esasa uygun olarak düzenleme yapılmıştı. Bunun neticesinde hanedan mensupları ve diğer Türkmen liderleri nüfûzlarına uygun bölgelere hâkim olmuşlar, buralarda yarı bağımsız bir şekilde yaşamışlardır. Hatta maddî hâkimiyet sembollerinden bazılarını bile kullanmaktan çekinmemişlerdir. Selçuklular'ın arazi üzerindeki geleneksel uygulaması 458/1066 tarihinde Sultan Alp Arslan'ın Melikşah'ı veliaht tayin ettiği dönemde de uygulanmaktaydı. Diğer bir ifadeyle iktâ sistemi henüz geçerlilik kazanmamış, dihkânlıklar da devam etmiştir. Belli bir süre sonra sistemin işlerlik kazanmasıyla birlikte dihkânların ortadan kalkmaya başlaması en fazla köylüleri etkileyen bir durum olmuştu. Nitekim hanedan üyeleri ve diğer önemli emîrlere verilen topraklar, iktâ sahipleri tarafından muhtemelen kendi emrinde bulunan kişilere dağıtılmış, bu da araziyi işlemekte olan köylünün toprağının elinden alınmasına sebep olmuştu. Kısaca küçük arazilerinde tarım yapmakta olan köylülerden bazıları, yeni düzenle birlikte tarım arazilerini kaybederek kendilerine yeni yaşam mekânları aramak durumunda kalmışlardı. Toprağını kaybeden köylüler, bunun neticesinde bugün de şahit olduğumuz gibi kırsal kesimden şehre göç etmişler, bu sayede belli şehirlerde büyük oranda nüfus artışı meydana gelmişti. Ancak bu durum bütün halk için geçerli değildi. Nitekim köylülerin çoğunluğu ülkenin büyük kısmında devlet tarafından işlenmek üzere kendilerine verilen topraklarda, iktâ sisteminin sağladığı güvenceyle geçimini sağlamak ve vergisini ödemekteydi. İktâ sisteminin uygulamaya konulmasındaki en önemli sebeplerden biri de tarım yapılamayan bölgelerden devletin vergi tahsil edememesi olmuştu. Gün geçtikçe daha fazla kargaşaya neden olan bu durum, Selçuklu iktâ sisteminin kurulmasına da zemin hazırlamıştı²⁵¹. İktâ sisteminin her ne kadar askerî bir düzenleme olarak ilk defa Selçuklular zamanında ve Nizâmülmülk tarafından kullanıldığına dair

251 İbnü'l-Esîr, X, 59; Osman Turan, "İktâ", *İA*, V/2, 952-953; Yınanç, Alp Arslan, *İA*, 384; Lambton, *Continuity*, s. 130; a. mlf., "Dihkân", *EP*, II, 254; Krş. Kafesoğlu, Selçuklular, *İA*, 401; Agacanov, *Oğuzlar*, s. 326 vd.

bir görüş mevcutsa da, doğrusu Nizâmülmülk'ün daha önceleri Būveyhîler tarafından uygulanan sistemi daha düzgün bir yapıya kavuşturmasıdır²⁵². Nizâmülmülk, tarım arazilerini askerlere tahsis ederek sekteye uğramış olan düzenin tekrar çalışmasını sağladı. Bu sistemin tesis edilmesindeki en önemli sebeplerden biri de Türkistan'da mera sıkıntısı çeken pek çok Türkmen'in Selçuklular'ın hâkimiyeti altındaki bölgelere yoğun bir şekilde göç etmesiydi. Bu göç, Selçuklular Devleti'ni daha ilk günlerinden itibaren büyük bir zorluğun içine sokmuştu. Devlet, kendi hâkimiyet sahasına giren bu kitleleri belli bir süre sonra Anadolu'ya yönlendirdiyse de, Horasan bölgesinde Selçuklular için zorunluluk hâlini alan yeni düzenlemelere de gidilmek durumunda kalınmıştı. Nitekim Selçuklular Devleti göçebe unsurların desteğiyle kurulmasına rağmen, göçer bir devlet gibi işlerlik kazanmadı. Devlet, temellerinin dayandığı göçebe unsurları yeni düzene uydurmak, onları devam eden eski alışkanlıklarından vazgeçirmek için mücadele etmek zorunda kalmıştı. Bunun için uygulanabilecek en etkili plân iktâ sistemini etkin bir şekilde uygulamaktı. Yine de iktâ sisteminin uygulamaya konulduğu ilk dönemlerde özellikle ordunun göçebe geleneklere bağlı olması, ayrıca idare edilen bölgelerdeki eski idarî ve malî esasların değiştirilememesi sebebiyle başarının sağlanabilmesi mümkün olamamıştı. Her şeyden önce iktâ sistemi başlangıçta askerî bir amaçla tesis edilmişti. İktâ sistemi askerî amaçla tesis edilmiş olmasına rağmen, uygulamada sosyal ve siyasî neticeler de doğurmuştur. Eski düzende vergi, toplandıktan sonra askerî harcamalar için kullanılırdı. Vergi toplanamadığını gören Nizâmülmülk ise herkese statüsüne göre toprak vererek iktâ sistemini hayata geçirmişti. Bu sayede iktâ sahipleri, kendi kazançlarını arttırmak amacıyla topraklarına daha fazla itina

252 Bkz. Lambton, *The Internal Structure*, s. 203; Alessandro Bausani, *The Persians*, London 1975, s. 101; Krş. Turan, İktâ, *İA*, 952-953; Cl. Cahen, "İktâ", *EP*, III, 1088; Sadi S. Kucur, "İktâ", *DİA*, XXII, 47 vd.; Meryem Gürbüz, *Hârizmşahlar'da Devlet Teşkilâtı, Ekonomik ve Kültürel Hayat*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.

gösterdikleri için bölgeler hem kontrol altında tutulabilmiş, hem de vergi düzgün bir şekilde tahsil edilebilmişti. Ekonomik hayatın düzelmesi doğrudan sosyal hayatı da olumlu şekilde etkilemiş oldu. Bununla birlikte yukarıda da belirttiğimiz gibi iktâ sistemi bazı bölgelerde, toprak sahibi olan halkın zararına da işlemişti. Nitekim daha önce oturmuş olan dihkânlıktan iktâ sistemine geçilirken karışıklıklar olmuş, bazı kişilerin zararına olabilecek düzenlemeler yapılmıştı. Bununla birlikte zamanla daha düzgün bir şekilde çalışmaya başlayan sistem, Ortaçağ Avrupası'ndaki derebeyliklerde görülen serf usulünü barındırmıyordu. Hatta serf usulünün meydana gelmemesi için büyük toprak sahibine verilen yetkiler çok keskin hatlarla belirlenmişti. Köylüler, şehirlerdeki insanlar kadar özgür olup, ellerindeki toprakları veraset yoluyla işleme hakkına sahip olmuşlardı²⁵³. Nitekim Nizâmülmülk²⁵⁴, iktâ sahibinin halka nasıl davranacağını belli kaidelere bağlamış ve ilân etmişti. Bu kaidelerde halka kötü davrananların malının elinden alınacağı, halktan birisi padişahın sarayına giderek hâlini anlatmak isterse buna mani olunamayacağı, buna mani olanların mallarının elinden alınacağı belirtilmişti. İktâ sahibinin kendi hâkimiyet sahası içerisinde yaşayan halkın üzerinde hiçbir tasarrufu bulunmamaktadır. İktâ sahipleri için uygulanan diğer bazı kurallar da mevcuttur. Bu kişilerin çok zengin olarak başına buyruk davranmasına engel olmak, halka iyi davranmaları ve beldenin mamur kalabilmesini sağlamak için 2 yılda bir değiştirilmeleri gereklidir. Ayrıca onların çok zengin olmamaları ve kendilerine ait kale inşa ettirmemeleri de istenmektedir. Bütün bunlar halkın hem daha güvenli, hem de daha âbâd bir bölgede yaşamasını sağlamaya yönelik esaslar olarak göze çarpmaktadır. Kendilerine verilmiş topraklar sayesinde zengin olan iktâ sahipleri, zaman zaman

253 Turan, İktâ, **İA**, 952-953; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, 401; Golden, **Türk Halkları Tarihi**, s. 182.

254 **Siyasetnâme**, s. 58, 68, 144, 187; Krş. Barthold, **Türkistan**, s. 328; Kucur, İktâ, **DİA**, 47

merkezî yönetim için tehlike de arz edebilmektedir. Bu düzenlemeler aynı zamanda o bölgede çıkabilecek bir isyanı önlemeye yönelik uygulamalar olarak göze çarpmaktadır. Hiç kuşkusuz devletin belli zaman aralıklarında bunu sağlamada başarılı olduğu da söylenebilir.

2. Etnik Yapı ve Dil

Selçuklu coğrafyası etnik ve kültürel anlamda farklı kesimlerden oluşmakla birlikte, nüfusun çoğunluğunu Türkler ve İranlılar teşkil etmekteydi. Türkler genellikle askerî sınıf olarak terip edilmişken, İranlılar, bürokrasi ile meşgul olmuşlardı. Genel olarak Horasan'ın şehir ve köylerinde Tazik olarak adlandırılan Fars kökenli insanlar meskûndü. Tazik kelimesi etnik bir kimliği ifade etmekten ziyade, bölgenin sosyal yapısını tarif etmek amacıyla kullanılmış bir tabirdi. Hatta Tazikler, Gazneliler zamanında orduda bir askerî sınıftı²⁵⁵. Konuşulan dil bölgeden bölgeye değişiklik göstermekteydi. Örneğin Nîşâbûr halkının konuştuğu dil nispeten diğerlerinden farklıydı. Tûs, Nesâ, Serahs ve Ebîverd ile Merv şehrinde konuşulan dil daha fazla benzerlik göstermekteydi. Farsça en rağbet gören dil olmakla birlikte, bölgesel ağız ve lehçelerin varlığı da mevcuttu. Selçuklu hanedanı bölgeye hâkim olduktan sonra sarayda ve orduda Türkçe'nin kullanılmaya başlaması, halkın konuştuğu dil üzerinde pek tesirli olamamıştı. Nitekim Selçuklular'ın bölgeye gelmesinden önce de belli noktalarda toplanmış olarak yaşayan Türk nüfusun ana dillerini kullandıkları ve kendi dillerinde mektup yazdıkları bilinmektedir. Hatta Selçuklu hükümdarları da kendi ana dillerini kullanarak mektuplar yazmışlardı²⁵⁶. Selçuklular döneminde her zümre kendi ana dilini konuşmaya devam etmişti. Türkçe'nin edebiyat alanında kullanılmaya başlanması bir süre onu ön plâna

255 Beyhakî, s. 7.

256 *Ahbâr*, s. 47; Seyfeddin 'Akîlî, *Âsârü'l-vüzerâ*, nşr. Mîr Celâleddîn Hüseyînî, Tahran 1364 hş., s. 236; *Düstûru'l-vüzerâ*, s. 191; Agacanov, *Selçuklular*, s. 198; Erdoğan Merçil, "Selçuklular ve Türkçe", *Belleten*, sayı: 248, Ankara 2003, s. 114.

çıkarmışsa da bu durum fazla devam edemedi. Bununla birlikte beraber yaşamaya başlayan Türk ve Tazik halklarının dilleri bir süre sonra doğal olarak birbirini etkilemeye başlamış, bunun neticesinde İran'ın mahallî dillerinden pek çok kelime Türkçe'ye geçmişti²⁵⁷. XI. yüzyılın başlarında ise Farsça'daki Arapça kelimelerin sayısı artış göstermeye başlamıştı. Bölgenin diğer dillerine Türkçe'nin de etki ettiği muhakkaktır. Ancak yazı dili hâline gelememesi sebebiyle bu etki çok geniş kapsamlı olamamıştır. Çünkü Selçuklular, resmî yazışmalarında Gazneliler'i takip ettikleri için bu alanda Arapça ve Farsça etkin olmuştur. Özellikle Selçuklular'ın son dönemlerinde kaleme alınan bazı eserlerde bu etki açık bir şekilde görülmektedir²⁵⁸.

Bölgedeki Türk nüfusu genellikle Oğuz ve Kıpçak kökenli göçebelerden meydana gelmişti. Türkçe konuşan bu nüfus, zamanla Farsça'dan yoğun bir şekilde etkilendi. Horasan'ın şehir ve köylerine yerleşen Türkler, özellikle Nîşâbûr ve Beyhak'ta yerleştikleri köylerin idaresini de ellerine geçirmişlerdi. İpek Yolu'nun önemli uğrak yerlerinden biri olan Horasan bölgesi, bu özelliğinden dolayı Müslümanlar yanında büyük miktarda Yahudi, az sayıda Süryânî Hristiyan, Zerdüş, Maniheist, Budist ve Hinduizm inanışına sahip nüfusu barındırmakta idi. Bölgede ayrıca Nesturî Hristiyanlar da mevcuttu²⁵⁹. En fazla Hristiyan nüfusu barındıran beldelerden biri Tûs şehriydi. Ayrıca Nîşâbûr'da kiliselerinde ibadet eden bir Hristiyan topluluğu mevcuttu. Nitekim yapılan arkeolojik kazılarda özellikle Nîşâbûr'da Hristiyanlığa ait ibareler taşıyan pek çok gündelik eşya bulunmuştur²⁶⁰.

257 Agacanov, **Selçuklular**, s. 197.

258 Kurpalidis, aynı eser, s. 33.

259 Agacanov, **Selçuklular**, s. 197-198; Charles K. Wilkinson, "Christian Remains From Nishapur", **Forschungen Zur Kunst Asiens in Memoriam Kurt Erdmann**, İstanbul 1969, s. 79; Sönmez Kutlu, **Mürcie ve Horasan-Mâverâünnehir'de Yayılışı**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1994, s. 159.

260 İbn Münnevver, **Esrârü't-tevhîd**, s. 113; Wilkinson, Christian Remains, s. 80-81; Seyyid Ali Mîrmiyâ, **İlhâ ve tâyifehâ-yı 'aşâyir-i Horasan ve nakş-ı siyâsi rüesâ-yi ilhâ-yi bozorg**, Tahran 1369 hş., s. 11; Minorsky, Tûs, **İA**, 128; Öztürk, **Anadolu**

Selçuklular'dan önceki dönemde Emevî Valisi Ziyâd b. Ebîhî, Kûfe ve Basra Arapları'ndan oluşturduğu 50 binden fazla kişiyi Merv başta olmak üzere Herat, Tûs, Nîşâbûr ve Belh şehirlerine yerleştirmişti²⁶¹. Bu sebeple bölgede azımsanmayacak sayıda Arap nüfusu da bulunuyordu. 150/767 yılından sonra Huzeyme, Şeybân, Huzâa gibi Arap kabileleri de Herat'a yerleştirildi²⁶². Belh eyaletinin en önemli unsurlarından biri olan göçebeler, Halaç, Oğuz ve Karluk boylarından oluşmaktaydı²⁶³.

Bölgenin eski sakinlerinden biri de Yahudiler idi. Tarihte pek çok kez göçe tabi tutulan Yahudiler, yaşadıkları Filistin bölgesinden çeşitli yerlere göç etmek durumunda kalmışlardı. Hatta bazı Yahudi tarihçiler sürgünden sonra kaybolan 10 Yahudi kabilesinin Horasan'a yerleştiğini belirtirler. M.Ö. VI. yüzyıldan itibaren Türkistan coğrafyasına sürülen Yahudiler, bu tarihten itibaren Belh, Merv, Herat ve Nîşâbûr gibi şehirlerde yaşamaya başlamışlardır. Selçuklular'ın son dönemlerinde Nîşâbûr dağlarında yaşadıkları belirtilen Yahudiler, çiftçilik yaparak geçiniyorlardı. Araplar'ın Belh'i ele geçirmesinden önce burada Yahudiler'in yaşadığı bir mahallenin var olduğu ve şehrin kapılarından birine Yahudiyye adının verildiği bilinmektedir. Belh'te çeşitli dinlere mensup cemaatler de mevcuttu. Ancak bu bölgeye İslâmiyet'in gelmesinden sonra sadece Yahudi cemaati günümüze kadar varlığını devam ettirebilmiştir²⁶⁴.

Erenlerinin Kaynağı, s. 191; Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Coğrafyasında Yaşayan Hristiyan-Yahudi Tebaa ve Devlet Ricaliyle Olan Münasebetleri", **Prof. Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı**, İstanbul 2011, s. 244 vd.

261 Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî, **Fütûhu'l-büldân**, çev. Mustafa Fayda, Ankara 2002, s. 596; Claude Cahen, "Tribes, Cities and Social Organization", **The Cambridge History of Iran (CHI)**, C. IV, s. 306-307; Uslu, **İslam Orduları...**, s. 5.

262 Mîrniyâ, **'Aşâyîri Horasan**, s. 11; Uslu, **İslam Orduları...**, s. 11;

263 Agacanov, **Selçuklular**, s. 247

264 Tudelalı Benjamin-Ratisbonlu Petachia, **Ortaçağ'da (12. yy.) İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri**, çev. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001, s. 77; V. V. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, haz. Kazım Yaşar Koprman-İsmail Aka, TTKY, Ankara 2006, s. 47; **Encyclopaedia of Afghanistan, Land&People**, ed. P. Bajpai-S. Ram, New Delhi 2002, C. I, s. 71; Barthold, **Türkistan**, s. 83-84; Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı**, s. 190-191; Nuh

Bu dönemde şehir ve köylerde yaşayanlara ek olarak azımsanmayacak bir göçebe nüfusun varlığını da belirtmek gerekir. Özellikle devletin kurulduğu ilk dönemde en büyük sorunlardan biri göçebelerin sebep olduğu karışıklıklar olarak göze çarpmaktadır. Devamlı olarak kendilerine yeni otlaklar arayan göçebeler ile çiftçiler arasındaki mücadele durmaksızın sürmüş, Selçuklular Devleti, iki grup arasında meydana gelen çatışmalarda çiftçiler lehinde tavır almıştır. Bunun neticesi olarak göçebeler ya yerleşik hayata geçmek ya da fethedilen yeni memleketlerdeki zorluklarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Göçebe gruplar genel olarak Türk kökenli olup, Oğuz, Karluk, Halaç ve Kıpçaklar'dan müteşekkildir. Bu topluluklar XI. yüzyılın sonundan XII. yüzyılın ilk yarısına kadar Cürcân (Gürgân), Dihistân, Merv, Hâverân ve Nişâbûr çevresinde iskân edilmişlerdi. Göçebe topluluklar, Selçuklular coğrafyasında pek ilgi görmemekte, hatta halk ve yöneticiler tarafından küçümsenmektedir²⁶⁵. Bununla birlikte onların hayvansal ürünlerinin üretilmesindeki rolü de göz ardı edilmemiştir. Nitekim Sultan Sencer bir fermanında “*onların dikkat, merhamet ve özeni hak ettiklerini, ürettikleri ürünlerin de insanların ticarî refahının artmasına yardımcı, bu sade insanların toplumun bereketi ve refahında pay sahibi olduklarını*” belirtmektedir²⁶⁶. Oğuz ve Türkmenler deve, at, katır, koyun, keçi ve diğer büyükbaş hayvanları beslemektedirler. Göçebelerin yaylak ve kışlak olarak kullandıkları alanlar Selçuklu hükümdarlarınca belirlenmektedir. Bu tarz toprakların idaresi için devlet bir memur görevlendirmekte ve bu memur göçebe topluluklar arasında çıkabilecek her türlü anlaşmazlığı çözüme bağlamaktadır. Yaylak ve kışlakların dağılımında kıdem esas alınmakta, hatta soyluluk derecesi göçebe topluluğunun nereye yerleştirileceğinde etkili

Arslantaş, **Emeviler Döneminde Yahudiler**, İstanbul 2005, s. 29; Bosworth, Balk, **Eİr**, III, 589; Balkh, **EJ**, IV, 138.

265 Agacanov, **Selçuklular**, s. 243-244

266 **Atebetü'l-ketebe**, s. 81; Agacanov, **Selçuklular**, s. 244

olmaktaydı. Onlar Selçuklu hâkimiyeti altında bulundukları dönemde askerlik ve sınır muhafazası görevinde bulunmakta, ayrıca otlaklar için vergi ödemekteydiler. Sencer zamanında onların idaresi için özel bir şahne atanmaktaydı²⁶⁷.

Göçebeler, Horasan'ın ticaret yolları üzerinde bulunmasından da faydalanmayı başarmışlardı. Kendileri ticaretle uğraşmasa bile, kervanlar için koruma görevi yaparak ekonomik gelir de elde etmekteydiler²⁶⁸. Alışverişlerinde takas usulü yaygın olmasına rağmen onlar aynı zamanda para da kullanmaktaydı. Genellikle Hârizm, Horasan ve Mâverâünnehir'de basılan paraların tercih edildiği alışverişlerde, gümüş külçeler de önemli yer tutmaktaydı.

3. Halkın Sosyal Durumu

a. Şehirler ve Şehir Hayatı

İran coğrafyasında ve dolayısıyla Horasan'da şehirler, karakteristik olarak 3 kısma ayrılır. Bu durum Selçuklular zamanı için de geçerlidir. Şehirler, *kuhendiz* (hisar), merkez konumundaki *şehristân* ve şehrin dış mahallelerini oluşturan *rabazdan* (*birûn*) meydana gelir. Genellikle olmak üzere Cuma mescidi, hükümet ile ilgili binalar ve halka ait bazı yerleşimler *kuhendiz* içinde yer alır, bir sur ile çevrili bulunan bu hisar kapılar vasıtasıyla şehrin merkezi durumunda bulunan ve sosyal hayatın bütün canlılığını barındıran *şehristana* açılır. Şehrin üçüncü kısmını ise tarla, bahçe ve bağlardan oluşan *rabaz* oluşturur, şehirler büyüdükçe bu düzenle yeni bir yapılanmaya gidilirdi. Horasan'da su az bulunduğundan şehirler genellikle suyun daha fazla bulunduğu kuzey kesimde yer almıştır. Suyla birlikte gelen kültürel ve ekonomik gelişme Selçuklular döneminde

267 *Atebetü'l-ketebe*, s. 35 vd.; Râvendî, I, 173-175; İbnü'l-Esir, XI, 154; Bundârî, s. 252-253; Reşîdüddîn, s. 92-93; *Tarih-i Güzide*, s. 450-451; Ahmed b. Mahmûd, II, 76 vd.; Turan, *Selçuklular*, s. 245 vd.; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, s. 405 vd.; Agacanov, *Selçuklular*, s. 246

268 Agacanov, *Selçuklular*, s. 249.

Horasan bölgesindeki şehirlerin bir hayli genişlemesine fırsat sağlamıştır. Özellikle Nîşâbûr ve Sultan Sencer sayesinde Merv, her alanda büyük ilerleme kaydetmiştir. Şehrin genişlemesini ve kalabalıklaşmasını sağlayan belli unsurlar mevcuttur. Bu unsurların bir tarafı daha ziyade ekonomik, diğer tarafı ise ilmîdir. Kurulan büyük pazar ve çarşılar sayesinde şehri ziyaret edenlerin sayısında artış sağlamak mümkün olabilmektedir. Diğer taraftan da kurulan medrese, ribât, hânkâh ve kütüphaneler de şehrin ekonomik ve sosyal yaşantısına, kısaca gelişmesine büyük katkıda bulunabilen unsurlardır. Horasan şehirlerinden olan Nîşâbûr, ilk başkent olması ve geçmişten gelen ticarî-ilmî birikimi sayesinde Selçuklular döneminde de önemini devam ettirmiştir. Selçuklular zamanında şehre verilen önem neticesinde bir kayda göre Nîşâbûr'daki 13 kütüphanede 5000 cilt kitap yer almaktaydı²⁶⁹.

Selçukluların Horasan'ın küçük şehirlerine de katkısı bir hayli fazla olmuştur. Özellikle Kuzey Horasan'da bulunan bazı küçük köyler ve kaleler zamanla birer şehir hâlini almıştı. Ferâve, Ebîverd ve Dihistân, Selçuklular'ın ilk dönemlerinde küçük istihkâmlar hâlinde bulunurken, gösterdikleri gelişme sayesinde şehir hâline gelmişlerdir. Bundaki en önemli sebep, ticaretin her geçen gün artması ve kurulan sulama şebekeleriyle tarımsal ürünlerdeki büyük verim artışıdır. Büyük Selçuklular'ın şehirlerin gelişmesi esnasında uyguladıkları bir politikaya özellikle vurgu yapmak gerekir. Selçuklu hazinesinin gelir kaynaklarının başında tarımsal ürünlerden toplanan vergiler olması sebebiyle, şehirler gelişirken tarım alanlarına asla zarar verilmemiş, bu alanlar daima korunan bölgeler olarak kalmıştır. Selçuklular'ın tarım arazisini bilerek korumaları sosyal bir politika uyguladıkları anlamına da gelmektedir.

269 Cahen, *Tribes and Cities*, **CHI**, IV, 318; Turan, *Selçuklular*, s. 344; Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977, s. 54, 90; Balk, *Eİr*, III, 589; Barbara Finster, "The Saljûqs as Patrons", *The Art of the Saljûqs in Iran and Anatolia*, ed. Robert Hillenbrand, Costa Mesa 1994, s. 21; Lambton, *Continuity*, s. 169; Merçil, *Kütüphaneler*, s. 397-398.

Sultan Melikşah'ın ölümü sonrasında başlayan taht mücadeleleri sırasında Horasan'a atanan Sencer sayesinde sadece Merv değil, bütün Horasan belli ölçüde sükûnet bulmuş, bunun neticesi olarak özellikle Merv şehri büyük gelişme kaydetmiştir. Ortaçağ İran şehirlerinin karakteristik özelliklerinden biri olan 4 büyük kapı Merv için de geçerli bir durumdur. Sultankale olarak adlandırılan surun içinden kuzey-güney yönünde bir su kanalı geçmekteydi. Sıradan halkın yaşadığı normal evler yanında, daha zengin insanlara hitap eden büyük evler de sur içinde yer almaktaydı. Bu evler genel olarak kerpiçten inşa edilmekte ve duvarları renkli sıvalar ve resimlerle donatılmaktaydı. Selçuklular döneminde sur içinde yer alan mahalleler şehrin dışına taşmıştı. Bu büyüme, hâliyle şehrin nüfusunun artması neticesinde mümkün olabilmisti. Merv'in nüfusu hakkında farklı rivayetler mevcuttur. Bunlardan birine göre nüfus 150.000, diğerine göre ise 700.000-1.300.000 kişi arasındadır. Şehirde pek çok mescit ve medrese de yer almaktadır. Merv'i pek çok şehirden farklı kılan özelliklerinden bir tanesi de rasathaneye sahip bulunmasıdır. Şehirde ayrıca 10 büyük kütüphanenin de yer aldığı kaydedilmektedir. Üstelik bu gelişme okuma yazma bilmediği söylenen Sultan Sencer sayesinde olabilmıştır²⁷⁰.

Selçuklular'ın Horasan'a geldiği ilk dönemlerde Meyhene'nin nüfusu hakkında ilginç bir kayıt verilmektedir. Küçük bir kasaba olan Meyhene'deki nüfusun kalabalıklığı "*emtia satılan çarşıda kırk terazi vardı*" ifadesiyle karşılanmaktadır²⁷¹.

İlk başkent olması ve geçmişten gelen köklü birikimiy-le Horasan'ın en büyük şehri hiç kuşkusuz Nîşâbûr'dur.

270 Turan, **Selçuklular**, s. 344; Agacanov, **Selçuklular**, s. 226-228; Rudolf Schnyder, "Political Centres and Artistic Powers in Saljûq İran", **Islamic Civilisation 950-1150**, ed. D. S. Richards, London 1973, s. 205; Ramazan Şeşen, "Selçuklular Devrinde İlme Genel Bir Bakış", **III. Uluslararası Mevlâna Kongresi, Bildiriler**, Konya 2003, s. 235; Merçil, **Kütüphaneler**, s. 398; Verilen rakamla her ne kadar gelişmişlik vurgulanmak istense de, o dönemde Merv nüfusunun bu kadar yüksek bir rakamda olabilmesi pek mümkün görünmemektedir. Bu sayı muhtemelen Merv ve ona bağlı tüm şehir ve kasabaları kapsamaktadır.

271 İbn Münevver, **Esrârü't-tevhîd**, s. 163-164.

Selçuklular'dan önceki dönemde de pek çok coğrafyacı Nîşâbü'r'un önemine işaret etmiştir. 429/1038 tarihinde ilk defa şehre hâkim olan Selçuklular, daha sonra bu şehri kendilerine başkent tayin etmişlerdi. Her ne kadar Tuğrul Bey başkenti Rey'e taşıdıysa da halefi Alp Arslan, daha ziyade Nîşâbü'r'da oturmaya devam etmişti²⁷². Şehir, Sultan Melikşah zamanından itibaren de ülkenin en önemli öğrenim merkezlerinden biri olarak kalmış, bu önem Sultan Sencer'in saltanatının sonlarına kadar da devam etmişti. Nizâmülmülk'ün faaliyetlerinin de bu gelişmedeki etkisi büyüktü. Şehirde inşa edilen ilk Nizâmiye Medresesi ve ünlü âlimler, Nîşâbü'r'un ilmî anlamda da ününün her geçen gün perçinlenerek artmasına sebep olmuştu²⁷³. Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî, İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve İmâm Gazzâlî gibi pek çok âlim şehrin ilim yapısına büyük katkıda bulunmuştu. Nizâmiye Medresesi ve diğer medreselerde eğitim veren büyük âlimler sayesinde sosyal hayat bir hayli renklenmiş, şehir tam manasıyla ekonomi ve kültür merkezi hâline gelmişti. Bu da doğrudan sosyal hayata etki eden bir durum olmuştu.

Horasan'ın önemli şehirlerinden olan Herat da bazı özellikleriyle ön plâna çıkmış ve büyük bir şehir olarak kaydedilmiştir. Herat'ın *şehristâmı* çok güçlü surlarla çevrilmiştir. Bu sayede istilalardan korunmuş ve neticesinde çoğu zaman düzenli bir sosyal yaşantı içerisinde olmuştur. Nitekim Oğuzlar bu sur sayesinde şehre zarar verememişlerdir. Büyük ve mamur bir şehir olarak kaydedilen Herat'ın su kaynakları boldur. Bu sayede tarımı gelişmiş ve ürün çeşitliliği artmıştır²⁷⁴. Bunun sonucu olarak ekonomi gelişmiş, bu da düzenli bir sosyal hayata zemin hazırlamıştır.

272 Başkentin Rey'e taşınmasında hiç kuşkusuz gerçekleştirilmesi düşünülen Anadolu ve Güney İran fetihlerinin etkisi büyüktü. Rey, Nîşâbü'r'a oranla ülkenin ortasında yer alırken, Anadolu'ya da daha yakın bir konumda bulunuyordu.

273 Lambton, *Continuity*, s. 168; Lockhart, *Persian Cities*, s. 82-83; Mirza Bala, "İsfahan", *İA*, V/2, 1069.

274 *Hudûdü'l-'alem*, s. 91; Râvendî, I, 179; İbnü'l-Esîr, XI, 155.

Horasan'daki gelişimden nasibini alan şehirlerden biri de kuşkusuz Belh olmuştur. Ekonomik, sosyal ve kültürel alanda görülen bu gelişme, şehrin isimlerine bile yansımıştır. Şehir, Belh adından başka, Belh-i Behiyye (güzel Belh), Ma'sûka, Berh, Kubbetü'l-İslâm, Ümmü'l-bilâd ve Darü'l-fukaha olarak anılmıştır²⁷⁵.

Zahoder'in²⁷⁶, Moğol istilasından önceki Dandanakan şehri hakkında verdiği bilgiler de bir hayli ilginçtir. Buna göre Selçuklular dönemindeki Dandanakan, iç kalesi nitelikli pişmiş tuğladan, diğer duvarları genellikle kerpiçten inşa edilmiş, muntazam bir şehir durumundadır. Evler ise genelde kerpiçten, hatta çamurdan inşa edilmektedir. Bölgede ayrıca pişmiş topraktan her türlü malzemenin de yapıldığı görülmektedir. Diğer bir ifadeyle şehir canlı bir sosyal yaşam örneğidir. Ancak XIII. yüzyıl başlarında Oğuz ve Moğollar'ın yapmış oldukları sonrasında şehirden geriye kale duvarıyla harap olan binalardan başka bir şey kalmamıştır.

Selçuklular döneminde şehrin idari yapısındaki en üst yönetici durumunda olan vali bulunmaktadır. Validen sonra ise reis gelmektedir. Reis görünürde valiye, gerçekte ise sultana bağlı bir şekilde çalışmaktadır. Bu iki görevden başka şehirde kârdârân (maslahatgüzar), şahnegân (zabıta), âverdgân (asker, savaşçı), gomaşteğân (memurlar), hizmetkârân, mürettebân, nişândegân, mutevelliyân, mutasarrıfân gibi diğer küçük rütbeli çalışanların da var olduğu görülmektedir. Bu memurlar şehrin idaresinde mevcut bulunan değişik dîvânlarda görev almakta ve bunlar orta sınıfı teşkil etmektedir. Ayrıca berzgerân (çiftçi) da diğer bir meslek grubu olarak kaydedilmektedir. Horasan şehirlerinde askerî aristokrasi, yüksek rütbeli memurlar, iktâ sahipleri ve tüccarların büyük evlerde yaşadığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar sınıf ayırımı mevcut değilse de, görevli memurlar ve halk

275 Strange, aynı eser, s. 420; Bosworth, Balk, *Eİr*, III, 589; Rencher, aynı makale, 148-149, 152.

276 Dandanakan, s. 584 vd.

ekonomik-toplumsal konumlarına göre sosyal tabakanın farklı basamaklarında yer almaktadır. Ayrıca kişilerin sosyal mevkileri saraydaki durumlarına ve kazançlarına göre de değişiklikler gösterebilmektedir²⁷⁷.

Ulemâ, edip ve müderrisler de şehrin diğer bir sosyal sınıfını meydana getirmektedir. Bu sınıf, kalabalık oluşları ve halk üzerindeki etkileri sayesinde idarî kadronun tamamlayıcısı konumunda bulunmaktadır. Şehrin ilmî yapısı içerisinde yer alan bu gruba en yakın sınıfı imâmlar ve şeyhler teşkil etmiştir. Öyle ki, Hanefî ve Şâfi'îler cemaat reislerinin, Şi'îler de nakiblerinin idaresi altında toplanmıştır. Aynı zamanda bu kişiler şehrin ulemâ sınıfının önemli üyelerini teşkil etmişlerdir. Her kesimle sıkı münasebet içerisinde bulunabilen ulemânın, halkın üzerindeki etkisi çok fazla olduğundan bu güç onlara ayrıcalık sağlayabilmekteydi. Örneğin Nîşâbûr ulemâsının ticarî faaliyetlerde de bulundukları görülmektedir. Bu durum şüphesiz diğer büyük şehirlerdeki ulemâ için de geçerlidir²⁷⁸.

Şehirdeki en alt tabakayı ayyârlar oluşturmuştu. İlk zamanlarda “*güçsüzlerin koruyucusu, civanmert, doğru sözlü, yiğit, iyiliksever*” olarak bilinen ayyârlar, zamanla bu özelliklerini kaybetmeye başlamış, özellikle kargaşa zamanlarında şehre ve düzene en fazla zarar veren gruplar hâline gelmişlerdir. Örneğin Sultan Melikşah'ın ölümünü fırsat bilen ayyârlar, Beyhak'ta ortaya çıkmış ve altı ay boyunca şehirde terör estirmişlerdir. Bunun üzerine Seyyid-i Ecell Zâhid Fahrüddîn Ebu'l-Kâsım'ın çabalarıyla asker ve gulâmlardan oluşturulan birlikler gece devriyelerine çıkmış, bu sayede ayyârların şehre zarar vermelerine mani olunabilmıştır. Nitekim şehir ileri gelenleri ayyârların yağmalarından ve hatta kadınları rahatsız etmelerinden bile

277 **Atebetü'l-ketebe**, s. 8, 17, 20, 21, 26, 30; Kurpalidis, aynı eser, s. 150-151; Gulâmrzâ İnsâfpûr, **Kâmil-i Ferheng-i Farsî**, Tahran 1373 hş., s. 20, 625; Mehmet Kanar, **Kanar Farsça-Türkçe Sözlük**, İstanbul 2000, s. 962.

278 Lambton, **Continuity**, s. 314; Kurpalidis, aynı eser, s. 151; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, 401.

endişelenir hâle gelmiştir²⁷⁹. Ayyârlar hakkındaki başka can alıcı bir bilgiyi İbnü'l-Esîr²⁸⁰ aktarmakta ve Oğuz istilasî sırasındaki olayları naklederken “*Aynı şekilde ayyârlar da Nîşâbûr’u Oğuzlar’dan daha fena yağma ediyor ve onların yaptıklarından daha kötüsünü yapıyorlardı.*” demektedir.

Selçuklular’ın ilk dönemlerinde Horasan’da bir süre kargaşa hâkim olmuştur. Her ne kadar belli bir süre sonra düzen kurulmuş olsa da bazı münferit olaylar da yaşanmamış değildir. Selçuklular’ın devletlerini tesis ettikleri ilk zamanlarda Horasan’da henüz emniyet tam manasıyla kurulamamışken meydana gelen bir olay hayli ilginçtir. Şeyh Ebû Sa’îd, Nîşâbûr’dan Meyhene’ye gitmek üzere yola çıkıp Nevbahâr’a vardığı sırada dört-beş Türkmen gelerek şeyhin atını almak istemiş, şeyh de onların bu isteğini geri çevirmemişti. İkinci vaktine doğru bir grup Türkmen, şeyhin atı ile birlikte hediye olarak başka bir at getirerek şeyhten özür dilemişlerdi. Ancak şeyh, “*Biz bir şeyden indiğimiz zaman bir daha ona binmeyiz.*” demiş, bunun üzerine Türkmenler tövbe edip saçlarını kazımış ve o yıl hep birlikte hacca gitmişlerdi²⁸¹. Görüldüğü üzere Horasan’da kargaşa yanında düzene sahip çıkmak isteyen gruplar da mevcuttur. Bu örnek yukarıda da belirttiğimiz gibi Selçuklular’ın, göçebe unsurları kısmen de olsa düzene sokabildiklerini göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Horasan denildiğinde ilk akla gelen dört büyük şehirdeki sosyal hayatın diğer küçük şehirlere oranla daha hareketli ve renkli olduğu muhakkaktır. Şehirlerdeki sosyal yapı ile ilgili olarak daha fazla şey söyleyebilmek pek mümkün görünmemektedir. Etnik ve dînî yapıyı meydana getiren unsurlar şehirden şehire farklılıklar gösterebilmektedir. Örnek olarak Merv şehrinde

279 İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 274-275; Agacanov, *Selçuklular*, s. 188; Kurpalidis, aynı eser, s. 154; Kafesoğlu, *Selçuklular*, İA, 401; Fr. Taeschner, “Ayyâr”, *EP*, I, 794; Abdülkadir Özcan, “Ayyâr”, *DİA*, IV, 296.

280 *el-Kâmil*, XI, 159.

281 İbn Münevver, *Esrâru’t-tevhîd*, s. 211-212.

el-Harrâîn (الخرائین) denilen fakirlerin yaşadığı kaydedilmektedir. Nitekim bunları gören Sultan Alp Arslan'ın, hâllerine acıyarak ağladığı rivayet edilmektedir²⁸². Nîşâbûr geçmişten beri var olan önemiyle her alanda ön plâna çıkmış, Merv ise özellikle Sultan Sencer'in buradaki hâkimiyetinden sonra önemini daha da arttırmıştır. Şehirlerdeki sosyal yaşam da genel olarak bütün Horasan'ın küçük bir kopyası mahiyetindedir. Şehirlerdeki etnik yapı ile buna bağlı olarak kullanılan dil çeşitlilik göstermektedir. Şehirlerde var olan idarî ve sosyal yapı, Sultan Melikşah'ın ölümü sonrasında başlayan taht mücadeleleri sırasında büyük zarar görmüştür. Özellikle Arslan Argun'un başlatmış olduğu isyan sırasında en çok zarar gören bölge Horasan olmuştur. Sencer ile başlayan düzelme Oğuz isyanı ile tekrar kesintiye ve zarara uğramıştır. Bu zararı sadece şehir hayatıyla kısıtlamak mümkün olmadığına göre, her alanda şehre bağlı bulunan kasabalar ve köyler de bu isyanlardan etkilenmişlerdir. Kültür ve sosyal hayatın ekonomiyle olan zorunlu bağı burada da kendini hissettirmiş, bozulan ekonomi halkın soysal hayatı üzerinde etkili olmuştur.

Selçuklular dönemindeki ekonomik gelişmişlik, bölgede yeni şehirlerin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Özellikle Merv bölgesinde bazı yerleşimlerin geliştiği görülmektedir. Bu gelişimden etkilenen iki şehir Şâş ve İylâk²⁸³ olarak göze çarpmaktadır. Bunun sebebi ise bölgede var olan kurşun, demir, altın ve gümüş madenlerinin işletilmeye başlanması olmuştur²⁸⁴.

Selçuklular döneminde halk, birtakım katman ve derecelere ayrılmıştır. Nitekim Mazenderan valiliğine yapılan atama için yazılan bir menşurda “*Biz derece bakımından bazılarına ötekilerin üzerinde yer verdik*”²⁸⁵ mealindeki ayete atıfta bulunularak

282 İbnü'l-Esîr, X, 79.

283 Fergana yakınlarında, İylâk Nehri'nin güney kıyısında birbirini takip ederek kurulan iki şehir olarak kaydedilirler, bkz. Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, II, 369; Strange, aynı eser, s. 483.

284 Agacanova, *Selçuklular*, s. 229

285 Zuhuruf Süresi/32.

Selçuklular döneminde de halkın sosyal sınıflara ayrıldığına işaret edilmiştir. Belh valiliğine ve şahneliğine atanan Kamaç için yazılan menşurda da benzer ifadeler yer almaktadır. Burada Kamaç'tan her sınıfı kendi özel yerinde tutmaya dikkat etmesi istenmektedir²⁸⁶. Bu durumu bir kast sistemi gibi algılamak yerine toplum içindeki hiyerarşinin devlet eliyle sağlanmasına yönelik bir çaba olarak değerlendirmek bizce daha uygun olacaktır. Toplum içindeki hiyerarşinin sağlanamadığı durumlarda devlet için daha büyük tehlikelerin ortaya çıkacağı açıktır.

Selçuklular döneminde sosyal statülerden biri de gulâmlıktır. Bu dönemde gulâmların sayısı bir hayli fazladır. Gulâmlar genellikle sultanlara bağlı bir topluluk iken, bazı durumlarda vezirlerin de çok sayıda gulâma sahip olabildikleri görülmektedir. Bunun en önemli örneği hiç kuşkusuz Nizâmülmülk'tür. Horasan ise bu gulâmların yoğun bir şekilde bulunduğu, hatta yönetici olarak atandıkları en önemli merkezlerden biri olarak göze çarpmaktadır²⁸⁷.

Horasan'daki sosyal yaşamın ve halk kesiminin farklı bir boyutunu da Yahudiler oluşturmuştur. Özellikle büyük şehirlerde yoğunlaşan Yahudiler, daha ziyade ticaretle meşgul olmuşlardır. Onların sosyal ve ekonomik hayattaki etkisini gösteren önemli bir örnek daha önce de belirtildiği üzere Belh'in kapılarından birinin Yahudiyye olarak anılmasıdır. Bu kapı muhtemelen şehrin batı kısmında yer almaktadır. Ayrıca Belh'in batısındaki bölgede Yahudiler'in yaşamakta olduğu başka bir şehir mevcuttur ki; Yahudiyye (Meymene) adıyla bilinmektedir. Bu şehir özellikle Yahudi tacirlerin ticarî merkezi konumundadır. Yahudi nüfusun fazlalığı nedeniyle önceleri Yahudiyye olarak anılan şehrin adı daha sonraları Meymene olarak değiştirilmiştir. Bugün de aynı isimle anılmaktadır²⁸⁸.

286 *Atebetü'l-ketebe*, s. 13, 78; K. S. Lambton, “*Atebetü'l-Ketebe*’ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi”, çev. N. Kaymaz, *Belleten*, sayı: 147, s. 371.

287 Zebihullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat*, II, 70; Erdoğan Merçil, “Gulâm”, *DİA*, XIV, 182.

288 *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 191; Strange, aynı eser, s. 424; Malihe Sattarzade, *Persian Institutions Under the Saljuqs: As Reflected in the “Mirror for Princes” Literature*, Doktora Tezi, Columbia University 1971, s. 163; Uslu, *Horasan*, s. 45.

Horasan'ın sosyal çeşitliliğinin bir kesimini de muhtemelen Hristiyanlar oluşturmaktadır. Gazneliler'in son dönemlerinde Nîşâbü'r'da var olan bir Hristiyan topluluğunun²⁸⁹ Selçuklular dönemine de intikal ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak şehirdeki etkinlikleri hakkında elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır.

b. Sosyal Kurumlar

İslâm'ın ilk zamanlarından itibaren mescitler sosyal yapının en önemli kurumları olarak ön plâna çıkmışlardır. İlk bakışta insanların ibadet etmek amacıyla bir araya geldikleri düşünülen mescitlerin çok daha farklı fonksiyonlarının da var olduğu açıktır. Nitekim mescitler her dönemde eğitim-öğretim, aynı zamanda devlet yönetimi için önemli bir propaganda merkezi görevini üstlenmişlerdir. Devlet kurumları ve görevlileriyle halkı bir araya getiren ilk merkez olmaları münasebetiyle sosyal hayatta önemli kavşak vazifesi görmüşlerdir²⁹⁰. Özellikle Cuma ve Bayram namazlarında okunan hutbe²⁹¹, bazı zamanlarda devletin halka iletmek istediği konuları içeren resmî bir bildiri mahiyetinde olabilmektedir. Aynı zamanda hükümdarlık alametlerinin en önemlilerinden biri olan hutbe, okunduğu yerde kimin hâkim olduğunu göstermesi açısından da önem taşımaktadır. Mescitlerin siyasî ve sosyal boyutunu gösteren en önemli örneklerden biri Tuğrul Bey adına Nîşâbü'r'da hutbe okunması sırasında yaşanan olaydır. Hacıp Subaşı komutasındaki Gazneli ordusunu Serahs'ta mağlup eden Selçuklular'dan İbrahim Yınal, Nîşâbü'r önlerine gelerek şehrin kendisine teslim edilmesini istemiş, Nîşâbü'r halkı da Kadı Sa'îd'in riyasetinde yaptığı görüşmeler sonrasında şehrin Selçuklular'a teslimine karar vermişti. Bu gelişme üzerine İbrahim Yınal, yanındaki 200-300 atlıyla şehri teslim almak üzere gelmiş ve bir sonraki Cuma günü

289 İbn Münevver, *Esrâru't-tevhîd*, s. 113.

290 Geniş bilgi için bkz. Ahmet Önkâl-Nebi Bozkurt, "Cami", *DİA*, VII, 46 vd.

291 Geniş bilgi için bkz. Mustafa Baktır, "Hutbe", *DİA*, XVIII, 425 vd.

Tuğrul Bey adına hutbe okunmasını sağlamıştı. Hutbe Tuğrul Bey adına okununca halk buna büyük tepki göstermiş ve zorlukla yatıştırılabilmişti²⁹². Beyhakî²⁹³, İbrahim Yınal'ın şehre girdiği sırada yaşlıların gizlice ağladıklarını belirtmekte, Sultan Mahmûd ile Mes'ûd'dan başkasını görmeyen halk için bu durumu normal karşılamaktadır. O, ayrıca hutbenin Tuğrul Bey adına okunmasının halk arasında bir fitne çıkaracağından korkulduğunu da nakletmektedir. Mescitlerden toplu hâlde çıkarak bu şekilde hareket edebilen bir kalabalığın yapabileceği şeyleri düşünmek, mescitlerin sosyal anlamda taşıdığı gücü göstermesine iyi bir örnek teşkil etmektedir.

Büyük Selçuklular zamanında da ülkenin her tarafında büyük küçüklü pek çok mescit inşa edilmiştir. Özellikle Sultan Melikşah zamanında başkent İsfahan bu alanda önemli bir aşama kaydederken, Horasan bölgesinde de çok sayıda mescit yapılmıştır. Mescitlerin en büyükleri Cuma Mescidi olarak kaydedilir. Mekân olarak daha büyük olan bu mescitler, özellikle Cuma ve Bayram namazlarının kılınması amacıyla inşa edilmiştir. Horasan'ın en önemli merkezi konumunda bulunan Nîşâbûr, mescit sayısının fazlalığıyla öne çıkmaktadır. Nîşâbûr'un en ünlü mescidi Mutarriz'dir. Bunun yanında Şi'îler'e ait bulunan başka bir mescitten de bahsedilmektedir. Mescid-i Mutarriz gibi Moğollar tarafından tahrip edilen bir diğer mescit de Ebû Müssellem Mescidi olarak kaydedilmektedir²⁹⁴.

292 Beyhakî, s. 728; Reşîdüddîn, s. 15; Turan, *Selçuklular*, s. 99; Köymen, *Kuruluş*, s. 260 vd.; Richard W. Bulliet, *The Patricians of Nishapur*, Cambridge 1972, s. 66; a. mlf., "The Political-Religious History of Nishapur in the Eleventh Century", *Islamic Civilisation 950-1150*, ed. D. S. Richards, London 1973, s. 79; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 24.

293 *Tarih-i Beyhakî*, aynı yer.

294 İmâm el-Hâfız Ebu'l-Hasan el-Fârisî, *el-Muhtasar min Kitâbi's-siyâk li-Tarihi'n-Nisâbûr*, nşr. Muhammed Kâzım el-Mahmûdî, Tahran 1384, s. 380-381; Râvendî, I, 176; Tacüddîn Ebû Nasr Abdülvahâb b. Ali es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, nşr. Mahmûd Muhammed Tanahî-Abdülfettâh Muhammed el-Hulvî, Kahire 1968, VI, 168; *Temeddün-i İrânî (la civilisation Iranienne)*, Farsça çev. İsa Behnam, Tahran 1337, s. 275; Gerâyî, *Nîşâbûr*, s. 118, 244.

Selçuklular döneminde Nîşâbûr'da ibadete açık bulunan mescitlerden biri 'Akîl Mescidi olarak nakledilmektedir. Özellikle ulemânın itibar ettiği yerlerden biri olup büyük bir mescittir. Dolayısıyla sosyal hayat açısından büyük önem arz eder. Mescid-i Habbâz (خباز), aynı zamanda medrese olarak sosyal ve kültürel hayatın içinde yer almaktadır. Şâdyâh'taki Yemek Pazarı'nda bulunan ve en çok bilinen mescitlerden biri olan Bâb-ı Ma'kil (معقل), Büveyhîler zamanında inşa edilmiş, 5000 ciltlik esere sahip kütüphanesi bulunan bir merkezdir. Mescid-i Dîz (دیز), Oğuzlar tarafından tahrip edilen diğer bir camidir. Selçuklu dönemi âlimlerinden birisinin oğlu tarafından yaptırılan ve Melikâbâd Mahallesi'nde yer alan mescit, 'Akîk adıyla anılmakta ve pek çok âlimin ders verdiği bir mekân olarak kaydedilmektedir. Bu dönemde halkın buluşma merkezlerinden ikisi Mescid-i Ebû Abdullah Müttavvî'î (مطوعی) ve Mescid-i Ahmed b. Ebu'l-Kâsım adıyla bilinen büyük mescittir. Ayrıca Zemcâr (زمجار) Mahallesi'nde yer alan Zemcâr Mescidi, Ebû İshak adındaki Nîşâbûr hâkimlerinden birisi tarafından inşa ettirilen Hâkim Mescidi de önemli mekânlar arasında yer almaktadır. Ebû Muhammed el-Cüveynî Mescidi de Selçuklular döneminde Nîşâbûr'daki büyük mescitlerden biri olarak kaydedilmektedir²⁹⁵.

Belh'te de halkın büyük buluşma yerlerinden biri olan Râ'ûm (راوم) ve Mescid-i Ser-i Seng (سر سنگ), isimleriyle birlikte kaydedilmekte olup, sosyal ve kültürel hayat için büyük önem taşımaktadırlar²⁹⁶. Hiç şüphesiz büyük şehirlerde var olan bu sistem nispeten küçük şehirlerde de mevcuttur. Ayrıca Beyhak'a bağlı Nâmîn (نامین) köyünde Mescid-i Âdîne (آدینه), Kesken (کسکن) ve Sedîr (سدیر) köyünde de var olduğu kaydedilen mescitler için de aynı şeyleri söylemek mümkündür²⁹⁷.

295 Gerâyî, *Nîşâbûr*, s. 245-246.

296 Atebetü'l-ketebe, s. 35; *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, VII, 248.

297 İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 236.

Bununla birlikte Ortaçağ İslam şehirlerinde bir Cuma mescidinin bulunması esastır. Mescitler, Sultan Melikşah döneminden itibaren dört eyvanlı ve geniş bir alana yayılı şekilde inşa edilmeye başlanmıştır. Adını vermediğimiz diğer Horasan şehirlerinde de birer adet Cuma mescidinin bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Her şeyden önce pek çok kaynak tarafından Sultan Sencer sayesinde döneminin en gelişmiş şehirlerinden biri olarak kaydedilen Merv’de çok sayıda ve büyük mescitlerin inşa edildiğini söylemek yerinde olacaktır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi o dönemde Merv şehrinin nüfusunun bir hayli fazla olduğu nakledilmektedir²⁹⁸. Bu sebeple büyük çoğunluğu Müslüman olan şehir nüfusunun ibadet edebilecekleri büyük mescitlerinin var olması normaldir. Aynı zamanda farklı mezheplere mensup insanların da kendi Cuma mescidinde ibadet ettiğini söylemek de yanlış olmayacaktır.

Horasan’ın zengin ilim ve düşünce hayatının temelini oluşturan kurumlardan biri de hânkâhlardır²⁹⁹. Turtûşî³⁰⁰, hânkâhları insanlar arasında sulh ve sükûnu sağlayan dervişlerin kaldığı yer olarak kaydeder. Dervişlerin sohbet ve zikir amaçlı toplandıkları, bazen kaldıkları, bazen de inzivaya çekildikleri yer olan hânkâhlar, ayrıca tasavvuf düşüncesinin insanlara aktarıldığı ve sûfilerin eğitildiği mekânlardır. Horasan ayrıca hânkâhların ortaya çıktığı ilk mekânlardan biri olarak göze çarpmış, aynı zamanda sahip olduğu hânkâh sayısı ile tasavvuf düşüncesinin yayılmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Öyle ki, bu bölgede XI. yüzyılda hânkâh sayısı iki yüzü bulmuştu. Bahsettiğimiz hânkâhların en ünlüleri Nîşâbûr’dadır. Bu dönemde sûfiler sadece Nîşâbûr’da değil, Horasan’ın her bölgesinde büyük saygı görmektedir. Bununla birlikte hânkâhlar ibadet mekânı yanında, siyasî bir özellik de taşımıştır. Çünkü hânkâhlar, zengin-fakir,

298 Turan, *Selçuklular*, s. 344; *Temeddün-i İrânî*, s. 276.

299 Süleyman Uludağ, “Hânkâh”, *DİA*, XVI, 42.

300 Muhammed Ebû Bekr et-Turtûşî, *Sîracu’l-mülûk*, çev. Said Aykut, İstanbul 1995, s. 345.

genç-yaşlı ve meslek gruplarındaki farklılıklara rağmen herkesin belli bir düşünce etrafında toplanabildikleri mekânlardır. Her ne kadar dînî boyutu öne çıksa da, hânkâhlarda bazı durumlarda siyasetin ön plâna çıkmış olduğu görülmektedir. Aslında Horasan'da pek çok kez meydana gelen dînî gruplar arasındaki mücadelelerin biraz da şehrin siyasî hâkimiyetini ele geçirme düşüncesi taşıdığı açıktır³⁰¹.

Aslında hânkâhlar ile medreselerin arasında belli zamanlarda sıkı bir münasebet bulunduğu söylenebilir. Nitekim sûfilerin bazı zamanlarda medreselerde dînî eğitim aldıkları, daha sonra hânkâha geldikleri görülmektedir. Bu sebeple sûfilerin medrese şartlarına da aşina olduğunu söylemek yerinde bir tespit olacaktır³⁰².

Hânkâhların en zengin olduğu merkez her konuda ön plânda olmayı başaran Nîşâbûr şehridir. Hânkâhlar genel olarak bir avlu etrafında birkaç odanın yer alması şeklinde inşa edilmiş, bu odalar da hânkâhın işleyişine uygun olarak değişik faaliyetler için kullanılmıştır. Selçuklular döneminin en önemli âlimlerinden birisi olan Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin Nîşâbûr şehrinde bir hânkâhı bulunmaktadır³⁰³. Bu hânkâhın aynı zamanda bir nevi medrese olduğunu söylemek yanlış olmaz. Yukarıda da belirttiğimiz gibi hânkâhlar ile medreseler arasındaki bağı kanıtlayan en önemli örneklerden birisi Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin hânkâhıdır. Bu dönemde Horasan'da üç yüz sûfî şeyhinin varlığından bahsedilmektedir. Şeyhin varlığı aynı zamanda hânkâhın varlığı manasına geldiğine göre, Horasan'ı hânkâh açısından çok zengin bir bölge olarak kabul etmek gerekir. Selçuklular döneminde Nîşâbûr şehrinde iki hânkâhın varlığı kesin olarak bilinmektedir. Bunlar Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî ile Abdullah Bâkû (باکو) el-Müstevfî'nin hânkâhıdır. Bunun

301 Hüseyin Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış İmâm Gazzâlî'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri**, çev. Hikmet Soylu, İstanbul 2001, s. 50; Muhsin Kiyânî, **Tarih-i hânkâh der İrân**, Tahran 1990, s. 153; Hüseyin Sultânzâde, **Tarih-i Medâris-i İrân**, Tahran 1364 hş., s. 124; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, 401.

302 Lambton, *The Internal Structure*, s. 217; Kiyânî, **Tarih-i hânkâh**, s. 103.

303 Kiyânî, **Tarih-i hânkâh**, s. 125 ve 185.

yanında şehirde Selçuklular'dan önce de kurulmuş bulunan pek çok hânkâhın var olduğu kaydedilmektedir³⁰⁴.

Selçuklular döneminde Nîşâbûr şehri haricinde Serahs, Beyhak, Tûs ve Herat'ta da hânkâhların varlığından bahsedilmektedir. İmâm Gazzâlî'nin Tûs şehrindeki evinin yakınlarında da bir hânkâh mevcuttur. Serahs'ta Muhammed b. Mansûr es-Serahsî'nin de bir hânkâh yaptırdığı, hatta bu hânkâha kütüphane ile eczane de eklediği kaydedilmektedir. Ayrıca İsferyân ve Faryâb'da da hânkâhların bulunduğu bilinmektedir³⁰⁵.

Ribâtlar ise ilk zamanlarda daha ziyade ekonomik ve askerî kaygılar göz önünde bulundurularak inşa edilmiştir. Geniş anlamdaki kervansarayların atası olarak kabul edilebilirler. Büyük Selçuklular'ın bu kurumun inşasına bakış açısını Nizâmülmülk³⁰⁶, eserinde sultandan “*büyük yol ağzlarına ribâtlar yapmasını*” isteyerek özetlemektedir. Selçuklular'ın inşa ettikleri ribâtlar, Horasan'daki ana ticaret yolları üzerinde yer alır. Ancak ribât ve işlerliği tasavvuf akımlarının gelişmesi sonrasında bir şeyhin ve ona bağlı bulunan müritlerinin toplanma mekânı olarak algılanmaya başlanmıştır. İlk zamanlardaki hâllerinden daha küçük bir şekilde inşa edilen bu yapılar zamanla bütün Horasan'a yayılmıştır³⁰⁷.

4. Horasan Üzerinde Uygulanan Sosyal Politikalar

a. Selçuklular'ın Dînî ve Sosyal Politikaları, Devlet Memurlarının Halk Üzerindeki Etkisi

Selçuklu sultanlarının Horasan halkı üzerinde uyguladığı sosyal politikaların en önemlileri mezhep içerikli olanlardır.

304 Kiyânî, *Tarih-i hânkâh*, s. 184, 186-187.

305 *Tabakâtü's-Sâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VI, 200; Kiyânî, *Tarih-i hânkâh*, s. 193-194; Merçil, *Kütüphaneler*, s. 396

306 Ebû Ali Kıvâmüddîn Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî, *Siyâsetnâme (Siyerü'l-mülûk)*, nşr. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1976/çev. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1999, s. 7.

307 *Siyâsetnâme*, s. 7; Cezar, *Şehir ve Mimarlık*, s. 171. Ribâtlar hakkında bkz. Ekonomik Hayat Bölümü.

Ancak bu politikaları sadece fikrî sahada gerçekleşmiş gibi değerlendirmek pek doğru değildir. Her ne kadar devlet kurmuş olsalar da Selçuklular'ın ilk zamanlarda göçebe kültüre yakın bir düşünce içinde bulunduklarını söylemek doğru olur. Özellikle Selçuklular'ın Horasan'a inmeleri sonucunda Gazneliler ile başlayan mücadelelerde sergilenen bazı tutumlar buna örnek olarak gösterilebilir. Beyhakî'nin naklettiği birtakım olaylar Selçuklular'ın henüz bazı şeylerin farkında olamadıklarına kanıt gibidir. Bu duruma verilebilecek en iyi örnek İbrahim Yınal'ın Nîşâbûr'u teslim almak üzere şehre gitmesi sırasında yaşanan gelişmelerdir. Yapılan müzakerelerden sonra şehre girmesine izin verilen İbrahim Yınal ve bu sırada yaşananlar hakkında Beyhakî³⁰⁸, ilginç yorumlar getirmektedir. Ona göre her şeyden önce İbrahim Yınal'ın kıyafetleri ve yanında getirdiği askerî birlik bir hayli basittir. Bu sırada halkın büyük kısmı gelen alayı görmek üzere koşuşmuş, İbrahim Yınal da kendisini karşılamaya gelen herkesi samimiyetle selamlamıştı. Ancak ihtiyarlar bir taraftan ağlamakta, bir taraftan da alayın ve İbrahim Yınal'ın sadeliğine gülmektedir. Çünkü bu ihtiyarlar Sultan Mahmûd ve oğlu Mes'ûd'un şehre büyük tantana ile girişlerine şahit olmuşlardır. Karşılaştırmada resmedilen tabloda halktan uzak durmayan, üstelik bunun için çabalamayan bir yönetimin ilk hâli kalın çizgilerle belirtilmektedir. Bu durumun daha uç noktası Tuğrul Bey'in Nîşâbûr'a girmesi sırasında yaşanmıştır. Tuğrul Bey de gayet sade bir kıyafet içerisinde tasvir edilmektedir³⁰⁹. Şehre girdiğinin ertesi günü Kadı Sa'îd, Tuğrul Bey'i ziyarete gelmiş ve bu sıradaki düzensizlikte önüne gelen herkes Beyhakî'nin ifadesiyle ölçsüz bir şekilde Tuğrul Bey'le sohbet etmek istemiştir³¹⁰. Tuğrul Bey'in halkın her kesimiyle yakın bir diyalog içine girmeyi düşündüğü ve bu durumu engellemediği

308 **Tarih-i Beyhakî**, s. 730-731.

309 Tuğrul Bey, mulham kumaşından bir elbise, başında tevvez kumaşından bir sarık ve keçe ayakkabılar giymişti, bkz. Beyhakî, s. 732. Ayrıca bkz. Barthold, **Türkistan**, s. 326.

310 Beyhakî, s. 732.

anlaşıyor. Barthold'un ifadesiyle³¹¹: "...Göçebe bir kavmin reisi birdenbire Mahmûd ve Mes'ûd tipinde bir hükümdara dönüşemezdi." Bu dönüşümün zaman alacağı açıktır. Ancak, bir hükümdarın sosyal politikalarının başarısını ne kadar adil olduğu ile ölçmek yerinde bir tutum olacaktır. "*Mülkün temeli adalet*" olduğuna göre Selçuklu sultanlarının bu konuda belli bir seviyeyi aştıklarını söylemek gayet yerinde bir tespittir. Bunun en önemli kanıtlarından biri Tuğrul Bey'in Nîşâbûr'a ilk girdiğinde Mezâlîm Dîvânı kurması olarak gösterilebilir³¹². Nitekim Nizâmülmülk bu konuda³¹³: "*Padişahın haftanın iki gününde adalet dîvânı kurup, zalimlerden mazlumların haklarını almaktan, suçlulara ceza vermekten başka çaresi yoktur.*" diyerek Mezâlîm Dîvânının önemine işaret etmektedir. O, ayrıca saraydan fermanlı veya fermansız olarak pek çok görevlinin alışveriş yapmak üzere gönderildiğini, bunlar arasında sarayın ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla zulüm yapılmasını mutlaka engellemesini hükümdara öğütlemektedir³¹⁴. Sultanın belli zaman aralıklarıyla toplanan Dîvân-ı Mezâlîm'e bizzat kendisinin katıldığı veya bu görevi vezirine devrettiği bilinmektedir³¹⁵.

Devlet idaresi tarafından bir bölgeye atanan vali veya şahne, yargıçlık vasıflarını da haiz olmaktadır. Ancak valiler sahip bulundukları bu vasfı daha ziyade bir kadıya tevdi etmektedir. Halkın kontrolünü sağlamaya yönelik olan işlevi ise reis denilen bir memur yürütmektedir. Bazı durumlarda reise kadının sahip bulunduğu yetkiler de verilebilmektedir. Lambton³¹⁶, reis terimini şu şekilde açıklamaktadır: "*Hem yerel olarak atanan, nispeten önemsiz bir yerel görevliyi, hem de bir kentte geniş yetkiler verilerek sultan tarafından atanmış, askerî ve dinsel hiyerarşi*

311 **Türkistan**, s. 326-327.

312 Hüseyinî, s. 7; İbnü'l-Esir, IX, 350; Bundârî, s. 4; Zahirreddîn Nîşâbûrî, s. 15; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 20; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 134.

313 **Siyasetnâme**, s. 35.

314 **Siyasetnâme**, s. 109.

315 Kurpalidis, aynı eser, s. 129; Merçil, **Hükümdarlık Alâmetleri**, s. 12 vd.

316 Lambton, Sancar İmparatorluğunun Yönetimi, s. 387, 391.

karşısında 'sivil' hiyerarşiyle ilgili olan bir görevliyi belirtmek için kullanılır." Atebetü'l-ketebe'de reis tayiniyle ilgili olarak bulunan menşurlarda onlardan devlet adına yapılması istenilen şeyler de sıralanmaktadır. Mâzenderân, Cürcân ve Horasan şehirlerinden olan Dihistân ile Esterâbâd'ın reisi olarak atanan bir kişiye *"her şeyde Allah'ın rızasını gözetmesi, halka iyi davranması, haksız ve ağır hükümler vermemesi"* emredilmektedir. Ayrıca ondan *"Sizin her biriniz bir çobandır, her biriniz kendi sürüsü hakkında hesap verecektir."* mealindeki hadise atıfta bulunularak adalet üzere hükmetmesi istenmektedir³¹⁷.

Serahs reisliğine atanan Necmeddîn'den de benzer şeyler istenmekte ve ona: *"bütün halkın yükünün hafıflesini sağlayan, sükûn ve rahata kavuşmasına yardım eden her işi yapması, güçlünün güçsüze yük yüklemesini ve zenginin yoksula egemen olmasını önlemek için çaba sarf etmeyi zorunlu şeyler arasında sayması, ileri gelen asker kişiler, bölgeden geçen yolcular, erat ya da ellerinde dîvân havaleleri taşıyanlarca halktan vergi veya yem isteklerinde bulunulmasına izin vermemesi, böylece yeni vergiler yüklenmesine ve mülklerine el uzatılmasına karşı halkın korunması yolunu gözetmesi"* gerektiği hatırlatılmaktadır³¹⁸. Kısaca reislik düzenin korunması amacıyla çok geniş yetkilerle donatılmış bir makam durumundadır.

Buna rağmen reis vilayet yöneticisi olan validen sonra gelen bir memurdur. Ancak protokol olarak validen aşağı olmasına rağmen valiye değil, doğrudan sultana karşı sorumludur. Reislik, genel olarak babadan oğula geçmekte, sultanın iradesini halka bildiren kişi konumunda olmasından dolayı da reisler şehrin en tanınmış ailelerinden seçilmektedir. Kurulan bu organizasyonda reise bağlı memurlar da bulunmakta ve bu teşkilât şehirdeki sosyal ilişkileri kadıyla birlikte organize etmektedir.

317 *Atebetü'l-ketebe*, s. 23; Lambton, Sancar İmparatorluğunun Yönetimi, s. 386; Kurpalidis, aynı eser, s. 118-119.

318 *Atebetü'l-ketebe*, s. 41; Lambton, Sancar İmparatorluğunun Yönetimi, s. 387; Kurpalidis, aynı eser, s. 117.

Reis, her türlü esnaf grubundan ve köylüden alınan vergiyi takip eder, pazardaki fiyatları belirler ve alışverişleri kontrol eder. Pazarlar, halkın sosyal ve ekonomik yaşantısına katkı yapmakla birlikte, şehir halkının büyük oranda toplandıkları mekânlar oldukları için aynı zamanda siyasî bir özellik de taşıyabilmektedir. Nitekim devlet tarafından yayımlanan fermanların ilan edildiği yerlerden biri de pazarlardır. Pazarların siyasî ve ekonomik önemi devlet için bir hayli fazla olduğundan, reisin buraları kontrol etme görevi de ayrıca önem kazanmaktadır³¹⁹.

Sosyal hayatın belki de en önemli faaliyetini adaletin yerine getirilmesindeki rolüyle *kadılar* üstlenmektedir. Kadılık makamına genellikle ulemâdan birinin atanması âdet olmuştur. Genellikle ölen babanın yerine oğlu aynı göreve tayin edilir. Yine *Atebetü'l-ketebe*'de yer alan İmadüddîn Muhammed b. Ahmed b. Sa'îd'in Nîşâbûr kadılığına atanması ile ilgili bir menşurda atanmakta olan *kadının* ailesi övülmekte, bu görevi başarıyla yapan aile fertlerinin ölümüyle de bu göreve kendisinin getirilmesinin uygun bulunduğu belirtilmektedir. *Atebetü'l-ketebe*'deki çoğu kadı atamalarında bu görevin daha ziyade baba oğula geçtiği görülmektedir³²⁰.

Kadılar aynı zamanda devlet yönetimi ile halk arasındaki iletişimi sağlamak durumundadır. Bu sebeple ataması yapılan kadılara yapması gereken şeyler de öğütlenmektedir. Nîşâbûr kadılığına atanan İmadüddîn'den davalara bakarken kararlı ve derin düşünmesi istenmektedir. Ayrıca kadı her iki tarafın şikâyetlerini İslâm hukukuna göre sonuçlandırmalı, bunun yanında kararları Kur'ân'a ve sünnete uygun olmalıdır. Karar verirken kendisinden önceki kadıları örnek almalı ve hatta diğer imâm ve âlimlerle istişare etmelidir³²¹. Bütün kadı atamalarında

319 Carla L. Klausner, *The Seljuk Vezirate A Study of Civil Administration 1055-1194*, Cambridge 1973, s. 21; Cezar, *Şehir ve Mimarlık*, s. 91; Kurpalidis, aynı eser, s. 118-119; B. Zahoder, "Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu Sırasında Horasan", çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, sayı: 76, Ankara 1961, s. 510.

320 *Atebetü'l-ketebe*, s. 9, 32, 45; Kurpalidis, aynı eser, s. 129-130.

321 *Atebetü'l-ketebe*, s. 11-12; Kurpalidis, aynı eser, s. 131.

bu tarz öğütlere yer verildiği görülmektedir³²². Bu öğütlere uyararak karar alabilen bir kadı sosyal düzenin sağlanmasında önemli bir rol üstlenecektir. Adaletin devlet eliyle düzgün bir şekilde yerine getirildiğini gören halk, devletine daha fazla güvenecek ve bunun neticesinde halk ile devlet arasındaki ilişkiler daha da sağlam bir temele oturacaktır.

Selçuklu sosyal yapısındaki önemine dikkat etmeye çalıştığımız kadılarla ilgili olarak merkezî otoritenin olumsuz tavırları da söz konusu olabilmektedir. Nitekim İmâm Gazzâlî³²³, Vezir Mücîrüddîn (Mücîrümülk)'e³²⁴ gönderdiği bir mektupta Tûs'un mahallî mahkemelerinden birinde görev yapan bir *kadının* saraydaki düşmanlarının tertip ettiği bir entrikayla görevden alınması eleştirilmekte ve göreve iadesi istenmektedir. Ayrıca bu mektup *kadının* sosyal hayattaki önemini gösteren bir delil özelliği taşımaktadır. Söz konusu kadı, bir Sünnî olarak sapık fikirlere karşı sert, âlimlere karşı hoşgörülü bir hâmî, faziletli insanların ve ilim tahsil edenlerin dostu, halk arasında huzur ve adaleti sağlayan, din ve eğitim sahasında gayretli birisi olarak kaydedilmektedir.

Bir bölgeye atanan *kadının* oradaki halkın desteğini alması önemli bir durumdur. Nitekim İmâm Burhanüddîn'in Nîşâbûr kadılığına atanması ile ilgili bulunan bir belge halkın memnuniyetinin sultan tarafından ne kadar önemsendiğini göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır. Belgede Burhaneddîn'den memnun olan halkın saraya şükran mektupları gönderdiği, onun sayesinde gelen bu mektuplar dolayısıyla halkın huzurunun yerinde olduğunun anlaşıldığı belirtilmektedir³²⁵.

322 Bkz. *Atebetü'l-ketebe*, s. 9, 32, 45, 50, 58, 64.

323 İmâm Gazzâlî, *Mekâtîb-i Fârsi-yi Gazzâlî*, nşr. Abbâs İkbâl, Tahran 1363 hş./çev. Gürsel Uğurlu, *İmâm Gazzâlî'nin Mektupları*, İstanbul 2002, s. 73.

324 *Mekâtîb-i Fârsi-yi Gazzâlî*, s. 49, 53, 57, 60/Çev., s. 68, 75, 83, 88. Sencer'in Mücîrüddîn lakaplı veziri olan Ali b. Hüseyin el-Erdistânî'nin bilinen diğer lakapları da Mücîrüddevle'dir, bkz. Abbâs İkbâl, *Vezâret der 'ahd-i selâtin-i bozorg-i Selcûkî*, Tahran 1337 hş., s. 195 vd.; Özeydin, Unvan ve Lakaplar, s. 433.

325 *Atebetü'l-ketebe*, s. 57; Kurpalidis, aynı eser, s. 130-131.

Hatip tayinleri de sosyal hayat içerisinde önemli bir yer işgal etmektedir. Nitekim devlet tarafından görevlendirilen hatipler, toplum açısından çok önemli bir görevi ifa etmektedir. Hatiplere, şehrin en büyük camisinde vaazlar vererek insanları dînî meselelerde aydınlatma görevi verilmiştir. *Atebetü'l-ketebe*'de yer alan bir atama menşurunda, hatibin görevi mescidin kürsüsünden vaaz etmek olarak belirtilmektedir. Bazı durumlarda kadı da hatibin görevini üstlenmiştir. Hatiplerin sosyal görevi yanında siyasî bir görevinin de var olduğu görülmektedir. Nitekim Esterâbâd'a atanan bir hatiple ilgili mevcut bulunan menşurda hatipten vaazlarında halkın sultana ve idarecilere itaat etmelerini vurgulaması da istenmektedir³²⁶.

Ortaçağ İslâm devletlerinde din ve siyasî otorite bir paranın iki yüzü gibidir. Bu sebeple sosyal politikaların diğer bir ayağını da fikrî, diğer bir ifadeyle dînî konular oluşturmaktadır. Selçuklular Devleti'ni kuran Türkler, genellikle Hanefî Mezhebi'ni benimsemişler ve onun ateşli bir savunucusu olmuşlardır. Bunun ilk örneğini Sultan Tuğrul Bey ortaya koymuş ve Şâfi'î olan Nîşâbü'r İmâmı Ebû Osman es-Sâbûnî'yi görevden alarak yerine Hanefî bir imâm tayin etmiştir. Bundan önceki dönemde genel olarak hatipler Şâfi'î, kadılar ise Hanefîler'den tayin edilmişlerdir. Ebu'l-Hasan Ali es-Sandalî, Nîşâbü'r'daki birkaç Hanefî hatipten biridir ve Tuğrul Bey zamanında hatibü'l-hutabâ unvanını almıştır. Tuğrul Bey, bunun yanında Şâfi'îler'in elinde bulunan Reisü'r-rüesâlık makamına da Hanefî olan Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Sa'îd'i tayin etmiştir³²⁷.

Tuğrul Bey'den sonra tahta çıkan Sultan Alp Arslan ile ilgili olarak verilen bir örneği ise Nizâmülmülk³²⁸, şu şekilde nakleder:

326 *Atebetü'l-ketebe*, s. 50-52; Köymen, Münseat, s. 589; Kurpalidis, aynı eser, s. 139.

327 Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asâkir, *Teb'yînu kezibi'l-müfterî fimâ nusibe ile'l-imâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, Beyrut 1984, s. 180; Wilferd Madelung, "The Spread of Maturidism and the Turks", *Actas da IV Congresso de Estudos Arabes e Islamicos Lisboa 1968*, çev. Arslan Gündüz, y.y., t.y., s. 12, 63-64; Ferhat Koca, "Selçukluların İslâm Hukuk Mezheplerine Bakışları", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler*, Konya 2001, II, 32.

328 *Siyâsetnâme*, s. 69.

“Bütün dünyada iyi olan ve doğru yolda giden iki mezhep vardır. Biri Hanefî mezhebi, diğeri de Şâfi’î mezhebi. Ötekiler boş (hevâ) bid’at ve şüphelidirler. Allah nurunu devamlı kılsın Sultan-ı Şehit kendi mezhebinde o kadar katı ve dürüst idi ki ‘Eğer vezirim Şâfi’î mezhebinden olmasaydı daha kuvvetli siyasetçi ve daha heybetli olurdu’ dediğini defalarca duydum. Kendi mezhebinde pek ciddi olması, Şâfi’î mezhebinde olmayı bir ayıp sayması sebebiyle ben ondan daima endişeli idim ve korkardım.”. Ancak sultanların şahsi tercihlerini devlet yönetimine yoğun bir şekilde yansıttıklarını söylemek pek doğru olmaz. Nitekim en üst devlet kademesinde yer alan bazı yöneticilerin farklı mezheplerde olduğu görülebilmektedir. Bunun en önemli iki örneği Vezir Amîdûlmülk ve halefi Nizâmûlmülk olarak göze çarpmaktadır. İbnü’l-Esîr’in³²⁹ ifadesiyle beş vakit namazını terk etmeyip, Pazartesi ve Perşembe günleri oruç tutan Sultan Tuğrul Bey, Mu‘tezile olan Amîdûlmülk el-Kündürî’yi kendisine vezir tayin edebilmiştir. Yine yukarıda da belirttiğimiz gibi Sultan Alp Arslan vezirinden farklı olarak çevresinde Hanefî mezhebine mensup âlimleri bulundurmakta ve hatta bunlardan birisi olan Ebû Nasr Muhammed b. Abdûlmelik el-Buhârî’nin ardında namaz kılmaktadır³³⁰. Buna rağmen mutaassıp derecede Şâfi’î olan Nizâmûlmülk’ü kendisine vezir tayin etmekten çekinmemiştir. Selçuklu sultanlarının Hanefî mezhebine yakınlığını gösteren en açık örneklerden birini de Sadreddîn el-Hüseynî³³¹ nakletmektedir. Sultan Sencer, Nîşâbûr’da Şâfi’îler ve Hanefîler arasında meydana gelen, bunun sonucunda yetmiş Hanefî’nin öldüğü çatışmalar sırasında ordugâhı yakında olmasına rağmen şehre müdahale etmeyi uygun bulmamıştır. O, Ebû Sa‘d Muhyiddîn Muhammed b. Yahya b. Mansûr en-Nîşâbûrî’ye bir hacibini göndererek bu çatışmadan dolayı onu suçlayarak şehri terk etmesini

329 el-Kâmil, X, 43.

330 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993, s. 22; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul 2002, s. 63; Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İstanbul 2007, s. 171.

331 *Ahbâr*, s. 88.

istemmişti. Ancak daha sonra bu davranışından dolayı pişmanlık duymuştur. Sultanların bu tercihlerinin Selçuklular döneminde halkın sosyal hayatı üzerindeki tesirleri bir hayli fazla olmuştur. Sultan Tuğrul Bey'in izniyle Eş'ariler³³² aleyhinde faaliyete geçen Amîdülmülk, Sultan Alp Arslan'ın isteğiyle hareket eden Nizâmülmülk, uyguladıkları dînî politikalarla tamamen zıt bir görüntü çizmişler ve bu da halkın her alanda önemli derecede etkilenmesine neden olmuştur.

Selçuklu sultanlarının devlet kademelerinde yaptıkları atamalarda etnik ve dînî özellikleri göz önünde bulundurdıklarına dair örnekler de mevcuttur. Nitekim bu durumla ilgili olarak yine *Siyâsetnâme*'nin³³³ vermiş olduğu başka bir bilgi şu şekildedir: “*Sultan Mahmûd ve oğlu Mes'ûd, Sultan Tuğrul ve Sultan Alp Arslan zamanlarında hiçbir Zerdüştinin, Hristiyanın, Râfızînin sahraya gelmeye veya bir Türk'ün huzuruna çıkmaya cûret ve cesaretleri yoktu. Bütün Türklerin kethudâlığı, memur ve zanaakârları temiz Hanefî ve Şâfi'î mezhebine mensup Horasanlı insanlardan olurdu. Ne kâtipler, ne de gulâmlar Irak'ın kötü mezheplilerinin kendilerine gelmelerine yol verirdi.*”. Vermiş olduğumuz bilgiden de anlaşılabacağı üzere Selçuklu sultanları devlet kademesinde barındırdığı görevlilerin belli bir özellikte olmasını istemektedirler. Bu konuda Sultan Alp Arslan, emîrlerinden birisi olan Erdem'in Hurdabe adında bir Bâtınî'yi kendisine debir (kâtip) olarak atadığını duyduğunda çok şiddetli tepki vermiş, Erdem ve Hurdabe'yi huzuruna çağırarak azarlamıştır³³⁴.

Sultan Alp Arslan, kendisinden önceki dönemde Amîdülmülk tarafından Horasan'da yürütülen Şâfi'î-Eş'arî karşıtı politikalara Nizâmülmülk vasıtasıyla son vermiştir. Hatta bu politikaya

332 Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935-936) tarafından kurulan, Ehl-i sünnet çizgisinde, nakille akli birleştiren, mutedil, tasavvufa olumlu bakan, muhaliflerince Müşebbihe, Mücbire ve Mürcie gibi isimlerle anılmış olan kelâm ekolü, bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Eş'ariyye”, *DİA*, XI, 447 vd.

333 Bkz. s. 115.

334 *Siyâsetnâme*, s. 115 vd.

son vermekle kalmamış, Eş‘arîler’in Nîşâbûr’da ikinci bir cami yapmalarına da müsaade etmiştir. Eş‘arîler’e verilen bu destek daha sonra Sultan Melikşah tarafından da devam ettirilmiş, Nizâmülmülk de çevresindeki Eş‘arîler’e olan desteğini açık bir şekilde belli etmiştir. Sultan Melikşah’ın her zaman desteklediği diğer bir grup ise Hanefiler olmuştur. Sultan Melikşah’ın bir süre Bâtınî inancına meylettği, daha sonra inancını tekrar düzelttiği kaydedilmekteyse de³³⁵, uygulamada halk bundan etkilanmemiştir.

Selçuklular’ın Horasan’a gelmelerinden sonra Nîşâbûr’u Tuğrul Bey adına teslim alan kardeşi İbrahim Yınal, aynı zamanda Nîşâbûr’un ilk şahnesidir. İbn Münevver³³⁶, onu gayet zalim birisi olarak kaydeder. Öyle ki, Nîşâbûr halkı her sohbet esnasında Şeyh Ebû Sa’îd el-Meyhenî’den onun aleyhinde beddua etmesini istemişlerdir. Nitekim Beyhakî³³⁷, Sultan Mes‘ûd’un Nîşâbûr’u geri almasından sonra halkı fakir, şehri de harap tasvir etmektedir. Bununla birlikte bu konuda farklı bir bilgi de bulunmaktadır. Nâsır-ı Husrev³³⁸ ise bu meseleyle ilgili olarak: “*Tuğrul Bey, Nîşâbûr’u alınca oraya Nîşâbûrlu, iyi huylu, güzel yazılı, halîm güzel yüzlü bir genci tayin etmişti. Ona Hâce Amîd derlerdi.*

335 İbnü’l-Cevzî, XVI, 312; Lambton, **Continuity**, s. 238; Sevim, İlginç Yönleriyle Melikşah, s. 536.

336 **Esrâru’t-tevhîd**, s. 131. İbrahim Yınal’ın Nîşâbûr hâkimiyetinin kısa sürdüğü anlaşılmaktadır. Nitekim o, Dihistân hâkimiyken ülkenin batısında kargaşa çıkaran Türkmenler’in üzerine gönderilmiştir. Burada başarılı faaliyetlerde bulunan İbrahim Yınal, aynı zamanda Rey şehrini de ele geçirmiştir. Sultan Tuğrul Bey, 434/1043 tarihinde başkenti Nîşâbûr’dan Rey’e taşımış, İbrahim Yınal da yine kendisinin fethettiği Hemedan ve Cibâl’e yönelmiştir. Bu durumda İbrahim Yınal’ın Nîşâbûr şahneliğinin şehrin fethi sırasında çok kısa bir dönem için geçerli olduğunu söylemek doğru olur, bkz. Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 32, 58 vd.; Kafesoğlu, Selçuk’un Oğulları, s. 125.

337 **Tarih-i Beyhakî**, s. 808-809.

338 Nâsır-ı Hüsrev, **Sefernâme**, Tahran 1351 hş., s. 46/çev. Abdülvehhab Tarzî, MEB Yayınları, İstanbul 1994, s. 144; Ayrıca bk. Ahmed b. Mahmûd, I, 58. Ahmed b. Mahmûd (aynı yer) onun hakkında: “...Nîşâbûr halkının üzerine âmil tayin etti. O yerin vergilerinin, öşrünün ve haracının üzerine ve o bölgenin bütün işleri üzerine hâkim eyledi. O tarihte Nîşâbûr’da büyük bir ktlık oldu, insanlar ölmekten korktular. O yoklukta yiyecek yönünden çok faydası olup, ktlığı duyurmadı ve halk onun arkasında ktlık azabını görmedi.” şeklinde bilgi vermektedir. Ancak Nâsır-ı Hüsrev’in şehri ziyaret tarihine bakıldığında bu atamanın Dandanakan Savaşı’ndan sonra gerçekleşmiş olması ihtimali de göz ardı edilmemelidir.

Fazilet erbabını sever, güzel söz söyler, kerem sahibi bir adamdır. Padişah, üç yıl halktan bir şey istememesini emretmişti. O da hiçbir vergi almamış, o emre uyumuştur. Etrafa dağılmış olanlar da vatanlarına yüz tutup gelmişlerdir.” şeklinde bilgi vermektedir. Bu bilgiye göre Selçuklular’ın yeni ele geçirdikleri bu yerde halk ile sosyal barışı sağlamayı amaçladıkları görülmektedir. Tuğrul Bey adına okunan ilk hutbede halkın göstermiş olduğu tepki göz önüne alındığında Selçuklular’ın bu tarz bir sosyal politika takip etmelerinin zorunlu olduğu görülecektir. Şehre hanedandan birinin değil de Nîşâbürlü, üstelik taşıdığı vasıflarla halkın kolayca benimseyeceği birinin atanması, hiç kuşkusuz halkın yeni yönetime daha çabuk ısınmasını sağlamaya yönelik bir düşüncedir. Üstelik bu politika ekonomik unsurlarla da desteklenmiş ve bu sayede sosyal düzen çok daha çabuk bir şekilde tesis edilmiştir. Nâsır-ı Husrev gibi Selçuklu hanedanına düşmanlığını her fırsatta beyan eden bir kişinin bu konuda naklettiği olumlu düşünce, Nîşâbü’r’da sağlanan sosyal barışın boyutunu göstermesi açısından ayrıca önem taşımaktadır.

Selçuklu sultanlarının halka karşı sergiledikleri hoşgörüyü de göz ardı etmemek gerekir. Nitekim Sultan Melikşah ile ilgili olarak nakledilen bir hikâye hayli ilginçtir. Nîşâbü’r yakınlarında tek başına avlandığı sırada karnı acıkan Sultan Melikşah, tarlasında çalışmakta olan bir köylüden ekmek istemiş, ancak köylü ona ekmek vermemişti. Bütün ısrarlarına rağmen karnını doyuramayan sultan, bir de köylü tarafından terslenmişti. Ancak köylü daha sonra kendisini denediğini söyleyerek ona ikramlarda bulunmuş, Melikşah’ın maiyyetinin gelmesiyle de onun sultan olduğunu anlamıştı. Yaşananlardan sonra Sultan Melikşah köylüyü cezalandırmayı düşünmediği gibi, onunla yaptığı konuşmalardan etkilenerek kendisini hizmetine almak istemiş, ancak köylü bunu da kabul etmemişti. Bunun üzerine sultan, o köy ve çevresini o köylüye bağışlamıştı³³⁹.

339 Muhammed ‘Avfi, *Cevâmi‘ü’l-hikâyât ve levâmi‘ü’r-rivâyât*, nşr. Ca’fer Şi’âr, Tahran 1375 hş, s. 211-212.

Selçuklu sultanlarının ilme ve ilim adamlarına verdiği değer, aynı zamanda halka verilmiş değerdir. Çünkü büyük âlimler genellikle dînî bir topluluğun reisi konumundadır. Halkın dînî liderlerine olan bağlılığı en üst seviyede olduğu için halkın sosyal barışı için bu liderlere saygı duymak zorunluluğu mevcuttur. Bu durumu gösteren örnek bir olay şu şekilde gelişmiştir. Sultan Melikşah'ın Ramazan'ın bittiğine dair yayımlamış olduğu fetva İmamü'l-Haremeyn'in muhalefetiyle karşılaşmış, bunun üzerine sultan meseleyi çözümlemek üzere onu sarayına davet etmişti. Yapılan görüşme sonrasında İmamü'l-Haremeyn'in fetvasına uyulmasına karar verilmişti³⁴⁰. Sultan Melikşah'ın dönemin siyasî lideri olarak bu görüşmeden kendi fetvası lehine karar aldırması ihtimali bir hayli yüksektir. Ancak o, kendi kararında direktmesi durumunda toplumda ikilik meydana geleceğini göz önünde bulundurarak geri adım atmakta bir mahzur görmemiştir.

Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi ilk zamanlardan itibaren kurulmaya çalışılan bu sosyal düzenin belli zamanlarda kesintiye uğradığı görülmektedir. Savaşlar ve özellikle Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra patlak veren taht mücadeleleri, Horasan halkının büyük zorluklarla karşı karşıya kalmasına sebep olmuştur. İmâm Gazzâlî³⁴¹, Horasan'ın içinde bulunduğu zor şartları Vezir Mücîrüddîn'e yazmış olduğu üçüncü mektubunda dillendirmektedir. O, vezire yazmış olduğu: “...Hiçbir azık, ıstırap içindeki insanları bu sefalet ve zulümden kurtarmak için yapacağınız gayretlerden daha güzel olmayacaktır. Şimdiye kadar sizin salâhiyetiniz dâhilinde olan tefessüh (bozulma), kayırma, adaletsizlik, rüşvet, zulüm ve diğer hastalıklar tamamen temizleninceye kadar hiçbir şeyden yılmayın. Halkımız ülkemizin iftihar ve servetinin kaynağıdır. Halkın şu andaki maddî durumunu tahmin edemezsiniz. Memleketin bu bölgesinde doğmakta olan anarşi hakkında hiçbir fikriniz olmaya-bilir. Fırsatçı memurlar, kendi menfaatleri için halkı sömürüyor;

340 Turan, **Selçuklular**, s. 328.

341 İmâm Gazzâlî'nin Mektupları, s. 86; Krş. Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış**, s. 220.

vergilerin ve diğer gelirlerin tamamını hazineye aktarmıyorlar. Bitkin, sefalet ve açlık içinde inleyen tebaanızı düşünün. Korkudan tir tir titriyorlar. Siz vurdumduymaz bir şekilde lüks bir hayat yaşarken, onlar bir iskelet gibi dolaşıyorlar. Horasan ve Irak batarsa böyle idareciler yüzünden batar.” şeklindeki mektup bu duruma çok etkili bir örnek teşkil edecektir.

İmâm Gazzâlî, diğer bir eserinde de benzer şeyler nakletmektedir. O, sultana öğütler verdikten sonra: “*Anlattığımız bu hikâyelerden maksat şudur: ‘Zaman her geçen günden daha kötüdür. İnsanlar gaflet ve çirkin fiiller içerisinde, hükümdarlar da dünya ve mal sevgisiyle dolmuşlardır. Devleti idare edenlerin, kötü fiillerde bulunan insanlara karşı gaflet ve ihmalkârlık içerisinde bulunması felaket getirir.’* diyerek toplumun içinde bulunduğu şartlar hakkında da görüş beyan etmemiştir.”³⁴²

b. Vezirlerin Sosyal Politikaları

(1) Amîdülmülk el-Kündürî’nin Politikaları

Büyük Selçuklular’ın sosyal politikalarından en dikkat çekeni, Tuğrul Bey’in veziri Amîdülmülk el-Kündürî’nin³⁴³ Şâfiî mezhebine mensup ilim adamları ve halka karşı uyguladığı baskı politikasıdır. Kendisi Mu‘tezilî³⁴⁴ olan Amîdülmülk, Şâfiî’iler’e karşı çok sert bir politika takip etmiştir. Amîdülmülk tarafından yürürlüğe konulan bu uygulamalarla özellikle Horasan’da faaliyet gösteren pek çok ilim adamının çalışmalarına engel olunmuş ve bu ilim adamları çok sıkı bir takibata maruz bırakılmıştır.

342 İmâm Gazzâlî, **Nasîhatü’l-mülûk**, haz. Celaleddîn Humayî, Tahran 1988/çev. Hüseyin Okur, **Yöneticilere Altın Öğütler**, İstanbul 2005, s. 171.

343 Hakkında bkz. Nâsirüddîn Münşî-i Kirmânî, **Nesâimü’l-esâr**, nşr. Celâleddîn Urmevî, Tahran 1959, s. 48-49; ‘Akîlî, **Âsâr**, s. 204-205; Hindüşâh b. Sencer b. Abdullah en-Nahcivânî, **Tecâribü’s-selef**, nşr. Abbâs İkbâl, Tahran 1344 hş., s. 261 vd.; Handmîr, **Düstûr**, s. 148-149; İkbâl, **Vezâret**, s. 42-43; Harold Bowen, “Notes on Some Early Seljuqid Viziers”, **BSOAS**, sayı: 20, London 1957, s. 110.

344 Ocak (**Dini Siyaset**, s. 86-87), eserinde Amîdülmülk’ün bağlı bulunduğu mezhebi tartışmış, onun amelde Hanefî, itikatta Mu‘tezile olduğu sonucuna varmıştır. Mu‘tezile hakkında ayrıca bkz. İlyas Çelebi, “Mu‘tezile”, **DİA**, XXXI, 391 vd.

Şâfi'îler'e karşı son derece düşmanca bir tavır sergileyen Amîdûlmülk, İmâm Şâfi'î hakkında da olumsuz sözler söylemekten de geri durmamıştır. O, ilk olarak Horasan'da yaygın bir şekilde bulunan Râfızîler'e³⁴⁵ karşı Horasan minberlerinde lanet okunması konusunda Sultan Tuğrul Bey'den izin almıştı. Neticede istediği izni alan Amîdûlmülk, Râfızîler'le birlikte Şâfi'î-Eş'arîler'in de telin edilmesini emretmiştir³⁴⁶. Saf bir inançla dinine bağlı bulunan Sultan Tuğrul Bey'in bu izni verirken vezirinin etkisinde kalmış olması yüksek bir ihtimaldir.

Eş'arîler'in Horasan minberlerinde tel'in edilmesi, Selçuklu sosyal yaşantısında önemli bir dönüm noktasını teşkil etmiştir. Amîdûlmülk, Nîşâbûr'da bulunan bazı önemli Mu'tezilî âlimleriyle ortak hareket ederek Eş'arîler'in takibata uğratılması konusunda yoğun bir faaliyet içine girmiştir. Amîdûlmülk'ü bu davranışa sevk eden asıl mesele ise aslında siyasîdir. Nîşâbûr'un ileri gelenlerinden birisi olan Ebû Sehl b. el-Muvaffak'ın babası Nîşâbûr Şâfi'îleri'nin lideri durumundaydı. Onun ölümünden sonra Tuğrul Bey, Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin tavsiyesiyle genç yaşta bulunan Ebû Sehl'e bir hil'at vererek, babasının yerine tayin etti. Tam bir Eş'arî gibi hareket eden Ebû Sehl, Nîşâbûr'un en önemli ilim adamlarına karşı çok yakın davranmış ve onları her zaman iyi bir şekilde ağırlamıştı. Bu durum bir süre sonra Amîdûlmülk'ü rahatsız etmeye başlamış ve Nîşâbûr'un önemli Şâfi'î lideri Ebû Sehl b. Muvaffak ile siyasî bir çekişme içine girmişti. Ancak bu çekişme muhtemelen tek taraflıdır. Çünkü İbnü'l-Esir'in³⁴⁷ de bildirdiğine göre Amîdûlmülk'ün Tuğrul

345 Şi'îler için kullanılan isimlerden biridir, bkz. J. H. Kramers, "Râfızîler", *İA*, IX, 38.

346 İbnü'l-Esir, X, 46; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, III, 390; Mehmed Şerefeddîn, "Selçuklular Devrinde Mezâhib", *TM*, sayı: 1, İstanbul 1925, s. 101-102; Bulliet, *Nishapur in Eleventh Century*, s. 81; Ann K. S. Lambton, *State and Government in Medieval Islam*, Oxford 1981, s. 104; Sultânzâde, *Tarih-i Medâris*, s. 109; Özaydın, *Kündürî*, *DİA*, 554; Koca, aynı makale, s. 29; Ocak, *Dini Siyaset*, s. 87; Kafesoğlu, *Selçuklular*, *İA*, 403; G. Makdisi, "al-Kundurî", *EP*, V, 388; Margaret Malamud, "The Politics of Heresy in Medieval Khurasan: The Karramiyya in Nishapur", *International Society for Iranian Studies*, Vol 27, London 1994, s. 47.

347 *el-Kâmil*, X, 45.

Bey'in hizmetine girmesine vesile olan kişi Ebû Sehl'in babası Muvaffak'tır. Amîdülmülk'ü endişelendiren şey ise Ebû Sehl'in güçlü bir vezir adayı olmasıdır. Kısaca Amîdülmülk'ün bu politikalarının en önemli sebebi Ebû Sehl b. Muvaffak'ı bir şekilde bertaraf edebilmektir. Yaşanan bu kargaşa üzerine Nîşâbûr Şâfi'îleri'nin reisi durumundaki Ebû Sehl b. Muvaffak, Tuğrul Bey ile görüşmek üzere başkent Rey'e gitmiş, ancak onunla görüşmeyi başaramamıştır. Çünkü Tuğrul Bey ile görüşebilmesi ancak Amîdülmülk vasıtasıyla mümkün olabilen bir durumdur. Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî de Tuğrul Bey'e kendilerine yapılan eziyetleri göstermek amacıyla Eş'arî mezhebini savunan bir risale göndermişti. Amîdülmülk'ün Şâfi'îler aleyhindeki faaliyetleri bununla da sona ermemiş, o, Tuğrul Bey'in Horasan'ın dört önemli âlimi olan Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî, Reis el-Furâtî, Ebu'l-Me'âlî el-Cüveynî ve Ebû Sehl b. Muvaffak'ın tutuklanması için emir yayımlamasını sağlamıştır. Bu emir daha ziyade Ebû Sehl b. Muvaffak'a karşı uygulamaya konulmuş ise de kendisi o sırada Nîşâbûr'da bulunmamaktaydı. Ancak şehirdeki ayaktakımından bazı kişiler harekete geçerek Reis el-Furâtî, Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî'yi hakaretler savurarak tutuklamış ve şehrin eski kalesine hapsedmişti³⁴⁸. Ebu'l-Me'âlî el-Cüveynî ise işin bu noktaya varacağını önceden fark etmiş ve gizlice şehirden ayrılarak Kirman üzerinden Hicâz'a kaçmıştı. Neticede burada kaldığı 4 yıl sebebiyle daha sonraları İmâmü'l-Haremeyn olarak anılacaktır³⁴⁹.

348 Horasan'daki mezhep grupları arasında çok büyük mücadeleler mevcuttu. Bu âlimleri tutuklayarak hapseden halk muhtemelen Şâfi'î mezhebi haricindeki dinî gruplardır. Bu hareket onlar için hem dinî, hem de siyasî bir başarı olarak addedilebilirdi.

349 İbn Asâkir, s. 108; İbnü'l-Esîr, X, 46; **Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ**, III, 390-392; **el-Bidâye**, XII, 163-164; Şerefeddîn, aynı makale, s. 102; Madelung, aynı makale, s. 13 vd.; Bulliet, Nishapur in Eleventh Century, s. 81-83; Lambton, **Continuity**, s. 238, 299; Özaydın, Kündürî, **DİA**, 554-555; Koca, aynı makale, s. 46; Ocak, **Dini Siyaset**, s. 87-90. İbn Kesîr (**el-Bidâye**, XII, 163-264), Tuğrul Bey'in aralarında Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin de bulunduğu Eş'arî reislerini yanına çağırarak işin bu noktaya gelmesinin sebebini sorduğunu nakletmektedir.

Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî ile Reis el-Furâtî bir aya yakın kaleden hapis kaldı. Nüfûzuna güvenen Ebû Sehl b. el-Muvaffak, çevresinde toplanan adamlarıyla birlikte Bâharz taraflarından Nîşâbûr önlerine gelerek tutukluların serbest bırakılmasını istedi. Sultanın emri gereği kendisinin de tutuklanıp hapsedileceği uyarılarını dikkate almayarak talebinde ısrar etti. Nîşâbûr valisi de Ebû Sehl b. Muvaffak ile savaşmak üzere hazırlıklarını tamamlamıştı. Gece olunca şehrin hemen dışında kendisine ait olan bir köyü zapt etmeyi başaran Ebû Sehl, ani bir baskınla şehirdeki kendi mahallesini de ele geçirmeye muvaffak oldu. Sabah olunca bazı kişilerin arabuluculuk yapmaya çalışması netice vermeyince şehrin valisi Ebû Sehl üzerine yürümeye karar verdi. Sokaklarda cereyan eden muharebede Ebû Sehl'in adamları müthiş bir direnç göstermiş ve yaptıkları saldırıyla valinin kuvvetlerini zor durumda bırakmışlardı. Bunun üzerine harekete geçen halk, daha fazla kan dökülmemesi amacıyla tutukluları kaleden çıkartmış ve Ebû Sehl'e teslim etmişti. Ebû Sehl ve taraftarları daha sonra Rey'e gelerek Tuğrul Bey'e olanları anlatmış, gerçekleştirmiş olduğu bu muhalif harekât sebebiyle cezalandırılmasına karar verilerek bir kaleye hapsedilen Ebû Sehl'in, aynı zamanda mal varlığına da el konulmuştu. Daha sonra hapisten kurtulan Ebû Sehl, diğer âlimler gibi Hicâz'a göç etmiştir³⁵⁰.

Amîdülmülk'ün bu politikaları zamanla sadece Horasan'da değil, bütün Selçuklu coğrafyasında da kendisini göstermeye başlamıştı. Bu hareketin Horasan'ın ilim hayatına büyük sekte vurduğu ortadadır. Nitekim bu takibattan kaçan pek çok âlim, Horasan'ın en önemli ilim şehri konumunda bulunan Nîşâbûr ile Merv'den ayrılarak Irak ve Hicâz'a gitmeyi tercih etmiştir. Bunlar arasında Horasan'ın önemli âlimlerinden olan Ebû Bekr el-Beyhakî, Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî ile İmâm Ebu'l-Me'âlî

350 *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, III, 392 vd.; Şerefeddîn, aynı makale, s. 103; Ocak, *Dini Siyaset*, s. 90-91.

el-Cüveynî de bulunmaktadır. Bölgeden ayrılanlar sadece bu üç âlimle kalmamış, Şâfi'î ve Hanefî mezhebine mensup dört yüze yakın kişi Horasan'ı terk etmiştir. Tuğrul Bey'in saltanatı sırasında yaklaşık sekiz yıl süren bu dönemde özellikle Ebu'l-Hasan el-Eş'arî³⁵¹, en fazla eleştirilen âlim olarak dikkat çekmektedir. Neticede bu durum, her ne kadar bazı âlimlerin muhalefetiyle karşılaşmış ve hatta bazı âlimlerin sultan ile vezir nezdinde girişimlerde bulunmasına sebep olmuş ise de Tuğrul Bey'in ölümüne kadar devam etmiştir.

Amîdülmülk'ün bu politikasının şehirlerdeki güçlü aileler ve sıradan halk üzerinde de etkisi kendisini hissettirmiştir³⁵². Örneğin Nîşâbûr'daki Sultaniye Medresesi'ni elinde bulundurmalarına rağmen Hanefîler'in şehirdeki nüfûzu her geçen gün azalmıştır³⁵³. Üstelik burası bizzat Tuğrul Bey'in emriyle inşa edilmiş bir medresedir. Halk, her ne kadar farklı dînî inançlara da sahip de olsa, küçük şehirlerde yaşayan bu grupların yaşantılarını diğer bir gruptan tamamen soyutlaması mümkün görünmemektedir. Okullar ve mescitler ayrı ayrı işlerlik kazanmış olsa bile, durumun bir de ticarî boyutu mevcuttur. Özellikle küçük şehirlerde birbirbirlerine muhtaç olarak yaşayan insanlar, bizzat devletin veziri tarafından uygulanan bir politikadan etkilenmiş, ister istemez daha farklı düşünmek ve davranmak zorunda kalmışlardır. Küçük şehirlerde yaşayan halk daha önceleri herhangi bir ihtiyacını kendi şehirden temin edebilmekteyken, bu politikanın doğurduğu sonuçlar sebebiyle alışveriş yapmak üzere büyük şehirlere gitmek zorunda kalmıştı. Halk, büyük şehirlerde aradığı ürünü daha pahalı bir şekilde temin edebilmiştir. Bu durumun farklı bir sosyal olaya, yani göçe de neden olabileceği de açıktır. Bir kısım halk, ekonomik veya dînî sebeplerle yaşadığı şehirden farklı bir bölgeye gitme ihtiyacı

351 260-324/873-874/935-936 tarihleri arasında yaşamış Eş'arîyye mezhebinin kurucusu, bkz. İrfân Abdülhamid, "Eş'arî, Ebû'l-Hasan", *DİA*, XI, 444 vd.

352 Bulliet, *Patricians*, s. 71-72.

353 Zerrinkûb, *Medreseden Kaçış*, s. 40.

hissetmiştir. O dönem şartlarında din adamlarının halk üzerindeki etkisi çok büyüktür. Devlet tarafından zorunlu olarak göç ettirilen veya kendi istekleriyle göç eden bazı din adamlarının, kendilerine bağlı olan kalabalık gruplar hâlinde yer değiştirmeleri ihtimali bir hayli yüksektir. Bu durumda ele aldığımız dönemde Horasan coğrafyasından diğer bölgelere belli bir oranda göç hareketinin gerçekleşmiş olduğunu söylemek yerinde bir tespit olacaktır.

(2) Nizâmülmülk'ün Politikaları

Alp Arslan'ın sultan olmasıyla birlikte devletin vezaret makamında da bir değişiklik meydana gelmişti. Yeni vezir, mutaassıp derecede Şâfi'î mezhebine bağlı olan Nizâmülmülk olmuştu. Bu gelişmeyle Amîdülülk görevinden alınmakla kalmamış, tutuklanarak hapsedilmişti. Nizâmülmülk göreve gelmez selefi Amîdülülk'ün dînî politikalarına son vererek daha önce Horasan'ı terk etmiş bulunan âlimlerin geri dönmelerini sağlamıştı. Çok geçmeden de sabık vezir hapis tutulduğu Mervu'r-rûz'da öldürülmüştü³⁵⁴.

Bu tarihten sonra Selçuklular'ın Eş'arîler'e karşı olan tavırları tamamen değişti. Çok iyi bir eğitim almış olan Nizâmülmülk'ün eskiden beri ulemâ ile çok yakın bir münasebeti bulunmakta idi. Üstelik kendisi de Şâfi'î-Eş'arî düşüncesine sahip birisiydi. O, kendisinden önce uygulanan politikaları ortadan kaldırmak amacıyla Nîşâbü'r'u bir üs olarak belirlemekle işe başladı. İlk olarak önemli görevlere gerekli atamaların yapılmasını sağladı. Önceki dönemde Hanefîler'e verilmiş bulunan görevlere Şâfi'îler atandı. Bunun neticesinde Şâfi'îler eski güçlerini tekrar geri kazanmaya başladı. Hatta bu dönemde Sultan Alp Arslan onlara ikinci bir cami inşa etmeleri

354 Râvendî, I, 115-116; Hüseyinî, s. 17-18; İbnü'l-Cevzî, XVI, 86-87; İbnü'l-Esîr, X, 45; Zâhîreddîn Nîşâbü'rî, s. 23; Bundârî, s. 28; **Vefeyâtü'l-a'yân**, III, 294; Ahmed b. Mahmûd, I, 53-54; Şerefeddîn, aynı makale, s. 106; Köymen, **Alp Arslan**, s. 11; Gerâylî, **Nîşâbü'r**, s. 112; Özeydî, Kündürî, **DİA**, 555.

iznini bile vermişti. Nizâmülmülk politikalarına devam ederek Horasan'ı terk etmiş bulunan âlimlerle iletişime geçerek onları tekrar Horasan'a dönmeye ikna etti. Bir süre geçip, yeni politika oturmaya başladıktan sonra memleketlerine dönen âlimlere karşı hürmetkâr bir tavır sergileyen Nizâmülmülk, Hicâz'dan dönen İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî adına Nîşâbûr şehrinde bir Nizâmiye Medresesi kurulmasını bile sağlamıştı. Bu sayede Horasan'da Sünnî düşüncenin tekrar güçlenmesi hususunda önemli bir adım atılmış oldu. Nizâmülmülk sadece İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'ye değil, diğer pek çok âlime de yakın ilgi göstermiş ve onlara rahat çalışma imkânları sunmuştu³⁵⁵.

Bu dönemde Hanefî ve Şâfi'î gruplar arasında zaman zaman tartışmalar yaşanıyor ise de, kendilerine muhalif olan diğer mezheplere karşı tam bir birlik içerisinde hareket edebiliyorlardı. Onlara karşı muhalif gruplardan biri de Hanbelîler idi. Bu düşünce ayrılığı özellikle Herat şehrinde üst noktalara çıkmış bulunuyordu. Hâce Abdullah el-Ensârî'nin, Şâfi'îler ve özellikle İmâmü'l-Haremeyn ile olan fikri mücadelesi bir süre sonra şehirde fitnenin çıkmasına sebep olmuş, Nizâmülmülk olaya müdahale etmek durumunda kalmıştı. Vezirin olaya müdahalesi Abdullah el-Ensârî'nin Herat'tan sürgün edilmesi suretiyle gerçekleşmişti. Bir taraftan onu sürgüne gönderen vezir, diğer taraftan karargâhına davet ederek ikramlarda bulunmuş ve ayrıca vaaz vermesi konusunda ricacı olmuştu³⁵⁶.

Bu tarz düzenlemelere giden Nizâmülmülk'ün devlet kademesinde istihdam edilecek kişiler hakkında da seçici davrandığı anlaşılmaktadır. Nitekim o, Selçuklu coğrafyasının belli etnik ve dînî bölgelere ayrılarak istihdam edilecek kişilerin bu esasa göre seçilmesinin uygun olacağını belirtmiştir. Her ne kadar bunları eseri *Siyâsetnâme*'de sultana öğüt amacıyla belirtmişse

355 Şerefeddîn, aynı makale, s. 106-107, 109; Bulliet, Nishapur in Eleventh Century, s. 85; Koca, aynı makale, s. 30.

356 Şerefeddîn, aynı makale, s. 109; Zerrinkûb, *Medreseden Kaçış*, s. 68.

de, uygulamalarında bu esasları dikkate almış olduğunu söylemek hiç de zor olmayacaktır.

Ona göre fitne kaynağı olan kötü mezhep sahipleri, genellikle Iraklılar, saray ve dîvânda bir tek Horasanlı'nın bırakılmamasına yönelik faaliyet içindedirler³⁵⁷. Nizâmülmülk³⁵⁸, şu şekilde devam etmektedir: *“O zamanda bir kimse kethudâlık, ferrâşlık ve rıkâb-dârılık için bir Türk'ün katına geldiği zaman ‘Sen hangi vilayettensin; hangi mezheptensin; hangi millettensin? diye sorarlardı. Eğer, Hanefî, Şâfi‘î, Horasanlı, mezhebe teallük etmeyen Mâverâünnehirli ise onu kabul ederlerdi. Eğer o, Şi‘î'yim, Kum, Kâşân, Sâve ve Rey'denim derse kabul etmezlerdi. ‘Biz yılan öldürürüz, beslemeyiz’ derlerdi.”* Görüldüğü üzere istihdam edilecek olan kişinin öncelikle Türk olması, Türk değilse de Hanefî veya Şâfi‘î mezhebine bağlılığı esas kabul edilmektedir. Düşüncesini bu kadar keskin hatlarla beyan eden bir vezirin uyguladığı politikaların toplumun sosyal yapısına etkisi ister istemez kendisini hissettirecektir.

Nizâmülmülk'ün toplumun dînî yapısına olan etkisini göstermek amacıyla şu örneği de vermemiz yerinde olacaktır. Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Alp Arslan tahtı ele geçirmiş, ancak Kutalmış da tahtı ele geçirmek amacıyla asker toplayarak Rey'e yönelmişti. Rey'in köylerini yağmalayarak çorak olan el-Milh bölgesine su bağlamış ve araziye girilmesine mani olmuştu. Durumun kötüleştiğini fark eden Nizâmülmülk ise Sultan Alp Arslan'a: *“Horasan'da senin için bir ordu hazırladım ki, bunlar sana yardım eder, seni hiçbir zaman yalnız ve yardımsız bırakmazlar, senin uğrunda hedeften şaşmayan ok atarlar. Bu ordunun erleri âlimler ve zahitlerdir. Bunları kendilerine iyilik ve ih-sanda bulunarak sana en büyük yardımcıları yaptım.”* demişti³⁵⁹. Bu manevî ordunun devlete büyük bir maddî külfet yüklemesine rağmen, devletin sosyal yaşamdaki etkisini arttırmaya yardımcı

357 Siyâsetnâme, s. 115.

358 Siyâsetnâme, s. 115.

359 el-Bidâye, XII, 203; Kazvînî, Âsârü'l-bilâd, II, 186.

olduğu da muhakkaktır. Sünnî olan âlim ve zahitlerin halk üzerindeki çalışmaları ve etkileri düşünüldüğünde, Nizâmülmülk'ün sosyal hayata olan katkısı daha kolay anlaşılacaktır.

Sağlam bir sosyal hayatın en önemli unsurlarından birinin de toplumda adaletin tesis edilmesi olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu konuda İmâm Gazzâlî³⁶⁰, Selçuklu Veziri Mücirüddîn'e yazdığı bir mektubunda “*Sosyal adaleti sağlamada tez canlı olunuz.*” demektedir. Bunun en önemli şartı adaleti uygulayacak kişilerin, yani kadıların atanmasıdır. Selçuklular adalete büyük önem vermiş ve bilindiği gibi bizzat sultanlarca mezalim dîvânları kurulmuştur³⁶¹.

5. Şehirlerdeki Sosyal Hayatı Etkileyen Faktörler

Bir bölgede merkezî otoritenin güçlü veya zayıf oluşu oradaki sosyal yaşantıyı doğrudan etkileyen önemli unsurların başında gelmektedir. Merkezî otoriteyi zayıflatan en önemli unsur ise savaşlar ve taht mücadeleleridir. Büyük Selçuklular'ın Horasan'a gelmeleri sonrasında Gazneliler ile başlayan mücadele sırasında olumsuz yönde etkilenen bölge en fazla Horasan olmuştur. Çünkü Horasan sadece Büyük Selçuklular'ın kurulması sırasında değil, öncesinde ve sonrasında her hükümdarın hâkim olmayı arzuladığı bir bölgedir. Nitekim Selçuklular ile Gazneliler arasında geçen ilk mücadelelere Horasan mekân olmuştur. Bu dönemde Horasan'ın büyük bir karmaşa içine girdiği muhakkaktır. Bununla birlikte İbnü'l-Esîr'in³⁶² vermiş olduğu bilgide 427/1035-1036 tarihinde Horasan hacılarının hacca gitmek üzere yola çıktıkları kaydedilmektedir. Şaban 426/Haziran 1035 tarihinde yapılan Nesâ savaşından sonra Selçuklular ve Gazneliler arasında bir anlaşma yapılmıştır³⁶³. Yapılan bu

360 İmâm Gazzâlî'nin Mektupları, s. 78.

361 Lambton, The Internal Structure, s. 227; Ahmed Moavez, “Dâdresi der ‘Ahd-i Selcûkiyân ve Hârizmşâhân”, *Berresihâ-yı Tarihi*, sayı: 63, Tahran 1976, s. 7.

362 el-Kâmil, IX, 343.

363 Beyhâkî, s. 609-612; Râvendî, I, 92-94; Hüseyinî, s. 3-4; Bundârî, s. 4; Zahîreddîn Nîşâbüîrî, s. 14-15; Ahmed b. Mahmûd, I, 12 vd.

anlaşmaya rağmen Selçuklular'ın, 4 ay sonra Horasan'ın değişik bölgelerine akınlar yapmaya ve karışıklıklar çıkarmaya başladıkları görülmektedir. Buna rağmen hacıların Horasan'dan karayolunu takip etmek suretiyle ayrılmış olması hayli ilginç bir durumdur. Nitekim bu tarihten yaklaşık on yıl kadar önce Çin'e hâkim bulunan Sung hanedanına elçi olarak gönderilen Araplar'ın, karayollarındaki kargaşaya binaen denizyolunu tercih ettikleri kaydedilmektedir³⁶⁴.

Selçuklular'ın devlet düzenini tamamen tesis etmesi sonrasında oluşturulan sosyal barışın kesintiye uğradığı ilk dönem Tekiş'in isyanları sırasında olmuştur. Sultan Melikşah'ın kardeşi olan Tekiş, 466/1074 tarihinden itibaren Belh ve Toharistân'a hâkimdir. Tekiş'in 473/1081 tarihinde girişmiş olduğu isyan başarısızlıkla sonuçlanmış, Sultan Melikşah'ın Irak taraflarında olmasını fırsat bilen Tekiş, 477/1084-1085 yılında ikinci kez isyan etmiştir. Onun ele geçirdiği Mervu'r-rûz ve Mervu's-şâhcân'da halkın mallarını yağmaladığı, ayrıca toplumun en hassas duygularını rencide ederek Ramazan ayında olunmasına rağmen Ulu Cami'de adamlarıyla birlikte içki içtiği, hatta kadınlara bile tecavüz ettirdiği kaydedilmektedir³⁶⁵.

Hiç şüphesiz Sultan Melikşah'ın ölümü sonrasında başlayan taht mücadeleleri, Horasan'ın Büyük Selçuklular döneminde yaşadığı en büyük kargaşa dönemini teşkil eder. Ülkenin bu kesimindeki kargaşanın en önemli unsuru Alp Arslan'ın oğlu Arslan Argun olmuştur. O, Horasan'ın hemen hemen tamamına hâkim olduktan sonra Sultan Berkyaruk'a mektup yazarak Nişâbü'r hariç Horasan bölgesinin kendisine teslim edilmesini istemiştir. Üzerine gönderilen kardeşi Böri Bars'i mağlup ve esir ettikten sonra Horasan şehirlerinin pek çoğunu yağmaladığı gibi, pek çok insanı da öldürmüştür. Arslan Argun pek çok kaleyi yıktırmış ve halka büyük eziyetler yapmıştır. Kısa

364 Golden, *Türk Halkları Tarihi*, s. 185.

365 Sevim, İlginç Yönleriyle Melikşah, s. 522.

bir süre dahi olsa bu dönem, halkın sosyal ve ekonomik hayatını olumsuz yönde etkilemiştir³⁶⁶.

Her geçen gün farklı bir siyasî otoritenin ortaya çıkması ve herkesin beslemek zorunda olduğu bir ordusunun bulunması halk üzerindeki vergi yükünü daha da arttırmaktaydı. Nizâmülmülk tarafından gayet muntazam bir şekilde işletilen iktâ sistemi sayesinde tarımsal üretim artış göstermiş, ancak zaman geçtikçe bu sistem halkın zararına işlemeye başlamıştı. Sürekli savaş hâli, şehirlerde ve özellikle köylerde büyük yıkıma neden olmaktaydı. Ekonomik zorluklara eklenen tabîî afetler ve hastalıklar halkı iyice perişan etmişti. Bütün bunlara merkezî otoriteden bağımsız hareket edebilen yöneticiler de eklenince halk için yaşam çekilmez bir hâl arz etmeye başladı. Çok fazla olmasa da kargaşa mekânlarından biri olan Horasan'da ekonomik zorluklar, hatta kıtlıklar baş gösteriyordu. Halktan birkaç kez alınan haraç, halkın zenginlik açısından daha da zayıf bir hâle gelmesinde en büyük etkendi. Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasındaki taht mücadelesine sonraları Horasan hâkimi Sencer de Muhammed Tapar lehine müdahil olmuş, bunun sonucu olarak Sencer, halktan haraç toplama yoluna gitmişti. Hatta Sencer'in öz kardeşi Muhammed Tapar emrine verdiği askerî birlik her nereye giderse yağma yapmaya başlamıştı. 494/1100-1101 tarihinde Berkyaruk'a yenilen Muhammed Tapar, müttefiki Sencer'den yardım istemek durumunda kalmıştı. Melik Sencer kardeşinin isteklerini yerine getirebilmek için Nîşâbûr halkının elinde ne var ne yoksa almış, hatta hamam ve hanlardan bile eşya istenmişti. Sencer'in gulâmlarının 495/1101-1102 tarihinde Beyhak çevresinde 20 bin dinar para toplattığı kaydedilmektedir. Nitekim Nîşâbûr ve Tûs'un da hâli pek farklı değildir³⁶⁷. Tûs'un durumu İmâm

366 Râvendî, I, 140; Hüseyinî, s. 60; İbnü'l-Esîr, X, 220; Bundârî, s. 234-235; Zehebî, **A'lâmü'n-nübelâ**, IXX, 212; Ahmed b. Mahmûd, II, 35-36.

367 İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 269; Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış**, s. 222-223; Golden, **Türk Halkları Tarihi**, s. 185.

Gazzâlî'nin mektuplarından açıkça anlaşılmaktadır. Şehirlerde bu durum söz konusuysen diğer küçük yerleşim merkezlerinde halkın hâli hiç kuşkusuz daha kötüdür. Merkezî otoriteden iyice uzakta bulunan bu köyler muhtemelen perişan vaziyettedir³⁶⁸.

Bu dönemdeki en ilginç olaylardan biri Nîşâbûr'da yaşanmıştır. Nîşâbûr Hatibi Ebu'l-Kâsım b. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin öldürülmesi ile yaşanan olaylar, biraz da taht mücadelesi sonrasında oluşan merkezî otoritenin zayıflaması neticesinde meydana gelmiştir. Bu olay sonrasında halk Ebu'l-Kâsım'ı öldürmekle itham edilen Ebu'l-Berekât es-Sa'lebî'yi öldürmüştür³⁶⁹. Bu durum hiç kuşkusuz şehirdeki başıbozuktan ve hesap soracak kuvvetli görevlilerin şehirde bulunmayışından dolayı meydana gelmektedir. Nitekim dînî gruplar arasında zaman zaman meydana gelebilen bu tarz çatışmalar merkezî otoriteye izin verildiği ölçüde meydana gelmektedir. Merkezî hükümetin zayıflığı diğer şehirlerde de kendini hissettirmiştir. O dönemde Horasan'da baş gösteren en küçük başıbozukluk anında şehrin diğer kesimlerine, hatta komşu şehirlere de yayılabilmektedir. Nitekim bu konuda bazı örnekler mevcuttur. 480/1087-1088 tarihli bir olayda Beyhak'taki bazı mahalleler birbiriyle çatışmaya girmiştir. Bu çatışmada İsfiris (اسفريس), Meydân ve Kûy-ı Seyyâr mahalle ittifakı, Serdîh (سردیه), Şâdrâh (شادره), Sıraşgamber (سراشغمبر) ve Nevkâbeşk (نوقابشک) mahalle ittifakıyla çatışmıştır. Her iki taraftan da pek çok kişinin öldüğü bu çatışma sonrasında olaylar sükûnet bulmuş ve halk ölenler için cenaze merasimi düzenlemiştir. Aynı tarz bir olay 532/1137-1138 tarihinde Sebzevâr'da gerçekleşmiş, bu çatışma iki taraftan da pek çok kişinin ölümüyle sonuçlanmıştır³⁷⁰.

368 Zerrinkûb, *Medreseden Kaçış*, s. 223; Golden, *Türk Halkları Tarihi*, s. 185.

369 el-Kâmil, X. 291/Çev., X, 240; Zerrinkûb, *Medreseden Kaçış*, s. 220. Bu olay dînî gruplar arasındaki taassubun ulaştığı noktayı göstermesi açısından bir hayli önem taşımaktadır. Ancak bu tarz mücadeleler aynı zamanda şehrin siyasi hâkimiyetini ele geçirmeye yöneliktir.

370 İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 268.

İbn Funduk³⁷¹, bu tarz olayların daha sonra da devam ettiğini nakletmektedir. Buna göre Emîr Kızılsarığ, Muharrem 489/Ocak 1096 tarihinde Nîşâbûr halkıyla muharebe ettikten sonra Cüveyn'e, oradan da Beyhak'a gitmiştir. Burada on gün kaldıktan sonra Cürcân'a giderek Horasan'ın içindeki kargaşanın en belirgin müsebbiplerinden birisi olan Habeşi b. Altuntak ile mücadele etmişti. İki emîr arasındaki mücadele muhtemelen kendi çıkarlarını gözetmek amacıyla yapılmıştı. Zaten taht mücadeleleri sayesinde iyice sarsılan devlet otoritesi, bu tarz mücadeleler neticesinde zayıflığını iyice göstermekteydi. Emîrler, askerî kuvvetlerinin ihtiyacı olan her şeyi halktan karşılama yoluna gitmekte, bu da halkın ekonomik ve sosyal bir çöküntüye uğramasına sebep olmaktaydı.

Halkın ekonomik ve sosyal çöküntüsü diğer olayların sebebi durumuna da gelmekteydi. Şehirdeki dînî zümreler veya mahallelerin birbirleriyle çatışma oranlarında artış olmuştu. Özellikle hakkında geniş bir müstakil kaynağımız bulunan Beyhak ve çevresinde bu olaylara sıkça rastlanmakta, özellikle Beyhak ile Husrevcird arasındaki mücadeleler çokça yapılır hâle gelmişti. Ayrıca 25 Zilkade 537/11 Haziran 1143 tarihinde de Sebzevâr ile Ceşm (جشم) kasabası arasında olaylar çıkmış, yaklaşık bir yıl sonra 24 Recep 538/31 Ocak 1144 tarihinde olaylar tekrar patlak vermişti³⁷².

Bu ve buna benzer olayların yaşanabilmesi gayet normal bir durumdur. Nitekim İmâm Gazzâlî'nin Vezir Mücirüddîn'e yazmış olduğu mektuplardan birinde memleketin bu taraflarında (Horasan), ancak titiz gayretlerle sökülüp atılabilecek birçok kötülüğün kök salmaya başladığı bildirilmektedir³⁷³. Mektubun devamında Tûs şehrinin o dönemdeki sosyal yapısı hakkında önemli bilgiler verilmektedir. İmâm Gazzâlî: "*Tûs zengin ve emniyetli bir şehir olup âlim ve bilgili insanların uğrak yeridir. ... İçinde yaşadığımız asır, İslâm tarihinin en kritik dönemlerinden*

371 **Tarih-i Beyhak**, s. 270.

372 İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 270-271, 276.

373 **İmâm Gazzâlî'nin Mektupları**, s. 72-74.

biridir. Hizipçilik artıyor ve bu da insanları dar görüşlere, ayrı fikirlere ve şüphelere itiyor. Tûs'un meşhur ve sözde âlimleri, inatçı, acımasız ve kendi hevâlarını adalet diye dağıtan kimse-lerdir. ...Tûs'un siyasî durumu ile ilgili, hiç bu kadar zaafiyet hissetmedim. Hizip kavgaları ve hükümetin tesirsiz kalması, bütün memleketi saran bir içtimai sertlik dalgasına yol açtı.” demektedir. Bu durumun Horasan'ın genelini kapsadığını söylemek yerinde bir tespit olacaktır. Sultan Sencer'in melikliği döneminde yazılmış bulunan bu mektup, Horasan'ın henüz eski huzuruna kavuşmadığını açıkça gösteren bir delil durumundadır.

Yine İmâm Gazzâlî'nin diğer bir mektubundan Tûs şehri ve halkının içinde bulunduğu durum hakkında da önemli bilgiler elde edilmektedir. Bu mektup da Vezir Mücîrüddîn'e hitaben yazılmıştır. İmâm Gazzâlî mektubunda³⁷⁴: “*Bir sene önce, bütün vücudu titreyen ve büyük bir endişe içerisinde eziyet çeken insanları görünce, bu ıstırap veren görüntülere daha fazla dayanamayıp Tûs'u terk ettim. Ancak acil işlerim sebebiyle tekrar Tûs'a dönmek mecburiyetinde kaldığımda, aynı karanlık güçlerin hüküm sürdüğünü, insanların son derece fakirleştiğini ve sindiğini gördüm. Hiç kimse de onları bu zalimlerin pençesinden kurtarmaya çalışmıyordu.”* demektedir. Mücîrüddîn'e yazılan üçüncü mektupta da: “*Geçmiş vezirlerin hiçbirinin, kötü amelleriyle sizin kadar dile düşmediğini belirtmeliyim. İdareniz neticesinde halkın çektiği sefalet ve perişanlık hesaba gelmediği gibi siz hâlâ ıstırap içindeki Tûs ahalisine acııyorsunuz.*” denilerek Tûs ve halkı için hiçbir şeyin değişmediği vurgulanmaktadır.

Bu kargaşaya bazı durumlarda şehir hâkimleri de sebep olabilmektedir. Şehirde farklı emirlere bağlı iki gulâm arasında çıkan bir kavga sonu gelmez yağmalarla ve ölümlerle sonuçlanabilmekteydi. Horasan'da çok fazla olan bu tarz toprak sahipleri, gençlerin kendisine saygı göstermediğini bahane ederek bir

374 Bkz. **İmâm Gazzâlî'nin Mektupları**, s. 77. İmâm Gazzâlî'nin 500/1106-1107 veya 501/1107-1108 tarihinde Tûs'a geri döndüğü anlaşılmaktadır. Bu dönem Melikşah sonrası taht mücadelelerinin yeni yeni sona erdiği döneme rastlamaktadır.

şehri yağmalayabilmekte ve bu yağma daha sonra iki şehir arasında çatışmaya bile dönüşebilmekteydi³⁷⁵.

Sultan Sencer ile Hârizmşâh Atsız arasındaki mücadelelerin en önemli halkasını ise Katvan Savaşı'ndan sonra Atsız'ın Horasan'ı işgal etmesi teşkil etmiştir. Atsız, Sultan Sencer'in mağlubiyetini fırsat bilerek Horasan'ı işgal etmiş ve ilk olarak başkent Merv'e girerek şehri yağmalamıştır. Bu esnada Sencer'in hazinesine de el konulmuştu. Ardından yağmalanan Nişâbü'r'da kendi adına hutbe okutan Atsız, bu olanları "*sadıkane hizmetlerine rağmen kendisine gösterilen nankörlüğün sebebi*" olarak değerlendirmişti. Ancak yaşanan bu olaylar sırasında halk, Selçuklu hanedanından yana tavır takınmıştır. Hutbede Sultan Sencer'in adının değil de Atsız'ın adının yer almasını halk kabullenmemiş, ayağa kalkıp feryat ederek ağlamaya başlamıştır. Şehirde kargaşanın çıkmamasını büyük emîrlerin itidalli tutumu sağlamıştır. Hârizmşâh Atsız'ın bu hâkimiyeti uzun sürmemiş, Sultan Sencer Horasan'daki hâkimiyeti tekrar eline geçirmeye muvaffak olmuştur³⁷⁶.

Sultan Sencer ile Atsız arasındaki bu mücadele hiç kuşkusuz Horasan halkı için iyi neticeler doğurmamıştı. Sultan Sencer sayesinde mamur bir şehir hâline getirilen Merv yağmalanmış, bu sırada halkın mallarına da el konulmuştu. Sultan Sencer, her ne kadar kendi hazinesini geri almayı başarmışsa da, Atsız'ın halka vermiş olduğu maddî ve manevî zarar, tazmini mümkün olmayan bir durum olmuştur.

Atsız'ın kardeşi Yinaltekin'in, Sultan Sencer'in esir düşmesi sonrasında Belh'te de aynı davranışları sergilediği görülmektedir. Yinaltekin'in idaresindeki ordu birlikleri altı ay boyunca Belh şehrini kuşatma altında tutmuş ve çevre yerleşimleri talan

375 İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 269; Zerrinküb, **Medreseden Kaçış**, s. 221.

376 Râvendî, I, 170; Hüseyinî, s. 67; Bundârî, s. 251; **Lübâbü'l-elbâb**, s. 38; Ahmed b. Mahmûd, II, 52-53; Bosworth, *The Political and Dynastic History*, s. 145; Barthold, **Türkistan**, s. 348-349; Zebihullah Safa, **Tarih-i Edebiyat**, s. 14; Gerâyli, **Nişâbü'r**, s. 114-115 Tuğrul Bey, Nişâbü'r'da hutbe okuttuğu sırada halkın vermiş olduğu tepki hemen hemen aynıdır. Yaklaşık yüz yıl sonra gerçekleşen bu olayda halkın güçlüden yana tavır almayarak hanedanına sahip çıkması, Selçuklular'ın uyguladığı sosyal politikalarındaki başarının bir tezahürü kabul edilebilir.

etmişti. Öyle ki, bu bölge talanın sonuçlarını iki yıl boyunca üzerinden atamamış, açlık ve sefalet uzun süre bölgeyi terk etmemişti. 549/1154-1155 tarihli bu harekâta onun hedefleri arasında Beyhak ve ona bağlı köyler de yer almış, bu bölgedeki pek çok kişi öldürülmekten kurtulamamıştır³⁷⁷.

Horasan'ın sosyal yaşantısına en büyük zararı kuşkusuz Oğuzlar vermiştir. Oğuz istilasının Horasan'ın sosyal hayatına da büyük zarar verdiği görülmektedir. Ekonomik ve sosyal yaşantının birbirine olan bağılılığı düşünüldüğünde Oğuzlar'ın yaptıklarından Horasan'a vermiş oldukları zarar daha kolay anlaşılabacaktır. Oğuzlar'ın yağmasından kurtulabilen bazı şehirlerdeki sosyal yapının da eskisi gibi olmadığı açıktır. Sosyalleşme biraz da diğer şehirlerle kurulan münasebetlerle mümkün olabilmektedir. Oğuz istilasına uğrayan diğer şehirlerde çökmüş olan ekonomik hayat, beraberinde sosyal hayatın da çökmesine sebep olmuştur.

Siyasî güç toplumun bütün yaşantısının düzgün bir biçimde işlemesini sağlar. Siyasî gücün ortadan kalkması veya belli bir süre kesintiye uğraması durumunda zararı büyük oranda toplum çekecektir. Nitekim Sultan Sencer'in Oğuzlar'a esir düşmesi sonrasında Horasan'a hâkim olan Oğuzlar'ın Selçuklular Devleti'nin devam ettiğini gösterme çabalarına rağmen kendi kurallarını uygulamaya soktuğu görülmüştür. Her günün bir diğerinden daha beter olduğu dönem olarak tarif edilen bu zamanda, Oğuzlar'ın şehirlerde ve kasabalarda yapmış oldukları yağmalar, koymuş oldukları ağır vergiler, işkenceler, pek çok sosyal kurumu tahrip etmeleri toplumun sosyal yaşantısına büyük zarar vermiştir. Bilindiği gibi ekonomik yapının sosyal yaşantıya doğrudan etkisi bulunmaktadır. Zengin bir toplum her geçen gün sosyal hayatın vazgeçilmezleri olan kurumları daha fazla inşa etme eğilimi içine girecektir. İnşa edilen cami, medrese, hânkâh, hastane, kütüphane, imaret gibi sosyal kurumlar ilk olarak siyasî bir otoriteye, sonra da ekonomik zenginliğe ihtiyaç

377 İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 271; Bünyadov, *Hârezmşahlığı ve Enuştekinler*, s. 23.

duyacaktır. Oğuz istilası sırasında ilk olarak siyasî yapı çökmüştür. Onların koydukları vergiler ve yaptıkları yağmalar neticesinde ekonomik hayat büyük oranda sekteye uğramış, cami, medrese, kütüphane gibi kurumları tahrip etmeleri kültürel hayatı yok etmiş, bu üçü sayesinde de Horasan'ın sosyal yaşamı temelden çökmüştür. Her şeyden önce nüfus yapısı büyük değişikliğe uğramıştır. Öldürülen veya göç etmek zorunda kalan insanlar, Horasan'ın nüfusunun büyük ölçüde azalmasına sebep olmuştur. Öyle ki, Meyhene gibi küçük bir kasabada bile 115 kişinin öldürüldüğü nakledilmektedir³⁷⁸. Bu durumun büyük şehirlerdeki yansıması mutlaka ki daha fazla olacaktır. Oğuz istilasının sosyal hayat üzerindeki etkileri bununla da kalmamış kıtlık ve salgın hastalıklar sebebiyle pek çok insan ya ölmüş, ya da bölgeyi terk etmek durumunda kalmıştır. Aynı zamanda Oğuz istilası sırasında tarikat liderlerinin pek çoğu öldürülmüş, hayatta kalanlar da kendilerini geri plânda tutmayı uygun bulmuştur. Bunun neticesi olarak Horasan'daki tasavvuf faaliyetleri de zayıflamaya başlamıştır³⁷⁹. Aynı zamanda ilme olan talep azalmış, eğitimsizlik sebebiyle ibadetlerde de belli bir oranda bozulma meydana gelmiştir. Faaliyette kalabilen bazı inanç grupları hassas ortamda sahipsiz kalan insanları kendi taraflarına çekmeyi başarmış, bu da Horasan'ın mezhep yapısının belli oranda farklılaşmasına neden olmuştur.

Selçuklular döneminde şehrin sosyal hayatına ait fazla ayrıntı bulunmamakla birlikte bir örnek dikkat çekmektedir. Bu dönemde Sultan Alp Arslan'ın her yıl Ramazan ayında Belh, Merv, Herat ve Nişâbûr'da bin altın sadaka dağıttığı şeklinde bir bilgi mevcuttur³⁸⁰.

378 İbn Münnevver, *Esrârü't-tevhîd*, s. 42.

379 Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1981, s. 110.

380 Hüseyinî, s. 21; İbnü'l-Adîm, *Biyografiler*, s. 22. İbnü'l-Adîm (s. 22) Belh'te dağıtılan parayı 4 bin altın olarak zikretmektedir. Eğer bu doğru ise Sultan Alp Arslan'ın, Belh'te Horasan'ın diğer şehirlerinden daha fazla sadaka dağıtması akla iki şey getirmektedir. Birincisi Belh'in ekonomik yapısıyla ilgilidir. Başka bir deyişle Belh halkı sadakaya daha fazla ihtiyaç duymaktadır. İkincisi ise Belh'in dinî yapısıyla ilgili bir durumdur. Yani bu dağıtım şehirdeki derviş ve âbidlerin sayısıyla doğrudan bağlantılıdır. Bu konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Ahmed b. Mahmûd, I, 51.

B. DÎNÎ YAPI

1. Müslümanlar

Horasan, Hz. Ömer döneminde başlatılan fetih harekâtı sonunda İslâm hâkimiyetine girmiştir³⁸¹. Bu dönemden sonra Müslümanlık da Horasan'ın toplum hayatında etkin bir biçimde yer almaya başlamıştır. Abbasîler döneminde baskı gören bir kısım Ali evlâdı, Belh ve Türkistan'a göç etmiştir³⁸². Bunun da etkisiyle bölgenin mezhep yapısında büyük çeşitlilik görülmeye başlanmıştır. Zamanla Horasan, tasavvuf akımlarının da gelişmesinde önemli bir rol oynamış, buradan çıkan mutasavvıfların etkisi sadece Horasan'a yönelik kalmamış, daha sonra Anadolu, hatta Balkanlar'a kadar yayılmıştır³⁸³.

Devletin kurucusu olan Selçuklu hanedanı bölgede en güçlü konumda bulunan Sünnîliğin alt kolu Hanefî mezhebine mensuptur³⁸⁴. Horasan'da X. yüzyılda Şeyhü'l-islâm unvanı verilen kişiler de sosyal hayatın bir parçası olmaya başlamışlardır. Muhtemelen Gazneliler zamanında verilmeye başlanan bu unvan, Selçuklular tarafından da benimsenmiş ve şehir organizasyonuna dâhil edilmiştir. Bununla birlikte Şeyhü'l-islâmîliğin, daha sonraları müessese olarak etkin hâle geldiğini söylemek yerinde olacaktır. Horasan'ın en önemli şehirlerinden ikisi olan

381 Huart, Horasan, **İA**, 561; Çetin, Horasan, **DİA**, 236.

382 Ali Bolat, **Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik**, İstanbul 2003, s. 36; Bahrvezî, Belh, **Dairetü'l-ma'ârif**, XII, 461.

383 **Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ**, IV, 271; A. Bausani, "Religion in the Saljuq Period", **The Cambridge History of Iran**, Cambridge 1968, V, 283; Bolat, **Melâmetîlik**, s. 37-38; J. H. Kramers, "Şeyh-ül-İslâm", **İA**, XI, 485.

384 **Siyâsetnâme**, s. 69.

Nişâbûr ve Herat'ta bu görevi ifa eden ilk kişi, Selçuklular döneminde de etkili bir âlim olan Ebû Osman es-Sâbûnî olmuştur. Onun 449/1057 tarihinde ölümünden sonra bu göreve adil olmayan bir şekilde, hatta gaspla Ebû İsmail Abdullah el-Ensârî el-Herevî geçmiştir³⁸⁵. Şeyhü'l-İslâmlık müessesesinin dînî görevleri yanında, eğitim alanında da önemli görevleri bulunmaktadır. Mezhep farklılıklarının çok yoğun olduğu bu bölgede eğitim faaliyetlerinin kontrolü ve düzenlenmesi Şeyhü'l-İslâm'ın görevleri arasında yer almıştır. Bu durumun sosyal yapıya doğrudan bir etkisinin var olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Dînî yapı üzerinde Amîdûlmülk ile Nizâmûlmülk'ün uyguladığı politikaların ne kadar farklı olduğunu yukarıda belirttiğimize göre, aynı durumun daha küçük boyutta olsa bile Horasan'da Şeyhü'l-İslâm eliyle gerçekleştirilebilmesi ihtimal dâhilinde görülmektedir. Örneğin ilk Şeyhü'l-İslâm Şâfi'î mezhebine, bir sonraki Hanbelî mezhebine mensuptu. Üstelik bu görevi gaspla ele geçirmişti. Bu faaliyetin bir memnuniyetsizlik neticesinde gerçekleşmiş olması muhtemeldir. Zaten devlet yöneticilerinin dînî görüşleri halk üzerinde doğrudan etkiliyken, onların bir çeşit vekili durumunda olan Şeyhü'l-İslâmlar da mutlaka aynı şekilde hareket etmişlerdir. Bunun doğal sonucu olarak bu durumdan en fazla halk etkilemiştir.

a. Horasan'da Yaygın Olan Mezhepler

Selçuklular zamanında Horasan'da çok mezhep bulunmakta ve bu mezhepler de kendi aralarında değişik kollara ayrılmakta idi. Bölgede Şi'î unsurların varlığı azımsanmayacak kadar fazla idiye de, hâkim unsur Sünnîler'di. Şi'îler genel olarak belli noktalarda daha yoğun bir şekilde toplanmışlardır. Horasan ve İran'ın diğer bölgelerinde her ne kadar Şi'î propagandası yoğun bir şekilde yapılmışsa da, Selçuklular'dan önce bölgeye hâkim bulunan Tâhirîler, Sâmânîler, hatta Gazneliler'in Sünnî

385 Bulliet, *The Patricians*, s. 52. Ayrıca bkz. Kültürel Hayat Bölümü.

olmaları, burada Sünnî mezheplerin sağlam bir şekilde tutunabilmesini sağlamıştı. Bunun yanında Horasan'da başlatılan eğitim atağı bölgenin sosyal yaşantısına büyük oranda etkide bulunmuştu. Kurulan medreseler Sünnî mezheplerin daha da güçlenmesine katkıda bulunmuş, bu da bölgenin mezhep yapısında farklılaşmaya neden olmuştur. Horasan bölgesinde dînî ilimler konusunda çalışan çok fazla âlimin bulunması, mezheplerin halk üzerinde daha yoğun etki etmesini sağlamıştır. Selçuklu hanedanının mutaassıplık derecesinde Hanefî mezhebine bağlı olması, devletin yönetim kademesinde çalışacak insanların bu esaslara uygun kişiler olması yönünde bir faaliyet içinde bulunmasına sebep olmuştur. Nitekim yukarıda da belirttiğimiz üzere Nizâmülmülk³⁸⁶ eserinde bu esasa birçok kez vurgu yapmıştır.

Horasan ve Mâverâünnehir'de en yaygın iki mezhep Hanefîlik ve Şâfi'îlik olarak göze çarpmaktadır. Bausani³⁸⁷, Horasan'daki Türkler'in Hanefî olduğunu nakleder. Selçuklu coğrafyasında Hanefîlik mezhebine mensup insanların sayısı daha fazlayken, bu durum Horasan'da biraz daha farklıdır. Horasan'da Şâfi'î mezhebine mensup insanların sayısı Hanefîler'e yakındır. Nitekim Horasan, Hanefî mezhebinin her alanda güçlü bir şekilde yaşadığı bölgelerin başında gelmektedir. Hatta Sıbt İbnü'l-Cevzî³⁸⁸, 499/1105-1106 yılı olaylarını naklederken Horasan ve diğer Türk memleketlerinde Şâfi'î ve Hanefî mezheplerinden başka mezhep bulunmadığını kaydeder. Horasan'ın genelinde mevcut bulunan bu durum şehirler için de geçerlidir. Sultan Sencer döneminde Büyük Selçuklular'a başkentlik etmiş bulunan Merv, bu durumun yaşandığı en önemli şehirlerden biridir³⁸⁹.

Yine Merv'e bağlı şehirlerden olan Serahs, Hanefî ve Şâfi'î nüfusun birlikte yaşadığı mekânlardan biri olarak göze çarpmaktadır.

386 *Siyâsetnâme*, s. 69.

387 Bkz. Religion, s. 284.

388 *Mirâtü'z-zamân*, s. 188; Kara, *Mezhep Kavga-ları*, s. 58.

389 Kara, *Mezhep Kavga-ları*, s. 66.

Dandanakan şehri ise Şâfi'îler'in yoğun şekilde yaşadığı bir yerdir. Özellikle XI. yüzyılın ilk yarısında Gazneliler bölgede Şâfi'îliğe karşı Hanefî Mezhebini ön plâna çıkarmaya çalışmış, ancak bu davranış geri tepmiştir³⁹⁰. Selçuklular'ın Gazneliler'in bu politikasını Amîdülmülk'ün görevde kaldığı süre haricinde devam ettirdiğini söylemek pek mümkün görünmemektedir. Nizâmülmülk'ün göreve gelmesiyle birlikte Şâfi'îler'le Hanefîler pek sorun yaşamamıştır.

İlk zamanlarda Hanefî olan Nîşâbûr şehrinde ise X. yüzyılın başlarından itibaren Şâfi'îler de görülmeye başlanmıştır. Daha sonra Nîşâbûr, farklı mezhep mensuplarının görüldüğü şehirlerden kaydedilmektedir. Nîşâbûr'da Şâfi'î mezhebinin yayılmasındaki en önemli etkenlerden biri hiç kuşkusuz Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî'nin³⁹¹ faaliyetleridir. Ancak Nîşâbûr'daki Şâfi'îler'in nüfuzu hiç kuşkusuz Nizâmülmülk'ün Selçuklu veziri olmasıyla başlamıştır. Özellikle kurulan Nizâmiye Medresesi ve burada görev alan Şâfi'î mezhebine mensup müderrisler sayesinde Şâfi'îlik sadece Nîşâbûr'da değil, bütün Horasan'da büyük gelişme göstermiştir. Şâfi'î mezhebi etkinlik açısından önem kazanmış olsa da, Hanefîlik her zaman çoğunluğunu korumaya devam etmeyi başarmıştır. Bu durum ayrıca Horasan'ın Şâş, Tûs, Nesâ ve Ebîverd gibi şehirleri için de geçerli olmuştur³⁹².

Eş'arîlik, Horasan'da özellikle de Nîşâbûr'da etkindir. Selçuklular döneminde Eş'arîlik, Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî, Reis el-Furâtî, Ebu'l-Me'âlî el-Cüveynî ve Ebû Sehl b. Muvaffak gibi dönemin en ünlü âlimleri tarafından hararetle savunulmuştur. Nitekim Amîdülmülk'ün politikalarından olumsuz şekilde etkilenenlerin başında bu âlimler gelmiştir. İmâmü'l-Haremeyn gibi büyük bir âlimin ölümü şehirdeki mezhep gruplarını farklı biçimde etkilemiştir. Onun cenazesi sırasında hiç kimse dükkânını

390 Zahoder, Dendanekan, s. 585; Kara, **Mezhep Kavgaları**, s. 66.

391 Geniş bilgi için bkz. Kültürel Hayat Bölümü.

392 Emin, **Zuhrü'l-İslâm**, I, 261; Kara, **Mezhep Kavgaları**, s. 68.

açmamış, medresede eğitim gören öğrenciler bir yıl boyunca başlarına sarık bağlamamıştır. Matem sahneleri bununla da kalmamış, Cüveynî'nin camideki kürsüsü kırılmış, halk uzun süre yas tutmuştur. Ayrıca onun öğrencileri şehirde dolaşarak ağıtlar söylemiş ve ona olan saygılarını divitlerini kırarak göstermişlerdir. Şâfi'îler'in bu sevgi gösterisine rağmen diğer mezhep mensupları bu matemi abartılı bulmuştur. İmâmü'l-Haremeyn'in ölümü Nîşâbü'r Şâfi'îleri'nin etkinliğine büyük bir darbe vurmuştur. Onun yerini alabilecek kişilerin başında gelen İmâm Gazzâlî, *el-Menhûl fî'l-usûl* adlı eserinde Ebû Hanîfe'ye yönelttiği eleştiriler sebebiyle Hanefîler'in hedefi hâline gelmiştir. Diğer taraftan Gazzâlî'nin Şâfi'î rakipleri de Hanefîler'i bu konuda kışkırtmaktan geri kalmamıştır. Bütün bu yaşananlar neticesinde Hanefîler, eski güçlerine tekrar kavuşabilmek için faaliyete geçmiş, Sultaniye Medresesi'nde sürekli olarak İmâmü'l-Haremeyn ve Şâfi'îler aleyhinde toplantılar tertip etmeye başlamışlardır. Ortaya çıkan bu gerginliğin çatışmaya dönüşmemesini sağlayan en önemli unsur ise Nizâmülmülk olmuştur³⁹³. Her ne kadar Hanefîler tekrar harekete geçmişlerse de Nizâmülmülk'ün Nizâmiye Medresesi'ne Hanefî bir müderris atamayacağı açıktır. Sonuç olarak Şâfi'îler'in etkinliği Nizâmülmülk ve ondan sonra vezir olan oğulları sayesinde sürekliliğini korumaya devam etmiş, ancak bu etkinlik tam manasıyla bir fikir hâkimiyeti hâlini alamamıştır.

Nîşâbü'r'da bulunan mezheplerden bir diğeri Gazneliler'den itibaren mücadele edilen Kerrâmîyye³⁹⁴ olmuştur. Gazneli Sebükteğîn ve oğlu Mahmûd'un ilk zamanlarda desteklediği bu düşünce akımı, zamanla Nîşâbü'r'da 20 bin civarında bir taraftar topluluğuna ulaşmıştır. Gazneli Sultan Mahmûd'un desteğini çekmesi sonrasında belli bir oranda zayıflayan bu grup,

393 İbn Asâkir, s. 284-285; Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış**, s. 59-60.

394 IX. yüzyılın sonlarından itibaren Horasan ve Maverâünnehir'de Hanefî mezhebine bağlı olarak ortaya çıkmış, daha sonra ise Mürcie'nin alt kollarından biri olarak görülmüştür, bkz. Sönmez Kutlu, "Kerrâmîyye", **DİA**, XXV, 294.

gücünü yine de devam ettirmeye muvaffak olmuştur³⁹⁵. Ancak bu durum XI. yüzyılın sonlarına doğru değişiklik göstermiştir. Özellikle Selçuklular'ın bölgeye hâkim olmalarından sonra uyguladıkları Sünnî yanlısı politikalar ve Nizâmülmülk'ün başlattığı Kerrâmîyye karşıtı eğitim faaliyeti, onları bir hayli yıpratmıştır. Aynı zamanda Nîşâbûr'da belli dönemlerde kendi aralarında çatışan Hanefî ve Şâfi'î topluluklar, Kerrâmîyye düşüncesine karşı birleşmeyi başarmışlardır. 489 yılı Muharrem/Ocak 1096 ayında Şâfi'îler'in reisi Ebu'l-Kâsım İbn Ebu'l-Me'âlî el-Cüveynî ile Hanefîler'in reisi Kadı Muhammed b. Ahmed b. Sa'îd, Kerrâmîler'e karşı ittifak yapmış, bu ittifak daha sonra Muhammed Şâd riyasetindeki Kerrâmîler ile çatışmaya başlamıştı. Hanefî-Şâfi'î koalisyonu bu mücadeleden galip çıkmayı başarmış, Kerrâmîyye ve diğer gruplardan pek çok kişi öldürüldüğü gibi, medreseleri de tahrip edilmişti. Öldürülenler arasında Kerrâmîler'in reisi de bulunuyordu. Bu olaylardan büyük zarar gören Kerrâmîler, Nîşâbûr'un merkezinden ziyade, şehre bağlı köy ve kasabalarda varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir³⁹⁶.

Nîşâbûr'da mevcut olan mezheplerden biri de Şi'îliğin bir kolu olan Zeydiyye³⁹⁷ idi. İbnü'l-Esîr³⁹⁸, Horasan'ın ünlü muhaddislerinden birisi olan Hamza b. Hibetullah b. Muhammed el-Alevî en-Nîşâbûrî'yi Zeydiyye mezhebine mensup olarak nakleder. O dönem şartlarında her âlimin kendisine bağlı bir grubu var olduğu düşünüldüğünde, Nîşâbûr'daki Zeydiyye mezhebi mensupları Hamza b. Hibetullah ile sınırlı değildir. Ancak sayılarının ne kadar olduğu konusunda yeterli bilgi vermek şimdilik mümkün görünmemektedir.

395 Zerrinkûb, *Medreseden Kaçış*, s. 32; Kutlu, Kerrâmîyye, s. 294.

396 İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 268-269; İbnü'l-Esîr, X, 211; Aydın Sayılı, *Higher Education in Medieval Islam The Madrasa (Ortaçağ İslâm Dünyasında Yüksek Öğretim Medrese*, çev. Recep Duran, s. 28; Bulliet, *Patricians*, s. 54; Sultânzâde, *Tarih-i Medâris*, s. 121; Kutlu, Kerrâmîyye, s. 294. İbn Funduk (aynı yer), bu olayın tarihini 14 Safer 489/12 Şubat 1096 olarak nakletmektedir.

397 Bkz. Kutlu, *Mürce*, s. 165 vd.

398 *el-Kâmil*, X, 521.

Horasan'ın önemli şehirlerinden biri olan Belh, dînî anlamda diğer şehirlerin hepsinden farklı bir özelliğe sahiptir. Nitekim Belh'in Müslüman nüfusu tamamıyla Hanefî mezhebine mensuptur³⁹⁹. Öyle ki, Belh Nizâmîye Medresesi kurulduğunda Şâfi'î kaidelere göre eğitim vermesi düşünülen medresede hiçbir Belhli ders verememiş, bu sebeple müderrisler diğer şehirlerden getirtilmiştir⁴⁰⁰.

Şi'î-Râfızîler'in Horasan'daki etkinliğinin Selçuklu veziri Amîdûlmülk'ü de endişelendirdiği görülmektedir⁴⁰¹. Nitekim Amîdûlmülk, onlar ve Eş'arîler aleyhinde Horasan minberlerinde başlattığı faaliyet ile onların etkinliğini azaltmayı amaçlamıştır.

Horasan'ın farklı etnik grup ve mezhepleri barındırıyor olması bu gruplar arasında çok sayıda mücadele yaşanmasına sebep olmuştur. Melik Sencer'in Horasan hâkimiyeti sırasında meydana gelen bir olay şu şekilde gelişmiştir. İsnâ 'aşeriyye'nin İmâmı Ali er-Rızâ'nın türbesinin burada bulunmasından dolayı Tûs şehri, Horasan'ın önemli dînî merkezlerinden biridir. Ali er-Rızâ'nın Sünnîler tarafından da önemsenmemesi için hiçbir sebep bulunmamakta, bu sebeple türbeyi hem Sünnîler, hem de Şi'îler ziyaret etmekteydi. Neticede 10 Muharrem 510/25 Mayıs 1116 (Aşure Günü) Ali er-Rızâ'nın türbesinde bir Şi'î, Tûs fakihlerinden birisiyle tartışmış, bu olay Sünnîler ve Şi'îler arasında bir çatışma çıkmasına neden olmuştu. Bütün Tûs ahali-sinin katıldığı bu geniş çaplı olaylarda pek çok şey yağmalanmış ve pek çok insan da öldürülmüştü⁴⁰². Olaylar kendiliğinden sona ermişse de bu olayın sosyal hayat üzerindeki etkilerinin uzun süre devam ettiği muhakkaktır.

Horasan'da Şi'î mezhebinin de çok yoğun bir varlığı görülmektedir. İslâm coğrafyasında uzun yıllar devam eden fikir

399 Muhammed Mahrûs Abdüllâtîf el-Müderriş, **Meşâyihu Belh mine'l-hanefiyye vemâ inferedû bihi mine'l-mesâili'l-fıkhiyye**, Bağdat 1977, I, 144; Kara, **Mezhep Kavgaları**, s. 67

400 **Meşâyihu Belh**, I, 145; Ocak, **Dini Siyaset**, s. 67; Kara, **Mezhep Kavgaları**, s. 67.

401 İbnü'l-Esîr, X, 46.

402 İbnü'l-Esîr, X, 415; **el-Bidâye**, XII, 342.

ayrılıkları, zamanla daha da derinleşmiş ve bunun sonucu olarak Sünnî devletler zayıflamıştı. X. yüzyılın ortalarında Şi‘î mezhebine mensup Büveyhîler, Sünnî düşüncenin kalesi durumundaki Bağdat’ı ele geçirmeye muvaffak oldular. Gazneliler Devleti’nin Sünnî düşünceye sahip olması az da olsa Abbâsî halifelerini rahatlatıyorsa da, onların tam manasıyla kurtuluşu Selçuklular sayesinde gerçekleşmiştir. İslâm dünyasının içinde bulunduğu bu siyasî zayıflık Selçuklular’ın işine yaramış, onlar rahat bir şekilde yayılma imkânı bulmuşlardır. Bu genişlemenin İslâm tarihine her alanda önemli etkileri olmuştur. Çok kısa bir sürede bütün İran ve Ortadoğu’nun büyük bir kısmına hâkim olan Selçuklular, askerî tehditten ziyade dînî bir tehditle sarsılır olmuştur. Bu tehdit hareketinin adı Bâtınîlik, liderinin adı da Hasan Sabbah’tır. Bâtınîler, Selçuklular’dan daha önce faaliyetlerine başlamış ve belli oranda sayılarını artırmayı başarmışlardır. Nitekim özellikle Nâsır-ı Husrev’in faaliyetleri neticesinde Bedehşân’daki Şi‘î nüfusunda büyük bir artış meydana gelmiştir⁴⁰³.

b. Bâtınîler ve Onlarla Yapılan Mücadelelerin Sosyal Hayata Etkisi

Hiç şüphesiz Hasan Sabbah ve Bâtınîlik hareketi zamanının terör örgütü olarak ortaya çıkmıştır. Terörün toplumun sosyal yapısı üzerindeki olumsuz etkisi göz önüne alındığında, bu hareketin sosyal anlamda daha geniş bir şekilde incelenmesi gerekir. Selçuklular ile Bâtınîler arasındaki mücadeleler hemen bütün Selçuklu coğrafyasında yaşanmış geniş kapsamlı bir hadisedir. Aslında bu mücadele siyasî, ekonomik ve sosyal bakımından büyük önem arz eder. Horasan, bu mücadelede özel bir yere sahip olması yanında Bâtınîlik düşüncesinin ortaya çıkış mekânı olarak kaydedilmektedir. Nitekim Bundârî⁴⁰⁴,

403 Bernard Lewis, **Haşîşîler, İslâm’da Radikal Bir Tarikat**, çev. Kemal Sarısözen, İstanbul 2005, s. 56; Sattarzade, **Persian Institutions**, s. 108; Barthold, **Bedehşân, İA**, 436.

404 **Zübdetü’n-nusra**, s. 98.

Sultan Berkyaruk'un devlet yönetimindeki görevlileri seçerken Iraklılar'dan ziyade Horasanlılar'a yöneldiğini belirtmekte ve bunun yanlış olduğunu savunmaktadır. O, bu konudaki düşüncesini: "*Horasan, Bâtınî mezhebinin yuvası olup, Bâtınlık orada yumurtladı, yavru çıkardı ve oradan taşıp döküldü.*" cümlesiyle beyan etmektedir⁴⁰⁵.

Özellikle Alamut'u ele geçirdikten sonra daha da güçlenen Bâtınîler, mezheplerini yayma faaliyetlerine daha hızlı bir şekilde devam etmişlerdir. Onlar, Selçuklu coğrafyası içerisinde stratejik öneme sahip bazı kaleleri ele geçirmekle kalmamış, özellikle Horasan'ın güneyinde yer alan Tabes ve Kuhistân'ın bir bölümünü de ele geçirmişlerdi⁴⁰⁶. Bunun sonucu olarak daha da güçlenen bu hareket, Selçuklular için büyük tehlike arz etmeye başlamıştır. İbnü'l-Esîr⁴⁰⁷, İsmâîliyye diye meşhur olan Bâtınîler'in ilk defa Sultan Melikşah zamanında ortaya çıktıklarını, Sâveli bir müezzini kendi mezheplerine davet eden bu grubun, red cevabı alması üzerine kendilerini ele vermesinden korkarak onu öldürdüklerini nakleder. Bu onların işlediği ilk cinayet olurken, ilk politik cinayetleri ise Nizâmülmülk'ün öldürülmesi olayıdır.

Nizâmülmülk'ün öldürülmesi Selçuklu-Bâtınî münasebetlerinde bir dönüm noktasıdır. Nizâmülmülk'ün ardından Sultan Melikşah'ın da ölmesi, devlet içerisinde taht mücadelelerinin baş göstermesine neden olmuş, bu kargaşa dönemi, en fazla Bâtınîler'in işine yaramıştır. Onlar, bir taraftan bulundukları bölgelerde daha fazla güçlenme imkânına kavuşurken, diğer taraftan saray ve orduya da sızmayı başarmışlardır. Hatta Berkyaruk'un taht iddiacısı olarak karşısına çıkan Muhammed Tapar-Sencer ittifakına karşı Horasan'da Bâtınîler'den destek bile aldığı rivayet edilmektedir. Bâtınîler'in suikast listesinde

405 Bundârî, s. 98; Yukarıda da belirttiğimiz gibi Nizâmülmülk, tamamen aksi bir görüşü öne sürmekte ve Iraklılar'ın devlet kademesinden uzak tutulmalarının gerekliliğini savunmaktadır.

406 İbnü'l-Esîr, X, 261.

407 el-Kâmil, X, 258.

Muhammed Tapar taraftarlarının önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Ancak Berkýaruk, ilk toparlanma fırsatında Bâtınîler ile mücadele etme kararı almıştır. Bu kararın hem siyasî, hem de sosyal boyutları mevcuttur. Siyasî boyutu Bâtınîler'in her geçen gün arttırdıkları güç ve bunun neticesinde yapmış oldukları suikastlar şeklinde kendini göstermiştir. Diğer taraftan devletlerini kurduktan beri Sünnî kaideleri baş benimseyen Selçuklular'ın, bu tarz bir düşünceye izin vermeleri pek mümkün değildir. Bu düşünceyle mücadele etmek de işin sosyal boyutlarından birini teşkil etmektedir. Sosyal boyutun bir diğer unsuru da öldürülen siyasî, askerî ve dînî alandaki kişiler olmuştur. O dönem şartlarında siyaset veya din adamlarının toplumun üzerindeki etkisi düşünüldüğünde, suikastlar toplumda büyük endişeye neden olmaktadır. Ayrıca terör örgütü gibi yapılanan Bâtınîler, taht mücadelesi dönemindeki otorite boşluğundan da faydalanarak küçük büyük her mekânda propaganda faaliyetlerine girişmişlerdir. Kendisine Bâtınîliğe girmesi önerilen herkes öldürülme korkusuyla büyük tedirginlik yaşamaktadır. Ülkeyi her alanda büyük kargaşaya iten taht mücadeleleri, Bâtınîler'in güçlenmesi için çok büyük imkânlar sağlamıştı. Bu güçlerini sıkça göstermeye başladıklarında biraz olsun toparlanma imkânı bulan Sultan Berkýaruk, Horasan hâkimi Sencer ile bir ittifak yapma yoluna gitmiştir. 490/1097 tarihinden itibaren Horasan'a hâkim bulunan Melik Sencer sonraları bu konuda en yoğun mücadeleyi gerçekleştiren kişi durumundadır. Onun Bâtınîler üzerine yaptığı ilk harekât, muhtemelen Herat'a hâkim olmasından sonra gerçekleşmiştir. Melik Sencer, ilk olarak Herat ve İsfizâr'da sorun yaratan Bâtınîler ve diğer mühlitlerle de mücadele etmiştir⁴⁰⁸.

Melik Sencer, ilk mücadeleden sonra, önemli emirlerinden biri olan Bozkuş'u 494/1100-1101 tarihinde Bâtınîler ile

408 İsfizârî, I, 391; Lewis, **Haşîşîler**, s. 77; Daftary, **İsmailîler**, s. 496; İsfizârî (**Ravzâtü'l-cennât**, aynı sayfa), bu olayın tarihini vermemekle birlikte bilginin devamında Melik Sencer-Habeşî b. Altuntak mücadelesini naklediyor. Habeşî 493/1099-1100 tarihinde öldürülmüştü.

mücadele etmekle görevlendirmişti⁴⁰⁹. Bu olaydan üç yıl sonra Emîr Bozkuş'un Bâtınîler ile mücadele etmek üzere tekrar görevlendirildiği görülmektedir. Emîr Bozkuş, Horasan askerleri ve gönüllülerden oluşan bir orduyla Bâtınîler'in elinde bulunan Tabes'e karşı harekete geçmişti. Tabes ve çevresindeki pek çok köyü tahrip eden Bozkuş, aynı zamanda pek çok Bâtınî'yi ya öldürmüş ya da esir almıştı. Bu sırada yaşanan bir olay Bâtınîler'in devlet adamları üzerinde elde ettiği gücü göstermesi açısından önemlidir. Nitekim bu olay Bâtınîler'in, Selçuklular tarafından siyasî bir güç olarak kabul edilmesinin kanıtı olmuştu⁴¹⁰. Halkın büyük tepkisini çeken barış sebebiyle Melik Sencer de ayıplanmıştı⁴¹¹. Dînî duygularına gayet saf hislerle bağlı bulunan halkın bu tarz bir davranışı hoş görmesi mümkün değildi. Nitekim genel olarak Sünnî mezhebe bağlı bulunan Horasan halkının, Bâtınîler'e karşı çok da iyi şeyler hissetmedikleri bu sefere gönüllü olarak katılmaları ile kendini zaten göstermişti. Bu sebeple Bâtınîler ile yapılan barış, siyasî boyutu yanında aynı zamanda sosyal bir boyut da taşımaktadır. Melik Sencer'in bu sırada genç birisi olarak çevresindeki emirlerin etkisinde kalması normal bir durumdur. Ancak Bâtınîler'in Sencer'in emirlerini bu ölçüde etkileyebilecek güçte olması, sıradan halkı etkileyebilme gücünü daha açık bir şekilde gösterecektir.

Yapılan bu anlaşmaya rağmen Bâtınîler'in faaliyetleri devam etti. 498/1104-1105 tarihinde Turaysîs'ten harekete geçen pek çok Bâtınî bölgede yağma faaliyetlerinde bulunmuştu. Sultan Berkyaruk'un da ölümünü fırsat bilen Bâtınîler, Muhammed Tapar'ın sultan olarak düzeni sağlamasına kadar geçen sarsıntılı

409 İbnü'l-Esîr, X, 266; Ayrıca bkz. İsfizârî, I, 391; Özaydın, **Berkyaruk**, s. 90; a. mlf., Sultan Berkyaruk Devrinde, s. 183.

410 Kazanılan bu zaferden sonra Sultan Sencer'in bazı emirleri Bozkuş'a gelerek Bâtınîler'e bir daha kale inşa etmemeleri, silah satın almamaları ve kimseyi Bâtınîliğe davet etmemeleri karşılığında aman verilmesini önermişlerdi, bkz. İbnü'l-Esîr, X, 306.

411 İbnü'l-Esîr, X, 306-307; Ayrıca bkz. Erdoğan Merçil, "Selçuklular'da Rüşvet", **Belleten**, sayı: 261, Ankara 2007, s. 460.

dönemden de faydalanarak pek çok insanı öldürmüş, kadınları da esir almışlardı. Onlar bununla da yetinmeyip Mâverâünnehir, Horasan ve Hindistan'dan hacca gitmek üzere yola çıkan kafil-
leye saldırmış, onları kılıçtan geçirmişlerdi. Bâtınîler her geçen
gün daha büyük bir tehlike arz etmeye başlamıştı.

Belli aralıklarla her iki taraf arasında mücadelenin devam ettiğini görmekteyiz. Sultan Sencer zamanında meydana gelen bir olay bunun kanıtı gibidir. 520/1126 yılında Sultan Sencer'in veziri Ebû Nâsr Ahmed b. el-Fazl'in emriyle Bâtınîler üzerine bir sefer tertiplenmesine karar verilmişti. Bu seferin önemli noktalarından biri Turaysîs'in bir Bâtınî şehri olarak kaydedilmesidir. Daha önce belli kaleler ve Tabes'in Bâtınî hâkimiyetinde bulunduğu kaydedilirken, bu beldelere Turaysîs de eklenmiş olmaktadır. Vezirin verdiği emir Turaysîs ve Beyhak'ta bulunan bütün Bâtınîler'in öldürülmeleri ve kadınlarının da esir edilmesi yönündeydi⁴¹². Vezir tarafından bu kadar sert bir emir verilmiş olması, Bâtınîler'in faaliyetlerinin artması ile bağlantılı bir durum olmalıdır. Bu artışın belli şehirlerde propaganda faaliyetlerinin de artmasına sebep olduğu, bunun neticesinde de Bâtınî taraftarlarının çoğaldığını da söylemek mümkündür. Selçuklu hanedanının en başından itibaren Sünnîlik dışı düşüncelere çok sıcak bakmadığı düşünülürse bu harekâta sultanın da payı bulunduğu göz ardı edilmemesi gereken bir durumdur.

2. Gayrimüslimler

İpek Yolu'nun önemli uğrak yerlerinden biri olan Horasan bölgesi, bu özelliğinden dolayı azımsanmayacak miktarda Yahudi, Hristiyan ve Budist nüfusa sahip olmuşu⁴¹³. Ayrıca Sâsânîler döneminden kalan pek çok dinî unsur Horasan'ın yapısının içinde yer almaktaydı. Selçukluların bölgede hâkimiyetleri sırasında bölgenin en eski ve köklü inançlarından biri olan

412 İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 276; Azimî, s. 50; İbnü'l-Esîr, X, 499-500; Daftary, **İsmaililer**, s. 520.

413 Bahrvezî, Belh, **Dairetü'l-ma'ârif**, XII, 461.

Zerdüştlük, etkisini belli bir oranda devam ettirmekteydi. Ayrıca bölgede Maniheizm inancına mensup bir topluluk ile Hristiyanlığın bir mezhebi olan Nesturîlik de mevcut olan inançlardandı. Genel olarak ise Hristiyanlar, Selçuklu coğrafyasının batı kısmında bulunmakta, doğu bölgelerinde yaşayan Hristiyanlar ise diğer gayrimüslimlere oranla daha homojen bir yapı ihtiva etmekteydi⁴¹⁴.

Horasan'ın diğer bir inanç şekli de bölgedeki tarihi çok eskilere dayanan Zerdüştlük idi⁴¹⁵. Selçuklular'dan önceki dönemde Horasan'daki varlıkları kaydedilen Zerdüştlük'in, Selçuklular döneminde sayı olarak ne kadar kaldıkları hakkında fazla bir bilgi kaydedilmemektedir. Ancak tamamen ortadan kalkmadıkları bilinmektedir. Nitekim Barthold⁴¹⁶, Zerdüştlüklerin bir süre daha etkinliklerini devam ettirmeye muvaffak olduklarını belirtmektedir.

Selçuklular zamanında varlığını sürdüren bir inanç şekli de Budizm'dir. Bu dönemde Belh ve Toharistân bölgesinde yavaş yavaş etkisini kaybeden Budizm, özellikle İslâm'ın bölgede tanınmasıyla birlikte büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Budizm'in yok olmasındaki en önemli etken ise medreseler ve burada sürdürülen İslâmî eğitim idi. Bu medreseler bölgede İslâmiyet'in yayılmasında çok önemli görev üstlenmişlerdi⁴¹⁷.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere bölgenin en eski sakinlerinden biri de Yahudiler olmuştur⁴¹⁸. Yahudiler'in etkisi bir şehre adını verecek kadar da fazlaydı.

414 Sattarzade, *Persian Institutions*, s. 158-159, 163-165; Agacanov, *Selçuklular*, s. 196-198; Alice C. Hunsberger, *Nasir Khusraw, The Ruby of Badakhshan*, London-New York 2000, s. 4; Öztürk, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı*, s. 127.

415 Sattarzade, *Persian Institutions*, s. 162; Kutlu, *Mürcie*, s. 152.

416 Barthold, *Dersler*, s. 47.

417 Barthold, *Dersler*, s. 47.

418 Ali Mazaheri, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok, İstanbul 1972, s. 150; *Encyclopaedia of Afghanistan*, I, 71; Barthold, *Dersler*, s. 56; Barthold, *Türkistan*, 83-84; Arslantaş, *Yahudiler*, s. 29; Balk, *Elr*, s. 589; Kutlu, *Mürcie*, s. 152; Çetin, aynı madde, s. 238.

ÜÇ ÜNCÜ BÖLÜM

**BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE
HORASAN'DA EKONOMİK HAYAT VE İMAR FAALİYETLERİ**

A. EKONOMİK HAYAT

Günümüzde ekonomi tabiri çok geniş bir yapılanmayı içine alırken, Ortaçağ ekonomisi ticaret, tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Bununla birlikte o dönemde bazı yan unsurların da ekonomiye dâhil edilmesi gerekmektedir. Bu unsurları madencilik, el sanatları ve küçük işletmeler olarak isimlendirmek mümkündür. Büyük Selçuklular zamanında belli dönemler haricinde ekonomik gelişmişlik üst seviyede gerçekleşmiştir. Ancak bu gelişmişlik derecesi, geniş coğrafyaya hâkim bulunan Selçuklular'ın bazı eyaletlerinde aynı seviyeye ulaşamamıştır. Nitekim ekonominin en önemli unsuru olan tarımdan elde edilen verim, doğrudan iklim şartlarıyla ilgilidir. Belli zamanlarda meydana gelen kuraklık ve sel gibi doğal afetler, ekonomik kayıpların ortaya çıkmasına sebep olabilmektedir. Diğer bir ifadeyle sulu tarım yapılan bazı bölgelerdeki verim, sadece yağmura bağlı olarak tarım yapılan bölgelerden her zaman için daha fazla olmuştur. Neticede alınan verim farklı yerlerde değişiklik göstermiş, bu da bölgeler arası ekonomik gelişmişliğe doğrudan yansımıştır. Bölgesel gelişmişliğin tarımsal verim yanında diğer unsurları da haiz olduğu görülmektedir. İklim koşullarının yanısıra tarihî gelenekler, coğrafi konum ve kültürel yapı da bu gelişmişliğe etki eden faktörler arasında gösterilebilir. Örneğin, bölgelere özgü bazı el sanatları, orasının zenginleşmesine büyük oranda katkıda bulunabilmektedir. Herat tekniği olarak adlandırılan ve başlangıcı 500/1100 yılıyla tarihlendirilen metal işleme tekniği sayesinde pek çok zanaatkârın zengin olması bu duruma iyi bir örnek teşkil

eder. Bu teknik, Horasan'daki geleneksel metal işçiliğinin farklı bir işleme biçimiyle ortaya konulmasından ibarettir. Bir bölgenin ticaret yolları üzerinde yer alması da oranın diğer bölgelere oranla daha zengin bir yer olmasını sağlayan unsurlardan biridir. Ticaret yolları sayesinde alışveriş yapma imkânı artan bölge zenginleşmekte ve zamanla daha müreffeh bir yer hâline gelebilmektedir.

Kültürel yapının zenginliği de bölgenin ekonomik gelişmişliğine yaptığı katkı bakımından bir hayli önem taşır. Bölgede bulunan kültür müesseseleri ve ünlü bilim adamları, ilim arayan pek çok kişinin bölgeye gelmesine neden olabilmekte, bu da belli miktarda ekonomiye katkıda bulunabilmektedir. Genel olarak bakıldığında ise güçlü bir ekonomi her şeyin başında kuvvetli bir siyasî otoritenin varlığıyla mümkün olabilmektedir. Bazı dönemler haricinde Büyük Selçuklular siyasî otoriteyi ve toplum düzenini sağlamak suretiyle güçlü bir ekonominin varlığına da imkân sağlamışlardır.

Ortaçağ devletlerinde ve dolayısıyla Büyük Selçuklular'da ekonomi, daha ziyade halktan toplanan vergiler üzerine inşa edilmiştir. Devlet içerisinde oluşturulan yapı sayesinde vergilendirme ve vergi toplama işlemi düzenli bir şekilde yapılmakta, ancak her konuda olduğu gibi bu konuda da istisnalar görülebilmektedir. İstisnaların en önemli sebeplerinin başında savaşlar ve ardından da doğal afetler gelmektedir. Savaşlar bazı bölgelerde kargaşaya neden olduğu için ekonomiye sekte vurmakta, bunun neticesinde de ekonominin her dalı bundan belli oranda etkilenmektedir. Özellikle Sultan Melikşah'ın ölümü sonrasında başlayan taht mücadelelerinden olumsuz olarak en fazla etkilenen bölgelerin başında Horasan gelmektedir. Doğal afetler ise bazı istisnai durumlar haricinde nispeten daha dar bir alanda etkili olmuştur. Ancak meydana gelen kuraklık daha geniş bir bölgeyi etkilediğinde, bunun etkisi bütün ülke ekonomisine yansımıştır.

XI ve XII. yüzyılda Horasan bölgesinde çok kapsamlı, hatta karışık denilebilecek sulama sistemlerinin var olduğu görülmektedir.

Horasan, ayrıca İpek Yolu'nun doğal güzergâhı üzerinde yer aldığından dolayı, ticaret her zaman için büyük önem taşır. Bölgenin ekonomik alandaki en zengin şehri şüphesiz Nîşâbûr'dur. Nîşâbûr, kendinden sonra başkent olan Rey ile birlikte devlet hazinesi barındırmaya devam edecek kadar önemlidir. Nitekim Sultan Alp Arslan'ın ölümünden sonra amcası Kavurd ile taht mücadelesine girişen Melikşah, Emîr Şerefülmülk Ebû Sa'îd el-Müstevfî el-Hârizmî'nin önerisiyle Nîşâbûr'a gitmeyi uygun görmüştür. Nitekim Nîşâbûr, el-Hârizmî'nin ifadesiyle "*Horasan ile irtibat vasıtası ve geçmişteki meliklerin, Sâmânoğulları askerlerinin karargâhı*" idi. Bu sebeple 17 Rebûlâhîr 465/30 Aralık 1072 Cuma günü Nîşâbûr'a gelen Melikşah, şehrin kuhendisinde bulunan pek çok malı taraftar toplamak amacıyla askerlerine dağıtmıştır⁴¹⁹.

1. Horasan'da Ticaret

Horasan, coğrafi konumu itibariyle ticaret için büyük önem arz eden bir bölge olarak tarih boyunca daima önemini korumuştur. Çünkü bölge, Selçuklular Devleti içerisinde bulunan hemen hemen bütün ticaret yollarının kesiştiği bir kavşak noktasında yer almaktadır. Ayrıca Selçuklular Devleti'ne başkentlik etmiş bulunan iki şehir, Horasan sınırları içerisinde yer almaktadır. Başkentlerin diğer şehirlere göre her alanda daha gelişmiş olduğu düşünüldüğünde, ekonomik anlamda Horasan'ın önemi daha fazla anlaşılabilecektir. Özellikle Sultan Sencer'in Horasan hâkimi olmasından sonra uyguladığı ekonomik ve sosyal politikalar, Horasan'ın ticarî önemini her geçen gün daha da arttırmıştır. O güne kadar büyük ticaret merkezi olarak adlandırılabilen tek merkez Nîşâbûr iken, Sencer'in uyguladığı politikalar sayesinde Merv de dönemin önemli ticaret merkezlerinden biri hâline getirilmiştir. Nitekim Sencer, bölgenin ekonomik istikrarını sağlamak amacıyla özellikle yollardaki Bâtınî tehdidinin bertaraf edilmesini

419 Hüseyinî, s. 38; Yakubovskiy, Merv, İA, 774.

emretmiştir. Sultan Sencer'in ticarete verdiği önemi gösteren bir diğer örnek ise Horasan'da bulunan ticaret yolları üzerinde işaret kuleleri (منار) inşa ettirmiş olmasıdır. Özellikle kervanların ve diğer yolcuların yollarını kaybetme ihtimallerinin yüksek olduğu çöllerde inşa edilen bu kuleler, denizlerdeki fenerin karadaki işlevini üstlenmektedir. Husrevcird'in bir kilometre kadar güneyinde bulunan ışık kulesi, 505/1111-1112 tarihinde Melik Sencer tarafından inşa ettirilmiştir. Kule yaklaşık 29 metre yüksekliğindedir⁴²⁰. Görüldüğü üzere Sencer'in daha meliklik döneminden itibaren ticarete önem verdiği ve buna uygun faaliyetler gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Yolların güvenliğinin ne derece önemli olduğunu gösteren bir örnek ise Horasanlı hacıların 552/1157-1158'de hacca gidebilmiş olmalarıdır⁴²¹. Sultan Sencer'in ölümünden sonra bile hacca gitmeyi başaran Horasanlılar'ın, Büyük Selçuklular'ın güçlü dönemlerinde daha güvenli bir şekilde seyahat ettiklerini söylemek yanlış olmayacaktır.

Horasan aynı zamanda diğer ticaret merkezleri için de önemli bir konumdadır. Nitekim güçlü bir ziraî kalkınmışlık içerisinde bulunan Hârizm'in Batı dünyası ile olan münasebeti, ancak Horasan üzerinden yapılabilmektedir. Şüphesiz bu durum Mâverâünnehir için de geçerlidir. Mâverâünnehir, hem ticarî hem de kültürel anlamda büyük önem taşımakta ve bölge Batı ile her türlü ticarî münasebetlerini Horasan üzerinden gerçekleştirmektedir. Bunun yanında Horasan şehirlerini Hârizm ile birbirine bağlayan yollar da bulunmaktadır. Özellikle Belh'i Tirmiz'e bağlayan yol bunların en önemlisi durumundadır. Ayrıca her biri önemli ticarî merkez durumunda bulunan Horasan şehirleri arasında da önemli ticaret yolları mevcuttur. Horasan'ın en doğusunda bulunan Belh, Ceyhun havzasıyla bağlantıyı sağlayan kilit şehir konumundadır. Nitekim IX. yüzyıl coğrafyacılarından olan

420 Şebânkârî, s. 129; Tâhirî, **Horasan**, s. 162.

421 İbnü'l-Esîr, XI, 189. O dönem şartları düşünüldüğünde hacıların Zilhicce ayından aşağı yukarı üç ay önce Şevval 552/Kasım-Aralık 1157 tarihinde Horasan'dan ayrılmış olmaları gerekmektedir.

Ya'kûbî⁴²², Belh'i Horasan'ın en büyük şehri olarak kaydeder. Büyüklüğüyle doğru orantılı olarak şehirde 12 kapı bulunmaktadır. Ayrıca Belh Horasan'ın tam ortasında yer almaktadır. Öyle ki, şehirden doğudaki Fergana, batıdaki Rey, güney tarafındaki Sîstân ve nihayet kuzey taraftaki Kabil ve Kandahar'ın uzaklıkları 30 menzildir. Ayrıca Kirman, Keşmir, Hârizm ve Multân da şehre 30 menzil uzaklıktadır⁴²³. Belh ile Merv'i de birbirine bağlayan ayrıca bir ticaret yolu da mevcuttur. Bu yol, dolambaçlı bir şekilde dağların eteklerini takip ederek Murgab Nehri'ne, daha sonra kuzeybatı istikametinde nehri takip ederek Merv'e kadar ulaşmaktadır⁴²⁴. Güzergâh üzerinde Şuburgân, Faryâb ve Tâlekân şehirleri yer alır. Ayrıca Şuburgân'ın bir merhale güneyinde Enbâr şehri bulunmakta, Şuburgân ile Meymene (Yahudiye) arası 3 günlük mesafe olarak kaydedilmektedir. Meymene ile Faryâb arası ise iki gün, Şuburgân da aynı mesafede bir uzaklıkta bulunmaktadır. Merv ile Meymene arasında diğer bir yol daha mevcut olup, Belh yolunu dik bir şekilde kesmektedir⁴²⁵.

Horasan, Uzakdoğu, Hindistan, Doğu Avrupa ve Batı Asya ile yoğun bir ticaret faaliyeti içinde bulunmaktadır. Özellikle Horasan'da üretilen pamuklu ve yünlü kumaşlara her bölgeden büyük ilgi duyulmuştur. Nitekim bu ürünler Batı Avrupa pazarlarına dahi ulaşabilmiştir. Horasan'ın Batı dünyası ile olan ticaretinde önemli bir üs konumunda yer alan merkez ise Mısır'dır. Horasan ve İran'ın diğer bölgelerinden gelen ürünler, karayoluyla Mısır'a ulaştırılmakta, buradaki limanlardan gemilere yüklenerek pek çok ülkeye ihraç edilmektedir. 1100-1130 yılları arasında üretilen İran ipeği Mısır'da iyi kazanç getiren ürünler arasında yer almıştır. Mısır'a ipek götüren Horasan ve İranlı tüccarlar, keten başta olmak üzere diğer kumaşları satın alarak geri dönmüşlerdir⁴²⁶.

422 Ya'kûbî, s. 63.

423 Ya'kûbî, s. 63; Barthold, **Türkistan**, s. 80.

424 Barthold, **Türkistan**, s. 83.

425 Barthold, **Türkistan**, s. 83-84.

426 Agacanov, **Selçuklular**, s. 237.

Uluslararası sayılabilecek ticaret yanında Horasan'ın diğer bölge şehirleriyle olan ticareti de önem arz eder. Horasan'ın önemli şehirleri, Hârizm ve Mâverâünnehir ile kervan yollarıyla bağlantılıdır. Yolların en önemli kavşak noktasında ise Nişâbûr şehri yer almaktadır. Çöllerden de geçen bu ticaret yolları üzerinde kervanların su ihtiyacını karşılamak üzere göller ve kuyular inşa edilmiş, ayrıca kervanların yollarını kaybetmemelerini sağlamak amacıyla işaret kuleleri de yapılmıştır. Ticaret yollarında yolculuk edenlerin bütün ihtiyaçları düşünülmüş ve bunlara uygun çalışmalar da yapılmıştır. Örneğin yollar üzerinde posta istasyonları, kervanların konaklayabilecekleri kervansaraylar, istihkâm amaçlı karakollar da inşa edilmiştir. Bu sayede kervanlar daha güvenli bir şekilde yolculuk edebilme imkânına sahip olabilmişlerdir⁴²⁷.

Horasan şehirlerinin ekonomisi daha ziyade ziraat ve ticaret üzerine bina edilmiştir. Bununla birlikte Horasan coğrafyasında yaygın bir şekilde hayvancılık da önem arz etmektedir. Doğu ile Batı ticaretini sağlayan ticaret yollarının kesiştiği merkez durumunda olan Nişâbûr, Sâ mânîler ve Gazneliler döneminde de önemli bir ticaret merkezi durumunda olmuştur. Büyük Selçuklular'ın Horasan'a gelmeleri sonrasında da kazandığı ticarî merkez olma özelliğini koruduğu görülmektedir. Şehrin pek çok yerinde önemli pazarlar ve ticaret hayatının gerektirdiği kervansaraylar ile hanlar mevcuttur. Ayrıca şehir, pek çok tüccar için de önemli uğrak yerlerinden biri hâline gelmiştir. Bu canlılık neticesinde şehirde değişik sanatları icra eden pek çok sanat ve ticaret erbabı faaliyet göstermiştir⁴²⁸. Bütün bu faaliyetler canlı bir ticaret hayatı neticesinde meydana gelen gelişmelerdir.

Horasan'da yerli ve yabancı tüccarın ticaret yapabildiği çok sayıda pazar bulunmaktadır. Şehrin en büyük pazarı olan ve

427 Agacanov, *Selçuklular*, s. 237-238; Tâhiri, *Horasan*, s. 162.

428 *Hudûdü'l-'âlem*, s. 89; Zahoder, *Horasan*, s. 499; Bosworth, *Ghaznavid Empire*, s. 149; Agacanov, *Selçuklular*, s. 229; H. Gaube, "Sük", *EF*, IX, 796; Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklular Devrinde İpek Yolu Üzerinde Bir Şehir: Nişabur", *Dünden Bugüne İpek Yolu Beklentiler ve Gerçekler Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2008, s. 131.

merkezpazar olarak adlandırılan pazarlar, şehrin ticaret hayatının en önemli halkalarından birini teşkil etmektedir. Bu pazarlar, şehrin asıl bölümü olan *şehristanda* kurulmayıp, onun duvarlarının dışında yer alır. Yöneticiler, bu sayede pazarlara alışveriş için gelen yabancı halk ve göçebelerin şehrin içine girmesine engel olmayı amaçlamışlardır. Böylece özellikle hayvan ve hayvansal ürünler satmak üzere şehre gelen göçebelerden kaynaklanabilecek güvenlik sorunlarının ortadan kaldırılması amaçlanmıştır. Pazarlar sayesinde hem şehir halkı, hem de göçebeler ekonomik ihtiyaçlarını güvenli bir şekilde karşılayabilmiştir. Pazarlara mal satmak amacıyla gelen göçebeler de bu sayede şehir yaşamını tanıma ve sosyalleşme imkânına sahip olmuşlardır. Pazarlar, halkın ekonomik yaşantısına katkı yapmakla birlikte, aynı zamanda siyasî bir mekân özelliği de taşımaktadır. Büyük Selçuklular döneminde normal pazarlar yanında Nîşâbûr şehrinde birçok meslek grubunun ticaret icra ettiği çarşılar da mevcuttur. Bu çarşılarda belirli mal ve hizmetler sunulmaktadır. Kaynaklarımız, Selçuklular döneminde Nîşâbûr'da Saraçlar pazarı, Demirciler ve Attârlar çarşısının var olduğunu kaydetmektedir. Attârlar çarşısı 553/1158 tarihinde yıkılmıştır. Nîşâbûr, demircilik faaliyetleriyle ön plâna çıkmış bir şehirdir. Demirci esnafı tarafından her çeşit demir eşya, iğne, bıçak gibi ürünler üretilmektedir. Selçuklular'ın son başkenti Merv'de de ekmek, tohum, meyve ve sebzelerin satıldığı pazarlar yanında zanaat erbabının sanatlarını icra eyledikleri pazarlar mevcuttur. Merv'de sadece buğday alışverişinin yapıldığı bir çarşı da faaliyet göstermektedir. Bunun yanında Herat'ta itriyat, Belh'te ise iplikçiler çarşısı, yine Belh'te köle tacirlerinin faaliyet icra ettiği bir çarşı da mevcuttur⁴²⁹. Ayrıca Nîşâbûr'da Kerrâmîler'in kendilerine ait çarşısı bulunması⁴³⁰, şehirlerde farklı mezhep gruplarına hitap eden çarşıların da bulunduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Nîşâbûr gibi

429 İbn Münevver, *Esrâru't-tevhîd*, s. 126; *Sefernâme*, s. 5; *Çehâr makâle*, s. 106; İbnü'l-Esîr, XI, 197; Zahoder, Horasan, s. 499; Agacanov, *Selçuklular*, s. 241.

430 İbn Münevver, *Esrâru't-tevhîd*, s. 94

uluslararası seviyede sayılabilecek çarşıları bulunan bir şehirde Kerrâmîler'in daha ziyade günlük ihtiyaçlarını karşılamak üzere çarşı kurduklarını söylemek akla daha uygundur. Farklı dînî grupların, farklı mahallelerde ikamet etmelerinden dolayı kendi yerel ekonomilerini oluşturmaları, diğer bir ifadeyle her mahallede, barınan nüfusa uygun olarak halkın ihtiyaçlarına cevap verebilecek meslek erbabının faaliyet göstermesi gayet normaldir. Neticede bu durum her mahallede küçük de olsa bir çarşının faaliyet göstermesine sebep olmaktadır.

Horasan'ın büyük şehirlerinden biri olan Belh, bir taraftan Horasan ve Hindukuş dağları eteklerinden Türkistan'a ve Çin'e uzanan, diğer taraftan da Ceyhun'un sol kıyısından uzanarak Hindistan ve Afganistan'a ulaşan doğu-batı ana ticaret yollarının geçtiği önemli bir kavşakta yer alır. Belh, Kuh-i Bâbâ'nın Amuderya'ya doğru gelen önemli ticaret yollarından birinin üzerinde kurulmuştur⁴³¹. Bu sayede tarihinin her döneminde olduğu gibi Selçuklular döneminde de önemli bir ticaret merkezi olmuştur⁴³².

Şehir Moğol istilâsına kadar Horasan'ın en önemli ticaret merkezlerinden biri olarak dikkat çekmiştir. Konumu itibarıyla Hindistan ile yapılan ticaret açısından da önem taşır. Bu sebeple şehrin Hindistan ile irtibatını sağlayan kapılarından biri Hindûvân olarak anılmaktadır⁴³³. Şehir Hindistan'dan bitkisel ilaç ham madesi, itriyat, şeker, ev eşyası, Türkistan'dan da ibrişim kumaş, değerli taşlar, kıymetli madenler, cariyeler ve gulâmlar ithal etmektedir⁴³⁴. Buna karşılık Belh ve ona bağlı bölgelerden ihraç edilen ürünler arasında ise üzüm önemli bir yer işgal etmektedir⁴³⁵.

Belh'teki nehirlerin sulama dışında ticaret amacıyla da kullanıldığı görülmektedir. Bu nehirler özellikle Hindistan ile yapılan ticarete taşımacılık amacıyla da kullanılmıştır⁴³⁶.

431 Hartmann, Belh, *İA*, 485.

432 Bosworth, Balk, *Eİr*, 587-588; Toynbee, *Oxus and Jumna*, s. 93;

433 Bahrvezi, Belh, *Dairetü'l-ma'ârif*, XII, 461.

434 Bahrvezi, aynı yer.

435 Robert S. Lopez-Irwing W. Raymond, *Medieval Trade in the Mediterranean World*, New York 1990, s. 29.

436 *Aryana*, s. 51.

Merv şehri de özellikle başkent olduktan sonra önemli ticarî merkezlerden biri durumuna gelmiştir. Çağrı Bey'in şehre hâkim olması sonrası başlattığı faaliyetler, diğer hâkimler tarafından da devam ettirilmiş ve şehir bu sayede dönemin en düzenli şehirlerinden biri hâline getirilmiştir. Onun bu önemi büyük ölçüde ticarî yollar üzerinde yer almasından ileri gelmektedir. Merv'in ticarî yollar üzerinde bulunuyor olması Doğulu ve Batılı pek çok tüccarın şehirde kalmasına imkân sağlamaktadır. Ayrıca Merv, Hârizm ve Mâverâünnehir'e ulaşan ticaret yolunun halkalarından birini oluşturmakta, şehrin dışında bulunan Esteratej (استراتژ) vahası, ticaret kervanlarının su ihtiyacını karşılaması sebebiyle bir hayli önem taşımaktadır. Merv diğer şehirlerden farklı bir ihrac ürününü üreterek de dikkat çekmektedir. Önemli ustaların elinden çıkarak müzisyenlerin hizmetine sunulan değerli kanunlar, Merv'in önemli ihrac ürünlerinden birini teşkil etmektedir. Merv'den ayrıca halı ve Merv'e özgü elbiseler ihrac edilen diğer ürünler arasında yer almaktadır⁴³⁷.

Hiç kuşkusuz Horasan'ın küçüklü büyüklü diğer şehirlerinde de pek çok pazar faaliyet göstermektedir. Kaynaklarımızca kaydedilen pazarlardan biri de Herat'ta bulunan Kasaplar çarşısıdır. Nizâmî 'Arûzî⁴³⁸, Sultan Melikşah zamanında Herat'ta geçen bir olayı naklederken mekân olarak Kasaplar çarşısını kullanmıştır. Herat'a bağlı bulunan Bûşenc şehri kerestesi ve kereste ticaretiyle ünlenmiştir. Hiç şüphesiz bu şehirde kereste sektörüne yönelik bir yapılanma da bulunmaktadır. Bunun yanında küçük bir kasaba olan Meyhene'de de bir çarşı mevcut olup bu çarşıda 40 terazi kullanılmaktadır⁴³⁹.

Bununla birlikte Horasan bölgesindeki çarşı ve pazarları yukarıda naklettiklerimizle sınırlandırmak mümkün görünmemektedir. Her fırsatta önemini vurguladığımız Horasan'ın ticarî ve ekonomik gelişmişliği ile paralel olarak üretilen malların pazarlandığı pek çok

437 Lopez-Raymond, *Medieval Trade*, s. 29; Velî, aynı makale, s. 204, 209-210.

438 *Çehâr makâle*, s. 126.

439 İbn Münevver, *Esrâru't-tevhîd*, s. 163-164; Barthold, Bûşenc, *İA*, 825.

çarşı ve pazarın varlığı muhakkaktır. Ayrıca diğer şehir ve bölgeler arasında gelişmiş bulunan ticaretin de büyük pazarların kurulmasına zemin sağlayacağı açıktır. Neticede özellikle Sultan Sencer zamanında meslek birliklerinin sıkı bir münasebet içerisinde olduğu da göz önüne alındığında, her meslek grubunun kendilerine ait bir çarşıda faaliyette bulundukları sonucuna varmak çok da zor olmayacaktır.

Ticaretin en önemli unsurlarından biri de kuşkusuz paradır. Bu sebeple önemli ticarî merkezlerde darphane bulunmaktadır. X. yüzyılın ortalarına doğru ortaya çıkan gümüş para eksikliği, daha sonraki dönemde de etkilerini devam ettirmiş ve devletleri yeni para politikaları uygulamaya sevk etmiştir. Yaklaşık 200 yıl boyunca devam eden bu para sıkıntısının en önemli sebebi, Avrupa ve kuzey ülkeleriyle yapılan ticaret sırasında büyük miktardaki gümüş paranın Avrupa'ya götürülmesi olmuştur. Bu sebeple tam kapasiteyle çalıştırılan gümüş madenleri bir süre sonra tükenmiş ve bunun neticesinde gümüş sıkıntısı baş göstermeye başlamıştır. Daha önce yapılmış olan gümüş eşyalar bile eritilmiş ve elde edilen gümüşten paralar basılmıştır. Eksikliğin diğer bir sebebi de şehirlerin hızlı bir şekilde büyümesinden kaynaklanmıştır. Büyüyen şehirler beraberinde ticaretin artmasına ve dolaşısıyla daha fazla para basılmasına sebep olmuş, hatta bazı şehirlerde sahte paralar ekonomiyi tehdit eder hâle bile gelebilmiştir. Bu şekilde baş gösteren gümüş sıkıntısı Selçuklular döneminde de devam etmiş, devlet yeni bir parasal sistemi devreye sokarak bu sıkıntıyı bertaraf etme yoluna gitmiştir. O dönemde daha ziyade altın paralar basılmaktaydı. Farklı isimlerle anılan dinarların farklı ayarlarda basıldığı herkesçe bilinen bir durumdu. Bu paralar bölgesel ticarete az da olsa karmaşaya neden olmakla birlikte, her bölgenin kendi ekonomisinin oluşmasını sağlamıştı. Ülkenin en büyük darphanelerinden biri Nîşâbûr'da bulunmakta ve burada çok miktarda dinar basılmaktaydı. Nîşâbûr dinarları yüksek ayarlı paralardı ve Nîşâbûriye altını olarak adlandırılmıştı. Yüksek

ayarlı dinarlar, ülkenin diğer darphanelerinde de basılıyor olmakla birlikte zaman zaman bozulan ekonomi sebebiyle düşük ayarlı paralar da tedavüle sunulmuştu. Düşük ayarlı altın paraları yüksek ayarlı altınla kaplanan gümüş paralar ve altına bakır eklenecek kaplanan gümüş paraların tedavüle sunulması takip etti. Dirhemler ise ilk zamanlarda bakır ve gümüş bileşimiyle basılırken sonraları tamamen bakırdan basılmaya başlandı. Sultan Sencer döneminin sonlarına doğru yaşanan olumsuz olaylar neticesinde ekonomi sekteye uğramış, bu da madeni paraların kalitelerini bir hayli düşürmüştür⁴⁴⁰.

Horasan'da darphane bulunan diğer bir şehir taşıdığı ticarî ve siyasî öneme binaen Belh idi. Nitekim şehir sahip olduğu gümüş madenleriyle de ünlüdür. Selçuklular'dan önceki dönemde Herat ve Belh'te Abdülmelik b. Mervan adına para basıldığı ve bu paralarda şehrin adının Belhü'l-beyza olarak kaydedildiği bilinmektedir⁴⁴¹.

Selçuklular döneminde Horasan'da sikke basılan merkezler Nişâbü'r, Herat, Belh, Merv, Serahs, Mervu'r-rûz ve Velvâlic şehirleridir⁴⁴². Sikkeler genel olarak dinar olarak basılmakla birlikte, yukarıda da belirttiğimiz gibi farklı madenler de kullanılmıştır. Hocaniyazov⁴⁴³, Selçuklular dönemindeki paraların altın (dinar), gümüş (dirhem) ve bakırdan basılmış olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte altın-gümüş alaşımından paralar da basılmıştır⁴⁴⁴.

Bir yerde para basılabilmesinin en önemli etmenlerinden biri de şehirde basılacak para ham maddesini sağlayacak madenlerin bulunmasıdır. Madenî paralar mümkün olduğunca ham maddesinin

440 İbn Münevver, **Esrâru't-tevhîd**, s. 116; Hüseyinî, s. 10; İbnü'l-Esîr, X, 68; Ahmed b. Mahmûd, I, 116; Bünyadov, **Hârezmşâhlığı ve Enuştekinler**, s. 125 vd.; Ülker Erginsoy, **İslam Maden Sanatının Gelişmesi**, İstanbul 1978, s. 123; James W. Allen, **Islamic Metalwork, The Nuhad es-Said Collection**, London 1982, s. 13.

441 Uslu, **İslam Orduları...**, s. 6; A. Y. al-Hassan-D. R. Hill, "Ma'din", **EP**, V, 967.

442 Schwarz, **Sylloge**, s. 149; Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 5-23, 29-31, 50-53, 92, 122.

443 Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 5, 21, 23.

444 Bkz. Resim 29.

de çıkartılabildiği şehirlerde basılmaktadır. Nîşâbûr, Belh, Herat ve Merv şehirlerinde para basıldığına göre, bu şehirlerde paraların basılmış olduğu, altın gümüş ve bakır madenleri de bulunmaktadır. Nitekim *Hudûdü'l-'alem*⁴⁴⁵, Horasan'da altın, gümüş ve diğer maden cevherlerinin bulunduğunu, bu madenlerin de dağlardan çıkarıldıklarını kaydetmektedir. Ayrıca 341/952-953 senesiyle tarihlendirilen Ebû Dülef'in *Sefernâme*'sinde de Nîşâbûr'da çok fazla maden bulunduğu kaydedilmektedir. Bununla birlikte Nîşâbûr ile özdeşleşen en önemli maden türkuazdır. Bu sebeple şehir Şehr-i Firûze olarak da anılmaktadır⁴⁴⁶.

2. Toprak Sistemi ve Ekonomiye Etkisi

Selçuklular'da toprak sistemi denildiğinde hiç kuşkusuz akla ilk olarak iktâ sistemi gelmektedir. Askerî bir oluşum olarak ortaya çıkan iktâ sisteminin hem ekonomik, hem de sosyal sonuçları mevcuttur. Büyük Selçuklular döneminde Sultan Melikşah zamanından itibaren uygulamaya konulan bu sistem, önceleri kargaşanın hüküm sürdüğü, üretimin ve dolayısıyla tahsilâtın yapılamadığı bölgelerde yürürlüğe konulmuştur. Nizâmülmülk, kargaşa bölgelerindeki tarım topraklarını iktâ kısımlarına ayırmak suretiyle yeni bir düzenlemeye gitmiş, bu sayede düzenli şekilde tarım yapılmaya başlanan bölgelerde de refah seviyesi her geçen gün artmaya başlamıştır. Bununla birlikte bu sistem bazı bölgelerde, toprak sahibi olan halkın, yani dihkânların zararına işlemiş, zarar daha ziyade Horasan ve Mâverâünnehir'de kendisini göstermişti. Bölgenin önemli devletlerinden Sâ mânîler, biraz da dihkânların etkisiyle yıkılmıştır. Dolayısıyla dihkânlar yeni müesseseseleşen bir devlete karşı tavır takınmış olsalar da etkileri çok fazla olamamıştır. Neticede her geçen gün iktâ sistemi

445 Bkz. Aynı eser, s. 88; Ayrıca bkz. Strange, aynı eser, s. 429; Uslu, *Horasan*, s. 157; Hassan-Hill, Ma'din, EI², 967.

446 Ebû Dülef, *Sefernâme-yi Ebû Dülef der İran, er-Risâletü's-sâniye*, nşr. V. Minorsky/Farsça çev. Seyyid Ebu'l-Fazl Tabâtabâî, Tahran 1342 hş., s. 86; Öztürk, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı*, s. 165.

daha etkin bir şekilde devlet düzeninde yerini almayı başarmıştır. İlk zamanlarda daha sıkı kurallara bağlı bulunan iktâ sistemi, zamanla sultanın inisiyatifinde bir müessese gibi algılanmaya başlanmıştır. Sultan kendisine bağlı olan kişilere hizmetleri karşılığında iktâ verebilmekte ve bu bağışların miktarı tamamen sultanın isteğine göre belirlenebilmekteydi. Sultan zaman ve neden gözetmeksizin iktâ miktarını arttırabilir veya tamamen geri alabilirdi. Bu durum iktâ sahibinin taşıdığı unvanla ilgili değildi. İktâ arazileri daha ziyade askerî-idarî rütbelere göre ve nüfûzlu ailelere verilmişti. Askerî iktâlar iki kısma ayrılmakta, ilk kısım iktâlar daha ziyade büyük emirlere verilirken, ikinci kısım iktâlar ise kendi bölgesinde hâkim bulunan küçük toprak sahiplerine verilmisti. Toprağın verimlilik derecesi farklı statüdeki kişilerin sahip olacağı iktâyı da belirlemiş, bazı durumlarda adli teşkilâta mensup kişilere de iktâ verildiği görülmüştü⁴⁴⁷.

Buna rağmen dihkânlık sisteminin devam ettiğine dair örnek teşkil edebilecek bazı durumlar da mevcuttur. Nitekim İbn Funduk⁴⁴⁸, mahallî hanedanlar başlığı altında yirmiden fazla ailenin Beyhak ve çevresindeki hâkimiyetinden bahsetmektedir. Burada hayat hikâyesini naklettiği bazı kişilerin şehir veya kasaba riyasetlerinin ailelerinden kendilerine naklolunduğu görülmektedir. Bu hâkimiyetlerde Selçuklu yönetimince bir atamanın yapıp yapılmadığı belirtilmemekle birlikte, riyasetin işlerlik kazanabilmesi için sultan veya vezir tarafından onaylanmasının gereği de aşîkârdır. Nitekim bu duruma örnek teşkil edebilecek bir olay şu şekilde gelişmiştir. Babasının ölümünden sonra medresede onun yerini almak isteyen Ebu'l-Kâsım Muzaffer b. Abdülmelik b. Abdullah b. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'ye fakihler

447 Barthold, **Türkistan**, s. 327, 329; Ann K. S. Lambton, **Landlord and Peasant in Persia**, Oxford 1953, s. 53 vd.; Lambton, Sancar İmparatorluğunun Yönetimi, s. 372 vd.; Klausner, **Seljuk Vezirate**, s. 10; Agacanov, **Selçuklular**, s. 129; David Morgan, **Medieval Persia 1040-1797**, London 1988, s. 38-39; Safi, aynı makale, s. 354.

448 **Tarih-i Beyhak**, s. 73 vd., 94; Ayrıca bkz. Agacanov, **Selçuklular**, s. 209; Kafesoğlu, **Selçuklular**, **İA**, 400-401.

ve öğrenciler onay vermemiştir. Onun medresede ders verebilmesi için kendisinden onay istenmiş, Nizâmülmülk'ten almış olduğu onay sayesinde Nizamiye Medresesi'nde ders verebilmeyi başarmıştır⁴⁴⁹. Bu durum mevcutken mahalli aile hâkimiyetlerinin Selçuklular'ın izni olmadan sürdürülebilmesi ihtimal dâhilinde görünmemektedir. Ayrıca bahsettiğimiz aile hâkimiyetlerinin çerçevesi tam manasıyla belli olamamaktadır. Diğer bir ifadeyle bu ailelerin belli bir toprak parçasına hükmedip etmedikleri tam manasıyla anlaşılamamaktadır. Bununla birlikte ailelerin ekonomik zenginliğe ulaştıkları açıktır. Nitekim bazıları Cuma mescidi inşa ettirecek kadar varlıklıdır⁴⁵⁰. Sistemin Horasan'ın diğer küçük şehirlerinde de işler bir durumda olduğunu söylemek zor değildir. Büyük şehirler ise daha ziyade hanedana mensup veya diğer önemli emirlere iktâ edildiği için farklı bir yapılanma göstermektedirler.

Arazi büyüklük, vergilendirme biçimi ve hukuki statüsüne göre ayrılık göstermektedir. Büyük toprak parçalarına yukarıda da belirttiğimiz gibi sultan ve hanedan üyeleri ile diğer önemli emîrlar hâkim durumdadır. Küçük ölçekli toprakların sahipleri ise daha ziyade köylülerdir. Köylüler de kendi aralarında varlıklı ve fakir olarak ayrılmaktadır. Ayrıca vergiden muaf tutulan bazı mülkler de mevcuttur. Topraklar alınıp satılmakta, hediye edilebilmekte ve miras olarak bırakılabilmektedir. Diğer bir ifadeyle bütün araziler tamamen devletin hâkimiyeti altında değildir. Öyle ki, 1078 tarihli bir nikâh akdinde erkek yeni evlendiği eşine toprak hediye etmiştir. Damat bu amaçla Herat'a bağlı Bâmîyân'da dört parça toprak satın almış ve bunların mülkiyet haklarını hediye olarak geline devretmiştir⁴⁵¹.

449 Bkz. Kültürel Hayat Bölümü.

450 İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 118. İbn Funduk (aynı yer), Müstevfîyân başlığı altında Hâce Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ali el-Müstevfî'nin Turaysîs nahiyesinden olduğunu, ancak Sebzevâr'a gelerek burada ve başka bir kasabada Cuma mescidi inşa ettirdiğini nakleder.

451 **Atebetü'l-ketebe**, s. 23-24, 71; Agacanov, **Selçuklular**, s. 208-209.

Özellikle Sultan Sencer döneminde Horasan ve çevre bölgelere yapılan atamalarla ilgili olarak mevcut bulunan bazı menşurlardan iktâ sistemi hakkında daha geniş bilgiler edinilebilmektedir. Nitekim Belh valiliğine atanan Ebu'l-Feth b. Ebû Bekr b. Kamaç'ın atama menşurunda yeni valinin, iktâ sahibi olarak malî işlerden de sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. Hiç şüphesiz bu malî sorumluluk, onun kendi iktâları için de geçerli olan bir durumdur⁴⁵².

3. Tarım ve Hayvancılık

Selçuklular zamanında, devletin ana gelir kaynaklarından birini teşkil eden tarım, aynı zamanda nüfusun en önemli geçim kaynağı durumundadır. Bu sebeple ileriye dönük bir şekilde inşa edilen sulama sistemleri, çok geniş bir alanı kapsar. Devlet, kurduğu sulama sistemleri sayesinde üretilen üründen belli bir miktarını vergi olarak toplamaktadır. Özellikle Sultan Melikşah ve Sencer zamanlarında ülkenin diğer yerlerinde olduğu gibi Horasan'da da inşa edilen sulama kanalları neticesinde tarım ürünlerinde büyük artış görülmüş, gelişen tarım sayesinde ticaret canlanarak şehirler daha mamur bir hâle gelmişti⁴⁵³.

Horasan, geniş tarımsal ürün çeşitliliğine sahip bir bölge olup, hemen hemen her şehri de aynı özellikleri haizdir. Bölgenin uygun iklimi ve tarım için oluşturulan elverişli sulama şartları sayesinde, ürün daha bol ve kaliteli bir hâle gelmiştir. Horasan'ın en doğu kısmını oluşturan Belh şehrine çok yakın olan dağlardan, nehirler vasıtasıyla gelen alüvyonlu topraklar, sulama sistemli tarımla birleşince bölge çok verimli bir hâl almış, bunun neticesinde Belh'in etrafı bağ ve bahçelerle çevrilmiştir⁴⁵⁴. Halkı genel olarak çiftçilikle geçinen şehirde, üzüm, yer mantarı, ağaç

452 *Atebetü'l-Ketebe*, s. 77; Lambton, *Sancar İmparatorluğunun Yönetimi*, s. 374-375.

453 Turan, *Selçuklular*, s. 343; Lambton, *Continuity*, s. 159 vd.

454 Bosworth, *Balk, EIr*, 588. Horasan'da üretilen ürünleri döneme en yakın kaynaklar yanında dönem öncesi ve sonrası kaynaklardan karşılaştırmalı olarak vermeyi uygun buluyoruz.

kavunu, turunçgiller, şeker kamışı, nilüfer çiçeği yetiştirilmiş⁴⁵⁵, ayrıca Belh, buğday ambarı özelliğinden dolayı Hârizm'e buğday ihraç etmiştir⁴⁵⁶. Belh ve komşusu Herat'ta buğdaya ek olarak sanayiye ham madde teşkil edebilecek bitkiler de yetiştirilen diğer ürünler arasında yer almaktadır. Aynı zamanda turunçgiller, zambak ve üzüm ihraç edilmeye uygun kalitededir. Sadece üzümün 120 çeşidi yetiştirilmekte, bunlar da kendi aralarında kalitesine göre ayrılmaktadır⁴⁵⁷.

Diğer taraftan Merv şehrinin de içinde bulunduğu Murgab Vadisi, ziraatın gelişmiş olduğu bölgelerden biri olarak göze çarpmaktadır. Merv'e üç fersah uzaklıkta bulunan Murgab Vadisi'ndeki köyler, Karakurum çölünden rüzgârlarla buralara sürüklenen ve zaman zaman yer değiştiren kum tepeleriyle mücadele etmek durumunda kalmıştır. Merv'in toprakları tuzlu ve kumlu bir özellik taşımasına rağmen, bu durum tarım yapmaya engel teşkil etmemiştir. Merv'de, özellikle sulanabilen arazide arpa ve buğday ekimi yapılmakta, bunun yanında üzüm, kavun, armut gibi çok kaliteli meyveler üretilmektedir. Buradaki kavunun ünü, diğer memleketlere ihraç edilmesini sağlayacak kadar fazladır. Sanayi ürünü olarak üretilen en önemli ürün ise pamuktur. Merv'de yetiştirilen buğday da büyük bir üne sahip olup, bu buğdaydan yapılan ekmeğin çok lezzetli olduğu kaydedilmektedir⁴⁵⁸.

Merv bölgesindeki tarımsal gelişim, yaygın bir şekilde kullanılan sulama kanalları sayesinde olabilmektedir. Sulama kanallarının en önemlilerinden biri de Sultan Sencer tarafından Merv'de inşa edilmiştir. Moğollar tarafından tahrip edilen bu kanal sistemi, Murgâb Nehri'nin sularını Merv ovalarına aktarmış, böylece Merv'deki tarım üretiminde bire yüz oranında büyük artış meydana gelmişti. Bunun neticesinde de Merv'de pamuk üretimi ve buna

455 **Hudûdü'l-'alem**, s. 99; Hartmann, Belh, **İA**, 487; Uslu, **Horasan**, s. 154; Uslu, **İslam Orduları...**, s. 3

456 Agacanov, **Selçuklular**, 202-203.

457 **Çehâr makâle**, s. 77; Agacanov, **Selçuklular**, s. 201-202, 241

458 İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 280; Agacanov, **Selçuklular**, s. 203.

bağlı sanayi de büyük gelişme göstermişti. Murgâb Nehri'nden dört büyük ana sulama kanalı çekilmiş, bu kanallardan da çevredeki köylere su taşıyan pek çok küçük kanal inşa edilmişti. Bölgenin iklim şartları düşünüldüğünde yaz mevsiminde artan su ihtiyacını karşılamak üzere bentlere de ihtiyaç duyulmuştu. Sulama ihtiyacını karşılamak üzere ayrıca bir bent inşa edilmiş, bendin Merv bölgesindeki tarımsal üretimdeki önemi bir hayli fazla olmuştu⁴⁵⁹. Sultanbend adıyla meşhur bu bendi, Sultan Sencer'in inşa ettirmiş olma ihtimali yüksek görünmektedir. Merv'in önemli özelliklerinden bir diğeri de çöl şartlarına uygun develelerin üretim merkezlerinden biri oluşuydu⁴⁶⁰.

Nîşâbûr'un çevresi ise her zaman geniş meyve bahçeleriyle çevrilidir. Ortaçağ'da Nîşâbûr'da iyi kalitede keten ve pamuk yetiştirilmektedir. Diğer bir ürün ise işlenmemiş ipek olarak göze çarpmaktadır⁴⁶¹. Geniş sulama sistemi sayesinde çeşitli tarımsal ürünler ve bol miktarda meyve yetiştirmek mümkün olabilmektedir. Özellikle şehrin kuzey kısmı daha mamur ve ziraat açısından daha verimlidir. Bundaki en önemli sebep su ve sulama sistemlerinin kuzeyde daha yoğun bir şekilde bulunmasından kaynaklanmaktadır. Şehrin çevresinde bulunan verimli otlaklar hayvan sürüleri için vazgeçilmez önem teşkil etmiş, bu otlaklar şehirde bol miktarda süt ve süt ürünlerinin üretilmesine katkıda bulunmuştur. Nîşâbûr'a bağlı bulunan Sebzevâr da tam manasıyla bir tarım şehri olarak kaydedilmektedir⁴⁶². XIV. yüzyıl coğrafya kaynaklarından olan *Nüzhetü'l-kulûb*⁴⁶³, Nîşâbûr'a bağlı İsfârâyin'de üzüm ve tahıl yetiştirildiğini zikreder. Aynı kaynağa göre Beyhak ve Câcerm de tahıl merkezi olup, ayrıca Beyhak ve Cüveyn'de üzüm yetiştirilmektedir⁴⁶⁴. Nîşâbûr'a bağlı şehirlerden biri olup

459 Turan, **Selçuklular**, s. 268; Strange, aynı eser, s. 402; Lambton, **Continuity**, s. 164. Agacanov, **Selçuklular**, s. 203.

460 **Hudûdü'l-'alem**, s. 94; Uslu, **Horasan**, s. 153.

461 Lockhart, **Persian Cities**, s. 86

462 **Hudûdü'l-'alem**, s. 89; Lambton, **Continuity**, s. 168

463 *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 183.

464 Aynı eser, s. 184.

daha sonraları Habûşân adını alan Ustuvâ'da, tahıl, üzüm, pamuk ve meyve yetiştigi kaydedilmektedir⁴⁶⁵.

Nizâmî-i Arûzî⁴⁶⁶, 530/1135-1136 tarihinde Nîşâbûr'da bulunduğu sırada gittiği mezarlık ziyaretinde, buraya bitişik bulunan bahçede armut ve şeftali ağaçlarının varlığından bahseder. Buna göre belirttiğimiz meyveler de bu şehirde yetiştirilmektedir.

İbn Funduk⁴⁶⁷ ise Beyhak'a bağlı iki ayrı köyde fıstık yetiştigini, hatta bu fıstıkların Nîşâbûr'da bile eşi benzerinin bulunmadığını nakletmektedir. Ayrıca o, Beyhak'a bağlı Keyzer (کینزر) köyünde yetiştirilen narı da övmektedir. Bu durumda Selçuklular döneminde Nîşâbûr ve Beyhak çevresinde fıstık üretiminin yaygın olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Horasan coğrafyasında yaygın olarak üretilen meyvelerden biri de muhtemelen nardır.

Bütün Horasan coğrafyasının en yaygın meyvesi ise hiç kuşkusuz üzümdür. Beyhak'a bağlı Oştör (اشتر), Şeştamed ve Serd-i Efrûr (ثرد افروز) köyünde yetişen üzümlerin kalitesi bir hayli yüksektir. Ayrıca Nîşâbûr'un kenar mahallelerinde yetiştirilen ürünler arasında üzüm de yer almakta ve bölgenin bir diğer ünlü meyvesini ise incir teşkil etmektedir⁴⁶⁸.

Husrevcird ve Ebârî (اباری) köyünde de çok çeşitli meyvelerin yetiştirildiği görülmektedir. Bunların en ünlüsü kırmızı ve beyaz renkteki kayısıdır. Bölgede ayrıca siyah ve beyaz üzüm yetiştirilmektedir. Yetiştirilen bu meyvelerin en önemli özelliği ise mevsimine göre erken olgunlaşmasıdır⁴⁶⁹.

Bazı ürünler neredeyse Horasan adıyla birlikte anılmaktadır. Bu ürünlerin başında üzüm, incir ve kavun gelmektedir. Eserini XIV. yüzyılda kaleme alan Hamdullah Müstevfî⁴⁷⁰, bu üç ürünün bol miktarda yetiştigi şehirler olarak Tûs, Herat ve Bûşenc'i kaydeder. Ayrıca nar, İsfîzâr'da en çok yetiştirilen üründür. Herat ise

465 Nüzhetü'l-kulûb, s. 184-185.

466 Çehâr makale, s. 98.

467 Tarih-i Beyhak, s. 277.

468 İbn Funduk, Tarih-i Beyhak, s. 278, 280; Zahoder, Horasan, s. 500.

469 İbn Funduk, Tarih-i Beyhak, s. 279.

470 Nüzhetü'l-kulûb, s. 185-188.

çok çok geniş bağlara sahip bir yöredir. Bûşenc’de de üzüm yetişmekte olup, yetişen üzüm birkaç çeşittir. Üzümün bol miktarda yetiştirildiği merkezlerden biri de Bâdgîs olarak kaydedilmektedir.

Herat’a bağlı olan Câm şehri boydan boya sulama kanalları ile donatılmıştır. Bu sebeple meyvesi bol bir bölgedir. Zâve ise yukarıda zikredilenlere ek olarak tahıl, ipek ve pamuk üretilen şehirlerdendir⁴⁷¹.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi sulama sistemine dayalı tarım büyük önem kazanmıştır. XI-XII. yüzyılda zengin tarım alanlarından biri Belh ve civarındır. Belh eyaleti Belhab ve Hulma nehirlerinin suları ile sulandığı için verim nispeten fazladır. Belhab Vadisi’nde de birçok su değirmeni bulunduğu için nehir Dehas olarak adlandırılmıştır. Belhab, şehir içinde 12 kola ayrılmakta ve bu kollar şehrin etrafındaki bağ ve bahçelerin sulanması amacıyla kullanılmaktadır. Sulama kanalları şehrin birkaç fersah dışına kadar uzanmış, bu sayede şehrin ekonomik gelişiminde büyük etken olmuştur⁴⁷². Belh bölgesi Moğol istilasına kadar zâhire ambarı görevi görmeye devam etmiştir.

Horasan’ın diğer önemli şehri Herat, suyu bol bir yer olarak kaydedilmektedir. Su, tarımın en vazgeçilmezlerinden olduğuna göre Herat’taki zirâî gelişmişlik en üst seviyededir. Şehirde özellikle sonbahar meyvesi olarak üzüm, nar, armut, ayva, incir, badem, ceviz ve diğer ürünler bolca yetişmektedir⁴⁷³.

Belh sınırları içinde yer alan Huttelân şehri Abbâsîler, Gazneliler ve Selçuklular döneminde yetiştirdiği atlarla meşhur olmuştur. Şehirde birden çok at pazarının bulunduğu bilinmektedir⁴⁷⁴. Ayrıca değerleri herkesçe bilinen Belh’e özgü develer de çokça yetiştirilen hayvanlar arasında bulunmaktadır. Şehrin yakınlarındaki

471 Nüzhetü’l-kulûb, s. 189-190.

472 Bosworth, Balk, *Elr*, III, 589; Toynbee, *Oxus and Junna*, s. 94-95; Agacanov, *Selçuklular*, s. 202.

473 Makdisî, II, 447; *Hudûdü’l-‘alem*, s. 91; İsfizârî, I, 281.

474 Muhammed b. Mansûr b. Sa’îd Mübârekşâh, *Âdâbü’l-harb ve’ş-şecâ*, nşr. Ahmed Süheylî Hânsârî, Tahran 1346 hş., s. 218 vd.; Mehmet Altay Köymen, “Alp Arslan ve Zamanı Askerî Teşkilâtı”, *Ankara Üniv. D. T. C. F. D.*, sayı: 8-9’dan Ayrı Basım, Ankara 1970, s. 59.

steplerde yetiştirilen ve mükemmel bir ırk olduğu belirtilen Belh develeri, başta kervan taşımacılığı olmak üzere her türlü iş için kullanılmaktadır. Nîşâbûr'a bağlı bir şehir olan Nesâ, yabancı av kuşlarının eğitildiği en önemli merkez durumundadır. Câcerm'de ise büyükbaş hayvan yetiştiriciliği önem kazanmıştır⁴⁷⁵.

4. Sanayi Ürünleri

a. Kumaş Üretimi

Horasan, sanayi ürünleri açısından da büyük bir zenginlik arz eder. Özellikle Merv'de pek çok zanaat türü çok gelişmiş bir şekilde icra edilmektedir. Şehirde üretilen kumaş bütün Horasan bölgesinde büyük üne sahiptir. Aynı zamanda Nesâ'da inci işlemeli kumaşlar üretilirken, Serahs'ta da simli kumaş üretimi ön plâna çıkmaktadır. Ayrıca Nesâ, ham ipek ve örgü kumaşların da üretildiği önemli merkezlerden biridir. Tilki derisinden imal edilen kürkler ise diğer ünlü ürünlerden olmuştur. Nîşâbûr ve çevresi ise ipek, keten ve pamuklu kumaşların en önemli üretim merkezi durumundadır. Pamuklu kumaşlar, Merv, Nîşâbûr ve Belh başta olmak üzere, daha ziyade pamuk yetiştirilen bütün Horasan şehirlerinde üretilmektedir. Dokunan bu kumaşlar daha sonra elbise hâline getirilerek, İran'ın diğer bölgelerine, hatta Doğu ülkelerine ihraç edilmektedir⁴⁷⁶.

Kumaşlardaki süslemeler daha ziyade ağaçlar üzerinde resmedilmiş kuşlar ve çiçekler şeklindeki tasvirlerdir. Selçuklular döneminde yapılan her türlü süslemede hareket hâlindeki vahşi hayvan motifleri de sıkça kullanılmıştır. Bunun yanında av sahaneleri de bu tarz ürünlerde süsleme olarak tercih edilmiştir. Ayrıca Türk tipi olarak adlandırılan insan figürleri yapılan süslemeler de vazgeçilmezlerden olmuştur⁴⁷⁷.

475 Bosworth, Balk, **Elr**, III, 589; Strange, aynı eser, s. 392, 429.

476 Strange, aynı eser, s. 429; Agacanov, **Selçuklular**, s. 229-230; Abdülhalik Bakır, **Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda**, Ankara 2005, s. 161; a. mlf., "Ortaçağ İslâm Dünyasında Dokuma Sanayi", **Belleten**, sayı: 241, Ankara 2000, s. 772.

477 Agacanov, **Selçuklular**, s. 231; Bakır, **Tekstil Sanayi**, s. 160-161.

Semer kand yakınlarındaki Vâzâr köyünde dokunan, Vâzârî (وازارى) veya Horasan dibacı olarak da adlandırılan kumaş türü, ayrıca ünlüdür. Pamuktan imal edilen bu kumaştan, bütün İran'da tanınan çok kaliteli elbiseler imal edilmektedir. “*Horasan eyaletinde bir emîr, vezir ve kadı yoktur ki, kış mevsiminde bu elbise-den giymesin!*” şeklinde bir söylem de mevcuttur. Safran sarısı rengindeki Vâzârî kumaşından özellikle kışlık elbiseler üretilmektedir. Parlak, yumuşak ve pahalı olan bu kumaş, aynı zamanda uzun ömürlüdür. Ünü ve değeri sayesinde Sultan Tuğrul Bey'in de tercih ettiği kumaşlardan biridir⁴⁷⁸.

Selçuklular'ın Horasan'a hâkim oldukları dönemde zanaatın en gelişmiş şekli dokumacılık olarak göze çarpmaktadır. Kumaş dokumacılığı yanında Türkler ve İranlılar'ın en önemli el sanatlarından olan halıcılık da azımsanmayacak bir önem teşkil etmektedir. Özellikle Tûs'ta imal edilen ve diğer şehirlere ihraç edilen başka bir ürün ise keçe olarak dikkat çekmektedir⁴⁷⁹.

Bunun yanında İbn Funduk⁴⁸⁰, muhtemelen Beyhak'ta hem erkek, hem de kadınlara hitap eden bir ayakkabı imal edildiğini, hatta bu ayakkabıların benzerlerinin Nîşâbûr'da bile bulunmadığını nakletmektedir. Beyhak ayrıca değerli taşları, madenleri ve mermer yatakları ile ünlü bir şehir durumundadır⁴⁸¹.

b. Seramik ve Cam Üretimi

Horasan'da yaygın olan bir zanaat de seramik yapımıdır. Mutfak ve diğer ev eşyası olarak kullanılan ürünler hem metal, hem de topraktan imal edilmektedir. Topraktan üretilen bu ürünler, normal kalitede olabildiği gibi en üst seviyede kalite ve estetik de arz edebilmektedir. Üzerleri genellikle Arapça dualarla veya veciz sözlerle süslenmektedir. Ayrıca bu ürünlerde Türkistan menşeli halı desenleri ile hayvan tasvirleri süsleme olarak

478 Hüseyinî, s. 16; **Bundârî**, s. 25; Bakır, **Tekstil Sanayi**, s. 167; a. mlf., **Dokuma Sanayi**, s. 772-773.

479 Strange, aynı eser, s. 429; Agacanoğlu, **Selçuklular**, s. 230.

480 **Tarih-i Beyhak**, s. 278.

481 Konukçu, Beyhak, **DİA**, 57.

kullanılabilmektedir. Tasvir edilen hayvanların en önemlisi çift başlı kartal olarak göze çarpmakta, ayrıca diğer yırtıcı kuş türleri de sıkça resmedilmektedir⁴⁸².

Büyük Selçuklular döneminde üretilen porselenler, Çin'den ithal edilen porselenler örnek alınarak yapılmıştır. İran'daki bu taklit süreci bütün XII. yüzyıl boyunca devam etmiştir. Bu etki-leşim sonucunda İran coğrafyasında yarı saydam nitelikte ince porselen ürünleri üretilmeye başlanmış, yeni kullanılmaya baş-lanan alkali sır tekniği sayesinde, üretilen porselenler bir neb-ze de olsa fildişi renk almıştır. Bu renk nadiren yeşilimsi bir ren-ge de dönüşebilmektedir. Üretilen porselenlerin ince oluşu onla-rın küçük yerler için bir nevi cam olarak kullanılmasına da imkân sağlamıştır. Ancak alkali sır, uygulandığı yüzeyi çürütmeye yat-kın bir madde olduğu için bu ürünler kısa ömürlü olmuştur. Yine de bu dönemde alkali sırlama tekniğiyle, pek çok çanak, süra-hi, fincan, ibrik, kavanoz ve maşrapa imal edilmiştir. Üretilen bu çanak çömlekten bazıları süssüz, bazıları ise üzerlerine uygula-nan baskı teknikleriyle çiçek motifleriyle süslenmiştir. İran'daki en önemli üç seramik üretim merkezinden biri⁴⁸³ Nîşâbûr şehri-dir. Nîşâbûr şehrinde o döneme ait fırınlar, seramik baskı malze-meleri ve çok miktarda seramik parçaları bulunmuştur⁴⁸⁴. Ayrıca bu dönemde Tûs şehrinde “*herkâre*” denilen güveçler en önem-li üretim ve kazanç dallarından olmuştur. Bu ürün hemen hemen bütün çevre şehirlere ihraç edilen bir ürün durumundadır⁴⁸⁵.

Dandanakan şehri de pişmiş topraktan her cins kabın imal edildiği merkezlerden olmuştur. Nitekim bölgede yapılan arke-olojik kazılarda pişmiş topraktan imal edilen her çeşit kaba rast-lanmıştır. Bölgede ayrıca tuğla imal edilen merkezlerin kalıntıla-rı da bulunmuştur⁴⁸⁶.

482 Agacanov, **Selçuklular**, s. 231; Abdülhalik Bakır, **Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi**, Ankara 2001, s. 147-148.

483 Diğer iki merkez Rey ve Kâşân şehirleridir, bkz. Géza Fehérvári, **Islamic Pottery, A Comprehensive Study Based on The Barlow Collection**, London 1973, s. 72.

484 Fehérvári, **Islamic Pottery**, s. 71-72; Agacanov, **Selçuklular**, s. 230.

485 Strange, aynı eser, s. 429; Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış**, s. 20.

486 Zahoder, Dendanekan, aynı yer.

Cam üretimi de Selçuklular döneminde büyük bir gelişme görmüştür. Bu dönemde mutfak malzemeleri, ilaç, parfümeri ve kimya alanında kullanılmak üzere cam kaplar üretilmektedir. Ayrıca cam işleme sanatında görülen en önemli yenilik, yuvarlak pencere camlarının üretilmeye başlanmasıdır. Ayrıca renkli camlar da üretim sürecine katılan diğer bir ürün olarak göze çarpmaktadır⁴⁸⁷.

c. Metal Eşyalar

Selçuklular döneminde üretilen metal eşyalar için en önemli merkezlerden biri Horasan, şehir ise Herat olmuştur. XII. yüzyıl başlarında Horasan'ın bütünü ve özellikle Herat'ta kakma motiflerle süslenmiş metal eşyalar göze çarpmaktadır. Bu eşyalar, sadece üzerlerindeki kakma motiflerle kendilerinden önce üretilenlerden farklılık taşımamakta, onları diğerlerinden özellikle süslemelerde takip edilen düzen, üretim tekniği ve biçimi ayırmaktadır. Aşağı yukarı 500/1100 tarihlerine kadar tabaka olarak üretilen bronz ve pirinç, sadece düşük değerdeki ürünlerin üretiminde veya kaliteli ürünlerin yapımı sırasında yan unsur olarak kullanılmıştır. Ancak Herat tekniği olarak adlandırılan üretim biçiminde ise tabaka olarak imal edilen bronz ve pirinç en kaliteli ürünlerde etkileyici bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. O dönemde tabaka bronz Herat'ta yaygın bir şekilde testi yapımında kullanılmaktadır. Değişik kullanım amaçlarına uygun büyüklüklerde üretilen bu testiler, konik ağızlı olup, gövdesine de bir sap eklenmekteydi. Diğer taraftan gümüş ve eskiden beri var olan gümüş işçiliği de ayrıca önem kazanmaya başlamıştır. Bu tarihlerde tabaka hâlindeki gümüş üretim endüstrisi de Herat ekonomi hayatına katılan unsurlardan biri olmuştur. Herat tekniği gümüş üzerinde de uygulanmaya başlamıştır. Gümüş üzerindeki süslemeler kabartma, yaldızlama ve savat⁴⁸⁸ kakma teknikleriyle yapılmakta, yaldızlama ve savat tekniği, objelere altın, gümüş ve

487 Agacanov, **Selçuklular**, s. 231-232.

488 Gümüş üzeri nakış işleme sanatı, bkz. **Türkçe Sözlük**, TDK, Ankara 1977, s. 691.

siyah renklerini vermekteydi. Altın renginde olan Herat bronzuna gümüşle kakma işlemler yapılırken, farklı renkler elde etmek üzere üretim sürecine değişik maddeler, örneğin bakır eklenmekteydi. Bronz ve pirinçten yapılan bu eşyalar etkileyici bir teknikle ve büyük bir estetik amaç gözetilerek yapılmıştı. Tasarımları hayli karmaşık olmalarına ve taşıdıkları keskin hatlara rağmen, göze hoş gelen bir tarzla imal edilmiş, süslemelerindeki küçük detaylar insanı şaşırtacak derecede bir düzenle yapılmıştı. 542/1148 tarihinde Herat'ta yapıldığı kabul edilen bir kalem kutusu bu alanda çok önemli ve önemi kadar da değerli bir eser olarak kabul edilmektedir⁴⁸⁹.

Herat tekniğinin gelişmesinde rol oynayan önemli etkenlerden biri de ekonomikti. XI. yüzyılın ikinci yarısında İslâm âleminde gümüş madeni sıkıntısı patlak vermiştir. O dönemlerde gümüş, daha ziyade para basımında ve özellikle yöneticiler ve zenginlerin ihtiyacına yönelik eşyaların yapılmasında kullanılmaktadır. Gümüş madeninin azalması, bu eşyaların yapımında bronzun tercih edilmesi zorunluluğuna sebep olmuştur⁴⁹⁰. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bronz eşyalar ilk zamanlarda sıradan halkın kullanımına yönelik olarak üretililirken, bu eşyalar artık zenginlere de hitap eder hâle gelmiştir. Bu sebeple ustalar madenin ucuzluğunu, uyguladıkları yeni teknik ve süsleme şekilleriyle bertaraf etme yoluna gitmişlerdir. Her geçen gün Herat tekniğine yeni özelliklerin de katılması, maden işleme sanatında yeni bir çılgır açılmasına neden olmuştur.

Herat tekniği metal işleme sanatına biri estetik, diğerleri ekonomik ve kültürel anlamda üç özellik katmıştır. Herat tekniğinin

489 Ernst J. Grube, **Landmarks of The World's Art, The World of Islam**, London 1967, s. 76; Allen, **Islamic Metalwork**, s. 13-14; A. J. Arberry, **Mîrâs-ı İrân**, Farsça çev. A. Bîreşk-B. Pâzârgâd-A. Hâtemî- M. Sa'îdî- İ. Sadîk- M. Mu'în, Tahran 1336 hş., s. 222.

490 Erginsoy, **İslam Maden Sanatı**, s. 123; Allen, **Islamic Metalwork**, s. 14. Tabaka hâlindeki gümüş ve bronzun kullanılmasına imkân sağlayan Herat tekniğinin, Anadolu ve Mısır'a kadar ulaştığı görülmektedir. Bu teknik özellikle Anadolu'da Siirt yöresinde yeni bir tekniğin doğmasına da öncülük etmiştir, bkz. Allen, **Islamic Metalwork**, s. 21.

uygulanışına kadar maden işleme teknolojisi ve üretilen ürünler sıradan özellikler taşımaktaydı. Herat tekniğiyle birlikte daha kaliteli bir işçilik yapılmaya başlanmış, bunun neticesi olarak estetik özellikleri üst seviyede ürünler üretilmiştir. Bu tekniğin ikinci etkisi ise Horasan'ın ekonomik ve kültürel yapısına olmuştur. XII ve XIII. yüzyıl boyunca Horasan halkı bu tekniği sahiplenerek üretimine devam etmiş, yapılan üretim ve ihracat sayesinde Horasan'ın kültürel özellikleri her zaman ön plânda kalmış, bunun yanında ürünlerin ticaretini yapan pek çok zengin insan ortaya çıkmıştır. Herat tekniğinin üçüncü etkisi daha geniş kapsamlı olmuş ve bütün İslâm coğrafyasını etkilemiştir. Özellikle gümüş işlemeciliğinde İran coğrafyasının kültürel özellikleri Herat tekniği sayesinde İslâm memleketlerinde de uygulanmaya başlanmıştır. Öyle ki, bir süre sonra Selçuklu hâkimiyeti altında bulunan bütün İran coğrafyasında metal işleme işi Herat tekniği ile yapılmıştır. Bu durum bununla da kalmamış, Selçuklular'ın birleştiriciliği sayesinde Irak ve Suriye'ye kadar ulaşmıştır⁴⁹¹.

Bahsettiğimiz dönemde Horasan bölgesinde yaşamış bazı zanaatkârların adları ve eserleri günümüze ulaşabilmiştir. Muhammed b. Nasr b. Muhammed el-Herevî, Herat şehrinin bu alandaki önemli zanaatkârlarından birisi olarak kaydedilmektedir. Onun bu dönemde yapmış olduğu bir kova, Saint Petersburg Hermitaj Müzesi'nde yer almakta ve büyük sanatsal değer arz etmektedir⁴⁹².

Bununla birlikte bölgedeki metal işçiliğini sadece Herat şehriyle sınırlandırmak mümkün görünmemektedir. Horasan'ın diğer önemli şehirlerinde de metal işçiliği ve sanatçıları önem kazanmıştır. Örneğin Abdürrezzâk b. Mes'ûd en-Nîşâbûrî, XII. yüzyılın önemli ustalarından birisi olarak kabul edilmektedir. Günümüze bronzdan gümüş kakma işlemeli bir hokka ve bronz mataradan ibaret iki önemli eseri ulaşmıştır⁴⁹³.

491 Allen, *Islamic Metalwork*, s. 15.

492 L. A. Mayer, *Islamic Metalworkers and Their Works*, Geneva 1959, s. 71; Erginsoy, *İslam Maden Sanatı*, s. 126.

493 Mayer, *Islamic Metalworkers*, s. 23.

B. VERGİLENDİRME

Yukarıda da belirttiğimiz gibi devletin ana gelir kalemlerinin başında halktan toplanan vergiler gelmektedir. Bu sebeple Büyük Selçuklular Devleti'nin çok iyi işleyen bir vergi sistemi bulunmaktadır. Toplanan verginin büyük bir kısmı ziraatla uğraşan halkın ödediği meblağ olarak kabul edilebilir. Vergiler, devletin görevlendirmiş olduğu memurlar vasıtasıyla toplanmaktadır. Nitekim Nizâmülmülk⁴⁹⁴, eserinde vergi memurlarının nasıl çalışması gerektiği hakkında bilgi verirken şöyle demektedir: *“Bir memuriyet verilen amillere, Yüce Allah'ın kullarına iyi davranmaları, aldıkları haraç ve öşr'ü lütuf ve nezaketle talep etmeleri, onlara mahsul elde edinceye kadar para istememeleri tavsiye edilmelidir. Zira, amiller vaktinden önce isterlerse reâyâ sıkıntıya düşer; ele geçecek olan mahsulü mecburen yarı fiyatına satarlar; bu işten dolayı topraklarından olurlar, işsiz-güçsüz kalırlar. Keza, amillere raiyetten bir kimse, yoksul düşerse, ökün ve tohuma muhtaç olursa, ona borç vermelerini, yükünü hafifletmelerini tavsiye etsinler. Ta ki, o yerinde kalsın, evini terk edip gitmesin, bütün bir ömür rahat etsin.”* Bu sayede sağlanacak olan vergi barışının kırsal kesimdeki sosyal ve ekonomik yapıyı olumlu yönde etkileyeceği açıktır. Selçuklular Devleti'nin yıkılmasına sebep olan Oğuz ayaklanmasının yukarıda belirtilen kıstasların yerine getirilmeyişi sonucunda patlak verdiği açıkça görülecektir.

Selçuklu coğrafyasında ziraatla uğraşan halkın büyük çoğunluğu merkezden uzak köylerde yaşamını devam ettirmektedir.

494 Siyâsetnâme, s. 16.

Köylere hâkim bulunan otorite vergi konusunda devlete karşı sorumlu olan makamdır. Devlete karşı sorumlu olan bir diğer kişi de iktâ sahibidir. Alınan verginin oranı İslâmî kurallara göre belirlenirken, bazı durumlarda devlet vergi miktarını arttırabilmektedir. Selçuklular zamanında kırsal kesimden arazi vergisi olarak öşür ve haraç ile hayvancılık yapan kesimden mera ve sürü vergisi toplanmaktadır. Ayrıca yerel memurlara ödenen resmî bir verginin de varlığı görülmektedir. Büyük toprak sahiplerinden toplanan öşür, daha ziyade sulanabilen topraklardan alınmaktadır. Ulemâ zümresinden olan seyyid, imâm ve şeyhler ise vergiden muaf tutulmaktadır. Toplanan vergilerin miktarı, belirlenmesi ve takibinin yapılması için *Dîvân-ı mu'âmele ve kismet* adında bir dîvân bulunmaktadır⁴⁹⁵. Vergiler, vergilendirme biçimine göre üçe ayrılmaktadır. Toprağa göre alınan *misaha*, mahsulün miktarına göre alınan *mukaseme* ve daha önceden tespit edilmiş miktara göre alınan da *mukataa* olarak adlandırılmaktadır. Vergi tahsilâtı, mahsul üzerinden veya nakit olarak yapılabilir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi merkezî yönetim bu vergilerin toplanması ve merkeze ulaştırılması konusunda iktâ sahibi veya o bölgenin diğer hâkimi ile iletişim hâlinindedir. Bir bölgenin vergisinin toplanması belli şahıslara da havale edilebilmektedir. Örneğin bir dönem Sultan Sencer'in vezirliğini de yapmış olan Nizâmeddîn Muhammed b. Süleyman el-Kâşgarî, Belh şehrinin vergisini toplamakla görevli birisidir⁴⁹⁶.

Devletin bir diğer vergi kalemini esnaf ve zanaatkârların ödedikleri vergiler oluşturmaktadır⁴⁹⁷. Bununla birlikte bu vergilendirmenin hangi şartlarda gerçekleştiğine dair yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Selçuklular'ın ilk vergi aldıkları şehir Nîşâbûr olmuştur. 429/1038 tarihinde şehrin Çağrı Bey tarafından yağma edilmek istendiğini, buna karşın 30 bin dinar alınarak bu istekten

495 Bkz. *Atebetü'l-ketebe*, s. 26; Ayrıca bkz. Lambton, *Continuity*, s. 39, 189.

496 Lambton, *Continuity*, s. 185-191, 304.

497 Agacanov, *Selçuklular*, s. 234.

vazgeçirildiğini ve alınan haracın askerlere dağıtıldığını yukarıda belirtmiştik⁴⁹⁸. Bununla birlikte Nâsır-ı Husrev⁴⁹⁹, Selçuklular'ın Nîşâbûr'un ele geçirilmesi sonrasında daha farklı bir yaklaşım sergilediklerini kaydeder. O, bu konuda: “*Tuğrul Bey şehri alınca oraya Nîşâbûrlu, iyi huylu, güzel yazılı, halim, güzel yüzlü bir genci tayin etmişti. ...Padişah, üç yıl halktan bir şey istememesini emretmişti. O da hiçbir vergi almamış, o emre uymuştu. Etrafa dağılmış olanlar da vatanlarına yüz tutup gelmişlerdi.*”. Tuğrul Bey'in bu politikayı başkent olarak düşünülen Nîşâbûr'da uygulamaya koymasının hem ekonomik, hem de sosyal sebepleri mevcuttur. Anladığımız kadarıyla bütün bu olaylar yaşanırken halk şehri terk etmiş durumdadır. Nîşâbûr gibi geçmişten beri ticaretin merkezi durumunda olmuş bir şehirde barınan az miktardaki nüfusun, ekonomik verimliliği de kısıtlı olacaktır. Tuğrul Bey, kısa vadede devletin elde edebileceği bir miktar geliri gözden çıkartarak Nîşâbûr'un ekonomik canlılığını devam ettirmeyi amaçlamış, daha sonra yaşananlara bakıldığında da amacında başarılı olmuştur. Bu sayede halkın yeni bir hanedanı daha çabuk kabullenmesi de mümkün olabilmıştır. Devlet düzeni ve otoritesinin sağlandığı ilk yıl sonunda vergi toplamak düzenli hâle getirilmiştir. Bu uygulama Dandanakan Savaşı'ndan sonra da yapılmış, bir yıl boyunca halktan vergi alınmayarak imar faaliyetleri de hemen başlatılmıştır⁵⁰⁰.

Selçuklular'ın vergi topladığı bir kesim de göçebe unsurlardır. Bu konuda Emîr Tâceddîn'in Mazenderân'ın idaresine atandığı bir menşurda çölde ve şehirde, göçebe ve yerleşik halkın her türlü vergisini zamanında ödemesi gerektiği belirtilmektedir. Bu konudaki en belirgin örnek ise kuşkusuz Selçuklular Devleti'nin yıkılmasına sebep olan Oğuzlar'ın ödediği vergilerdir. Nitekim Oğuzlar, Sencer'in mutfağına yıllık

498 İbnü'l-Esîr, IX, 350; Reşîdüddîn, s. 21.

499 *Sefernâme*, s. 144.

500 Hüseyinî, s. 9.

24 bin koyun vergi vermektedirler⁵⁰¹. Bu miktara bakıldığında Oğuzlar'ın maddî gelirinin çok iyi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Belh Valisi Kamaç'ın öldürülmesi sonucunda üzerlerine yürüyen Sultan Sencer'e harekâtından vazgeçmesi karşılığında 100 bin dinar ödemeyi önermişler, bu teklif kabul görmeyince de miktarı arttırmışlardır⁵⁰².

501 **Atebetü'l-ketebe**, s. 23; Râvendî, I, 173-175; İbnü'l-Esîr, XI, 154; Bundârî, s. 252-253.

502 Hüseyinî, s. 86; İbnü'l-Esîr, XI, 155; Bundârî, s. 253; **Tarih-i Güzide**, s. 451; Ahmed b. Mahmûd, II, 78; Köymen, **İkinci İmparatorluk**, s. 409 vd.

C. EKONOMİYİ OLUMSUZ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Bir bölgenin sosyal ve ekonomik hayatına darbe vuran önemli etkenlerden biri de doğal afetlerdir. Doğal afetler pek çok alanda bölgeyi etkileme gücüne sahiptir. Deprem veya iklimsel sebepler sonrasında genellikle kıtlık ve ardından salgın hastalıklar görülebilmekte, bu durum ekonomik alanda olduğu gibi sosyal yapıda farklılaşmalara neden olabilmektedir. Ekonomik ve sosyal yapının birbiriyle olan yakın ilişkisi doğal afetlerde en açık biçimiyle anlaşılmaktadır. Nitekim güçlü bir ekonomi, güçlü bir sosyal yapı, diğer bir ifadeyle nüfus ile doğrudan bağlantılıdır. Meydana gelen doğal afetin verdiği zarara bir de hastalıklar neticesinde ölüm ve göç de eklenince ekonomi tam manasıyla felce uğrayabilmektedir. İbnü'l-Esîr'in⁵⁰³ vermiş olduğu bir bilgi bu durumu apaçık ortaya koymaktadır. 532/1137-1138 yılı olaylarını naklederken verilen bilgi şu şekildedir: *“Bu sene Horasan’da uzun süre devam eden şiddetli bir kıtlık oldu. Halk çok zor durumda kaldı ve kedi köpek gibi hayvanları yedi. Açlık yüzünden halkın büyük çoğunluğu oradan ayrıldı.”*

Selçuklular döneminde Horasan’da görülen ilk doğal felaketin tarihi 444/1052-1053 olarak kaydedilmektedir. Bu deprem sebebiyle pek çok kişi hayatını kaybetmiş, özellikle Beyhak’ta depremin etkisi çok ağır olmuştur. Bu depremde şehirdeki Cuma mescidi zarar görmüş, hatta minaresi de yıkılmıştır. Tamamen harap olan surlar 464/1071-1072 tarihinde Nizâmülmülk’ün emriyle yeniden inşa edilmiştir. Bunun yanında özellikle Beyhak’ın

çevresinde bulunan nispeten daha küçük şehirlerde tahribat daha fazla olmuştur. Depremi aynı zamanda Nîşâbûr'u da etkilediği kaydedilmektedir⁵⁰⁴.

458 yılının Cemâziyelâhîr/Mayıs 1066 tarihinde de Horasan'da büyük bir deprem meydana gelmiştir. Ana depremden sonra sarsıntılar birkaç gün boyunca devam etmiş ve pek çok kişi depremde hayatını kaybetmişti. Ayrıca çıkan yangınlardan yüz dükkân zarar görmüş, halk da birbirlerinin mallarını yağmalamıştı⁵⁰⁵. İbnü'l-Esîr⁵⁰⁶, depremin şiddetini tasvir ederek: *“Dağlar yarıldı, pek çok kişi hayatını kaybetti, birkaç köy yerin dibine çöktü, halk çöle çıkıp orada ikamet etti.”* demektedir.

Cemâziyelevvel 495/Şubat-Mart 1102 tarihindeki deprem, özellikle Herat şehrinde etkili olmuş ve depremde Herat Cuma Mescidi tamamen yıkılmıştı. Bu tarihten sonra Horasan'da üç deprem daha kaydedilmektedir. Depremlerden ikisi 505/1111-1112 ve 527/1132-1133 tarihlerinde meydana gelmişti. Nîşâbûr şehrinin 527/1132-1133 yılındaki depremden büyük oranda etkilenildiği anlaşılmaktadır⁵⁰⁷.

Yaklaşık 13 yıl sonra Nîşâbûr büyük bir depremle tekrar sallanmıştır. 540/1145 tarihindeki bu deprem henüz yaralarını tam anlamıyla saramayan, üstelik Katvan Savaşı'ndan sonra Atsız tarafından işgal edilip yağmalanan Nîşâbûr için büyük bir felaket olmuştur⁵⁰⁸.

464/1071-1072 tarihinde Horasan'da meydana gelen sel felaketi ve iri taneli yağın dolu ekinlere büyük zarar vermişti. Muhtemelen bunun neticesinde aynı yılın içinde Horasan'da kıtlık da meydana gelmişti⁵⁰⁹.

504 **Tarih-i Beyhak**, s. 50, 52, 267; İbnü'l-Esîr, IX, 447; Ayrıca bkz. Lambton, **Continuity**, s. 167

505 İbnü'l-Esîr, X, 60; **el-Bidâye**, XII, 207-208.

506 **el-Kâmil**, X, 60.

507 Gerâylî, **Nîşâbûr**, s. 114; Lisa Golombek, “The Resilience of the Friday Mosque: The Case of Herat”, **Muqarnas I**, London 1983, s. 96.

508 Râvendî, I, 170; Hüseyinî, s. 67; Bundârî, s. 251; Lambton, **Continuity**, s. 167

509 **el-Bidâye**, XII, 225; Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış**, s. 24.

Beyhak'ta 536/1141-1142 yılının 6 Haziranı'nda başlayan yağmur aralıksız olarak 8 Haziran'a kadar devam etmiş, Beyhak ve nahiyelerinde büyük zarara neden olmuştu⁵¹⁰.

Selçuklular döneminde Horasan bölgesinde görülen ilk kıtlık 448/1056-1057 tarihinde meydana gelmişti. Aslında bu kıtlık Anadolu da dâhil olmak üzere, Mekte, Musul ve çevrelerinde de etkili olmuş, bu kıtlığın ardından gelen veba salgını bölgelere büyük zarar vermişti⁵¹¹.

Sadreddîn el-Hüseynî⁵¹², Horasan Amîdi Muhammed b. Mansûr hakkında bilgi verirken onun Sultan Alp Arslan zamanında Nîşâbûr'da meydana gelen bir kıtlık sırasında halka büyük katkıda bulunduğunu nakleder. İşbirliği sayesinde Nîşâbûr ve çevresinin haracı kendisine tevdi edilmiş, bu sırada meydana gelen kıtlıkta yaptığı olumlu faaliyetlerden sonrasında kendisine ödül olarak Hârizm verilmişti. Horasan'da meydana gelen diğer bir kıtlık da 459/1066-1067 tarihinde meydana gelmişti. Kıtlık neticesinde pek çok hayvan da telef olmuştu⁵¹³.

492/1098-1099 yılında Horasan'da çok şiddetli bir kış meydana gelmişti. Kış mevsimindeki soğuklar yetişen ürünlere büyük zarar vermiş, bunun neticesinde Horasan'da kıtlık meydana gelmişti. Yiyecek bulmanın imkânsız hâle geldiği bu kıtlık dönemi üstelik iki yıl devam etmiş, bunun sonucunda ise bulaşıcı hastalıklar bütün bölgeyi kasıp kavurmuştu. Kaynağımızın ifadesiyle “*Halktan o kadar çok insan hayatını kaybetmişti ki, insanlar ölümlerini bile defnetmekten aciz bir hâle gelmişti.*”⁵¹⁴.

Selçuklular döneminde Horasan'da kaydedilen en son kıtlık hadisesi 552/1157-1158 tarihinde meydana gelmişti. Bu kıtlıkta

510 İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 283; Lambton, **Continuity**, s. 167. İbn Funduk (aynı yer), bu bilgiyi naklederken tarihi Haziran (حزيران) ayı olarak vermektedir.

511 **el-Bidâye**, XII, 169.

512 **Ahbâr**, s. 22.

513 **el-Bidâye**, XII, 211.

514 **el-Kâmil**, X, 241; Ayrıca bkz. Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış**, s. 220; Özaydın, **Berkyaruk**, s. 171.

halk haşereleri yemek zorunda kalmış, hatta bir kişi öldürdüğü bir adamın etini pazarda satmıştı⁵¹⁵.

Bazı zamanlarda da fiyatlarda aşırı ucuzluk meydana gelebilmekteydi. Bu durum uygulanan ekonomik politikalardan ziyade o seneki ürün rekoltesi ile ilgiliydi. Böyle bir örnek 454/1062 yılında meydana gelmiş, İbnü'l-Esîr'in⁵¹⁶ naklettiğine göre bu sene her tarafta ucuzluk olmuş, hatta Basra'da bin ölçek (rıtıl) hurma sekiz kırata satılmıştı. Selçuklu coğrafyasını bir bütün olarak değerlendirdiğimizde bu bolluktan Horasan yöresinin de faydalandığını söyleyebilmek mümkündür.

Meydana gelen depremler yönetimde de zaafıların ortaya çıkmasına neden olabiliyordu. Bu dönemlerde devlet idaresi yeterince iyi çalışmamaktadır. Yeterli yiyecek bulamayan halk, karnını doyurmak için farklı yollara başvurduğu için şehrin asayişine sekteye uğrayabilmektedir. Ayrıca belli şehirlerde salgın hastalıklar baş göstermekte, bu da bazı şehirlerde nüfusun azalmasına sebep olurken, diğerlerinde artışa sebep olabilmektedir⁵¹⁷. Bununla birlikte deprem ve kıtlık dönemlerinde halkı düşünen yöneticilere de rastlanabilmektedir. Nitekim Nîşâbü'r Emîri Ebu'l-Feth Abdürrezzâk'ın babası şehirdeki kıtlık sırasında halka her gün bin batman ekmek dağıtmıştı⁵¹⁸.

515 el-Bidâye, XII, 431.

516 İbnü'l-Esîr, X, 39.

517 E. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, London 1976, s. 218-219.

518 Kîtabü's-siyâk, s. 50; Zerrinkûb, *Medreseden Kaçış*, s. 40.

D. İMAR FAALİYETLERİ

Bir bölgenin bayındır hâle gelmesini sağlayan en önemli etken güçlü bir ekonominin varlığıdır. Hiç şüphesiz Büyük Selçuklular'ın Horasan'ın bayındır bir hâle gelmesindeki etkisi azımsanmayacak derecededir. Neresinden bakılırsa bakılsın Büyük Selçuklular'ın bu alandaki başarısı açık olarak görülecektir. Bunun ilk ve en belirgin örneklerinden birini Horasan'ın ele geçirilmesinden sonra başkent ilan edilen Nişâbûr'da Tuğrul Bey'in vermiş olduğu medresenin inşa edilmesi emridir. Hiç şüphesiz bu kaynaklarımızda kayıtlı olan küçük bir örnektir. Genel olarak bakıldığında Horasan'daki pek çok şehrin gayet bayındır bir hâlde olduğu görülmektedir. Ülkenin pek çok bölgesinde inşa edilen Nizâmiye Medreseleri ve ona bağlı olarak mescit, hastane, kütüphane gibi yan kurumların da Horasan'ın Nişâbûr, Herat, Merv ve Hargerd şehrinde inşa edildikleri hemen hemen bütün kaynaklarca kaydedilen bir durumdur. Bahsettiğimiz kurumların Kültürel Hayat Bölümü'nde ele alınmasından dolayı burada daha farklı kurumların ve binaların inşası üzerinde durmayı uygun görüyoruz. Büyük Selçuklular döneminde Horasan'daki imar faaliyetleri denildiğinde özellikle Sultan Sencer'in faaliyetlerinin daha dikkatlice incelenmesi gerekir. Selçuklular'dan kaldığı bilinen pek çok eser, daha ziyade ülkenin batı kısmında yer almaktayken, Horasan bölgesinde de günümüze kadar ulaşmış eserlerin mevcudiyetini görebilmekteyiz. Yapılan arkeolojik kazılar ve Sanat Tarihçilerinin değerlendirmeleri sayesinde, Horasan'da da Selçuklular döneminde inşa edilmiş

pek çok eserin mevcudiyetinden haberdar olabilmekteyiz. Bu dönemde inşa malzemesi olarak genellikle pişmiş tuğla, kerpiç ve balçık kullanılmaktadır. Bölgede toprağın kil bakımından zengin olması hem tuğla yapımını kolaylaştırmış, hem de balçığın bir dolgu malzemesi (harç) şeklinde kullanılmasına imkân sağlamıştır. Tuğla ise dayanıklı olması sebebiyle daha ziyade önemli yapılar için kaplama amaçlı olarak kullanılmıştır. Balçık yardımıyla örülen kalın kerpiç duvarlar, daha sonra tuğlalara dekoratif şekiller verilerek örtülmüştür. Diğer bir ana malzeme olan kerpiç ise kale gibi yapıların inşasında, dış duvar, bahçe duvarı ve diğer süslemeler amacıyla kullanılmaktadır. Bununla birlikte az miktarda da olsa ahşap, mermer, çini ve alçı da yapılarda kullanılan diğer malzemeleri teşkil etmektedir. Evler ise genelde kerpiçten, hatta balçıktan inşa edilmektedir. Tuğlanın yaygın bir şekilde kullanıldığı şehirlerden biri Dandanakan'dır. Zahoder'in⁵¹⁹, Selçuklu öncesi dönemden başlayıp, Moğollar'a kadar Dandanakan şehri hakkında verdiği bilgilerden Selçuklular zamanındaki Dandanakan'ın, iç kalesi nitelikli pişmiş tuğladan, diğer duvarları genellikle kerpiçten inşa edilmiş, muntazam bir şehir olduğu anlaşılmaktadır. Buna rağmen Horasan'daki iki şehrin tamamen farklı bir gözle incelenmesi ve değerlendirilmesi gerekir. Bu iki şehir Büyük Selçuklular'ın ilk başkenti Nîşâbûr ile son başkenti Merv'dir. Geçmişten gelen büyük birikimi sayesinde her alanda ön plâna çıkmış olan Nîşâbûr, Sencer'in Horasan'a hâkim olmasından sonra tahtını Merv'e kaptırmıştır. Bu dönemde Merv, adeta bir yıldız gibi parlamaktadır.

Horasan'daki ilk imar faaliyetlerini Çağrı Bey başlatmıştır. Dandanakan Savaşı'ndan sonra bölgenin hâkimi olan Çağrı Bey, Merv'e gelerek imar faaliyetlerine başlamış ve şehirde bir başkente yakışır bazı düzenlemelere gidilmiştir⁵²⁰.

519 Zahoder, Dandanakan, s. 584 vd.; Ayrıca bkz. Yüksel Sayan, **Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 224 vd.

520 Hüseyinî, s. 9; Vehâb Velî, aynı makale, s. 209

Merv'in her alanda ilerleyişi aslında Sultan Melikşah'ın vermiş olduğu Sultankale'nin inşa edilmesi emriyle birlikte başlamaktadır. İnşasından kısa süre sonra Arslan Argun tarafından tahrip edilen kale, daha sonra yeniden onarılmış ve Selçuklu başkentini çevreleyen sur duvarları hâlini almıştır. Kale, doğu-batı yönünde 1700, kuzey-güney yönünde ise 2200 metrelik duvarlarla çevrilmiş dikdörtgen bir alanı kapsamaktadır. Kerpiçten inşa edilen sur duvarlarının yüksekliği geçen onca zamana rağmen, yer yer 8-9 metre yüksekliğe ulaşabilmektedir. Surların etrafından hem sulama, hem de güvenlik amaçlı düşünülmüş bir hendek geçmektedir. Sultankale'nin içerisinde yer alan mahalleler duvarlarla birbirinden ayrılmıştır. Kuzeyinde yer alan Şehriyârkale (iç kale) ise Selçuklu saray ve diğer hükümet binalarının içinde bulunduğu merkez konumundadır. Burası Merv'de bulunan kalelerden en küçüğü olup, aşağı yukarı 20 hektarlık bir alanı kapsamaktadır. Yapımına Sultankale'den sonra başlanmıştır. Sultan Sencer'in melikliğine rastlayan bu dönemden sonra kale, her geçen sene asıl şeklini almıştır. Kale duvarları Horasan'a özgü yapı malzemelerinden en önemlisi olan kerpiçten inşa edilmiş, dolgu malzemesi olarak balçık kullanılmıştır. Mevcut surların kalınlığı yaklaşık 3, yüksekliği ise 10 metreyi bulmaktadır. Ayrıca surlarda gözetleme ve savunma amacıyla 10-20 metre aralıklarla inşa edilmiş 70 adet burç bulunmaktadır⁵²¹.

Sultan Melikşah ve önceki Selçuklu hâkimlerinin faaliyetlerine rağmen Merv'deki imar faaliyetlerinin büyük kısmı Sencer tarafından yapılmıştır. Mervu's-şâhcân daha ziyade Sencer tarafından imar edilmiştir. Öyle ki, Sultan Sencer türbesini de burada yaptırmıştır. Oğuzlar'ın elinden kurtulduktan sonra geldiği şehri harap bir biçimde bulmuş ve tekrar imar etmek üzere harekete geçtiyse de kısa süre sonra hastalanarak vefat etmiştir⁵²².

521 Ahmed b. Mahmûd, II, 35-36; Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**, İstanbul 1999, s. 89; Sayan, **Türkmenistan**, s. 21-22, 73-75; Kakacan Bayramob, "Merv Mimarlık Mektebi'ne Bağlı Bazı Önemli Anıtlar Üzerine", **IV. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri**, Konya 1995, s. 150.

522 Reşidüddin, s. 102; **Tarih-i Güzide**, s. 452; Şebânkâreî, s. 112-113.

Büyük Selçuklular döneminde bazı şahısların da imar faaliyetlerine katkıda bulundukları görülmektedir. 463/1070-1071 tarihinde vefat eden Hassan b. Sa'îd el-Mervu'r-rûzî bu şahıslardan birisi olarak mescit, hânkâh, köprü ve özellikle Müslümanların yararına olabilecek pek çok eser inşa ettirmişti⁵²³.

1. Cami ve Minareler

Horasan'da inşa edilip günümüze kadar ulaşan eserlerden en eskisi bugünkü Meşhed'de bulunan Meşhed-i Mısıriyyân Camii'dir. Büyük Selçuklular dönemiyle tarihlendirilmekte olan cami, yeni bir mimarî özellik göstermektedir. Selçuklular'ın ilk zamanlarında küçük kubbelerin örttüğü mekânlar şeklinde inşa edilen camilerde, sonraları daha büyük kubbeler görülmeye başlanmıştır. Özellikle Horasan'ın pek çok yerleşim biriminde küçük kubbelerle örtülmüş, küçük mekânlı camilerin var olduğu görülmektedir⁵²⁴.

Ortaçağ şehirlerinin en tipik özelliklerinden biri olan tuğla ile inşa tekniği, Dandanakan şehrinin merkezinde yer alan Ulu Cami ve Ribât-ı Şerîf'in inşasında karşımıza çıkmaktadır. Yapının ilk inşa tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte XI. yüzyılın sonunda esaslı bir tamirat gördüğü anlaşılmaktadır. Dandanakan Camii'nin iç süslemesi tam manasıyla profesyonel bir iş olarak kabul edilmektedir. Cami süsleri tamamen Türk süsleme tekniklerinin özelliklerini taşımaktadır. Hat işlemler genelde dînî motifli olup, Kur'an'dan ayetler içermektedir⁵²⁵.

Selçuklular zamanıyla tarihlendirilen camilerden biri Dihistân'daki Namâzgâh Camii'dir. Tuğla ve kerpicin birlikte kullanıldığı diğer yapılardan biridir. 1971 yılında bir Rus ekibi tarafından yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkartılan yapı şu an harap durumdadır⁵²⁶.

523 İbnü'l-Esîr, X, 74.

524 Bernard O'Kane, *Studies in Persian Art and Architecture*, Kahire 1995, s. 122-123; O'Kane, şu an Horasan'ın Sengen-i Pa'în, Berâbed, Nûh ve Abdullahâbâd köylerinde bu tarz camilerin bulunduğunu nakletmektedir, bkz. aynı eser, s. 123.

525 Sayan, *Türkmenistan*, s. 72; Zahoder, Dendaneke, s. 584 vd.

526 Sayan, *Türkmenistan*, s. 45.

Talhatan Baba Camii'nin, genel olarak XI. yüzyıl sonları ile XII. yüzyıl başlarında inşa edildiği belirtilirken, bazı araştırmacılar bu tarihi 1096 olarak kaydetmektedirler. Ancak bu iddialar rivayetten öteye gidememektedir. Bununla birlikte mimarî özellikleri tipik Selçuklu yapısı şeklindedir. Cami plânı itibariyle değişik olmakla birlikte, en önemli özelliklerinden biri tuğla süslemeleridir. Farklı boyuttaki tuğlaların yatay ve dikey şekillerde yerleştirilmesiyle geometrik kompozisyonlar oluşturulmuştur. Bu örgü tekniği duvarlara çok zengin bir görünüm katmaktadır. Bu sebeplerden dolayı dönemin en önemli eserlerinden biri olarak kabul edilmektedir⁵²⁷.

Nîşâbûr'un en ünlü camisi Mescid-i Mutarriz'dir. Bunun yanında Şi'îler'e ait bulunan başka bir mescidin varlığı da kaydedilmektedir. Mescid-i Mutarriz gibi Moğollar tarafından harap edilen bir diğer mescit de Ebû Müsellem'dir⁵²⁸.

Nîşâbûr'da Emîr Ebu'l-Feth Abdürrezzâk'ın babası (ö. 463/1070-1071) tarafından inşa ettirilen diğer bir yapı da Meni' Mescidi'dir. Büyüklük ve görkem bakımından uzun yıllar Nîşâbûrlular için övünç kaynağı olmuştur⁵²⁹.

Selçuklular döneminde Nîşâbûr'da ibadete açık bulunan mescitlerden biri 'Akîl Mescidi olarak kaydedilmektedir. Büyük bir mescit olup, ulemânın sıkça itibar ettiği mekânlardan biri olarak nakledilmektedir. 556/1160-1161 tarihinde Şâfi'î ve Ali Evlâdı arasında çıkan kargaşa sonrasında Ali Evlâdı'nın eline geçmiş, bu gelişme üzerine Şâfi'îler tarafından tahrip edilmiştir. Ayrıca, kütüphanesi de bulunmaktadır. Mescid-i Habbâz (خباز) ise aynı zamanda medrese olarak anılmaktadır. Mescid-i Bâb-ı Ma'kil (معقل) ise Şâdyâh'ta bulunan Yemek Pazarı'ndaki en çok bilinen mescitlerden biridir. Büveyhîler zamanında inşa

527 Sayan, *Türkmenistan*, s. 118-120.

528 *Kitâbü's-siyâk*, s. 380-381; Râvendî, I, 176; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VI, 168; *Temeddün-i İrânî*, s. 275; Gerâyî, *Nîşâbûr*, s. 118, 244.

529 *Kitâbü's-siyâk*, s. 50; Zahrüddîn Nîşâbûrî, s. 64; Zerrinküb, *Medreseden Kaçış*, s. 40.

edilen caminin, aynı zamanda 5000 ciltlik esere sahip bulunan bir kütüphanesi mevcuttur. Cami, Sultan Sencer'in son günlerinde Oğuzlar tarafından tahrip edilmiş, kütüphane ve içindeki kitaplar ise ateşe verilmiştir. Oğuzlar tarafından tahrip edilen diğer bir cami ise Mescid-i Dîz (دیز)'dir. Selçuklu dönemi âlimlerinden birisinin oğlu tarafından yaptırılan ve Melikâbâd Mahallesi'nde yer alan mescit, 'Akîk adıyla anılmaktadır. Bu dönemde ayrıca Ebû Abdullah Muttavvî (مطوعی) ve Ahmed b. Ebu'l-Kâsım adıyla bilinen iki mescit büyük mescitler arasında yer almaktadır. Zemcâr (زمجار) Mahallesi'nde yer alan Zemcâr Mescidi, Ebû İshak adındaki Nîşâbûr hâkimlerinden birince inşa ettirilen ve Hâkim adıyla bilinen mescit de önemli kabul edilebilecek mekânlardır. Ebû Muhammed el-Cüveynî Mescidi de Selçuklular döneminde Nîşâbûr'da bulunan büyük mescitlerden biri olarak kabul edilmektedir⁵³⁰.

Ayrıca Beyhak'a bağlı Nâmîn (نامین) köyünde Mescid-i Âdîne (آدینه), Kesken (کسکن) ve Sedîr (سدیر) köyünde de birer mescidin var olduğu kaydedilmektedir⁵³¹.

Mescitlerin varlığından bahsedilen diğer bir Horasan şehri de Belh'tir. Belh'te Râ'ûm (راعوم) ve Mescid-i Ser-i Seng (سر سنگ), isimleriyle birlikte kaydedilmektedir⁵³².

Camiyi tamamlayan ve tanımlayan en önemli unsurlardan biri kuşkusuz minarelerdir. Camiden ayrı bir temelle inşa edilen minareler, bazı durumlarda ana yapıdan daha uzun bir süre ayakta kalabilmeyi başarmaktadır. Horasan bölgesinde de Selçuklular döneminde inşa edilip ayakta kalabilmeyi başaran minareler göze çarpmaktadır. Bunlardan biri 495/1101-1102 tarihinde Dihistân hakimi Ebû Ca'fer Ahmed'in emriyle, Ali b. Ziyâd tarafından inşa edilmiştir. Minarenin üzerinde bulunan ve Kûfi hatla üç şerit hâlinde yazılmış olan kitabede, Ebû Ca'fer Ahmed'in adından sonra "صاحب الرباط/sâhibü'r-ribât" ibaresi yer almaktadır. Bu

530 Gerâylî, *Nîşâbûr*, s. 245-246.

531 İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 236.

532 *Atebetü'l-ketebe*, s. 35; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VII, 248.

durumda yapı büyük bir ihtimalle hânkâha ait bulunan bir caminin minaresi durumundadır. Dihistân'ın eski kent merkezinde yer alan minarenin bugünkü uzunluğu orijinal hâlinin yarısı kadar olan 20 metre civarındadır. 40 metreye yakın yükseklikte inşa edilmiş bir minare muhtemelen büyük bir yapı ile bağlantılıdır. Minarenin gövdesi tuğla ile örülmüş, iç merdivenleri kerpiçten inşa edilmiş ve kerpiçlerin üzeri ahşap ile kaplanmıştır⁵³³.

Horasan'ın Sebzevar şehrinde 505/1111 tarihinde inşa edilmiş olan minare 38 metre yüksekliğindedir. Kûfî karakterle yazılmış iki kitabesi bulunan minarenin yüzeyi süslemelerle kaplanmıştır⁵³⁴.

Hâce Emîrek 464/1071-1072 tarihinde Beyhak'ta bulunan Sebz Mescidi'ni imar etmiş, mescit daha önceki plânı göz önünde bulundurularak tekrar tamir edilmişti⁵³⁵.

Kaynaklarımız Horasan'da isim vermeden de camilerin var olduğunu nakleder. Merv şehrinde Hanefî ve Şâfi'îler'e ait birer cami bulunduğunu bilmekteyiz⁵³⁶. Başkentteki nüfusun yoğunluğuna binaen sadece iki caminin mevcudiyetinin yeterli olamayacağı düşünüldüğünde bahsedilen bu iki cami, muhtemelen Cuma mescitleri olmalıdır.

Sultan Sencer, Merv'i kendisine başkent tayin ettikten sonra şehir büyük gelişme göstermişti. Şehirde kuzeyden güneye, doğudan batıya olmak üzere iki büyük cadde uzanmakta ve çarşı bu iki caddenin kesiştiği noktada yer almaktadır. Merv'in merkezinde yer alan bu çarşının üstü kubbelerle kapatılmıştır. Çarşı haricindeki diğer binalar düz damlıdır. Şehirdeki sanat erbabı gayet örgütlüdür. Kuyumcular, dokumacılar, bakırcılar ve çömlekçilerin dükkânları gruplar hâlinde bir arada bulunmaktadır. Selçuklu sarayı, camiler ve Nizâmiye Medresesi şehrin merkez bölümünde yer almaktadır. Sultan Sencer'in meşhur türbesi de caminin

533 Sayan, *Türkmenistan*, s. 43-44.

534 Nusretullah Meshkati, *A List of the Historical Sites and Ancient Monuments of Iran*, İngilizce çev. H. A. S. Pessyan, Tehran t.y., s. 81; E. Diez, "Minâre", *İA*, VIII, 327.

535 İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 50.

536 *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 509.

yanında inşa edilmiştir. Türbenin açık mavi renkteki kubbesi bir günlük mesafeden bile görünebilmekteydi⁵³⁷.

Sultan Sencer, sadece Merv'in imar edilmesiyle ilgilenmemiş, onun imar ettirdiği şehirlerden biri de Herat olmuştur. Sultan Sencer, 544/1149-1150 senesinde kendisine karşı isyan eden Ali Çetrî'yi daha önceleri Herat'ın imarı ile görevlendirmişti⁵³⁸.

Dandanakan şehrinde ayrıca İslam şehirlerinin çoğunda olduğu gibi temiz su ile atık su şebekesi bulunmaktadır. Ancak bu şebeke Gazneli-Selçuklu mücadelesi sırasında Selçuklular tarafından imha edilmiş, bu sayede Gazneli kuvvetleri susuz bırakılmıştır⁵³⁹. Şehrin kale duvarı ile çevrili kısmının dînî ve mülkî merkez olduğuna şüphe yoktur.

2. Saraylar

Bir kişinin hükümdarlığını tamamlayan maddî şartlardan biri de saraya sahip olmasıdır. Bu sebeple Selçuklu sultanlarının da saraylarının bulunması bir zorunluluktur. Selçuklu sultanlarının ilk başkenti olan Nişâbûr'da kaç adet saray inşa ettirdikleri hakkında kesin bir bilgiye sahip olmamakla birlikte, şehirde Selçuklu sultanlarının ve hatta emîrlerin saraylarının bulunduğunu bilmekteyiz. Oğuz istilası sonrasında harap edilen bu saraylar Emîr Müeyyed Ay-aba tarafından tekrar imar edilmişlerdi⁵⁴⁰. Tuğrul Bey, Nişâbûr'a ilk geldiğinde Gazneliler'e ait Bâğ-ı Şâdyâh'a gelmiş ve burada Sultan Mes'ûd'un tahtına oturmuştu⁵⁴¹. Bağımsızlığın kazanılmasından sonra devamlı olarak fetih

537 **Mu'cemü'l-büldân**, IV, 509 vd.; Cezar, **Şehir ve Mimarlık**, s. 289-290; Agacanov, **Selçuklular**, s. 227.

538 **Tarih-i Güzide**, s. 450

539 Şehrin daha sonraları tekrar imar edildiği anlaşılmaktaysa da, eski öneminde olmadığı açıktır. Nitekim önemli bir askeri birliğin burada devamlı olarak konuşlanmış olması sebebiyle ticaret ve sanat gerilemiş, hatta kervanlar bile korkularından şehre uğramaz olmuşlardı. Bu şekilde ayakta kalmayı başaran şehir son darbeyi Oğuzlar'dan almış, onlar şehre hücum ederek halkın pek çoğunu öldürmüş, geri kalanları da şehirden sürmüştü. XIII. yüzyıl başında şehirden geriye kale duvarıyla harap olan binalardan başka bir şey kalmamıştır, bkz. Zahoder, Dendanekan, s. 586-587.

540 Râvendî, I, 178.

541 Beyhakî, s. 732.

faaliyetleri ile ilgilenen Tuğrul Bey'in bu süre zarfında belirttiğimiz sarayı kullanmış olma ihtimali bir hayli yüksektir. Bununla birlikte Tuğrul Bey'e atfedilen “*Kendime ev (saray) yapıp yanında mescit inşa etmezsem Allah'tan utanırım.*” sözünden Tuğrul Bey'in pek çok saray ve cami inşa ettirdiği sonucunu çıkarabilmek de mümkün görünmektedir⁵⁴². Ancak bu sarayları hangi şehirlerde inşa ettirdiğine dair fazla bir malumat bulunmamaktadır. Nîşâbûr'da inşa edilen saraylarla ilgili olarak Sultan Alp Arslan'ın, oğlu Melikşah ve onun eşi Terken Hatun için büyük bir kasr inşa ettirdiğini, bu yapının da Şâdyâh olarak adlandırıldığını bilmekteyiz⁵⁴³. Nîşâbûr'da Gazneliler zamanında da Şâdyâh adında bir yapı kompleksi var olduğuna göre, inşa edilen yeni kasra da bu ismin verilmiş olması ilginç bir durumdur. Bu durumda eski yapı Selçuklular tarafından kullanılmamış, bundan dolayı bakımsızlıktan harap durumdadır veya bir emîrin kontrolü altındadır. Tuğrul Bey'in Şâdyâh'ta tahta oturmasından itibaren geçen yaklaşık 30 yıllık süre zarfında Selçuklular'ın hükümdarlık alametlerinden biri olan saraydan yoksun bir şekilde yaşamış olmaları ise mümkün görünmemektedir.

Başkent olması itibariyle saray bulunan diğer Horasan şehri ise Merv'dir. Merv'de başkent olmasına yaraşır biçimde birkaç sarayın mevcut olduğu görülmektedir. Bu konudaki yorumlarımızı kaynaklar ve arkeolojik değerlendirmeler ışığında yapabilmekteyiz. Kaynaklarımızın verdiği bilgilere göre Merv'de, *Kasr-ı Sadegân-ı Merv*, *Enderâb Köşkü* ve *Sultanlık Sarayı* bulunmaktadır. Arslan Argun, Merv şehrindeki Kasr-ı Sadegân'da öldürülmüştür. Sultan Sencer, Oğuzlar'ın elinden kurtulduktan

542 Nitekim Bundârî (s. 25), “*mescit yapmak Tuğrul Bey'in en kutsî emellerinden biri idi*” demektedir.

543 Hüseyinî, s. 16; Bundârî, s. 25; Ahmed b. Mahmûd, I, 51; Turan, *Selçuklular*, s. 327-328; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 140; Gerâyî, s. 113-114. Turan (*Selçuklular*, s. 328), Sultan Melikşah ile İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî arasında gelişen bir olayı naklederken, sultanın onu saraya davet ettiğini nakletmektedir. İmâmü'l-Haremeyn'in Nîşâbûr'da yaşadığı göz önüne alındığında bu saray Nîşâbûr şehrinde olmalıdır.

sonra Merv'e geldiğinde Enderâb(e)⁵⁴⁴ (آندرابه) Köşkü'ne yerleşmiş ve buradan düzeni tesis etmeye çabalamıştı. Sultanlık sarayının var olduğuna dair örneğimizde ise Emîr Cevher, sultanın sarayının girişinde Bâtînîler tarafından öldürülmüş, Sultan Sencer harem kısmında olmasına rağmen onun feryadını duyabilmişti⁵⁴⁵. Yukarıda belirttiğimiz isimlerin büyük bir saray kompleksi-nin parçası olma ihtimali de ayrıca mevcuttur.

Arkeolojik verilere göre ise Merv'de XI-XII. yüzyıllarla tarihlendirilen geniş bir saray kompleksi bulunmaktadır. Saray, dış duvarları 45x39 metre ebadında, 50 odası bulunan büyük bir yapıdır. Sarayın plânı, daha önce bu bölgede inşa edilen diğer saraylardan farklı olarak, yüzyıllardır Horasan'da inşa edilen ev biçiminin, saraya uygun ölçülerde büyütülmesi şeklindedir. Sarayın oda ve daireleri avlular ile eyvanlar etrafında dağıtılarak yerleştirilmiştir. Duvarlarda iyi kalite kerpiç kullanılmış ve bu duvarlar düz bir şekilde inşa edilmiştir. Belli noktalarda ise küçük tuğlalar kullanılarak yapılan bazı süslemelerin ilave edildiği göze çarpmaktadır. Sarayın dört ana girişi bulunmaktadır. Yapının üstü ise genelde tonozlarla örtülmüştür. Yine sarayın sınırları içerisinde boyutları dıştan 22x8, içten de 18x3.5 metre olan tek mekânlı bir yapının varlığı dikkat çekmektedir. Yapının şekil itibarıyla toplantı ve kabul salonu olarak kullanılan dîvân-hâne olma ihtimali bulunmaktadır. Ancak bu salonun sarayın kütüphanesi olabileceği görüşü de ayrıca ileri sürülmektedir⁵⁴⁶.

544 Merv'e iki fersah uzaklıkta, dağlar arasında yer alan, ziraatı gelişmiş, tahıl ürünü bol bir şehirdir, bkz. İstahrî, s. 276; *Hudûdü'l-'alem*, s. 100; *Mu'cemü'l-büldân*, I, 372.

545 Hüseyinî, s. 60; Râvendî, I, 179; Bundârî, s. 246; Reşîdüddîn, s. 102; *Tarih-i Güzide*, s. 452; Ahmed b. Mahmûd, II, 36; Cezar, *Şehir ve Mimarlık*, s. 230. Ahmed b. Mahmûd (II, 36), isim vermeden sadece kasr demektedir. Sultan Sencer'in esareten kurtulduktan sonra Sultanlık Sarayı değil de Enderâb Köşkü'ne yerleşmiş olması, sarayın Oğuzlar tarafından tahrip edilmiş olabileceğini akla getirmektedir. Aynı durum muhtemelen Enderâb köşkü için de geçerlidir. Ancak maddî sıkıntı içerisinde bulunan Sencer'in nispeten daha az parayla tamir ettirilebilecek bir köşkü yaşamak için tercih etmesi mümkündür.

546 Cezar, *Şehir ve Mimarlık*, s. 231 vd.; Sayan, *Türkmenistan*, s. 79-80; Aslanapa, aynı makale, s. 38; Yüksel Sayan, "Merv, Mimari", *DİA*, XXIX, 224.

Sarayların sadece sultanlara ait olmadığını, bazen de emîrlerin saraya sahip olabildiğini yukarıda belirtmiştik. Bu konudaki bir örnek Belh şehrinde dir. 506/1112-1113 tarihinde Ömer Hayyâm ile Ebu'l-Muzaffer el-İsfizârî, Emîr Ebû Sa'd Cerre (جره)'nin esir satılan sokakta bulunan sarayına yerleşmişlerdi⁵⁴⁷.

Arslan Argun, Horasan'a hâkim olduğunda Beyhak Kalesi'ni tahrip etmişti. Ebû Sa'd Ali el-Cürcânî adındaki bir tüccar, 531/1136-1137 tarihinde Beyhak hâkimi Cemalüddîn Hüseyin el-Beyhakî'nin hâkimiyetine girerek bu kaleyi tekrar imar ettirmişti. Sultan Sencer'in eşi Terken Hatun, 543/1147-1148 tarihinde bu kalenin yıkılmasını emretmiş ve kale bu emir doğrultusunda yıkılmıştı. Ancak önemli bir mevkide bulunduğu anlaşılan kale, 548/1153-1154 tarihinde tekrar imar edilmişti⁵⁴⁸.

3. Ribâtlar

Büyük Selçuklular'ın Kuzey Horasan'da inşa ettirdikleri ribâtların en eskisi Sultan Tuğrul Bey'in önemli emîrlerinden birisi olan Şerefü'l-Me'alî Enuşirvân tarafından inşa ettirildiği için Ribât-ı Enuşirvan olarak anılan yapıdır. Bugünkü Simnân ile Şahrûd şehirleri arasında yer alır. En eskisi olmasına rağmen günümüze en sağlam kalan yapı özelliğini taşımaktadır. 1029-1049 tarihlerinde inşa edildiği kaydedilmektedir. Ağırlıklı olarak taş-tan inşa edilen yapıda yer yer de tuğla kullanılmıştır⁵⁴⁹.

Selçuklular döneminde inşa edilen birkaç kervansaraydan biri olan Ribât-ı Melik, 471/1055 tarihlidir. Yapının masif tuğlalardan oluşan çevre duvarları birbirine kemerlerle bağlanmış ve bir sıra silindirik payandalar ile desteklenmiştir. Yine Horasan'da Sultan Sencer tarafından yaptırılan kervansaraylardan biri de Ribât-ı Şerif'tir. Nîşâbûr-Serahs arasındaki ticaret yolunun Meşhed ile Serahs arasındaki kalan kısmında yer almaktadır. Bu yapı Selçuklular'ın Merv Valisi Ebû Tâhir b. Sadreddîn b.

547 Çehâr makâle, s. 98.

548 İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 269.

549 Aslanapa, *Türk Sanatı*, s. 86; Cezar, *Şehir ve Mimari*, s. 206; Aslanapa, aynı makale, s. 36.

Ali el-Kummî tarafından 508/1114-1115 tarihinde yaptırılmıştır. Kervansarayın kitabesinin kalan kısmından mimarının Kâtib Ali el-Mansûr Esad b. Muhammed es-Serahsî olduğu anlaşılmaktadır. Bu kervansarayın görkemli bir giriş kapısı bulunmaktadır. Yapıda muhtemelen güvenlik endişesi ile tek bir giriş yapılmıştır. Ribâtın, alçı süslemelerle bezeli mihrabı bulunan bir de camisi mevcuttur. Kervansarayın geneli de alçı süsleme ile bezelidir. Oğuz istilasası sırasında büyük zarar görmüş, ancak Sultan Sencer'in eşi Terken Hatun tarafından 549/1154-1155 tarihinde onarılmıştır. Bu onarıma ait kitabe hâlen mevcuttur. Terken Hatun ayrıca Ribât-ı Mâhî'yi de tamir ettirmiştir. Bunlara ek olarak bölgede Ribât-ı Şerif'le benzer mimarî özellikler gösteren Dâye Hatun kervansarayı da Ribât-ı Şerif'le aynı dönemlerde inşa edilen eserler arasında kabul edilmektedir⁵⁵⁰.

Yine Selçuklular zamanında Nîşâbûr ile Sebzevar arasında inşa edilen diğer bir yapı Ribât-ı Zaferânî'dir. Yüksek bir tuğla zemin üzerine kerpiçten inşa edilmiştir. Yapıda bulunan bir kitabe parçasında "...*Büyük sultan zamanında inşa edilmiştir.*" anlamındaki ifadeye binaen Sultan Melikşah zamanında inşa edildiği söylenmektedir. 1858 yılında ayakta olan yapı, günümüzde tamamen harap bir vaziyettedir⁵⁵¹.

Dihistân'da yer alan kervansaray, inşa tekniklerine bakılarak Selçuklular dönemiyle tarihlendirilmektedir. Yapı kerpiçten inşa edilmiştir. Günümüzde harap olan yapının süslemeleri hakkında da yorum yapabilmek mümkün görünmemektedir⁵⁵².

550 Aslanapa, **Türk Sanatı**, s. 87-88; Cezar, **Şehir ve Mimari**, s. 198-199, 201; G. Fehervari, "Sanat ve Mimari", çev. İrfan Pamuk-Enver Pamuk, **İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, İstanbul 1989, C. IV, s. 260; J. M. Rogers, "The 11th Century A Turning Point in the Architecture of the Mashriq", **Islamic Civilisation 950-1150**, ed. D. S. Richards, London 1973, s. 212-213; Aslanapa, aynı makale, s. 36-37; Gönül Cantay, "Türk Mimarîsinde Kervansaraylar", **Türkler**, Ankara 2002, VI, 77; B. O'Kane, "Ribât-i Şarâf", **Eİİ**, VIII, 508-509.

551 Aslanapa, **Türk Sanatı**, s. 87; Cezar, **Şehir ve Mimari**, s. 208 vd.; Aslanapa, aynı makale, s. 36; Cantay, aynı makale, s. 78.

552 Sayan, **Türkmenistan**, s. 58-59; Cantay, aynı makale, s. 78. Makdisî (II, 456), burada bir ribât bulunduğunu kaydetmektedir. Bu sebeple Selçuklular'dan ribâtın daha önce inşa edilmiş olduğunu söylemek de mümkün görünmektedir.

Akçakale Kervansarayı, inşa tekniklerine bakılarak XI. yüzyılın sonu ile XII. yüzyılın başı olarak tarihlendirilmektedir. Merv-Amül yolu üzerinde yer alan kervansaray, muhtemelen Melik Sencer tarafından inşa ettirilmiştir. İç duvarlara oranla daha kalın örülen dış duvarlar kerpiçten inşa edilmiştir⁵⁵³. Şu an harap olan yapının bulunduğu yer itibariyle dönemin ticaret hayatına büyük katkısı olduğu açıktır.

Akçakale Kervansarayı'nın hemen yakınında inşa edilmiş başka bir yapı daha bulunmaktadır. Kızılcaale Kervansarayı da Merv-Amül ticaret yolu üzerindedir. Kerpiçten örülmüş olan duvarlarının üzeri tuğla ile kapatılmıştır⁵⁵⁴. Akçakale Kervansarayı'na oranla çok daha harap bir vaziyette olması önceki dönem Selçuklu eseri olabileceğini düşündürmektedir. Hemen yakınlarına başka bir kervansarayın inşa edilmiş olması, Merv-Amül ticaret yolunun bir hayli yoğun olduğu, bunun sonucunda da birden fazla kervansarayın inşasına gerek duyulduğu şeklinde yorumlanabilir.

Yine Merv'in ticarî önemini gösteren başka bir kervansaray bölgenin bugünkü adıyla isimlendirilen Ode Mergen Kervansarayı'dır. Bu yapı da aynı dönem eseri olarak kaydedilmektedir. Diğerlerinden farklı olarak Merv-Hârizm yolu üzerinde bulunmaktadır. Büyük bir kervansaray olduğu anlaşılmaktadır⁵⁵⁵. Hârizm'in çok verimli bir bölge olduğu ve ticarete de büyük önem taşıdığı bilinmektedir. Başkent olduktan sonra Merv'de aynı öneme sahip olduğu için bu gayet normal durumdur.

4. Türbeler

Selçuklu yapılarının bir diğer ayağını da türbeler oluşturmaktadır. Türbelerde görülen mimarî özelliklerde daha ziyade Gazneliler'in etkisinin hissedildiğini söylemek mümkündür. Selçuklular döneminin en eski türbesi Şeyh Ebû Sa'îd

553 Sayan, **Türkmenistan**, s. 127; Cantay, aynı makale, s. 78; Sayan, Merv, **DİA**, 225.

554 Sayan, **Türkmenistan**, s. 130.

555 Sayan, **Türkmenistan**, s. 131; Sayan, Merv, **DİA**, 225.

el-Meyhenî'ye ait olan ve 441/1049 yılıyla tarihlendirilen yapıdır. Türbenin hemen yanında aynı dönemde veya daha önce inşa edilmiş olan bir hankâh yer almaktadır. Yapının duvarları tuğla ile örülmüştür. Kare plânlı olan yapı çift kubbelidir ve devrinin mimarî teknikleri dikkate alındığında ulaşılan derece açısından büyük önem taşır⁵⁵⁶.

Kare plânlı kubbeli bir türbe olan Yartı Kümbet, Serahs yakınlarında bulunmaktadır. Yapının inşa tarihi, kitabesinde 491/1098 olarak kaydedilmektedir. Selçuklu devrindeki ilk kümbetlere oranla mimarî açıdan büyük gelişmişlik gösterir. Kerpiçle örülen dış duvarları daha sonra ince tuğlayla desenli bir şekilde kapatılmıştır. Yine XI. yüzyıl özellikleri gösteren bir diğer türbe ise Gükendâr Baba Türbesi'dir. Dihistân şehrinde bulunan türbe, çok geniş bir alanı kapsamaktadır⁵⁵⁷.

Merv ve çevresinde ise Sultan Sencer'in ünlü türbesinden başka, XI-XII. yüzyıllara ait İmâm Bekir b. Abdullah b. İbn Büreyde, Muhammed İbn Zeyd, Hüdâyî Nazar Evliyâ türbeleri işçilik bakımından diğerlerine oranla büyük ilerleme göstermişlerdir. Abdullah İbn Büreyde Türbesi'nin XI. yüzyıl sonlarına ait olduğu kaydedilmektedir. Tuğla ve tuğla süslemelerinin çokça görüldüğü bir yapıdır. Muhammed İbn Zeyd Türbesi, Şerefeddîn Ebû Tâhir tarafından 506/1112-1113 tarihinde yaptırılmıştır. Sultankale'nin 1 km. kadar kuzeybatısında yer alan türbe, o dönem tuğla işçiliğinin en güzel örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Hüdâî Nazar Evliyâ Türbesi bugünkü Merv'e 28 km. uzaklıktadır. Kerpiçten inşa edilen dış duvarlarının yüzeyi, tuğla işçiliğinin üst seviye örneklerinden biriyle kaplanmıştır. Yine Tûs'ta yer alan İmâm Gazzâlî Türbesi, XII. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilen yapılar arasında yer alır⁵⁵⁸.

556 Aslanapa, **Türk Sanatı**, s. 77; Cezar, **Şehir ve Mimari**, s. 307, 312; Sayan, **Türkmenistan**, s. 66 vd.; Oktay Aslanapa, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Kültür ve Sanat", **Türkler**, Ankara 2002, VI, 31.

557 Cezar, **Şehir ve Mimari**, s. 312-313; Sayan, **Türkmenistan**, s. 63-64; Aslanapa, aynı makale.

558 Aslanapa, **Türk Sanatı**, s. 77; Cezar, **Şehir ve Mimari**, s. 313-314, 316; Sayan, **Türkmenistan**, s. 81-82, 115; Aslanapa, aynı makale; Sayan, Merv, **DİA**, 225.

Hiç şüphesiz Horasan'daki Selçuklu türbelerinin en ünlüsü Sultan Sencer'e ait olan türbedir. Sultankale'nin merkezinde yer alan türbe, meşhur saray şairi Enverî'nin önerisiyle Sultan Sencer tarafından yaptırılmıştır. Ahiret Evi (Darü'l-âhire) olarak adlandırılan türbenin üzerinde yer alan yazılardan mimarının Muhammed b. Atsız es-Serahsî olduğu görülmektedir. Atsız adının genellikle Türkler tarafından kullanıldığı düşünüldüğünde yapının mimarının da Türk asıllı olduğu anlaşılmaktadır. Serahs'ta doğmuş olmasına rağmen Merv'de hayatını idame ettirmiş olan mimar Muhammed b. Atsız, Kuzey Horasan'da kullanılmış olan mimarî teknikleri en iyi şekilde bu türbeye yansıtmıştır. Türbenin plânı klasik Türkmen evi formundadır. Çift katlı bir yapı olan türbenin kubbesi çinilerle bezenmiştir. Kubbede uygulanan çift kat örgü uygulaması diğer bazı yapı kubbelelerinde de görülmektedir. Türbe, 17 metrelik çapıyla o zamana kadar İran ve Türkistan'da inşa edilen en büyük kubbeye sahiptir. Yapı, her özelliğiyle Türk mimarisinin gelişim halkalarından en önemlilerinden birini teşkil etmektedir. Hatta türbenin yapımında kullanılan inşa teknikleri 300 yıl sonra Avrupa'da görülmüş, bu teknikler Rönesans'ın ünlü mimarı Filippo Brunelleschi tarafından Floransa'daki Santa Maria Katedrali'nin kubbesinin yapımında kullanılmıştır. Özellikle Moğol istilasını gibi bir badireyi sağlamlığı sayesinde atlatan yapı, çevresindeki bütün yapıların yıkılmasına rağmen ayakta kalmayı başarmıştır. Bu durum halk arasında Sultan Sencer'in bir veli olduğu düşüncesinin yayılmasına sebep olmuş, hatta türbe uzun yıllar boyunca bir adak merkezi hâline getirilmiştir. Türbede kullanılan süsleme şekillerinin Nîşâbûr ve Merv'de inşa edilen diğer yapılarda da kullanıldığı görülmektedir⁵⁵⁹. Kısaca türbe büyük bir mimari şaheser olup, Selçuklu medeniyetinin ulaştığı noktayı göstermesi açısından bizlere önemli fikirler vermektedir.

559 İbnü'l-Esîr, XI, 187; Suut Kemal Yetkin, **İslâm Mimârîsi**, Ankara 1959, s. 154 vd.; Turan, **Selçuklular**, s. 385; Cezar, **Şehir ve Mimari**, s. 320 vd.; Sayan, **Türkmenistan**, s. 19-20; Bayramob, aynı makale, s. 150 vd.; Aslanapa, aynı makale.

Horasan'ın Dihistân şehrinde başka türbeler de bulunmaktadır. Şehrin doğusunda yer alan ve XI-XII. yüzyıllarla tarihlendirilen yedi adet türbe isminin hiçbir şekilde tespit edilememesi sebebiyle arkeologlar tarafından numaralandırılarak tasnif edilmiştir. Benzer mimarî özellikler gösteren türbeler, genel olarak harap durumdadırlar⁵⁶⁰.

Yusuf el-Hemedânî'ye ait olan bir diğer türbeye de Merv şehri ev sahipliği yapmaktadır. Yusuf el-Hemedânî, aslen Hemedânî olup, hayatının son dönemlerinde Merv'e gelerek bir tekke kurmuştur. Yapmış olduğu bir yolculuk sırasında Merv ile Herat arasında vefat etmiş, ölümünden sonra nâşı Merv'e nakledilerek kendisi için bir türbe inşa edilmiştir. Ancak bu türbe Moğol işgali sırasında tahrip edilmiş, daha sonraki dönemde tamir görmüştür. Yapı farklı boyuttaki tuğlalar kullanılarak inşa edilmiştir⁵⁶¹.

Merv bölgesinin diğer bir türbesi İmâm Bekir Türbesi'dir. Eser, banisi ve ustası bilinmemekle birlikte inşa tekniklerine bakılarak Selçuklu dönemi eseri olarak kabul edilmektedir. Yapının dış duvarları tuğladan inşa edildiği gibi, iç mekânda da farklı boyutlarda tuğlalar kullanılarak Türkmen el sanatları formunda süslemeler yapılmıştır⁵⁶².

Görüldüğü üzere Büyük Selçuklular döneminde her alanda olduğu gibi mimarîde büyük bir ilerleme kaydedilmiştir. Özellikle Sultan Sencer döneminde Horasan'da görülen mimarî eserlerde uygulanan teknikler bakımından farklı unsurlar dikkat çekmektedir.

560 Sayan, *Türkmenistan*, s. 50-57.

561 Sayan, *Türkmenistan*, s. 108; Haşim Şahin, *Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Dini Zümreler (1299-1402)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 30.

562 Sayan, *Türkmenistan*, s. 111-113.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

**BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE
HORASAN'DA İLMÎ VE KÜLTÜREL HAYAT**

A. HORASAN BÖLGESİNDE EĞİTİM VE ÖĞRETİM YAPAN KURUMLAR

Bir bölgedeki ilim ve kültür hayatının zenginliği, yan etkenlerin de mevcudiyetiyle doğrudan bağlantılıdır. Bunun için devletin güçlü bir ekonomiye ve sağlam adalet yapısına sahip olması zorunluluğu mevcuttur. Adaletin var olduğu yerde devlet, devletin var olduğu yerde ekonomi ve dolayısıyla güçlü bir ilim hayatı mümkün olabilir. Ortaçağ İslâm dünyasında ilim faaliyetlerinin başta hanedan mensupları ve bazı ileri gelen devlet adamlarınca desteklenmesi gerekliliği göz önünde bulundurulduğunda, zengin bir ekonomi ve bu ekonomide zenginleşmiş olan insanların toplumun ilim-kültür yapısındaki önemi daha fazla ortaya çıkacaktır. Kısaca bir bölgedeki ilim hayatının zenginliği bölgenin ekonomik gelişmişliği ile doğrudan bağlantılıdır.

426/1035 tarihinden itibaren Horasan bölgesinde görülen Selçuklular, 431/1040 yılındaki Dandanakan Savaşı'ndan sonra kazandıkları bağımsızlıkları ile birlikte önemli bir siyasî başarı elde etmişlerdi. Bu siyasî başarı ülkenin doğusunda ve batısında yeni bölgeler fethedilerek perçinleştirilirken, devletin kuruluş merkezi olan Horasan, her alanda önemini daima korumuştur. Yukarıda da belirttiğimiz üzere, Horasan ve ona bağlı şehirler mümkün olduğunca hanedan üyelerinin hâkimiyeti altında tutuldu. Bu sayede siyasî önemi devam ettirilen Horasan'ın, günden güne ekonomik önemi de ön plâna çıkartılmış, bunun neticesi olarak da geçmişten gelen ilim merkezi olma özelliği kendini belli etmeye başlamıştır. Büyük Selçuklular döneminde Horasan'daki

ilim ve kültür hayatı çok renkli bir özellik göstermektedir. Kendisinden önce kurulmuş bulunan Sâ mânîler, Gazneliler ve hatta Karahanlılar'ın ilim ve kültüre vermiş oldukları destek sayesinde bölge bu alanda çok zengin bir yapıya kavuşmuştu. Birçok devletin aksine Selçuklular'ın bağımsızlık mücadelesinin uzun bir döneme yayılmaması, bölgedeki ilim ve kültür hayatının uzun süreli bir kesintiye uğramamasına neden oldu. Aynı zamanda yeni kurulan Selçuklular'ın ilk günlerinden itibaren bölgedeki ilim hayatı ve ilim adamlarına karşı destekleyici bir tavır içinde bulundukları görülmektedir. Nitekim Râvendî⁵⁶³, “*Yeryüzünde bilhassa İrakeyn ve Horasan’da âlimler yetişip fıkıh kitabı yazmaları, peygamberin hadislerini toplamaları, Selçukogulları arasından çıkan hükümdarların âlimlere bakmalarının, ilmi sevmelerinin ve ona hürmet etmelerinin bereketidir.*” diyerek durumu özetlemektedir. Yeni kurulmuş bir devlet olarak her geçen gün Horasan'ın tamamının ele geçirilmesi ve devlet mekanizmasının düzgün bir şekilde işletilmeye başlaması sonrasında sultan veya diğer hanedan üyelerinin ilim hayatına katkıları daha da artmıştı. Aynı zamanda halef-selef olan devletin iki veziri Amîdülmülk Kündürî ile Nizâmülmülk'ün ilmiye sınıfına mensup olmaları, bu harekâtın daha hızlı bir şekilde gerçekleşmesine katkıda bulunmuştu. Her ne kadar Amîdülmülk Kündürî zamanında bazı Eş'arî-Şâfi'î ilim adamlarına karşı gerçekleştirilen takibatlar, ilme vurulan bir darbe gibi görünse de, aynı vezirin diğer ilim erbabına çok yakın alaka gösterdiği açıktır. Nizâmülmülk'ün göreve başlaması ile birlikte sona eren bu takibat sonrasında Horasan bölgesinde ilim çalışmaları tekrar üst seviyeye çıkmıştır. Her şeyden önce bizzat devletin veziri tarafından sistemli bir şekilde başlatılan ve devam ettirilen medrese kurma harekâtı, Horasan'ın ilim ve kültür hayatına doğrudan etki eden bir faaliyet olmuştu. Nizâmiye Medreseleri olarak adlandırılan bu kurumların büyük desteğiyle, geçmişten gelen zengin

563 **Rahatü's-sudûr**, I, 30.

bir kültürel mirası da bulunan Horasan, Büyük Selçuklular döneminde her alanda olduğu gibi ilim ve kültür sahasında büyük gelişmeye sahne olmuştu. Amîdülmülk dönemi istisna olmak üzere, Horasan'ın bütün ulemâsına da rahat bir şekilde ilim yapma imkânı verilmişti. Bu dönemde Nizâmiye Medreseleri haricinde pek çok medrese de faaliyetlerine devam etmekteydi. Bölgede yetişen âlimler, Horasan'daki bu medreselerde eğitim verdikleri gibi, ülkenin batı kesimlerinde yer alan diğer büyük medreselerde de eğitim vermek üzere davet edilmekteydi. Horasan kökenli olan Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî ve İmâm Gazzâlî gibi önemli ilim adamları, hem yaşadıkları dönemde Horasan'ın ve bütün Selçuklu coğrafyasının ilim hayatına büyük katkıda bulunmuş, hem de yetiştirdikleri öğrenciler sayesinde ilim hayatındaki zenginliğe destek vermişlerdir. Bu dönemde fen ilimleri alanındaki büyük zenginliğe edebiyatı da eklemek gerekir. İlim hayatının ve ilim adamlarının zenginliği hakkında şu örneği vermek mümkündür. Tespitlerimize göre Büyük Selçuklular döneminde Horasan'da yaşayan muhaddislerin sayısı 450 civarındadır. Bunlar arasında azımsanmayacak sayıda kadın muhaddis de yer almaktadır⁵⁶⁴. Güçlü bir ilim hayatının ekonomiyle olan bağlantısını yukarıda vurgulamıştık. Güçlü bir ilim hayatının bağlantılı olduğu diğer bir nokta ise eğitim ve eğitim kurumlarıdır. Büyük ilim adamları ancak vasıflı müderrisler ve eğitim kurumları sayesinde yetişeceğinden, ilim adamları ve eğitim kurumlarını daha yakından incelemek gerekecektir.

1. Nizâmiye Medreseleri

Selçuklular döneminde eğitim-öğretim hayatı denildiğinde de pek çok kişinin aklına ilk olarak Nizâmiye Medreseleri gelse

564 Bkz. Tablo 1; Büyük Selçuklular döneminde yaşamış olan kadın âlimler hakkında bkz. Ahmet Ocak, "Selçuklu İlim ve Tefekkür Hayatında Kadınların Yeri", **Ortaçağda Kadın**, ed. Altan Çetin, Ankara 2011, s. 420 vd.; Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklu Coğrafyasında Yaşamış Kadın Âlimler", **Ortaçağda Kadın**, ed. Altan Çetin, Ankara 2011, s. 459 vd.

de, bu dönemdeki eğitim hayatını sadece Nizâmiye Medreseleri ile sınırlamak mümkün değildir. Özellikle Horasan bölgesinde, Nizâmiyeler haricinde pek çok medresenin varlığı da dikkat çekmektedir. Şüphesiz Nizâmiye Medreseleri'nin daha sistemli bir yapı içinde bulunması, onları Ortaçağ İslâm dünyasının en önemli eğitim kurumları hâline getirmiş ve diğerlerinden daha etkin kılmıştır. Horasan'ın coğrafi konumu itibarıyla farklılık göstermesi, hızlı bir şekilde farklı fikrî akımların etkisinde kalması, buraya hâkim bulunan devlet yöneticilerini endişeye sürükleyebilmekteydi. Nitekim Sünnî olan Sâmânîler, Gazneliler ve Büyük Selçuklular, Horasan'da gelişen Şî'î-Bâtînî düşüncesine karşı Sünniliği güçlendirmek amacıyla medreseler kurmuşlardı⁵⁶⁵. Bu amaçla Gazneli Sultanı Mahmûd ve hatta onun babası Sebüktegîn'in Horasan'da medrese inşa ettikleri bilinmektedir. Özellikle X. yüzyılın sonunda Fergana, Horasan, Cürcân, Taberistan, Mâverâünnehir, Gazne ve Hindistan'da kurulan Kerrâmî medreselerine cevap vermek mahiyetinde Karahanlılar, Gazneliler ve son olarak Selçuklular pek çok medrese kurmuşlardır. Medrese inşa etmek sadece siyasî bir çaba olarak düşünülmemiş, aynı zamanda sosyal bir amaç da güdülmüştür. Nitekim medreseler inşa edilirken aynı zamanda bir kütüphane, hatta bazılarının hemen yanında hânkâh da inşa edilmiştir. En önemli örneğini Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin oluşturduğu bu yapı biçiminde, hastane de yer alabilmektedir. Büyük Selçuklular döneminin en önemli eğitim kurumları olan Nizâmiye Medreseleri, sadece ders programıyla değil, öğrencilerinin yemek, yatak ve ders araçlarının karşılanması özelliğiyle de diğerlerinden ayrılmıştır. Medreseler, öğrencilerin eğitimi, beslenmesi, barınması göz önüne alınarak plânlanmış ve bu plâna göre inşa edilmişti. Nizâmiye Medreseleri, öğrencilerin eğitim görecekları dersaneler, geniş bir toplanma salonu, depo, kiler, hamam ve mutfaklı olan bir mekân

565 Sayılı, aynı eser, s. 25; Omid Safi, "Büyük Selçuklularda Devlet-Toplum İlişkisi", **Türkler**, Ankara 2002, V, 356.

şeklinde dizayn edilmişti. Ayrıca öğrencilerin ibadet yapmalarına imkân sağlayan, aynı zamanda Cuma günleri namaz kılınıp halka vaazlar verilen bir mescit, plânı tamamlayan unsur olmuştu. Medreselerde bir de kütüphane bulunmaktaydı. Sultan Melikşah döneminde inşa edilen medreselerde dört eyvanlı medrese plânı uygulanmaya başlanmıştı. Plân, Sâsânîler döneminden kalan ve o sırada Horasan evlerinde uygulanan bir modelin genişletilmiş biçimiydi. Bu modele göre ortada geniş bir avlu yer alır, avluyu da dört eyvan tamamlardı. Medreselerin giderlerini karşılamak üzere zengin gelirli vakıflar tahsis edilmişti. Bu vakıflardan elde edilen gelir bütün personel ve öğrencilerin giderleri için harcanmaktaydı. Öyle ki, buralarda harcanan para, senede 600 bin dinarı bulmaktaydı. Günümüzdeki Hukuk, İlâhiyat, Edebiyat, Siyasal Bilgiler ve Fen Fakülteleri müfredatını birleştiren Nizâmiye Medreseleri'nde, Kur'an, hadis, fıkıh, usûl, Eş'arî kelamı, hilaf, cedel, ferâiz, Arapça, edebiyat, sarf, nahiv, luga, şiir, hitabet, tarih, coğrafya, musıkî, hat, felsefe, mantık, riyaziye, hendese, hesap, nücum ve hukuk konularında dersler verilmekteydi⁵⁶⁶.

Büyük Selçuklular'ın eğitim hayatına verdikleri önemi gösteren en önemli örnek Tuğrul Bey'in devletin kurulmasından kısa bir süre sonra inşa ettirdiği Nîşâbûr'daki medresedir. Nitekim Nâsır-ı Husrev⁵⁶⁷, Şevvâl 437/Nisan-Mayıs 1046'da Nîşâbûr'a vardığını ve dönemin hâkimi olan Tuğrul Bey'in verdiği emir doğrultusunda Saraçlar Pazarı yakınında bir medrese inşa edilmekte olduğunu nakleder. Büyük Selçuklular döneminde inşa edilen ilk medrese, Sultaniye olarak da bilinen bu medresedir.

566 Turtûşî, s. 345; Lambton, *The Internal Structure*, s. 216-217; Köymen, **Alp Arslan**, s. 379-380; **Temeddün-i İrânî**, s. 276; M. Asad Talas, **Nizamiyye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim**, çev. Sadık Cihan, Samsun 2000, s. 42, 50; Merçil, *Kütüphaneler*, s. 394; Ahmed Ocak, "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklular'da Eğitim", **Türkler**, Ankara 2002, V, 722 vd.; Bowen, *Nizâm al-Mulk*, **El**, 71.

567 **Sefernâme**, s. 10/çev., s. 5; Ayrıca bkz. Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 120; Kisâî, **Medâris-i Nizâmiye**, s. 83. Omid Safi, **The Politics of Knowledge in Premodern Islam**, North Carolina 1970, s. 91.

a. Horasan'da İnşâ Edilen Nizâmiye Medreseleri

Yukarıda da belirttiğimiz gibi bölgenin, hatta bütün Selçuklu coğrafyasının en önemli eğitim kurumları Nizâmiye Medreseleri olmuştur. Her ne kadar kurulan bu medreseler Büyük Selçuklular Devleti vezirinin adıyla anılıyor olsa da, vezir her yaptığı işi hükümdar adına yaptığına göre bu kurumlar da devlet kurumu olarak kabul edilmelidir. Ayrıca Nizâmülmülk'ün medrese ve ribâtlar için 600 bin dinar harcadığı kaydedilmektedir⁵⁶⁸. Diğer bir ifadeyle vezirin çok geniş bir coğrafyada bu medreseleri inşa ettirecek ekonomik güce sahip bulunması mümkün değildir. Ayrıca vezir, sultandan medrese inşa etme konusunda izin istemiştir. Bu durumda medreseler Büyük Selçuklular Devleti ve en üst idarecileri olan sultanlar tarafından inşa ettirilen kurumlardır. Nizâmiye Medreseleri, Sultan Melikşah döneminin sonlarında, diğer bir ifadeyle Nizâmülmülk'ün gücünün zirvesinde bulunduğu ve bundan güç alarak sultana bile karşı çıkabildiği dönemde⁵⁶⁹ inşa edilmiş olsalardı, Nizâmülmülk'ün kendi inisiyatifıyla bu medreseleri inşa ettirdiğini söylemek mümkün olabilirdi. Ancak henüz vezir olmuş birisinin bu kadar geniş bir idarî ve mâlî yetkiyle hareket edebilmesi pek mümkün görünmemektedir. Diğer taraftan Nizâmülmülk'ün ilmî yönünün de mevcut olduğu bilinen bir durumdur. Sultan Alp Arslan'ın, Nizâmülmülk'ün ilmine

568 A. L. Tibawi, "Origin and Character of al-Madrasah", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies University of London (BSOAS)*, London 1962, XXV, 232; Köymen, *Alp Arslan*, s. 354-355; Lambton, *Medieval Persia*, 32.

569 Saltanatının sonlarına doğru Sultan Melikşah, yapmış olduğu bazı uygulamalarını beğenmediği vezirine: "Eğer sen saltanatta şerikim, mülkümde ortağım isen bunun da bir hükmü ve kuralı vardır. Fakat benim nâibimsen ve benim emrimdeysen o takdirde nâiblik ve tâbîlik şartlarına uymalısın. Oğullarından her biri bir kıtayı istilâ etti ve büyük bir eyalete vali oldular. Buna da kanaat etmeyerek devlet işlerine müdahale ve tecavüz ettiler, şunu bunu yapmaya kalkıştılar. Ötünden vezirlik alâmeti divitinin ve başından sarığının alınmasını emretmemi ister misin?" şeklinde mektup yazmıştı. Vezir Nizâmülmülk'ün cevabı ise şu şekildeydi: "Sultana deyiniz ki; 'Eğer benim saltanatta ve mülkümde ortağım olduğumu bilmiyor idiyse bil. Bugün bulunduğun mevki ve ikbale benim re'yim ve tedbirimle geldin. ...Benim adima ona deyiniz ki; başındaki o tacın (kalansuva) varlığı bu divite bağlıdır. ...Bu divitin kapağını kapatırsam onun da tacı yok olur'. ". bkz. İbnü'l-Esir, X, 177-178. Ayrıca bkz. Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 130; Özaydın, *Berkyaruk*, s. 7.

olan saygısından dolayı medreselerin onun adıyla anılmasına ses çıkarmaması da yüksek ihtimaldir. Aksi takdirde kurulması kendisi tarafından emredilen, çok büyük bir ihtimalle devlet hazinesinden harcanan paralarla inşa edilen bu kurumların vezirin adıyla anılması hayli ilginç bir durumdur.

Horasan bölgesinde kurulan Nizâmiye Medreseleri, Nîşâbûr, Belh, Herat, Merv, Hargerd (Hâf) ve Bûşenc’de inşa edilmiştir⁵⁷⁰. Medreselerde ders veren hocalar maaşlı olarak çalışmakta, giderler ise genelde sultan ve diğer ileri gelen devlet adamlarının kurmuş oldukları vakıflardan karşılanmaktaydı. Medreseler herkese açık durumda olup, halkın her kesiminden insanlar bu eğitim kurumlarından yararlanabilmekteydi⁵⁷¹.

Bölgedeki ilk ve en büyük Nizâmiye Medresesi, Nîşâbûr’da inşa edilmişti. Her ne kadar gençlik yıllarında Nîşâbûr’da eğitim gören Nizâmülmülk’ün, şehre karşı hissettiği vefa duygusu neticesinde burada medrese inşa ettirdiği düşüncesi mevcutsa da, Nîşâbûr’un ilmi ve kültürel hayattaki önemi açıktır. Medreselerin inşa edilmesine sebep olarak gösterilen iki olaydan biri de Nîşâbûr’da meydana gelmişti. Sultan Alp Arslan, üstü başı peşişan hâlde bir mescidin önünde bekleyen fakirler grubunun kim

570 **Tabakâtü’ş-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ**, IV, 313; Sayılı, aynı eser, 31; “Mescid”, **İA**, VIII, 52; Zebihullah Safâ, **Tarih-i Edebiyat**, II, 234; Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, s. 169; Turan, **Selçuklular**, s. 332; Köymen, **Alp Arslan**, s. 358; Bosworth, Balk, **Elr**, III, 590; George Makdisi, **The Rise of Colleges, Institutions of Learning in Islam and The West**, Edinburg 1981, s. 299; Kisâi, **Medâris-i Nizâmiye**, s. 238-239; Ahmed Çelebi, **İslâm’da Eğitim-Öğretim Târîhi**, çev. Ali Yardım, y.y. t.y., s. 114; Ziya Kazıcı, **Anahatları ile İslâm Eğitim Tarihi**, İstanbul 1995, s. 44; Muhammed el-Farukî, “The Development of the Institution of Madrasah and the Nizamiyah of Baghdad”, **Islamic Studies**, İslamabad 1987, XXVI, 258; Nebi Bozkurt, “Medrese”, **DİA**, XXVIII, 324; Ahmet Ocak, **Nizâmiye Medreseleri**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1993, s. 43.

571 Osman Turan, **Selçuklular ve İslâmiyet**, İstanbul 1980, s. 49; Nuri Topaloğlu, **Selçuklu Devri Muhaddisleri**, Ankara 1988, s. 33. İşleyiş biçimi dikkate alındığında bu durumun Nizâmiye Medreseleri için uygulanabilirliği pek mümkün görünmemektedir. Nizâmiye Medreseleri daha ziyade öğrencilerini kendi bünyesinde barındırmaktadır. Halka açık olan dersler, kişilerin kendilerine ait mekânlarda, muhtemelen camilerde Cuma ve diğer günlerde verilen vaazlardan ibaret olmalıdır. Tüm halka açık olan medreseler ise daha ziyade şahısların ismiyle eğitim veren kurumlardır.

olduğunu sorduğunda Nizâmülmülk: “*Onlar ilim arayanlardır.*” cevabını vermişti. Sözlerine devam eden vezir, sultandan onlar için kalacak bir yer inşa etmek ve onlara rızık verme konusunda izin talep etmişti. Sultan Alp Arslan gerekli izni vermiş, hatta bu medreselerin bütün ülkeye yaygınlaştırılmasını emretmişti⁵⁷². Böylece Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi’nin inşasına başlanmış ve kısa sürede bitirilmişti. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi, Bağdat Nizâmiye Medresesi’nden daha önce inşa edilmiştir. Bağdat Medresesi’nin inşasına Zilhicce 457/Kasım 1065 tarihinde başlanmış ve tamamlanması iki yıl sürmüştü. Nîşâbûr Nizamiye Medresesi ise 456/1063-1064 yılında inşa edilmiş olmalıdır. Nitekim Alp Arslan bu tarihte amcası Musa Yabgu ve Huttelân emîri üzerine sefere çıkmış, seferden sonra Nîşâbûr’a gelmişti⁵⁷³. Sultan Alp Arslan’ın bu sırada medrese inşa edilmesini emrettiği anlaşıyor. Bağdat Nizâmiye Medresesi’nden önce inşa edilmesine rağmen, Nîşâbûr Medresesi büyüklük ve önem itibariyle her zaman ikinci sırada yer almıştı.

Bu sırada Tuğrul Bey’in veziri Amîdûlmülk Kündürî, Sultan Alp Arslan tarafından azledilip yerine Nizâmülmülk vezir tayin edilmişti. Amîdûlmülk, Mu‘tezile mezhebine mensup olup, bu mezhep dışındakilere karşı takibat yapmaktaydı. Özellikle de Eş‘arî-Şâfi‘îler’e karşı büyük düşmanlık beslemekteydi. O, ayrıca Râfizîler’in de Horasan’da lanetlenmeleri için sultandan izin almıştı. Bu durum Horasan’ın renkli mezhep yapısı için büyük zorluklar çıkarmaktaydı. Nitekim diğer mezheplere mensup bazı ilim ve din adamları bu takibatı kabullenmeyerek Horasan’ı terk etmek durumunda kalmışlardı. Bunlar arasında Ebu’l-Kâsım

572 Kazvinî, *Âsârü’l-bilâd*, II, 186; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 69; Gerâylî, *Nîşâbûr*, s. 112; Lockhart, *Persian*, s. 83.

573 İbnü’l-Esîr, X, 46-47; Köymen, *Alp Arslan*, s. 40, 358; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 86. Sultan Alp Arslan, diğer taht iddiacısı Kutalmış ile savaşmak üzere 456 yılı Muharrem ayının başında (25 Aralık 1063) Nîşâbûr’dan ayrılmıştı. Bu mücadele sonunda Kutalmış’ı bertaraf eden Alp Arslan daha sonra Doğu Anadolu seferine çıkmış, Recep 456/Haziran-Temmuz 1064 tarihinde A‘âl-Lâl (اعال لال) şehrini ele geçirmişti. Daha sonra Ani’yi fetheden sultan, buradan İsfahan’a, Kirman’a ve son olarak da Merv’e gitmişti, bkz. İbnü’l-Esîr, X, 49-52.

Kuşeyrî ile İmâm Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî de bulunmaktaydı. İmâm Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî, dört yıl boyunca Hicaz bölgesinde bulunup dersler verdikten sonra yeni Vezir Nizâmülmülk tarafından geri çağrılarak Nîşâbü'r Nizâmiye Medresesi'ne müderris olarak tayin edilmişti⁵⁷⁴.

Horasan'da kurulan Nizâmiye Medreseleri'nden bir diğeri Belh şehrinde bulunmaktaydı. Bu medresenin kuruluşu hakkında var olan rivayete göre ise Belh'i ziyaret ettiği sırada Nizâmülmülk'e bir şeyhten bahsedilmişti. Vahş kasabasında yaşamakta olan Ebû Ali Hasan b. Ali b. Ahmed b. Ca'fer el-Belhî adındaki bu şeyhin hadis bildiğini ve pek çok yere yolculuk yaptığını öğrenen Nizâmülmülk, onu huzuruna davet etti. Bir medresede gerçekleşen bu görüşme hadis ilmî üzerine olmuştu. Daha sonra yukarıda adını zikrettiğimiz şeyh bu olayı şu şekilde nakletmişti: *"Ben hadis ilmiyle meşgul oldum, seferler yaptım. Zahmet çektim, itibarsız bir şekilde seferlerimi tamamlayarak Vahş'a geri döndüm. Fakat hiç kimse benim ilminden yararlanmak için beni dinlemedi. Kendi kendime dedim ki, dünyadan ayrıldığımda kimse benim ilminden yararlanmamış olacak. İşleri kolay kılan Tanrı, Nizâmülmülk'e medrese yapması hususunda muvaffakiyet verdi ki beni orada görevlendirsın, ben de hadis öğretebileyim."* Belh Nizâmiye Medresesi'nin ilk müderrisi Ebû Ali Hasan b. Ali b. Ahmed b. Ca'fer el-Belhî'nin 471/1078-1079 yılında burada müderris olduğu anlaşılmaktadır⁵⁷⁵. Bu tarihle birlikte medresenin inşa tarihi hakkında da az da olsa fikir yürütebilmek mümkün olabilmektedir.

Belh Nizâmiye Medresesi'nin müderrislerinden birisi olan Abdullah el-Bağdadî'nin, Nizâmülmülk'ü ziyaret ettiği sırada ondan büyük saygı gördüğü kaydedilmektedir. Müderrislerin dönemin şartlarında iyi kabul edilebilecek bir maaş aldıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Belh Medresesi müderrisi Abdullah

574 İbnü'l-Esîr, X, 46; Zebihullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat*, II, 140; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 69, 86-87.

575 *Kitâbü's-siyâk*, s. 11; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 58,

el-Bağdadî, bu göreve geldikten sonra çevresindekilere bol miktarda ihsanlarda bulunmaya başlamıştı⁵⁷⁶.

Bölgedeki bir diğer Nizâmiye Medresesi de Merv şehrinde inşa edilmiştir. Ancak medresenin inşa ediliş tarihi ve biçimi hakkında elimizde fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu tarih 1070’li yıllar veya sonrası olarak tahmin edilmektedir. Sultan Melikşah zamanında inşa edilen medrese, altın çağını Sencer zamanında yaşamıştır. 490/1097 tarihinde Horasan’a hâkim olan Sencer’in buranın ilmî hayatına yapmış olduğu katkı açıktır. Kendinden önce inşa edilen bu medreseye Sencer’in katkısı büyük olmuştur. Nitekim mükemmel bir kütüphaneye sahip bulunduğu belirtilen medrese, Sultan Sencer’in ölümünden yaklaşık 50 yıl sonra bile çalışmasını muntazam şekilde devam ettirmiştir. Medresenin kütüphanesi (hizânetü’l-kütüb) de Nizâmülmülk tarafından inşa ettirilmiştir. Nitekim geniş bir kütüphaneye sahip olduğu belirtilen Sultan Sencer’in bu kitapları mütalaa etmeye çok düşkün olduğu ayrıca kaydedilmektedir. Medresede görev yapan müderrislerin kimler olduğu hakkında da elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır⁵⁷⁷.

Pek fazla bilinmese de Horasan bölgesinde inşa edilen medreselerden biri de Kuhistân’a bağlı bir şehir olan Hargerd, diğer adıyla Hâf Medresesi’dir. Hâf, medrese inşa edilen diğer şehirlere oranla çok daha küçük olmasına rağmen, barındırdığı âlim sayısı sebebiyle öne çıkmaktadır. Muhtemelen bu özelliği sayesinde medrese inşa edilen şehirler arasına katılmayı başarmıştır. İmâmü’l-Haremeyn’in en önemli öğrencilerinden birisi ve aynı zamanda Tûs kadılığı yapmış olan Ebu’l-Muzaffer Ahmed b. Muhammed b. Muzaffer el-Hâfî bu âlimlerden birisidir. Kaynaklarda bu medrese hakkında çok fazla bilgi bulunmamasına rağmen, Müze-yi İran-ı Bâstân’da bulunan bir kitabe, buranın Nizâmülmülk tarafından yaptırıldığına işaret etmektedir. Bu kitabeye dayanılarak büyük bir ihtimalle medresenin

576 Köymen, *Alp Arslan*, s. 397, 400

577 Turan, *Selçuklular*, s. 339; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 240-241.

480/1087 tarihinden önce inşa edildiği rivayet edilmektedir. Büyük Selçuklular'ın yıkılmasından sonra da uzun yıllar boyunca eğitim vermeye devam eden Hargerd Medresesi, plânı itibariyle günümüze kadar Horasan'da bu tarzda inşa edilmiş bulunan medreselere örnek teşkil etmiştir. Aynı zamanda günümüze ulaşabilen en sağlam medrese yapısıdır. Ancak yapının medrese değil de bir cami olduğuna dair görüşler de ileri sürülmektedir⁵⁷⁸.

Selçuklular döneminde yaşamış ve muhtemelen Selçuklu medreselerinde eğitim görmüş olan Ömer Hayyâm⁵⁷⁹, bir rubâîsinde kendi dönemindeki medreseleri “*Medreselerden hep ziyankârlık meydana gelir/ از مدرسه‌ها همه تباهی خیزد*” diğeri de “*Tekke-lerde, zaviyelerde hâl, medresede de dedikodu hüküm sürer/ در مدرسه قال و خانقه حال بود*” diyerek eleştirmektedir. Dünyaca ünlü bir ilim adamı, şair ve filozof olan Ömer Hayyâm'ın medrese eğitimi almış olması yüksek bir ihtimaldir. Nitekim Abbas İkbâl⁵⁸⁰, Ömer Hayyâm'ın büyük âlim İbn Sînâ'nın öğrencisi olduğunu kaydeder. Medreselerin sosyal yapı içerisinde önemi büyüktür. Medresede görev yapan müderrisler de toplum içerisinde önemli bir yer işgal etmektedir. Pek çok eleştirisel gözün üzerlerinde olduğu bu insanların eleştirilmeleri de gayet doğal bir durum olacaktır. İbn Funduk⁵⁸¹ tarafından “huysuz” birisi olarak kaydedilen Ömer Hayyâm'ın böyle bir yorumda bulunması ise daha da doğal bir durumdur.

b. Nizâmiye Medreseleri'nde Görev Yapan Müderrisler

Nizâmiye Medreseleri, genel olarak Şâfi'î mezhebini esas alan bir şekilde yapılanmıştır. Amîdül-mülk'ün Horasan'da Şâfi'î mezhebi mensupları hakkında takibat yaptırması bu mezhebin az

578 Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 238; Cezar, *Şehir ve Mimarlık*, s. 303.

579 Ömer Hayyâm, *Rubâiler ve Silsilat-al-Tartîb, İbn-i Sînâ'nın Tamcîd'i ve Tercemesi*, hazırlayan ve çev. Abdülbâki Gölpınarlı, İstanbul 1953, s. 135.

580 Abbas İkbâl Âştîyânî, “Râce‘ be Ahvâl-i Hekim Ömer Hayyâm Nîşâbürrî”, *Mecmûa‘-yi Makâlât-ı Abbas İkbâl Âştîyânî*, Tahran 1369 hş., s. 406.

581 Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd el-Beyhakî (İbn Funduk), *Tarihu hukemâi'l-İslâm*, nşr. Muhammed Kürd Ali, Dimaşk 1946, s. 119.

da olsa zayıflamasına sebep olmuştu. Yeni Vezir Nizâmülmülk ise Şâfi‘î mezhebine mensuptu. O, Nizâmiye Medreseleri’ni genelde Şâfi‘î mezhebine mensup ilim adamları adına inşa ettirmektedir. Müderrisler kendilerine yapılan teklifleri ön şart öne sürmeden kabul etmekteydiler. Bu görev önemli kabul edildiğinden mezhebini bile değiştirenler olmuştu. Nitekim Mansûr b. Muhammed es-Sem‘ânî el-Mervezî, mensup bulunduğu Hanefî mezhebini bırakarak Şâfi‘î mezhebine geçmiş, bu sayede Nizâmülmülk’ün ihsanını kazanmıştı. Böylece müderrislik payesi verilen Mansûr b. Muhammed, Merv Şâfi‘î Medresesi’nde dersler vermeye başlamıştı. Müderrisler bir menşurla tayin edilmekteydi. Bu menşurlar genel olarak vezaret divanından çıkıyor ve bizzat Vezir Nizâmülmülk tarafından onaylanıyordu. Ayrıca medreselerde görevli diğer personel de vezir tarafından atanmaktaydı. Bununla birlikte sonraki dönemde sultanın da müderris atadığı görülmektedir⁵⁸².

(1) Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi’nde Görevli Müderrisler

1. Ebu’l-Kâsım Yusuf b. Ali b. Cabbâr b. ‘Akîl (ö. 465/1072-1073): Nahiv ve kıraat âlimidir. Bağdat’ta Ebu’l-‘Alâ Muhammed b. Ali el-Vâsîtî, Nîşâbûr’da da Ebu’l-Kâsım el-Kuşeyrî’nin talebesi olmuştu. İsfahan’da hâfız Ebû’n-Nu‘aym’dan semâ‘ yoluyla hadis öğrenen Ebu’l-Kâsım, 458/1065-1066 tarihinde Kur’ân dersleri vermek üzere Nizâmülmülk tarafından Nîşâbûr’a davet edilmiş, ölümüne kadar bu görevde kalmıştır⁵⁸³.

2. Ebû Sehl Muhammed b. Ahmed b. Hâşim el-Mervezî (ö. 465/1072-1073): Toplum tarafından sevilen, dindâr bir kişi olup, 456/1063-1064 yılında Nizâmülmülk tarafından Nîşâbûr Medresesi’nde hadis dersleri vermek üzere davet edilmiştir. Bizzat Nizâmülmülk’ün huzurunda *Sahîh-i Buhârî*’den hadis

582 *Atebetü’l-ketebe*, s. 6-9, 33-37; Sem‘ânî, *el-Müntehab*, III, 1750-1751; Zebihullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat*, II, 234; Köymen, *Alp Arslan*, s. 388-389.

583 *Kitâbü’s-siyâk*, s. 67; Kisâf, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 92; Ocak, *Nizâmiye*, s. 142.

aktarmıştır. 465/1072-1073 yılına kadar bu görevini sürdürdükten sonra Merv'e gitmiş ve orada vefat etmiştir⁵⁸⁴.

3. Ebû Sa'd Abdurrahmân b. Mansûr b. Râmuş (ö. 474/1081-1082): Tasavvuf ve tasavvuf musikisi konusunda uzman bir kişi olarak kabul edilmektedir. İlk zamanlarda, Ebu'l-Hayr'ın hânkâhına giderek onun sohbetlerine katılmıştır. Nizâmiye Medresesi inşa edildikten sonra Cuma günleri ve öğle namazlarından sonra hadis dersleri vermiştir. Ölene kadar bu görevde kalan Ebû Sa'd'ın aynı zamanda hadis konusunda eser kaleme aldığı kaydedilmektedir⁵⁸⁵.

4. Ebu'l-Kâsım İsmail b. Mes'ade b. İsmail el-Cürcânî (ö. 477/1084-1085): Hadîs âlimidir. Birkaç sefer Nîşâbûr'a gelmiş ve Nizâmiye Medresesi'nde hadis meclislerinde dersler vermiştir. Ağırbaşlı biri olmasına karşın derslerinde çokça kullandığı hikâyeler ve nükteli sözler sayesinde dinleyici sayısını arttırmayı başarmıştır. Nîşâbûr'da verdiği derslerden sonra Cürcân'a geri dönmüş ve burada vefat etmiştir⁵⁸⁶.

5. İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Me'alî Abdülmelîk b. Abdullah b. Yusuf el-Cüveynî (ö. 478/1085): Horasan Şâfi'îleri'nin en önemli dînî liderlerinden birisidir. Babası gibi kendisi de birçok âlimin yetişmesine katkıda bulunmuştur. Bu sebeple XI-XII. yüzyılda pek çok fazıl, fakih ve bilgin onun öğrencisi olmakla iftihar ederler. Bunlar arasında İmâm Gazzâlî, Kiyâ el-Herrâsî ile Ebu'l-Muzaffer el-Hâfî de bulunmaktadır. Onun şöhreti Horasan'dan başka, Irak, Suriye ve Hicâz'da da yayılmış, bu sebeple İslâm memleketlerinden pek çok kişi öğrencisi olmak üzere Horasan'a gelmiştir. Aynı anda 400 öğrencisinin var olduğu kaydedilmektedir. 18

584 Celâleddîn Humayfî, *Gazzâlinâme şerh-i hâl ve âsâr ve efkâr-ı imâm-ı Muhammed Gazzâlî*, Tahran 1368 hş., s. 280; Nâcî Ma'rûf, *Ulemâu'n-Nizâmiyyât ve Medârisü'l-meşrûki'l-İslâmî*, Bağdat 1973, s. 45; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 92.

585 *Kitâbü's-siyâk*, s. 208-209; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 92; Ocak, *Nizâmiye*, s. 142-143.

586 İbnü'l-Cevzî, XVI, 234-235; Ma'rûf, *Ulemâu'n-Nizâmiyyât*, s. 47; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 92-93; Ocak, *Nizâmiye*, s. 143.

Muharrem 419/17 Şubat 1028 tarihinde Nîşâbûr'a bağlı Ezâzvâr köyünde dünyaya gelen Cüveynî, bir taraftan Şâfi'î fakihî ve müfessir olan babası Ebû Muhammed'den fıkıh dersleri alırken, diğer taraftan Şeyhü'l-Hicâz olarak bilinen amcası Ali b. Yusuf'un yanında eğitimine devam etmiştir. Babasının ölümünden sonra henüz 20 yaşını doldurmamış ve eğitimini tamamlamamış olmasına rağmen babasının yerini alarak medresede dersler vermeye başlamıştır. Bu esnada Nîşâbûr'da bulunan Beyhakîye Medresesi Müderrisi Ebu'l-Kâsım el-İskâfî el-İsferâyînî'den de dersler alarak ilmini ilerletmiştir. Daha sonra Isfahan ve Bağdat'a yolculuklar yaparak buralarda bulunan diğer âlim ve fakihlerle görüş alışverişinde bulunan Cüveynî, ayrıca Hâfız Ebû'n-Nu'aym el-İsfahânî'den sema' yoluyla hadis öğrenmiştir. Tekrar geri döndüğü Nîşâbûr'da ilmî konularda münazaralar düzenlemeye başlamış, bir taraftan da öğrencilerini yetiştirmeye devam etmiştir. Bu sırada Horasan Şâfi'îleri'nin lideri konumundadır. Şi'î-Mu'tezilî görüşünün savunucusu olan Büyük Selçuklu Veziri Amîdülmülk Kündürî'den baskı görmeye başlayınca Horasan'ı terk ederek Hicâz'a gitmiştir. Dört yıl kaldığı Hicâz bölgesinde ilmî faaliyetlerine de devam eden Cüveynî, bu tarihten sonra İmâmü'l-Haremeyn olarak anılmaya başlanmıştır. Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklu veziri olmasıyla birlikte Nîşâbûr'a davet edilerek kendisi için Nizâmiye Medresesi inşâ edilmiş ve 456/1063-1064 yılından ölümüne kadar bu medresede ders vermeye devam etmiştir. Aynı zamanda Hasan b. Sa'd adında bir tüccarın inşa ettirdiği Menî'î (منيعي) Camii'nde hatiplik ve Cuma günlerinde vaizlik görevinde de bulunmuştur. Derslerine döneminin ünlü şahsiyetlerinin de katıldığı en önemli Şâfi'î âlimlerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Onun gibi büyük bir Şâfi'î âlimi olup, Bağdat Nizâmiye Medresesi müderrislerinden olan Ebû İshâk eş-Şîrâzî, Abbâsî Halifesi Muktedî Biemrillâh tarafından Sultan Melikşah'a elçi olarak Horasan'a gönderildiğinde İmâmü'l-Haremeyn onu karşılamış ve büyük hürmet göstermiştir. Aynı zamanda onunla birlikte Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde münazara tarzında ders vermiştir. Ayrıca

Sultan Melikşah'ın huzurunda Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî ile münazaralar yaptığı kaynaklarca zikredilmektedir. Sultan Melikşah ile birlikte Anadolu seferine katıldığı da rivayet edilir. Halkın üzerindeki etkisi çok olan İmâmü'l-Haremeyn, otuzun üzerinde eser telif etmiş, bu eserler Nîşâbü'r Nizâmiye Medresesi'nde ders kitabı olarak okutulmuştur. Yaşadıkları dönemin önemli âlimleri olarak değerlendirilen 400 civarında öğrenci yetiştirmiştir. Onun 25 Rebûlâhîr 478/20 Ağustos 1085 tarihinde ölümü Nîşâbü'r halkı üzerinde şaşılacak derecede bir etki ve kargaşaya neden olmuş, halk onun minberini kırmış, bir ay boyunca kimse sarık takmamıştır. Öğrencileri ise ona olan saygılarından kalem ve divitlerini kırmış ve bu durum bir yıl boyunca devam ettirilmiştir. Öğrencileri arasında daha sonra Sultan Sencer'in vezirliğini de yapan eş-Şihâb Ebu'l-Mehâsin Abdürrezzâk b. Abdullah da bulunmaktadır. Eserlerini kelâm, fıkıh, tefsir, ahlâk ve hadis alanlarında kaleme almış ve *el-'Akîdetü'n-Nizâmiyye* adlı eserini Nizâmülmülk'e ithaf etmiştir. En önemli eseri *Nihâyetü'l-matlab fî dirayeti'l-mezheb*'dir. Eser, Şâfi'î fikhına dair olup, buna eşdeğer bir kitabın var olmadığı kaydedilmektedir. Diğer eserleri ise kelama dair eş-Şâmil fî usûli'd-dîn, Lûma 'u'l-edille fî kavâ'idî Ehli's-sünne, Tevrat ve İncil'in tahrif edildiğini ispat etmeye çalıştığı *Şifâ'ü'l-galîl fî beyân imâ vakâ'a fî't-Tevrât ve'l-İncîl mine't-tahrîf ve't-tebdîl*, Abdullah es-Sıkkîlî'nin kendisine sorduğu soruları ve buna verilen cevapları içeren *Mesâ'ilü'l-İmâm 'Abdilhak es-Sıkkîlî*, ayrıca *Risâle fî zikri hâli's-Şeyh Ebî 'Alî İbn Sînâ*'dır. Cüveynî'nin fıkha dair de *Gıyâsü'l-ümem fî iltiyâsîz-zulem*, *el-Burhân fî usûli'l-fikh*, *el-Varakât fî usûli'l-fikh*, *el-Telhîs*, *el-Kâfiye fî'l-cedel*, *ed-Dürretü'l-mudîyye fîmâ vaka'â fîhi'l-hilâf beyne's-Şâfi'iyye ve'l-Hanefiyye*, *Mugîsu'l-halk fî ihtiyâri'l-ehak* adlı eserleri bulunmaktadır⁵⁸⁷. İmâmü'l-Haremeyn, hem yaşadığı dönem, hem de

587 **Kitâbü's-siyâk**, s. 225-228, 440 vd.; Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî el-Mervezî, **el-Ensâb**, nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, Beyrut 1980, III, 385-388; İbn Asâkir, s. 278 vd.; İbnü'l-Cevzî, XVI, 244-247; İbnü'l-Esir, X, 46, 120, 133-134, 469; Kazvîni, **Âsârü'l-bilâd**, II, 100; **Vefeyâtü'l-a'yân**, II, 120-122; Ebu'l-Fidâ İmadüddîn İsmail b. Ömer İbn Kesîr,

yetiştirdiği öğrenciler sayesinde Horasan ve Selçuklu ilim dünyası için önemi tartışılmaz bir âlimdir.

6. Ebu'l-Kâsım İsmail b. Zâhir b. Muhammed en-Nevgânî (ö. 479/1086-1087): Aslen Nişâbürlü'dur. 397/1006-1007 tarihinde dünyaya gelmiştir. Şâfi'î mezhebi fukahâsından olup, Nişâbürlü Nizâmiye Medresesi'nde kurduğu hadis meclislerinde diğer fukahaya dersler vermiştir⁵⁸⁸.

7. Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. Hâmid et-Tabesî (ö. 482/1089): Dindar, 'arif ve fazıllardan bir zat olarak kaydedilir. Bir müddet Nişâbürlü Nizâmiye Medresesi'nde hadis dersleri vermiştir. Bu derslerinde öğrencilerine kendisinin yazmış olduğu *Bostanü'l-'arifîn* adlı eserini de okutmuştur. Memleketine döndükten sonra Ramazan 482/Kasım-Aralık 1089 tarihinde vefat etmiştir⁵⁸⁹.

8. Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed er-Râmuşî (ö. 489/1096): Nişâbürlü reisi Mansûr b. Râmuş'un kızıdan doğma torunu olan Ebû'n-Nasr, 404/1013-1014 tarihinde dünyaya gelmiştir. 'Arif ve fazıl birisi olan Ebû Nasr, Kur'ân, kırâât, aynı zamanda nahiv âlimidir. Irak, Hicâz, Şâm ve Mısır'a yolculuklar yapmış, Maarretünnu'mân'da Ebu'l-'alâ el-Ma'rûrî'nin talebesi olmuştur. Memleketine döndükten sonra Nizâmülmülk tarafından, Nizâmiye Medresesi'nde Kur'ân ve hadis öğretmekle

Tabakâtü'l-Fukahâî's-Şâfi'îyyîn, nşr. Muhammed Azab-Ahmed Ömer Hâşim, Kahire 1993, II, 466-470; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, V, 165-172; İsfizârî, I, 282 vd.; *el-Bidâye*, XII, 260-261; Şerefeddîn, aynı makale, s. 107; Zebihullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat*, II, 235; Ömer Nasuhi Bilmen, *Tefsîr Tarihi (Tabakâtü'l-Müfessirîn)*, Ankara 1960, II, 253 vd.; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 175-176; Velid b. Ahmed Hüseyin el-Zübeyrî-İyâd b. Abdülatif el-Kaysî-Mustafa b. Kahtân el-Habîb-Beşîr b. Cevâd el-Kaysî-İmâd b. Muhammed el-Bağdadi, *el-Mevsû'atü'l-müeyyessere fî terâcimi eimmeti't-tefsîr ve'l-ikrâ ve'n-nahv ve'l-luga*, Medine 2003, II, 1438 vd.; Ma'rûf, *Ulemâu'n-Nizâmiyyât*, s. 42-43; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 93-94; Ömer Menekşe, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Yükseliş Devri Fakihleri (1063-1092)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1992, s. 47-49; C. Brockelmann, "Cüveynî", *İA*, III, 249; a. mlf., "Djuwaynî", *EI²*, II, 605; Abdülazîm ed-Dîb, "Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn", *DİA*, XVIII, 143; Ocak, *Nizâmiye*, s. 139-142.

588 İbnü'l-Cevzî, XVI, 261; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, IV, 270-271; Ma'rûf, *Ulemâu'n-Nizâmiyyât*, s. 47; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 94.

589 İbnü'l-Cevzî, XVI, 288; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 94

görevlendirilmiş, Cemâziyelevvel 489/Nisan-Mayıs 1096 tarihinde ölene kadar bu görevde kalmıştır⁵⁹⁰.

9. Ebû Muhammed el-Hasan b. Ahmed b. Muhammed es-Semerkindî (ö. 491/1098): Sade ve gösterişsiz bir hayat sürmüştür. Hafızası benzersiz birisi olarak kaydedilmektedir. Nîşâbûr'da ikamet ettiği sırada şehirdeki muhaddislerden sema' yoluyla hadis öğrenmiştir. Daha sonra memleketi Semerkand'a dönmüşse de en az iki kez olmak üzere Nîşâbûr'a gelmiş ve medresede hadis dersleri vermiştir. Ayrıca farklı zamanlarda olmak üzere her gün öğle namazından ikindi vaktine kadar devam eden hadis meclisleri tertip etmiştir. *Bahrü'l-esânîd* (بحر الاسانيد) adlı eserini Nizâmiye Medresesi'ndeki derslerinde de okutmuştur⁵⁹¹.

10. Ebu'l-Kâsım Muzaffer b. Abdülmelik b. Abdullah b. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 492/1098-1099): Zamanının faziletli kişilerinden ve önemli hatiplerinden birisidir. Babasının ölümünden sonra Horasan Şâfi'îleri'nin liderliği ona geçmiştir. 489/1096 yılında Nîşâbûr Hanefîleri'nin reisi Kadı Muhammed b. Sa'îd ile Kerrâmîler'e karşı ittifak yapmış, bu ittifak neticesinde onlardan pek çoğu öldürülmüş ve medreseleri de tahrip edilmiştir. Ebu'l-Kâsım, aynı zamanda Nizâmiye Medresesi'nde de dersler vermiştir. Ancak babasının ölümünden hemen sonra Nizâmiye Medresesi'nde onun yerine geçmek istediye de fakihler ve öğrenciler buna izin vermemiştir. Medresede ders verebilmesi için kendisinden önemli birinin onayı istenmiş, bu gelişme üzerine o da, Mescid-i Mutarriz'de dersler vermeye başlamıştır. Bir süre sonra da Irak'a gitmiş, Nizâmülmülk ile görüşerek onun himayesini kazanmaya muvaffak olmuştur. Nîşâbûr'a döndükten sonra Nizâmülmülk'ten almış olduğu onay sayesinde Nizamiye Medresesi'nde babasının yerine dersler vermeye

590 İbnü'l-Cevzî, XVI, 37; Ebû Abdullah Şihabüddîn Yâkût b. Abdullah Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, thk. Ahmed Ferîd Rıfâ'î, Beyrut 1938, IXX, 45; Ma'rûf, *Ulemâu'n-Nizâmiyyât*, s. 51; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 95.

591 *Kitâbü's-siyâk*, s. 21-23; Zehebi, *A'lâmü'n-nübelâ*, IXX, 205-206; Ma'rûf, *Ulemâu'n-Nizâmiyyât*, s. 51-52; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 95.

başlamış, bu görevine şehirde mezhebler arası çıkan kargaşada öldürülene kadar devam etmiştir⁵⁹².

11. Ebû Sa'd Abdülvâhid b. Abdülkerîm b. Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö. 493/1099-1100): Cuma geceleri Nizâmiye Medresesi'nde ders vermek üzere görevlendirilmiştir. Özellikle öğrencilerin yazılı metinlerde karşılaştığı zorluklar, hikâyeler ve fasih anlatım konularında dersler verdiği kaydedilmektedir⁵⁹³.

12. Hücetü'l-İslâm Ebu'l-Hâmîd Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1111): 450/1058-1059 tarihinde doğmuş, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den dersler almış ve eğitimi tamamladıktan sonra Nîşâbûr Medresesi'nde dersler vermiştir. Babası iplikçi (gazzâl) olduğu için kendisine Gazzâlî nisbesi verilmiştir. Bir süre Tûs şehrinde bulunup Ahmed er-Râdgânî'den dersler almış, daha sonra gittiği Cürcân'da eğitimine devam etmiştir. Nîşâbûr'a döndükten sonra İmâmü'l-Haremeyn'in en önemli öğrencisi ve mu'îdi (yardımcısı) olmuştur. Bu sırada sûfî Ebû Ali Fârmedî ve Ömer Hayyâm ile tanışma fırsatı bulmuştur. Hocası İmâmü'l-Haremeyn'in ölümünden sonra eğitimine devam etmek amacıyla mecburen Nîşâbûr'u terk etmiş, bundan sonra Sultan Melikşah'ın Nîşâbûr dışında yer alan ordugâhına giderek, sultan ve vezirin himayesine girmiştir. Ardından da birçok yere yolculuk yapmış, bu yolculukları sırasında dönemin önemli âlimlerinden de dersler almaya devam etmiştir. Neticede fıkıh, usûl, mantık, kelâm, cedel ve hilâf konularında Horesan ve hatta Irak'ın en ünlü simalarından birisi hâline gelmiştir. Nizâmülmülk'ün huzurunda katıldığı bir münazara sonrası vezir tarafından Zeynüddîn lakabıyla 484/1091-1092 tarihinde Bağdat Nizâmiye Medresesi'ne müderris olarak tayin edilmiştir. 488/1095 tarihinde medreseden ayrılarak tasavvuf düşüncesi çerçevesinde inzivaya çekilmiş, bazen de yolculuklar yapmıştır. Hicâz ve Şâm'a yolculuklar yaptıktan sonra 498/1104-1105

592 *Kitâbü's-siyâk*, s. 380-381; *el-Bidâye*, XII, 307; Ma'rûf, *Ulemâu'n-Nizâmiyyât*, s. 43-44; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 95-96; Özeydin, *Berkıyruk*, s. 168.

593 *Kitâbü's-siyâk*, s. 237-238; *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, C. V, s. 225; Ma'rûf, *Ulemâu'n-Nizâmiyyât*, s. 53-54; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 96.

tarihinde vatanı Horasan'a geri dönmüştür. O sırada Sultan Sencer'in veziri olup, Gazzâlî'ye büyük saygısı olan Fahrülmülk b. Nizâmülmülk, bu âlimi Nizâmiye Medresesi'nde ders vermek üzere davet etmiştir. Gazzâlî, bu davet üzerine 499/1105-1106 tarihinde Tûs'tan ayrılarak Nişâbü'r'a gelmiş ve yaklaşık 2 yıl boyunca medresede öğrenciler yetiştirmiştir⁵⁹⁴. Ancak Fahrülmülk b. Nizâmülmülk'ün 500/1106 tarihinde bir Bâtînî tarafından öldürülmesi İmâm Gazzâlî karşıtlarını harekete geçirmiş ve onun aleyhinde iftiralar ortaya atmışlardır. Bu iftiralar o derece artmıştır ki, Sencer onu saraya çağırma gereği bile hissetmiştir. Bu daveti usûlünce geri çeviren Gazzâlî, Nişâbü'r Nizâmiye Medresesi'nde 2 yıl görev yaptıktan sonra kendisini artık emniyette göremediği Nişâbü'r'u terk ederek tekrar Tûs'a yönelmiştir. Bu yolculuk sırasında Sencer'e yazmış olduğu bir mektupta Sencer'i ve Tûs halkını adaletsizlikle suçlamıştır. Diğer taraftan Nişâbü'r fakihleri onunla münazara yapmak üzere toplanmış ve yeni vezirden Gazzâlî'nin de bu tartışmaya katılmasını sağlamasını istemişlerdir. Neticede Gazzâlî, Sencer'in fermanı ile huzura gitmek durumunda kalmıştı. Her şeye rağmen Sencer ve veziri tarafından hürmetle karşılanan Gazzâlî, Sencer'e ibret verici pek çok söz söylemiş, bu konuşmadan etkilenen Sencer, bunların özetini kendisi için yazmasını istemişti. Bu görüşmeden sonra tekrar Tûs'a dönen Gazzâlî kendisini eser yazmaya vermiş ve nihayet 15 Cemâziyelâhir 505/19 Aralık 1111 tarihinde burada vefat etmiştir. Onun Tûs'ta da öğrenciler yetiştirdiğini Fahrülmülk b. Nizâmülmülk'e yazdığı bir mektuptan öğrenmekteyiz. Diğer bir mektubunda da bu öğrencilerinin sayısını 150 olarak bildirmektedir. Büyük âlim İmâm Gazzâlî, aynı zamanda önemli bir filozof olarak kabul edilmektedir. Felsefe alanındaki düşüncelerinde İbn-i Sinâ'nın takipçisi olmuştur. Bazı konularda İbn-i Sinâ'nın sözlerini aynen naklederken, bazen de farklı bir biçimde nakletmiştir. Münazara yapmaktan hoşlanan,

594 İmâm Gazzâlî, Vezir Mücürülmülk'e yazdığı mektuplardan birinde: "Bir sene önce... Tûs'u terk ettim. Ancak acil işlerim sebebiyle tekrar Tûs'a dönmek mecburiyetinde kaldığımda..." demektedir. Bu durumda onun Nişâbü'r'da kaldığı süre daha kısadır.

manın en ince noktasına kadar ulaşmaya çalışan birisi olarak kaydedilir. Mantık onun için vazgeçilmez olmuş, mantık bilmenin ilmine itimat edilemeyeceğini belirtmiştir. Fıkıh, kelim, mantık, felsefe ve tasavvuf konularında pek çok eser kaleme almıştır. Usûl-ı fıkıh konusunda kaleme aldığı *el-Menhûl fî'l-usûl*, İmâmü'l-Haremeyn'in *Nihâyetü'l-matlab* adlı eserinin özeti durumunda olan *el-Basît fî'l-fürû'*, Şâfi'î fıkıhıyla ilgili olan *el-Vasît*, özlü ifadeleriyle daha sonraki âlimler tarafından büyük ilgi görmüş olan fıkha dair *el-Vecîz*, fetvalarından oluşan *el-Fetâvâ*, usûl-ı fıkıh konusundaki *el-Müstasfâ*, İmâm Şâfi'î'nin *el-Ümm* adlı eserinin özeti durumundaki *Hülâsatü'l-muhtasar* ve *nikâvetü'l-mu'tasar*, reddiye tarzındaki *Gâyetü'l-gavr fî dirâyeti'd-devr*, öğrencilik döneminde tuttuğu ders notlarından derlediği *et-Ta'lika fî furû'î'l-mezheb*, Şâfi'îler'le Hanefiler arasındaki ihtilafları konu alan *Me'ahizü'l-hilâf* ve usûl-ı fikh konusunda kaleme aldığı *Tehzîbü'l-usûl* onun fıkıh alanında vermiş olduğu eserlerdir. Mantık konusunda Aristo felsefesini incelediği *Mi'yârü'l-ilm*, kıyas teorisi bilgilerini naklettiği *Mihakkü'n-nazar fî'ilmî'l-mantık*, Şifâ'î'l-galil, Bâtînîler'in sıkça tekrarladığı "mizân" kavramı üzerinde durduğu *el-Kıstâsü'l-müstakim* ve günümüze ulaşmamış olan *Lübâbü'n-nazar*, *Tahsînü'l-me'âhiz* ile *el-Mebâdî* ve *l-gâyât* adlı eserleri kaleme almıştır. Kelam konusunda ise Bâtînîler'in düşüncelerini eleştirmeye yönelik *Fedâ'ihu'l-Bâtîniyye*, Allah'ın zâtı ve sıfatlarına dair kaleme aldığı *el-İktisâd fî'l-i'tikad*, Allah'ın 99 isminin manalarını anlattığı *el-Maksadü'l-esnâ*, te'vil ve tekfir konusundaki *Faysalü't-tefrika*, şeytanla ilgili bazı hadisleri yorumladığı *el-Kanûnü'l-küllî fî't-te'vil*, bir mükellefin inanması gereken esasları anlattığı *Risâle ilâ Ebi'l-Feth Ahmed b. Selâme*, ölüm, kabir hayatı ve ahireti anlattığı *ed-Dürretü'l-fâhire*, Haşviyye⁵⁹⁵ mezhebi mensuplarının görüşlerini eleştirdiği *İlcâmü'l-'avâm 'an 'ilmi'l-kelam*,

595 Dini konularda akıl yürütmeyi reddeden, nâsların zâhirine bağlı kalmak suretiyle teşbih ve tecsime kadar varan telakkileri benimseyenlere verilen ad, bkz. Metin Yurdagör, "Haşviyye", *DİA*, XVI, 426.

Ehl-i sünnet görüşünü ortaya koyduğu *Kavâ'idü'l-'akaid*, günümüze ulaşmamış olan *el-Müntehal fî 'ilmî'l-cedel*, Bâtınî görüşlerine reddiye olarak yazdığı *Hüccetü'l-hak*, *Mufasssilü'l-hilâf* ve *ed-Dürcü'l-merkûm bi'l-cedâvil* adlı eserleri bulunmaktadır. Aynı zamanda önemli bir filozof olan İmâm Gazzâlî'nin felsefe alanında filozofların tutarsızlıklarını ele aldığı *Makasidü'l-felâsife*, *Fârâbî* ve İbn Sinâ'nın metafizikle ilgili görüşlerine eleştiri getirdiği *Tehâfütü'l-felâsife*, Allah, melekler, peygamberler hakkında kaleme aldığı *el-Madnûn bih 'alâ gayri ehlih*, ruhla ilgili konuları tartıştığı *el-Madnûn bih 'alâ ehlih*, bazı âlimlerin tasavvufi bilgiyi reddettiği şeklindeki bilgilere istinaden kaleme aldığı *er-Risâletü'l-ledünniyye*, kendi düşünce hayatını özetlediği otobiyografisi şeklindeki *el-Münkız*, ona ait olduğu tartışmalara sebep olan, ama klasik kaynaklarca ona atfedilen *Mışkâtü'l-envâr* adında eserlerinin var olduğu kaydedilmektedir. Hayatının son dönemlerine doğru tasavvufa da yönelen İmâm Gazzâlî, bu konuda da eserler vermiştir. Dünya ve ahiret saadetinin ancak ilimle mümkün olabileceğini belirttiği *Mizânü'l-'amel*, İslâm tasavvuf düşüncesinin en önemli eserlerinden biri kabul edilen *İhyâ'ü 'ulûmî'd-din*, ilmin gerçek amacının sahip olanı doğru yola götürmek olduğu düşüncesini savunduğu *Bidâyetü'l-hidâye*, Kur'ân'ın inceliklerini anlattığı *Cevâhirü'l-Kur'ân*, öğrencilerinden birinin sorduğu “*Bilgilerden hangisi ahiret için faydalıdır?*” sorusuna hitaben kaleme aldığı *Eyyühe'l-veled*, bazı dar görüşlü kimselerin *İhyâ'ü 'ulûmî'd-din*'i eleştirmesi üzerine kaleme aldığı *el-İmlâ' 'alâ müşkilâtü'l-ihyâ*, ona ait olup olmadığı tartışılan *Sırrü'l-'alemîn*, cennete giden yolu tarif ettiği *Minhâcü'l-'âbidîn*, ayrıca *el-Ma'ârifü'l-akliyye* ve *Kîmyâ-yı Sa'âdet* adında eserleri mevcuttur. *Nasihâtü'l-mülûk* ise Siyâsetnâme tarzında kaleme aldığı ve Sultan Muhammed Tapar'a sunmuş olduğu eseridir. Bununla birlikte burada adını zikretmediğimiz 30 civarında ayrıca eseri kaydedilmektedir⁵⁹⁶.

596 İmâm Gazzâlî'nin Mektupları, s. 47, 56; Kîtâbü's-siyâk, s. 445 vd.; İbn Asâkir,

13. Ebu'l-Kâsım Selmân b. Nasr b. Ümrân b. Muhammed el-Ensârî en-Nîşâbüri (ö. 511/1117): İmamü'l-Haremeyn, Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî ve Abdülğafir el-Fârisî'nin öğrencisi olmuş önemli âlimlerden birisidir. Ebû Sa'd es-Sem'ânî, onun icazetiyle hadis rivayet etmiştir. el-Ensârî, bir süre Hicâz ve Bağdat'ta bulunduktan sonra Nîşâbü'r'a dönmüş ve Nizamiye Medresesi Kütüphanesi'nde çalışmaya başlamıştır. Her gün öğle namazından ikindi vaktine kadar kütüphanede, muhtemelen kütüphanede var olan önemli ilmî eserler üzerinden dersler vermiştir. Dünya hayatıyla fazla ilgilenmeyen, tasavvuf düşüncesine sahip bir âlim olarak kaydedilen el-Ensârî, Cemâziyelâhîr 511/Eylül-Ekim 1117 tarihinde vefat etmiştir⁵⁹⁷.

14. Ebû Sa'd Muhyiddîn Muhammed b. Yahya b. Mansûr en-Nîşâbüri (ö. 548/1153): Zamanındaki Şâfi'î fakihlerinin en önemlisi olup, 476/1083-1084 tarihinde doğmuştur. O, ilk olarak

s. 291 vd.; İbnü'l-Cevzî, XVII, 124-125; **Vefeyâtü'l-a'yân**, II, 621-624; İmâdüddîn el-İsfahânî, **Harîdetü'l-kasr ve cerîdetü'l-'asr**, nşr. Adnan Muhammed el-Ta'me, Tahran 1999, VIII, 63-65; İbnü's-Salâh, **Tabakâtü'l-fukahâ**, I, 249-251; Ebu'l-Fidâ, **Fukahâu's-şâfi'îyyîn**, II, 533-539; Zehebî, **A'lâmü'n-nübelâ**, IXX, 322 vd.; Muhammed Takî Bahar, **Sebk-i şinâsî yâ tarih-i tatavvur-i nesr-i Fârsî**, Tahran 1337 hş., II, 162-163; Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, s. 177-179; Celaleddin İzmîrî, **İslâm Aleminde Yetişen Filozof, Tabip, Natüralist ve Biyologlar**, İstanbul 1951, s. 35 vd.; Zebihullah Safâ, **Tarih-i Edebiyat**, II, 267-268; Bilmen, **Tefsir Tarihi**, II, 265 vd.; Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış**, s. 230 vd.; Sattarzade, **Persian Institutions**, s. 57-60; Abdülhüseyn Zerrinkûb, **Costecû der Tasavvuf-ı İran**, Tahran 1367 hş., s. 85-88; **Mevsû'atü'l-müeyyere**, III, 2367 vd.; Hayrani Altıntaş, **Tasavvuf Tarihi**, Ankara 1986, s. 90 vd.; Ma'rûf, **Ulemâu'n-Nizâmiyyât**, s. 54; Menekşe, aynı tez, s. 77 vd.; Seyed Fakhr-e-Alam Naqvi, **Eminent Muslim Scientists**, Lahore 1991, s. 28; Frank Griffel, "Toleration and Exclusion: al-Shâfi'î and al-Ghazâlî on the Treatment of Apostates", **BSOAS**, sayı: 64, London 2001, s. 350 vd.; A. J. Arberry, **Tasavvuf İslâm Mistiklerinin Öyküsü**, çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul 2004, s. 76-77; Ebrahim Moosa, **Ghazâlî and the Poetics of Imagination**, North Carolina 2005, s. 3 vd.; Kufralı, **Gazzâlî**, **İA**, 748 vd.; W. Montgomery Watt, "al-Ghazâlî", **IEP**, II, 1038 vd.; "Gazzâlî", **DİA**, 489 vd.;

597 **Kitâbü's-siyâk**, s. 114-115; İbn Asâkir, s. 307; Ebû Amr Takıyyüddîn Osman b. Abdurrahman İbnü's-Salâh, **Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'îyye**, haz. Ebû'l-Haccac Mizî, Beyrut 1992, I, 477-478; Ebu'l-Fidâ, **Fukahâu's-şâfi'îyyîn**, II, 549-550; **Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ**, VII, 96-97; Zehebî, **A'lâmü'n-nübelâ**, IXX, 412; **Tabakâtü'l-müfessirîn**, I, 193-194; Ma'rûf, **Ulemâu'n-Nizâmiyyât**, s. 55-56; Kisâî, **Medâris-i Nizâmiye**, s. 99.

İmâm Gazzâlî ve Ebu'l-Muzaffer el-Hâfî'nin yanında fıkıh eğitimi tamamlamış, bundan sonra Şâfi'î fikhî konusunda Şâfi'î mezhebinin ileri gelenleri onun riyasetini kabul etmişlerdir. İlerlettiği ilmî sayesinde doğu ve batıdaki İslâm memleketlerinden öğrenciler ders almak üzere ona başvurmaya başlamış, bu sayede döneminin pek çok önemli âlimi onun sayesinde yetişmiştir. Muhyiddîn, ilk olarak Herat Nizâmiye Medresesi'nde dersler vermiştir. Bu derslerinden birini dinleyen Sultan Sencer, onun ilmine hayran kalmış ve daha büyük bir medrese olan Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'ne tayin edilmesini emretmiştir. Bu emirde ayrıca onun Nîşâbûr Şâfi'îleri'ne liderlik etmesi de belirtilmiştir. Sultan Sencer, Oğuzlar üzerine sefer tertip etmek istediğinde ondan fetva istemiş ve olumlu cevap almıştır. Muhyiddîn, Oğuzlar'ın 548/1153-1154 yılında çıkardığı kargaşaya kadar büyük bir şevkle görevine devam etmiştir. Aralarında *el-Muhît fî şerhi'l-vasît*, *el-İnsâf fî mesâilî'l-hilâf* ve *Ta'likatün uhrâ fî'l-hilâfîyât* adlı eserlerin de bulunduğu birçok kitabı derlemiştir. Oğuzlar tarafından Ramazan 548/Kasım-Aralık 1153 tarihinde işkence edilerek öldürülen Muhyiddîn'in ardından pek çok şair ağıt niteliğinde şiirler söylemiştir⁵⁹⁸.

15. Ebu'l-Me'âlî Mes'ûd b. Muhammed Kutbeddîn et-Turaysî (ö. 587/1182-1183): Nîşâbûr'daki Şâfi'î fakihlerinin en önemlilerinden birisidir. İlk olarak Nîşâbûr ve Belh'te fıkıh öğrenmiş, daha sonra Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde Ebu'l-Kâsım Muzaffer b. İmâmü'l-Haremeyn'in niyabetinde dersler vermiştir. O dönemdeki pek çok âlimin yaptığı gibi bir süre Bağdat'a giderek burada vaazlar vermiş, 540/1145-1146 gittiği Dımaşk'taki Şâfi'îler onun riyasetini kabul etmişlerdir. Dımaşk, Halep ve Hemedan'daki camilerde vaazlar veren Ebu'l-Kâsım,

598 *Atebetü'l-ketebe*, s. 7-8; Râvendî, I, 177; *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 628-629; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâ'u's-şâfi'îyyîn*, II, 638-639; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VII, 25-26; Devletşah b. Alâüddeve Bahtîşâh es-Semerkindî Devletşah, *Tezkiretü's-suârâ*, çev. Necati Lugal, *Devletşah Tezkiresi*, İstanbul 1977, I, 116; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, XX, 312-314; *Gazzâlinâme*, s. 283 vd.; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 99-100; Kurpalidis, aynı eser, s. 141.

Kitab-ı Muhtasar ve Müfîdû'l-hâdî adlı fetvalarından oluşan eserini Selahaddîn Eyyûbî için kaleme almıştır⁵⁹⁹.

(2) Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde Görevli Mu'îdler

1. Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali el-Kiyâ el-Herrâsî (ö. 504/1110): Zilkade 450/Aralık 1058-Ocak 1059 tarihinde doğmuş, Şâfi'î fakihlerinin ileri gelenlerindendir. İlk eğitimini Taberistan'da hadis ve fıkıh üzerine yapmıştır. Gittiği Nîşâbûr'da ilk olarak Serheng (سرهنگ) Medresesi'nde eğitim görmüş, daha sonra Nizâmiye Medresesi'nde eğitimine devam etmiştir. Bu sırada İmâmü'l-Haremeyn'in önemli öğrencilerinden birisi ve aynı zamanda mu'îdi olmuştur. İmâm Gazzâlî'nin de ders arkadaşıdır. Aldığı güçlü eğitim sayesinde hadis, fıkıh, usûl ve diğer ilimlerle söz sahibi olmuş, Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde müderrisliğe tayin edilmiştir. Muharrem 504/Temmuz-Ağustos 1110 tarihinde aynı şehirde vefat etmiştir. Bağdat'ta görev yaptığı sırada Bâtınîlikle itham edilmiş, bunu haber alan Muhammed Tapar derhal tutuklanmasını emretmiştir. Fakat Halife Mustazhir Billâh onu kurtarmak için adam göndermiş, itikadının sağlamlığına ve ilimdeki yüksek mevkiine şahitlik edince serbest bırakılmıştır. Fiziki görünümü ve insanlara olan davranışları çok beğenilen birisi olarak kaydedilmektedir. Tasnif ettiği kitaplar arasında fıkıh konusunda kaleme aldığı *Ahkâmü'l-Kur'ân*'da ayetleri 4 Sünnî mezhebe uygun bir şekilde tahlil etmektedir. *Şifâ'ü'l-müstersîdîn* adlı eseri hilaf ilmüne dair eseridir. *Nakzu Müfredâtî'l-İmâm Ahmed* ise reddiye şeklinde kaleme alınmıştır. Onun ayıca *Kitab fî Usûli'l-fıkıh* adlı başka bir eseri de bulunmaktadır⁶⁰⁰.

2. Ebû Nasr Abdurrahmân b. Ahmed b. Sehl es-Serrâc (ö. 518/1124): İmâmü'l-Haremeyn'in seçkin öğrencilerinden

599 *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VII, 297-298; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 100

600 *Kitâbü's-siyâk*, s. 316; Azimî, s. 37; İbnü'l-Cevzî, XVII, 122; İbnü'l-Esir, X, 266 ve 387; *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 229 vd.; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VII, 231-232; *el-Bidâye*, XII, 330; *Gazzâlinâme*, s. 141; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 100; Ma'rûf, *Ulemâu'n-Nizâmiyyât*, s. 55; Özaydın, *Berkyaruk Devrinde*, s. 183; Talas, *Nizamiye Medresesi*, s. 78; Menekşe, aynı tez, s. 75-76.

ve aynı zamanda onun medresedeki mu'îdlerinden birisidir. Pek çok âlimden sema' yoluyla hadis dinlemiş, Cemâziyelâhir 518/ Temmuz-Ağustos 1124 tarihinde vefat etmiştir⁶⁰¹.

3. Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Ebû Bekr Muhammed b. Abdülcabbâr Sem'ânî el-Mervezî (ö. 562/1166): bkz. Merv Nizâmiye Medresesi'ndeki Müderrisler

(3) Çeşitli Vesilelerle Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde Bulunmuş Ünlüler

1. Ebu'l-Hasan Ali b. Hasan b. Ali el-Bâharzî (ö. 467/1074-1075): *Dümyeti'l-kasr ve usratü ehli'l-asr* adlı kitabın müellifidir. Kendi döneminin en önemli edip ve fazıl kişiliği olarak kabul edilmektedir. İlk eğitimini kendi ailesinden almış, 434/1042-1043 tarihinden 464/1071-1072 tarihine kadar başta Nîşâbûr ve Herat'ta olmak üzere eğitimine devam etmiştir. Bu süre zarfında ayrıca Belh, Merv, Rey, Isfahân, Hemedân, Bağdat, Basra ve Vâsıt gibi şehirlere yolculuklar yapmıştır. Gençliğinde İmâmü'l-Haremeyn'in babası Ebû Muhammed el-Cüveyni'den fıkıh öğrenmiş ve bu sırada da hocasının yardımcılığını üstlenmiştir. Dînî eğitimi yanında edebiyat dersleri almış ve bir süre kâtiplik de yapmıştır. Tuğrul Bey'in de iltifatına mazhar olmuş, Tuğrul Bey'in Bağdat seferinde maiyyetinde bulunmuştur. Şair olarak Bağdat'ta da ün kazanmış, Halife Kaim Biemrillâh'a da methiye sunmuştur. Aralarındaki iyi münasebet sebebiyle muhtemelen Amîdül-mülk Kündürî'nin de kâtipliğini yapmış, bir sonraki vezir Nizâmül-mülk'ün de yakınında bulunmayı başararak ünlü eserini kaleme alırken onun kütüphanesinden yararlanmıştır. Aynı zamanda Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin kütüphanesinde de hizmet etmiş, Zilkade 467/Haziran-Temmuz 1075 tarihinde Bâharz'da öldürülmüştür⁶⁰².

601 *Kitâbü's-siyâk*, s. 212; *Sem'ânî, el-Müntehab*, II, 976-977; *Gazzâlinâme*, s. 141; *Kisâî, Medâris-i Nizâmiye*, s. 101.

602 *Kitâbü's-siyâk*, s. 298; *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 323-324; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, II, 453-454; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, V, 256; Ali Alparslan, "Edebiyatta Alparslan", *TM*, sayı: 17, İstanbul 1972, s. 119; *Kisâî, Medâris-i*

2. Ebu'l-Ferec Ahmed b. Muhammed b. Hesnî el-Hemedânî: Ölüm tarihi bilinmemektedir. Doğduğu yer olan Hemedân'dan Horasan'a gelmiş ve İmâm Muvaffak en-Nîşâbü'rî'nin dikkatini çekmiştir. Bâharzî'nin çağdaşı olan şair ve ediplerden birisidir. Bâharzî onun hakkında “*Babamla onun arasındaki dostluk ve sadakat çok fazlaydı. Öyle ki, iki bedende tek ruh gibiydiler. Onunla birlikte Nizâmiye Medresesi'nde derslere katıldım ve onun bilgisinden istifade ettim.*” demektedir⁶⁰³.

3. Ebul'l-Feth Sehl b. Ahmed b. Ali el-Ergiyânî (ارغیانی) (ö. 499/1105-1106): Bkz. Fakihler

4. Ebu'l-Muzaffer Ahmed b. Muhammed b. Muzaffer el-Hâfî (ö. 500/1106-1107): Nîşâbü'r'a bağlı bulunan Hâf şehrinde doğmuştur. İlk olarak Ebû İbrahim ed-Darîr'den fıkıh öğrenmiş, daha sonra fıkıh derslerine devam ettiği İmâmü'l-Haremeyn'in seçkin öğrencilerinden birisi olmuştur. İmâm Gazzâlî'nin de sınıf arkadaşıdır. Dil bilgisindeki başarısı İmâmü'l-Haremeyn'in bile ilgisini çekecek düzeyde olan Ebu'l-Muzaffer'in çağdaşı olan bazı âlimler onun münazaralarda rakipsiz olduğunu, hatta bu alanda İmâm Gazzâlî'yi bile geçtiğini naklederler. Eğitimi ni tamamladıktan sonra Tûs ve ona bağlı nahiyelerin kadılığını da yapmıştır. Aynı zamanda fıkıh konusunda dersler veren Ebu'l-Muzaffer'in, diğer ilim adamları ile olan münazaraları da bir hayli meşhurdur. Ömer el-Kattân ve Muhammed b. Yahya'dan da hadis dersleri almış olan Ebu'l-Muzaffer, Tûs şehrinde vefat etmiştir⁶⁰⁴.

5. Ebu'l-Feth Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-İsfahânî (ö. 500/1106-1107): İmâmü'l-Haremeyn'in öğrencisi ve İmâm Gazzâlî'nin sınıf arkadaşıdır. 408/1017-1018 tarihinde doğmuştur.

Nizâmiye, s. 101; D. S. Margoliouth, “Bâharzî”, *İA*, II, 222; a. mlf., “Bâkharzî”, *IE*, I, 952.

603 Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hasan b. Ali el-Bâharzî, *Dümyetü'l-kasr ve 'usratü ehli'l-'asr*, nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire 1968, I, 551 vd.; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 101.

604 İbn Asâkir, s. 288; *Vefeyâtü'l-a'yân*, I, 79; Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, II, 118-119; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VI, 63; *el-Bidâye*, XII, 324; *Gazzâlinâme*, s. 315; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 102; Menekşe, aynı tez, s. 72.

Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde bulunmakla birlikte onun Bağdat Nizâmiye Medresesi müderrislerinden biri olduğu şeklinde bir rivayet mevcuttur⁶⁰⁵.

6. Ebu'l-Hasan Muhammed b. Hâtîm b. Muhammed et-Tûsî (ö. 512/1118-1119): Nîşâbûr'da İmâmü'l-Haremeyn'in öğrencisi ve İmâm Gazzâlî'nin sınıf arkadaşı olmuştur. Ebû Bekr es-Sem'ânî'nin Nîşâbûr'da ders verdiği dönemde medresede bulunanlar arasındadır⁶⁰⁶.

7. Ebû Tâhir İbrahim b. Mutahhar b. Sebbâk el-Cürcânî (ö. 513/1119-1120): İmâmü'l-Haremeyn'in öğrencisi, İmâm Gazzâlî'nin de sohbet arkadaşıdır. Gazzâlî ile birlikte Irak, Hicâz ve Şâm'a yolculuk etmiştir. Hicâz dönüşü memleketi Cürcân'a gitmiş, verdiği vaazlar ve dersler sayesinde önemli âlimler arasına girmiştir. Gazzâlî onun âlimler ve zahidler arasında benzersiz olduğunu kaydeder. Ayrıca Gazzâlî, Ebû Tâhir ile yapmış olduğu yolculuğu daha sonra kaleme almış ve Fahrülmülk b. Nizâmülmülk'e sunmuştur. 513/1119-1120 tarihinde öldürüldüğü kaydedilmektedir⁶⁰⁷.

8. Ebû Nasr Abdurrahîm b. Ebu'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 514/1120): Meşhur âlim Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin oğludur. Müderrisliği yanında önemli fakihlerden birisi olarak kabul edilmektedir. Nîşâbûr'da İmâmü'l-Haremeyn, Ebû Osman es-Sâbûnî ve Abdülgâfir el-Fârisî'nin öğrencisi olmuş, hacca giderken uğradığı Bağdat'ta ilmi sohbetlere katılarak buradaki Nizâmiye Medresesi'nde vaazlar vermiştir. Ancak bağlı bulunduğu Eş'arîlik düşüncesi neticesinde Hanbelîler'e karşı söylediği sözler şehirde karışıklıkların çıkmasına sebep olmuş, bu karışıklıklarda pek çok kişi hayatını kaybetmiştir. Bu

605 İbnü'l-Cevzî, XVII, 102; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 102

606 İbnü'l-Cevzî, XVII, 168; İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ*, I, 113-114; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, II, 556-557; *Gazzâlinâme*, s. 318; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 103

607 *Gazzâlinâme*, s. 310-311; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 103

gelişme üzerine Nizâmülmülk, duruma müdahale etmek zorunda kalmış ve onu önce İsfahan'a, sonra da Nîşâbü'r'a göndermiştir. 28 Cemâziyelâhir 514/24 Eylül 1120 tarihinde vefat edene kadar vaazlarını sürdüren Ebû Nasr, Şeyhu's-şüyûh lakabıyla anılmaktadır. Tefsir ve fıkıh alanında eserler veren el-Kuşeyrî'nin tespit edilebilmiş eseri ise *el-Muvaddah fî furûi'l-fikhi's-Şâfi'i* dir⁶⁰⁸.

9. Ebû Nasr Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Ergîyânî (ö. 528/1134): Şâfi'î mezhebinin önemli âlimlerinden birisidir. 454/1062-1063 tarihinde Ergîyân'da doğmuş, daha sonra Nîşâbü'r'a göç ederek burada İmâmü'l-Haremeyn'den fıkıh okumuştur. Sonraki dönemde ise Nîşâbü'r Medresesi'nde fıkıh dersleri vermiş, bunun yanında imâmlık ve müftülük de icra etmiştir. Zilkade 528/Ağustos-Eylül 1134 tarihinde vefat etmiştir⁶⁰⁹.

10. Ebu'l-Kâsım İsmail b. Abdülmelik b. Ali Hâkemî (حاکمی) (ö. 529/1134-1135): İmâmü'l-Haremeyn'in öğrencilerinden birisidir. Fıkıh ilmine karşı özel bir yeteneğe sahip olduğu belirtilen Ebu'l-Kâsım, takva sahibi bir zat olarak da kaydedilmektedir. Gazzâlî'nin sınıf arkadaşı olup, öldüğünde onun yanına defnedilmiştir⁶¹⁰.

11. Ebu'l-Hasan Abdülgâfir b. İsmail b. Abdülgâfir el-Fârisî (ö. 529/1134-1135): Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin kızından doğma torunudur. 451/1059 yılında Nîşâbü'r'da dünyaya gelmiş, âlim bir aileye mensup olduğu için ilk eğitimini yakın çevresinden

608 *Kitâbü's-siyâk*, s. 215-216; İbn Asâkir, s. 308 vd.; İbnü'l-Cevzî, XVII, 190; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'l-z-zamân fî tarihi'l-'ayân*, çev. Ali Sevim, *Makaleler*, Ankara 2005, II, 331; İbnü'l-Esir, X, 464; Bundârî, s. 53; *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 154-155; İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ*, I, 546-549; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, II, 551; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, IXX, 424 vd.; Şerefeddîn, aynı makale, s. 112-113; George Makdisi, "The Sunnî Revival", *Islamic Civilisation 950-1150*, ed. D. S. Richards, London 1973, s. 160; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 177; *Tabakâtü'l-müfessirîn*, I, 291-293; *Mevsû'atü'l-müeyyere*, II, 1212-1213; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 104; Özaydın, *Berkyaruk*, s. 169; Menekşe, aynı tez, s. 85.

609 İbnü'l-Cevzî, XVII, 289; *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 626-627; *Gazzâlinâme*, s. 319; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 104; Gerâylî, *Nîşâbü'r*, s. 545.

610 *Kitâbü's-siyâk*, s. 110; İbnü'l-Cevzî, XVII, 302; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, II, 565-566; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, XX, 6; *Gazzâlinâme*, s. 312; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 104.

almıştır. Daha sonra ilmini geliştirmek amacıyla yolculuklar yapmış, İmâmü'l-Haremeyn'den fıkıh öğrenmiş ve 4 yıl boyunca onun derslerinde yardımcılığını üstlenmiştir. Aldığı eğitim sonrasında muhaddis, Arapça âlimi ve Nîşâbü'r hatibi olmuştur. Kırk hadisi naklettiği bir risale olan *Kitabü'l-erba'in*, hadislerdeki garip kelimeleri açıkladığı *Mecma'ü'l-garâ'ib ve menbâ'u'r-regâ'ib*, Hâkim en-Nîşâbü'rî'nin *Tarihi Nîşâbü'r* adlı eserine zeyl olarak yazdığı ve bizim için de bir hayli önemi bulunan *Siyâk der Tarih-i Nîşâbü'r*, eserleri arasında yer almaktadır. Ayrıca *Sahîh-i Müslim*'de bulunan nâdir kelimeleri açıkladığı *el-Müfhim li-şerhi garîbi Müslim* adlı bir eser telif etmişse de, eserin nüshası henüz bulunamamıştır⁶¹¹.

12. Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Ali b. Ebû Nasr eş-Şîrezi es-Serahsi (ö. 529/1135): Bkz. Fakihler.

13. Ebû Abdullah Muhammed b. el-Fazl b. Ahmed b. Muhammed el-Furâvî en-Nîşâbü'rî (ö. 530/1136): Muhaddis, fakihi, müftü, vaiz ve münazaracı kimliklerini barındıran önemli bir âlimdir. 441/1049-1050 civarında Nîşâbü'r'da dünyaya gelmiştir. Abdülgâfir el-Fârisî'den *Sahîh-i Müslim*'i dinlemiş, ayrıca Şeyhülislâm Ömer b. Mesrûr, Ebû Osman es-Sabûnî, Ebû Es'ad el-Kencerûdî, Ebû Bekr el-Beyhakî ve Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî gibi döneminin pek çok ünlü âliminden dersler almıştır. Diğer bir ünlü âlim İmâmü'l-Haremeyn'den de usûl öğrenmiş, daha sonra hacca gitmek üzere Nîşâbü'r'dan ayrılmıştır. Bu yolculuğu sırasında Bağdat ve diğer bazı şehirlerde vaazlar vermiştir. Nîşâbü'r'a döndükten sonra ise Nâsihiyye (Nasiriyye) Medresesi'nde müderrislik, Mutarriz Mescidi'nde de imâmlıkla görevlendirilmiştir. Pazar günleri adı geçen mescitte meclisler kurup, çok hararetleli vaazlar verdiği kaydedilmektedir. Âlimliğini diğer âlimlere hissettirmekten hoşlanmayan mütevazı bir kişiliğe sahiptir. Fıkıh ve

611 Sem'ânî, *el-Müntehab*, II, 1054-1057; *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 170; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, XX, 16-18; *Mevsû'atü'l-müeyssere*, II, 1254; *Gazzâlinâme*, s. 318; Kısâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 104; M. Yaşar Kandemir, "Abdülgâfir el-Fârisî", *DİA*, I, 203-204.

usûl konusunda benzersiz, dil bilgisinde ileri derecede bilgi sahibi bir âlim olarak nakledilmektedir. Şevval 530/Temmuz 1136 tarihinde vefat eden el-Furâvî, bir de kitap telif etmiştir⁶¹².

14. Ebû Muhammed Abdülcabbâr b. Muhammed b. Ahmed el-Hârî (ö. 536/1141-1142): 445/1053-1054 tarihinde dünyaya gelmiştir. Beyhak ehlinden sıradan birisiyken ilimle ilgilenmeye başlamış ve kitap yazıcılığı ile geçimini sağlamıştır. İmâmü'l-Haremeyn'in *Mezheb-i Kebîr* adlı eserini ücret karşılığında 20'den fazla olmak üzere yazıya dökmüştür. 19 Şaban 536/19 Mart 1142 tarihinde vefat etmiştir⁶¹³.

15. Ebu'l-Me'âlî Mes'ûd b. Ahmed b. Muhammed b. Ebu'l-Muzaffer el-Hâfî (ö. 556/1160-1161): Ebu'l-Muzaffer el-Hâfî'nin oğludur. 484/1091 tarihinde doğmuş, ilk gençlik dönemlerinde İmâm Gazzâlî'nin öğrencilerinden birisi olmuştur. Fıkıh ve hadis öğrendiği Nizâmiye Medresesi'ne daha sonra müderris olarak tayin edilmiştir⁶¹⁴.

(4) Herat Nizâmiye Medresesi'nde Görevli Müderrisler

Herat şehrinin Horasan bölgesi için taşıdığı önem göz önüne alındığında, Herat Nizamiye Medresesi hakkında fazla malumat bulunmaması ilginç bir durumdur. Bu sebepler araştırmamızda ilgili medresede görev yapan müderris sayısı ikiyi geçememektedir.

1. Ebû Bekr Muhammed b. Ali b. Hâmid eş-Şâşî (ö. 485/1092): Şâfi'î fakihi olup, 397/1006-1007 tarihinde Mâverâünnehir'de bulunan Şâş'ta (Taşkent) doğmuş, daha sonra göç ettiği Gazne'de yaşadığı sırada Nizâmülmülk kendisini Herat'a davet ederek

612 İbnü'l-Cevzî, XVII, 218-219; İbn Asâkir, s. 322 vd.; *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 8-9; İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ*, I, 237-239; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, II, 578-579; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VI, 166-170; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, IXX, 615 vd.; *Gazzâlinâme*, s. 318; Bulliet, *Patricians*, s. 173; Kisâi, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 105. el-Furâvî'nin kitabından “Eğer bir yerde müftü kal-mazsa orada kalınması yanlıştır”, “Hasta tedavisi kışın geceleri, yazın da sabah erken saatlerde yapılmalıdır” gibi bilgiler nakledilmektedir, bkz. *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VI, 170n.

613 Sem'ânî, *el-Müntehab*, II, 1034-1037; *Gazzâlinâme*, s. 280, 316; Kisâi, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 105

614 *Gazzâlinâme*, s. 316; Kisâi, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 106

müderrislikle görevlendirmiştir. Bir süre de Nîşâbûr'da kalmıştır. 6 Şevval 485/9 Kasım 1092 vefat eden Ebû Bekr'in, pek çok eser kaleme aldığı rivayet edilmektedir⁶¹⁵.

2. Ebû Sa'd Muhyiddîn Muhammed b. Yahya b. Mansûr en-Nîşâbûrî (ö. 548/1153): Bkz. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde Görevli Müderrisler

(5) Belh Nizâmiye Medresesi'nde Görevli Müderrisler ve Diğer Ünlüler

1. Ebû Ali Hasan b. Ali b. Ahmed b. Ca'fer el-Belhî (ö. 471/1078): Aynı zamanda muhaddistir. İlim tahsil etmek üzere Irak, Cibâl, Şâm ve Mısır'a yolculuklar yapmış, döneminin pek çok ünlü hocasından dersler aldıktan sonra doğduğu yer olan Vahş'a geri dönmüştür. Bu sırada Belh'i ziyaret eden Nizâmülmülk'e kendisinden bahsedilmiş, onun davetiyle katıldığı bir mecliste göstermiş olduğu hadis bilgisi sayesinde Nizâmülmülk tarafından Belh Nizâmiye Medresesi'ne müderris olarak tayin edilmiştir. Hadis cüzlerinden müteşekkil *el-Eczâü'l-vahşîyyât* adında bir eseri bulunmaktadır⁶¹⁶.

2. Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Tâhir b. Muhammed b. Şehfûr et-Temîmî (ö. 488/1095): Aslen İsferyânî olup daha sonraları Belh'e yerleşmiştir. Ebû Mansûr el-Bağdâdî ve Nâsirü'l-Ömerî'den dersler almış ve edindiği bilgi sayesinde Nizâmülmülk nezdinde değer kazanmıştır. Belh'te ikamet ettiği süre zarfında Nizâmiye Medresesi'nde müderrislik de yapmıştır⁶¹⁷.

3. Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Belhî (ö. 502/1108-1109): Belh şehrinin efradından olup Nizâmiye Medresesi'nde dersler verdiği kaydedilmektedir⁶¹⁸.

615 İbn Asâkir, s. 306-307; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, IV, 190; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 181n.; Ocak, *Nizâmiye*, s. 148.

616 *Kitâbü's-siyâk*, s. 11; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 58; Topaloğlu, *Seçuklu Muhaddisleri*, s. 50.

617 Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, II, 481; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, V, 63-64; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 235; *Meşâyihu Belh*, I, 146; Ocak, *Nizâmiye*, s. 149.

618 *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VII, 126; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 235; Ocak, *Nizâmiye*, s. 149-150

4. Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Leys et-Tâlekânî (ö. 536/1141-1142): Bkz. Mutasavvıflar.

5. Ebû Sa'd Âdem b. Ahmed b. Esed el-Herevî (ö. 536/1142): Nizâmiye Medresesi'nin en renkli kişiliklerinden birisi olarak göze çarpmaktadır. Aslen Heratlı olmasına rağmen Belh şehrinde ikamet etmiştir. Nahiv ve lugatte uzman, münazaracı, şair, edip özelliklerini haiz birisidir. Coşkulu bir anlatım tarzını benimsemiştir. Ünlü şair Reşîdüddîn Vatvât, Belh Nizâmiye Medresesi'nde onun hizmetinde bulunmuş ve daha sonra yazmış olduğu risalelerde hocasını her fırsatta yüceltmıştır. Şevval 536/Nisan-Mayıs 1141 tarihinde vefat etmiştir⁶¹⁹.

6. Ebu'l-Feth Nasrullah b. Mansûr b. Sehl ed-Dovînî (ö. 546/1151-1152): Bağdat'ta İmâm Gazzâlî'den dersler almış, daha sonra Horasan'a göç ederek Nîşâbûr'a yerleşmiştir. Nîşâbûr, Merv ve Belh şehirlerinde Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Medînî, Abdülvâhid b. Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî ve Ebû Berk Ahmed b. Sehl es-Serrâc'dan dersler alarak eğitim-öğretim hayatını sürdürmüştür. Son olarak Belh'e gelmiş ve Nizâmiye Medresesi'ne yerleşmiştir. Burada Ramazan 546/Aralık 1151-Ocak 1152 tarihinde vefat etmiştir⁶²⁰.

Ayrıca Hârizmşahlar'ın hizmetinde bulunmasından dolayı konumuzla ilgisiz gibi görünse de Reşîdüddîn Vatvât eğitimi-ni Belh Nizâmiye Medresesi'nde, Ebû Sa'd Âdem b. Ahmed b. Esed Herevî'nin gözetiminde tamamlamıştır⁶²¹.

(6) Merv Nizâmiye Medresesi'nde Görevli Müderrisler ve Diğer Ünlüler

1. Ebu'l-Feth Es'ad b. Muhammed b. Ebû Nasr el-Meyhenî (ö. 520/1126-1127): Serahs ile Ebîverd arasında bir köy olan Meyhen'de dünyaya gelmiştir. Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî'den

619 İbnü'l-Cevzî, XVIII, 22; Mu'cemü'l-üdebâ, I, 101 vd.; Kisâî, Medâris-i Nizâmiye, s. 235.

620 Sem'ânî, el-Ensâb, V, 375; Kisâî, Medâris-i Nizâmiye, s. 235-236.

621 Zebihullah Safâ, Tarih-i Edebiyat, II, 240; Kisâî, Medâris-i Nizâmiye, s. 236.

fıkıh dersleri almış ve Nîşâbûr'da sema' yoluyla hadis dinlemiştir. Sonraları Merv Nizâmiye Medresesi'nde kısa süreliğine dersler vermiştir. Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd, ders vermek üzere kendisini Hemedan'a davet etmiş, 520/1126-1127 tarihinden sonra burada vefat etmiştir. Dînî ilimler yanında fen bilimleri konusunda uzman ve maharetli bir münazaracı olarak kaydedilmektedir⁶²².

2. Ebu'l-İshak İbrahim b. Osman b. Muhammed eş-Şebîhî (ö. 524/1129-1130): Aslen Gazzeli olup, 441/1049-1050 tarihinde doğmuştur. Daha sonra Horasan'a gitmiş ve Belh'te ikamet etmiştir. Bir süre Merv Nizâmiye Medresesi'nde kaldıktan sonra Belh'e geri dönmüştür. Aynı zamanda şair olan Ebû İshak, Türkler hakkında kasideler kaleme almıştır⁶²³.

3. Ebû Sa'îd İsmail b. Abdülvehhâb b. İsmail el-Bûşencî (ö. 536/1141-1142): Herat sakinlerindendir. 461/1068-1069 tarihinde doğmuştur. Her zaman insanların arasına karışmayıp ibadetle meşgul olan birisi olarak kaydedilmektedir. Babası Ebu'l-Kâsım el-Bûşencî'nin yolunu takip eden münazaracı, müderris ve aynı zamanda fakihdir. Şâfi'î mezhebini derinlemesine bilen, ilim yayma konusunda hevesli ve Sünnîler'i her zaman destekleyen birisidir. Hacca gittikten sonra Bağdat'a gelerek hadis meclislerinde hadis dinlemiş, daha sonra kendisi de nakletmiştir. Bir süre kalmış olduğu Merv Nizâmiye Medresesi'nde de hadis dersleri vermiştir. Ancak sahip olduğu bilgiyle yetinmemiş, Nîşâbûr'a giderek sema' yoluyla hadis dinlemeyi sürdürmüştür. Herat'a döndükten sonra, müftülük ve mezhepler üzerine derlemeler yapmıştır. Fakihler arasında Bûşencî olarak ünlenmiş ve Herat'ta vefat etmiştir⁶²⁴.

4. Abdullah b. Meymûn b. Abdullah el-Mâlkânî (ö. 551/1156-1157): Ebîverd ve nahiyelerinin kadısı olup, Ebû Bekr

622 İbn Asâkir, s. 320; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VII, 42-43; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, IX, 633-634; *Gazzâlinâme*, s. 334; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 242. İbn Asâkir (*Tebyîn*, s. 320), onun 527/1132-1133 tarihinde vefat ettiğini kaydetmektedir.

623 İbnü'l-Cevzî, XVII, 257-258; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 242.

624 İbnü'l-Cevzî, XVIII, 22; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, II, 590; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VII, 48-49; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 242.

es-Sem‘ânî’nin nezdinde fıkıh ile hadis okumuştur. Ebîverd’de vefat etmiş olup, Horasan’ın önemli kadılarından birisi olarak kaydedilmektedir⁶²⁵.

5. Ebû Sa‘d Abdülkerîm b. Ebû Bekr Muhammed b. Abdülcebbâr Sem‘ânî el-Mervezî (ö. 562/1167): Şâfi‘î mezhebinin önemli fakihlerinden birisidir. Merv şehrindeki Şafi‘îler’in de reisi durumunda olup, 21 Şaban 506/10 Şubat 1113 tarihinde doğmuştur. Mâverâünnehir, Horasan, Isfahan, Rey, Hemedan, Hicâz, Musul ve Dimaşk gibi büyük şehirlere yolculuklar yapmış ve hadis nakletmiştir. 528/1133-1134 veya 529/1134-1135 yılında amcası Ebu’l-Kâsım es-Sem‘ânî’nin mu‘îdliğini yapmıştır. Daha sonra Nîşâbûr’a dönen Ebû Sa‘d, Sultan Sencer tarafından Merv Nizâmiye Medresesi’nde ders vermek üzere görevlendirmiştir. Ebû Sa‘d, *Zeylû Tarihi Bağdad*, *Tarihu Merv*, *Kitabü’l-ensâb* ve *el-Müntehab min Mu‘cemi şüyûh* adlı eserleri telif etmiştir. Merv şehrinin önemli ilim adamlarından biri olan Ebû Sa‘d, babasından Hanefî fikhî öğrenmiş ve bu mezhebe bağlı kalmıştır. Ancak hac dönüşü uğradığı Nîşâbûr’da o da Şâfi‘î mezhebine geçmiştir. 1 Rebûlevvel 562/26 Aralık 1166 tarihinde vefat etmiştir⁶²⁶.

(7) Bûşenc Nizâmiye Medresesi’nde Görevli Müderrisler

Herat’a bağlı bir yerleşim olan Bûşenc’de de bir Nizâmiye Medresesi’nin varlığından bahsedilmektedir. Bununla birlikte medrese ve inşası ile medresede görev yapan müderrisler hakkında da fazla bilgi mevcut değildir. Burada sadece Ebû Sa‘d b. Ebû Yusuf’un müderris olduğuna dair bir bilgi kaydedilmektedir. Herat’ta baş gösteren bir kargaşanın kahramanı olan bir sûfî, şehirden kaçarak Bûşenc Nizâmiye Medresesi müderrisinin

625 Kisâi, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 242-243.

626 *Tabakâtü’ş-Şâfiyyeti’l-kübrâ*, VII, 250; Zehebî, *A‘lâmü’n-nübelâ*, XX, 456 vd.; Bilmen, *Tefsir Tarihi*, s. 260-261; *Mevsû‘atü’l-müeyyere*, II, 1305 vd.; Kisâi, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 101, 243; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 114-115; Sellheim, *al-Sam‘ânî*, EI², 1024-1025.

evine sığınmasıyla patlak veren olaylar sebebiyle müderrisin varlığından bahsedilmektedir. Onun peşinden buraya gelen Abdullah el-Ensârî, sûfî ile müderrisi yakalamış ve medresenin kapısını da siyaha boyatmıştı. Bunu haber alan Nizâmülmülk, derhal Herat'a adam göndererek Abdullah el-Ensârî'yi sürgün ettirmiştir⁶²⁷. Bûşenc medresesi ile ilgili olarak rastladığımız tek kayıt şimdilik bu olaydır.

2. Nizâmiye Haricindeki Medreseler

Nizâmiye Medreseleri'nin Büyük Selçuklular Devleti için arz ettiği önem açıktır. Ancak Selçuklular dönemindeki eğitim faaliyetlerini tamamen bu kurum çerçevesinde değerlendirmek yanlış olacaktır. Nitekim Nizamiye Medreseleri'nin kurulmuş bulunduğu Nîşâbûr, Herat, Belh ve Merv'de diğer medreselerin de varlığı tespit edebilmektedir. Bunun yanında Horasan'ın nispeten küçük olan şehirleri Beyhak, Sebzevar, Tûs ve Radgân'da Nizâmiye Medreseleri'nden bağımsız medreselerin varlığı da söz konusudur. Varlığını tespit ettiğimiz bu medreselerin işleyişi hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olamadığımız için birkaçı haricinde önemli âlimler tarafından kurulmuş olan bu eğitim müesseseleri hakkında sadece görüş belirtmekle yetinmek durumundayız. Nizamiye Medreseleri'nde sistemli bir eğitim takip edilmekte, müderrislerine ve eğitim gören öğrencilere belli bir miktar para yardımında bulunulmakta ve hatta öğrencilerin yemek ihtiyacı da karşılanmaktaydı. Ama Nizâmiye Medreseleri'ndeki gibi bazı âlim ve diğer ileri gelenler tarafından inşa ettirilmiş bulunan medreselerde aynı sistemin uygulanabildiğini söylemek biraz zordur. Bu medreseler, hanedan üyeleri ve bazı ileri gelen emîrlerin inşa ettirdiklerinin haricinde, muhtemelen halktan toplanan yardımlarla

627 Köymen, **Alp Arslan**, s. 364 ve 372. Abdullah el-Ensârî hakkında ayrıca bkz. Kâsim-ı Ensârî, "Abdullah-ı Ensârî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri", çev. Ali Güzelyüz, **Şarkîyat Mecmuası**, sayı: 9, İstanbul 2006, 123 vd. **Çehâr makâle**'de (s. 128) nakledilen başka bir olayda Abdullah el-Ensârî'nin mutaassıplığına vurgu yapılmaktadır. Bu bilgiye göre Abdullah el-Ensârî, Heratlı tabip Edip İsmail'in hayatına pek çok kez kastetmiş, ayrıca kitaplarını da yaktırmıştır.

ayakta kalabilen, medreseden ziyade eğitim faaliyetlerini de içinde barındıran mescit tarzında kurumlardır. Büyük Selçuklular Devleti'nin kurulmasından önce de Horasan'da inşa ettirilmiş bulunan bazı medreselerin Selçuklular zamanında da yaşatıldığını görmekteyiz. Bu medreselerin işleyiş biçiminin de özel isimlerle anılan medreselerle aynı şekilde olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Medreselerin inşa ettirilmesindeki ilk amaç daha ziyade dînî, daha doğrusu mezhebîdir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Horasan'da gelişen Kerrâmî düşüncesine karşı Selçuklular'dan önce de Sünnî prensipleri savunan medreseler inşa ettirilmiştir. Bu düşüncüyü daha da özele indirgediğimizde Sünnî mezheplerin de kendi medreselerini inşa ettirdikleri görülmektedir. Nizâmiye Medreseleri bütün Sünnî mezheplere eğitim vermek üzere yapılmış olmasına rağmen, Nizâmülmülk'ün Şâfi'î mezhebine olan derin bağlılığı, medreselerde Şâfi'î mezhebinin ön plâna çıkmasına sebep olmuştur. Bunun sonucu olarak özellikle büyük şehirlerde yaşayan mezhep grupları, sadece kendi mezhebine mensup kişilerin devam edebildikleri medreseler de kurmuşlardır. Öyle ki, mezhepler arasındaki mücadelelerde medreseler bir hayli önem kazanmış, çıkan çatışmalarda ilk tahrip edilen yer durumuna gelmişlerdir.

Nizamiye Medreseleri dışındaki medreselerin varlığını genelde tabakât kitaplarından öğrenebilmekteyiz. Selçuklular döneminde inşa edilmiş medreseler ile birlikte daha önceki dönemden kalan medreselerin büyük çoğunluğunun Nîşâbûr'da bulunduğu görülmektedir. Nîşâbûr'da Selçuklular zamanında kurulan ilk medrese Tuğrul Bey'in emriyle kurulmuş bulunan medresedir. Hanefî mezhebine uygun eğitim verilen bu medrese, Sultaniye Medresesi olarak da adlandırılmaktadır⁶²⁸. Bu tarihten önce de Nîşâbûr'un ilim kimliğine yakışan fazlalıkta var olan medreselerin diğer devletlerce kurulmuş olduğu aşîkârdır. Nitekim Selçuklular'dan önce Nîşâbûr ve Horasan'ın önemli eğitim

628 *Sefernâme*, s. 10/Çev., s. 5; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 348; Bulliet, *Patricians*, s. 252; Zerrinkûb, *Medreseden Kaçış*, s. 40; Gerâylî, *Nîşâbûr*, s. 250.

kurumlarından olan Beyhakîyye ile Saîdiyye medreseleri pek çok âlimin yetişmesine katkıda bulunmuştur. Saîdiyye Medresesi'ni Gazneli Mahmûd'un kardeşi olan Nasr b. Sebüktegîn, burada vali bulunduğu sırada inşa ettirmiştir. Bu medrese şehrin eğitim hayatında çok etkin bir rol oynamış, hatta Nizâmiye Medresesi onu örnek alarak inşa edilmiştir. Şehirdeki diğer bir medresesi Ebû Saîd İsmail b. Ali b. el-Esterâbâdî inşa ettirmiştir. Önemli medreselerden bir diğeri, ünlü âlim Ebû İshak el-İsferâyînî adıyla faaliyet gösteren medresedir. Ebû İshak el-İsferâyînî, 'Akıl Mescidi'nde yer alan bu medresede fıkıh ve hadis dersleri ver-mekteydi. Medrese olarak zikrettiğimiz bazı kurumları daha ziyade mescit olarak değerlendirmek daha uygun olacaktır⁶²⁹.

Selçuklular'ın ilk dönemlerine tesadüf eden büyük âlim Ebû Osman es-Sâbûnî'nin de Nîşâbûr'da bir medresesi bulunmaktadır. Eş'arîliğin en önemli temsilcilerinden birisi olan es-Sâbûnî, Nîşâbûr'un Ramcâr Mahallesi'nde faaliyet gösteren Şâfi'îler'e ait caminin bünyesinde yer alan bu medresede hadis dersleri okutmuştur⁶³⁰.

Sultan Melikşah zamanında Nîşâbûr'da Hatun-ı Mehd-i Irak adına çok büyük kütüphaneye sahip bir medrese daha inşa edilmiştir. Bu medrese aynı zamanda Ey (ای) olarak da bilinmektedir. Bunun yanında Nîşâbûr imâmları da başka bir medrese inşa ettirmişlerdir. Meyân-ı Bâzâr-ı Nîşâbûr olarak kaydedilen diğ-er bir medrese de şehirdeki eğitim hayatının önemli halkala-rından birini teşkil etmiştir. Bunlara ek olarak Emîr-i İsfehsâlâr Seyfeddîn Ebû Nasr Muhammed Ebi'l-Hayr el-Husrevcirdî'nin inşa ettirdiği başka bir medrese de ayrıca zikredilenler arasın-da bulunmaktadır⁶³¹. Nîşâbûr'da inşa edilen Hanefî medreseleri

629 **Kitâbü's-siyâk**, s. 14, 169; **Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ**, IV, 314; Zebihullah Safâ, **Tarih-i Edebiyat**, II, 234; Bulliet, **Patricians**, s. 250-252; Gerâylî, **Nîşâbûr**, s. 248; J. Pedersen, "Madrasa", **IEP**, V, 1126.

630 **Kitâbü's-siyâk**, s. 190; Bulliet, **Patricians**, s. 252. Ebû Osman es-Sâbûnî, Gazneliler döneminde de önemli âlimlerden birisiydi. Nitekim 10 Şaban 426/20 Haziran 1035 tarihinde Nîşâbûr'a gelen Sultan Mesud, Cuma hutbesini özellikle onun okumasını istemişti, bkz. Beyhakî, s. 628.

631 İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 20, 186, 265; Zebihullah Safâ, **Tarih-i Edebiyat**, II,

özellikle önemli tüccar, devlet görevlileri ve köklü âlim aileler tarafından yaptırılmış, bu medreselere genellikle bir de vakıf tahsis edilmiştir⁶³².

Nîşâbûr'da mevcut bulunan diğer bir medrese Nâsiriyye veya Nâsîhiyye adıyla anılmaktadır. Bu medresede o dönemin ünlü âlimi Ebû Abdullah Muhammed b. el-Fazl b. Ahmed b. Muhammed el-Furâvî en-Nîşâbûrî (ö. 530/1136) dersler vermiştir⁶³³.

Nîşâbûr'da bulunan bazı medreseleri de yine tabakât kitaplarından öğrenmekteyiz. Nitekim Sübkî⁶³⁴, Ebu'l-Hüseyin el-Mübarek b. Muhammed b. Ubeydullah el-Vâsıtî (ö. 492/1099)'nin hayatını naklederken onun Nîşâbûr'daki Müştebiyye (المشطبية) Medresesi'nde eğitim gördüğünü nakleder. Ayrıca önemli müderris ve müfessirlerden birisi olan Muhammed b. Ebû Ali b. Ebû Nasr b. Ebû Sa'îd en-Nûkânî et-Tûsî (ö. 592/1196) de gene Nîşâbûr'da el-Kaysariyye (القيصرية), Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi mu'îdlerinden Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali el-Kiyâ el-Herrâsî (ö. 504/1110) ise Serheng (سرهنك) Medresesi'nde eğitim görmüş, bir süre de burada müderrislik yapmıştır⁶³⁵.

Ebu'l-Hasan Ali es-Sandalî/Sandaliyye (صندلية) Medresesi de dönemin ünlü kurumlarından bir diğeridir. Ebu'l-Hasan, İmâmü'l-Haremeyn'in en önemli öğrencilerinden birisi olup, Şâfi'î mezhebine mensuptur. Medresesi kendi adıyla bilinen camide yer almakta ve o da burada ikamet etmekteydi⁶³⁶. Medresenin daha sonra Hanefîler'in kontrolüne geçtiği anlaşılmaktadır. Nitekim Oğuz istilasından sonra şehir dönen bir grup Şâfi'î'nin ve daha sonra da Müeyyed Ay-aba'nın tahrip ettiği yerlerden biri de bu medresedir⁶³⁷.

241; Gerâylî, *Nîşâbûr*, s. 250; Öztürk, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı*, s. 248.

632 Ira M. Lapidus, *A History of Islamic Societies*, Cambridge 1988, s. 167.

633 *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, VI, 170; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 105.

634 *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, V, 311.

635 *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, VII, 29, 232; Ayrıca bkz. *Kitâbü's-siyâk*, s. 204; Bulliet, *Patricians*, s. 252; Gerâylî, *Nîşâbûr*, s. 251.

636 Bulliet, *Patricians*, s. 252.

637 İbnü'l-Esîr, XI, 198; Gerâylî, *Nîşâbûr*, s. 118, 251.

Ebû Hâtîm Muhammed el-Kutbî tarafından inşa ettirilen Kutbî Medresesi, Kerrâmîler'e ait bir kurumdur. Fıkıh ve diğer dînî ilimler konusunda dersler verilen medrese, Nîşâbûr'un Kirman Pazarı yakınlarında faaliyet göstermekteydi. Kerrâmîler'e ait bulunan diğer bir medrese ise Ramcâr Mahallesi'nde yer alan Habîrî medresesiydi⁶³⁸.

Nîşâbûr'da bulunan Sûfiyye Medresesi'nin kurucusu ise bilinmemektedir. Şehrin Sikkeü'l-berîd olarak adlandırılan kısmında yer alan medresenin kurucusu ve müderrisi muhtemelen sûfilerin ileri gelenlerinden birisidir. Bu kişi 491/1097-1098 senesinde vefat etmişti⁶³⁹.

Bunların yanında Nîşâbûr'da Ebu'l-Hasan el-Kattân, el-'Amîdiyye, el-Buşfî, el-Haddâd, el-Faryâbâdî gibi medreseler de faaliyet göstermiştir⁶⁴⁰. Bu medreseler daha ziyade bir caminin içerisinde faaliyet gösteren kurumlardır.

Ebû Sehl es-Sülûkî'ye ait bulunan medrese ise 474/1081-1082 tarihine kadar işlevini devam ettirmiştir⁶⁴¹.

Nîşâbûr'da bulunan bazı medreseleri Oğuz isyanı sırasında gerçekleşen bir olay sayesinde öğrenebilmekteyiz. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Horasan'ın mezhep yapısı, bölgenin eğitim hayatını da biçimlendiren en önemli etken olarak göze çarpmaktadır. Nitekim Selçuklu hanedanının Hanefî olması, Horasan bölgesinde bu düşüncenin daha yaygın bir hâle gelmesinde etkili olmuştur. Bununla birlikte özellikle Nizâmülmülk'ten sonra Şâfi'îler daha etkin bir hâle gelmişlerdir. Yaşanan Oğuz istilasından sonra Nîşâbûr şehri halk tarafından boşaltılmış ve bir süre sonra yaşam şartlarının iyiye gitmesi neticesinde bazıları geri dönmüştü. Geri dönenlerin en büyük kısmını Şâfi'îler oluşturmaktaydı. Bu grup geri döndükten sonra şehirde Hanefîler'e ait bulunan

638 Bulliet, *Patricians*, s. 253.

639 *Kitâbü's-siyâk*, s. 180; Bulliet, *Patricians*, s. 254.

640 Bulliet, *Patricians*, s. 253-254; Gerâylî, *Nîşâbûr*, s. 251; Öztürk, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı*, s. 248.

641 Bulliet, *Patricians*, s. 253.

Sandaliyye Medresesi ile Şi‘îler’e ait mescit ve medreseleri yerle bir etmişlerdi⁶⁴². Özellikle Şi‘îler’e ait bulunan medreselerin daha ziyade mescit tarzı mekânlar olduğunu söylemek zor olmayacaktır. Bu bilgidен hareketle Nîşâbûr’da dört Sünnî mezhepten ikisine ait medresenin var olduğu görülmektedir. Aynı zamanda Şi‘îler’in de kendilerine ait medresesi mevcuttur.

Selçuklular zamanında Nîşâbûr’da 11-18 arasında medresenin mevcudiyeti kaydedilmektedir⁶⁴³. Farklı mezhep gruplarına ait olan bu medreseler, özellikle Oğuz istilasında büyük zarar görmüşlerdir. Oğuz istilasının hızını kesmesiyle birlikte halk, boşalan şehirlere geri dönmeye başlamış ve yıkılan medreselerin bazıları tekrar inşa edilmiştir. Ancak geri dönen mezhep grupları, diğer mezheplere ait medreseleri ele geçirerek tamir etme yoluna gitmişlerdir.

Horâsân’da geniş medrese varlığını gördüğümüz başka bir şehir ise Nîşâbûr bölgesine bağlı bulunan Beyhak’tır. Şehirdeki medrese isimlerini tespit edebilmemiz elimizde bulunan müstakil bir şehir tarihi dolayısıyla mümkün olabilmektedir. Nitekim İbn Funduk’un⁶⁴⁴ kayıtlarına göre İmâm el-Hüseyin b. Ebu’l-Abbâs Muhammed b. el-Hasan Fûrânî’nin Beyhak’ta Kûy-ı Seyyâr (کوی سیار) Medresesi⁶⁴⁵, Beyhak’a bağlı Nâmîn (نامین) köyünde Mescid-i Âdîne (آدینه), ayrıca Kesken (کسکن) ve Sedîr (سدیر) köyünde de birer mescit inşa ettirmiş olduğu anlaşılmaktadır. Mescitlerin o dönem eğitim hayatına katkısı göz önünde bulundurulduğunda bu iki mescidin şehir için önemini anlamak mümkün olacaktır. Beyhak’ta ayrıca Ebu’l-Hasan Ali b. Zeyd el-Beyhakî’nin inşa ettirdiği başka bir medrese de mevcuttur. Bunun yanında şehirde Medrese-i Serviyîye (سروییه), Medrese-i

642 Gerâylî, **Nîşâbûr**, s. 118.

643 Gerâylî, **Nîşâbûr**, s. 251.

644 **Tarih-i Beyhak**, s. 236. Ayrıca bkz. **Kitâbü’l-siyâk**, s. 40, 278.

645 Beyhakiyye Medresesi olarak da bilinen bu medresede, Ebû İshak el-İsferâyînî ile Ebu’l-Hasan el-Beyhakî kelim, hadis ve usûl gibi konularda dersler vermişti. İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî ise burada eğitim gören âlimlerden birisidir, bkz. Gerâylî, **Nîşâbûr**, s. 248.

Dervâze-i Irak ve Serdîh (سردیه) Medresesi gibi diğer medreselerin varlığı da kaydedilmektedir⁶⁴⁶.

İbn Funduk⁶⁴⁷, Beyhak'ın merkezi olan Sebzevar'da Hâce Emîrek Medresesi'nin varlığını da kaydetmektedir. Bu medrese de Büyük Selçuklular döneminde ilme katkıda bulunan kurumlardan biridir. Medresenin ilk müderrisi Nizâmülmülk'ün emriyle Husrevcird'den Sebzevar'a gelerek burada eğitim veren Ahmed b. Ali el-Beyhakî el-Husrevcirdî'dir. Döneminin önemli âlimlerinden birisi olan bu zât, Rüknü'l-İslâm Ebû Muhammed Yusuf b. Abdullah el-Cüveynî'nin öğrencisi olmuştur.

Tûs şehri Nizâmülmülk'ün memleketi olması itibarıyla o dönemde büyük önem kazanmış ve Sultan Melikşah tarafından onun iktâna eklenmişti⁶⁴⁸. Kendisi de ulemâdan gelen Nizâmülmülk'ün ilme ve ilim adamlarına olan bakışı bilinen bir durumdur. Bu sebeptendir ki, Tûs şehrinde Nizamiye Medresesi inşa edilmiştir. Bundan başka Tûs'ta Mansûriye adında başka bir medresenin de varlığı kaydedilmektedir⁶⁴⁹.

Muhtemelen medreselerin mevcudiyeti, diğer bir ifadeyle zenginliği Horasan'da bulunan diğer şehirler için de geçerlidir. Ancak kaynaklarımız doğrudan bilgi vermekten ziyade, biyografi aktarırken medreselere değinmişlerdir. Bu sebeple medreseler hakkında bilgi edinmemiz güçleşmekte veya sadece medreselerin adına ulaşmamız mümkün olabilmektedir.

Bölgenin önemli şehirlerinden biri olup Büyük Selçuklular'a başkentlik yapmış bulunan Merv'de de Nizâmiye Medresesi'nin kurulduğunu yukarıda arz etmiştik. Şehirde ayrıca Müstevfî Şerefülmülk Ebû Sa'd Muhammed b. Mansûr el-Hârizmî tarafından 494/1100-1101 yılında Hanefiler için medrese inşa ettirildiğini görmekteyiz. Şerefülmülk, inşa ettirdiği bu medreseye çok

646 İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 242, 251; Zebihullah Safâ, **Tarih-i Edebiyat**, II, 241; Gerâyli, **Nişâbûr**, s. 251.

647 **Tarih-i Beyhak**, s. 207.

648 İbnül'l-Esîr, X, 83.

649 **Devletşeh Tezkiresi**, I, 143

değerli kitaplar hediye ederek önemli bir kütüphane de kurdurmuştur. Merv’de ayrıca Vezir Amîdûlmülk tarafından inşa ettirilen ‘Amîdiyye, ‘Azîzüddîn Ebû Bekr ‘Atîk ez-Zencânî’nin inşa ettirdiği ‘Azîziyye, ayrıca Kemâliye, Hâtûniyye ve Şehâbî medreselerinin de varlığı kaydedilmektedir⁶⁵⁰.

Mezheplere ait eğitim kurumları için belirttiğimiz durum muhtemelen Merv şehri için de geçerlidir. Merv’de Hanefîler’e ait medresenin varlığı, Şâfi’î mezhebinin bölgedeki gücü göz önüne alındığında şehirde Şâfi’îler’e ait bir medresenin de var olduğunu düşündürmektedir. Bunun yanında Merv şehrinde Ahmediye adında başka bir medresenin de varlığı kaydedilmektedir⁶⁵¹. Köymen⁶⁵², bu konuda *Leningrad Münşeat Mecmuası*’na dayandırarak verdiği bilgide meşhur âlim Ebû Sa’d es-Sem’ânî’nin Merv’deki bu medreseye müderris olarak atanmasına dair bir menşur bulunduğunu nakletmektedir. Her ne kadar Nizamiye Medresesi ile birlikte üç medresenin varlığını nakletmişsek de, bir dönem Büyük Selçuklular Devleti’ne başkentlik yapmış bulunan Merv’in daha geniş bir eğitim yapılanması içinde bulunduğu muhakkaktır.

Horasan’ın en önemli şehirlerinden biri olup, Dandanakan Savaşı sonrasında Selçuklular’ın hâkimiyetine giren Herat, zaten var olan ilmi merkez olma özelliğini Nizamiye Medresesi’nin kurulması sayesinde daha da arttırmıştır. Gazneliler’in son dönemlerinde Herat’ta Mâlînî Medresesi’nin varlığını Hâce Abdullah el-Herevî (ö. 481/1089)’nin hâl tercümesinden öğrenebilmekteyiz. 396/1006 tarihinde doğan Herevî, ilk eğitimi ni bu medresede almıştı⁶⁵³. 1015 tarihi civarında gerçekleşen bu

650 **Mu‘cemü’l-büldân**, IV, 509; İbnü’l-Esîr, X, 268; **el-Bidâye**, XII, 313; Zebihullah Safâ, **Tarih-i Edebiyat**, II, 242; Meshkati, **Historical Monuments**, s. 98; Lambton, *The Internal Structure*, s. 216; Merçil, *Kütüphaneler*, s. 398; Özgüdenli, **Türk-İran**, s. 500.

651 Zebihullah Safâ, **Tarih-i Edebiyat**, II, 242; Köymen, *Münşeat*, s. 557.

652 *Münşeat*, s. 557.

653 Tahsin Yazıcı-Süleyman Uludağ, “Herevî, Hâce Abdullah”, **DİA**, XVII, 222. Hâce Abdullah Herevî, 396/1006 tarihinde doğmuştu. On yaşlarındayken hadis yazmaya başladığı için daha erken bir dönemde eğitimine başlamış olmalıdır. Gazneliler

olay ile Selçuklular'ın şehre hâkim olduğu 1037 tarihi arasındaki yaklaşık 20 yıllık sürede, bu tarz medreselerin işleyiş biçimi de göz önüne alındığında Mâlînî Medresesi'nin varlığını sürdürmüş olabileceğini kuşkulu bir hâle getirmektedir. Her ne kadar Selçuklular'ın devlet kurma süreci çok uzun sürmeyip, belli müesseselerin çalışmalarının kesintiye uğramadığını kabul etmiş olsak da, belli bir gelire bağlı bulunan medrese eğitiminin bu süreçte kesintiye maruz kalması ihtimalini göz ardı etmemek gerekir. Yine de devlet kurar kurmaz medrese inşa ettirmeye başlayan bir siyasi gücün, hâkimiyet bölgesinde mevcut bulunan medreseleri açık tutmaya yönelik çaba içerisinde bulunacağını düşünmek de yanlış olmayacaktır.

Bölgenin diğer önemli eğitim merkezi ise Belh şehridir. Şehirde Nizâmiye Medresesi'nin varlığı zaten bilinen bir husustur. Bunun yanında Tekişî (تکشی), Medrese-i Kûze (کوزه), Mescid-i Ser-i Seng (سرسنگ) adında başka medreseler de şehrin eğitim hayatının içindedir⁶⁵⁴. *Atebetü'l-ketebe* 'de⁶⁵⁵ yer alan bir müderris atama menşurunda ilgili müderrise yukarıda adı belirtilen medreseler yanında isim belirtilmeden diğer medreselerde de ders vermesi görevi tevdi edilmektedir. Bu bilgiden şehirde başka medreselerin de var olduğu anlaşılmaktadır. Şehrin eğitim hayatının bir hayli canlı olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Burada dikkat edilmesi gereken diğer bir nokta ise Tekişî Medresesi'dir. Adından da anlaşılacağı üzere bu medreseyi uzun süre buraya hâkim bulunan Tekiş b. Alp Arslan inşa ettirmiş olmalıdır. Şehirde Gazneli Veziri Ebu'l-Abbas el-İsferâyînî tarafından yaptırılan bir medresenin de var olduğu kaydedilmektedir⁶⁵⁶. Selçuklu-Gazneli mücadelesinden en az etkilenen şehirlerden biri olan Belh'te, özellikle eğitim

döneminde eğitim hayatında var olan Mâlînî Medresesi'nin Selçuklular zamanında da faaliyetine devam edip etmediği meçhuldür. Ancak daha ziyade şahısların yönetiminde bulunan bu tarz medreselerin, müderrisi öldükten sonra eğitim hayatını devam ettirmesi zayıf bir ihtimal olarak görülmektedir.

654 *Atebetü'l-ketebe*, s. 35.

655 *Atebetü'l-ketebe*, aynı yer.

656 'Avfi, *Cevâmi'ü'l-hikâyât*, s. 232.

kurumlarının faaliyetlerine devam etmiş olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bundan dolayı belirttiğimiz medresenin varlığını Selçuklular döneminde de devam ettirmiş olması ihtimali yüksektir.

Medreselerin ilim hayatı yanında sosyal hayata olan katkısı tartışılmaz bir gerçektir. Büyük Selçuklular döneminde mezhepler arası mücadelelerin engellenmesi amacıyla devlet tarafından ek tedbirler alınmış, bu amaçla bazı medreselerde dört mezhebe mensup bilim adamları ve öğrenciler bir arada bulunabilmiştir. Sultan Sencer döneminde Belh ve Merv gibi önemli kültür merkezlerinde genel katılımlı ilmî tartışmalar düzenli bir şekilde yapılmaktadır. Her kesim halktan büyük rağbet gören bu tartışmalara kadınların bile katılmasına izin verilmektedir⁶⁵⁷.

Yukarıda isimlerini verdiğimiz medreselerde genel olarak Şâfi'î âlimleri dersler vermiştir. Müderrisleri Şâfi'î olduğuna göre bu medreseler de muhtemelen Şâfi'îler'e hizmet vermişlerdir. Nizâmiye Medreseleri'nin işleyişi göz önüne alındığında bu kurumların halkın her kesimine açık olduğunu söyleyebilmek zor görünmektedir. Bu durumda Nizâmiye Medreseleri'nin haricinde kalan medreseler birkaçı istisna olmak üzere daha ziyade camilerin bünyesinde yer alan basit bir mekânda eğitim vermektedirler. Bununla birlikte özellikle camilerde yer almaları bu kurumların bütün halka açık olduğu düşüncesine sebep olmaktadır. İbadet etmek üzere camiye giden halk, özellikle Cuma günleri önemli âlimlerin sohbet tarzındaki bazı derslerinden faydalanma imkânı da yakalamış olmalıdır. Aynı zamanda medreselerde vasıflı öğrencilere yönelik özel bir ders programının yürütülmüş olduğu da muhakkaktır.

3. Diğer İlmî Kurumlar

a. Rasathaneler

Gök cisimlerinin hareketlerini gözetlemek amacıyla inşa edilen rasathaneler, daha ziyade İslam devletlerinde ortaya çıkmış bir kurum

olarak kabul edilmektedir. Selçuklular'dan önce Abbâsîler ve Büveyhîler rasathane kurmuştur. Hatta İbn Sînâ da Hemedan'da 416/1025 tarihinde bir rasathane inşa etmiştir. Rasathaneler genel olarak hükümdarların astrolojiye olan ilgileri neticesinde kurulan müesseseler olarak dikkat çekmektedir. Hükümdarlar, yapacakları işlerde yıldızları güvenilir kılavuz olarak telakki etmişlerdir⁶⁵⁸. Büyük Selçuklular aynı zamanda astronomi ilmiyle de yakından ilgilenmişler, hatta hanedan üyelerinden birisi olan Kutalmış b. Arslan Yabgu astronomi ile bizzat ilgilenenlerin başında gelmiştir. Öyle ki, İbnü'l-Esîr⁶⁵⁹, biraz da şaşkınlığını itiraf eden bir ifadeyle şu bilgiyi nakletmektedir: “*Tuhaf-tır ki, Kutalmış, Türk olduğu halde astrolojiye (ilm-i nücum) vakıftı ve bu ilmi mükemmel derecede biliyordu.*”. Bundan sonraki dönemde de Selçuklular astronomi ilmine olan ilgilerini devam ettirmişlerdir. Nitekim Sultan Melikşah, astronomi ilmine olan ilgisini bir rasathane inşa ettirerek göstermiş, 467/1074-1075 tarihinde döneminin ileri gelen astronomi âlimlerini bir araya getirerek İsfahan'da bir rasathane inşa ettirmiştir. Rasathane inşa etmek üzere oluşturulan heyette yer alan Ebu'l-Muzaffer el-İsfizârî, Ömer Hayyâm ve Meymûn b. Necîb el-Vâsîfî dönemin en önemli ilim adamlarından bazıları olarak dikkat çekmektedir. Rasathane her ne kadar İsfahan'da inşa edilmiş olsa da, heyetteki ilim adamlarından ikisi, yani Ebu'l-Muzaffer el-İsfizârî ile Ömer Hayyâm, Horasan kökenlidir⁶⁶⁰.

Büyük Selçuklular dönemindeki diğer rasathane ise Sultan Sencer tarafından Merv'de inşa ettirilmiştir⁶⁶¹. Bilindiği üzere Sultan Sencer kendisine Merv'i başkent seçmiş ve diğer sultanlar gibi batıya gelmemiştir. Sultan Sencer sayesinde Merv, dönemin ilim ve kültür merkezlerinden biri hâline getirilmiş, ilim merkezi hâline getirilmesi plânlanan yeni başkentte bu amaca uygun olarak bir

658 Aydın Sayılı, “Rasadhâne”, **İA**, IX, 628.

659 el-Kâmil, X, 48-49.

660 İbnü'l-Esîr, X, 97; Sayılı, Rasadhâne, **İA**, IX, 630; Lockhart, **Persian Cities**, s. 83; Şeşen, İlme Genel Bir Bakış, s. 235.

661 Şeşen, İlme Genel Bir Bakış, s. 235.

de rasathanenin inşa ettirilmesi uygun görülmüştür. Aynı zamanda babası tarafından inşa ettirilen İsfahan'daki rasathanenin yeni başkentten uzak kaldığı düşünüldüğünde, Sencer'in yeni bir rasathane inşa ettirmeyi uygun bulduğu düşünülebilir. Hakkında çok fazla bilgi bulunmamasına rağmen, bu rasathanenin astronomi ilmine büyük katkılarda bulunduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır.

b. Hastaneler

Çok eski zamanlardan beri İran ve Horasan coğrafyasında inşa edilmiş olan hastanelere, Selçuklular döneminde yenileri eklenmiştir. O zamanki tabiriyle bîmâristânların en büyüğü Nîşâbûr şehrinde dir. Selçuklular'dan önce de şehirde var olan bîmâristân, kendisi de tabip olan Abdülmelik b. Ebû Osman Muhammed b. İbrahim en-Nîşâbûrî tarafından inşa edilmiştir. Ancak bunu yeterli bulmayan Selçuklu Veziri Nizâmülmülk, bu amaç uğruna her gün için bin dinar para sarf etmek suretiyle şehirde muazzam bir bîmâristânı hayata geçirmiştir⁶⁶². Aynı şekilde Horasan'ın diğer bir şehri olan Merv'de de bîmâristân mevcuttur. Merv'deki bîmâristânın tarihi IX. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Selçuklular döneminde ise Seyyid İsmail el-Cürcânî'nin çalışmalarıyla Merv bîmâristânının faaliyetlerine devam ettiği görülmektedir. Her ne kadar kaynaklarımızda rastlamamış olsak da bu iki kuruma ek olarak çalışma biçimleri hakkında yeterli bilgiye sahip olamadığımız küçük çaplı bîmâristânların diğer Horasan şehirlerinde de var olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bununla birlikte özellikle Nîşâbûr bîmâristânının Nizâmiye Medreseleri'ne yakın bir idarî yapılanma içinde bulunması ihtimali hayli yüksek

662 **Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ**, IV, 312; Mahmûd Necm Âbâdî, **Tarih-i Tıbb der İran, Pes ez İslâm**, Tahran 1366 hş., s. 768-769; Zebihullah Safâ, **Tarih-i Edebiyat**, II, 234; Ahmed İsa Bek, **Tarih-i Bîmâristânhâ der İslâm**, Farsça çev. Nurullah Kisâî, Tahran 1371 hş., s. 160-161; Abdullah Abdürrezzâk Mesud es-Sâid, **el-Müsteşfeyâtü'l-İslâmiyye mine'l-asri'n-Nebevî ile'l-asri'l-Osmânî**, Amman 1987, s. 228-229; Hüseyin Tacbahş, **Tarih-i Bîmâristânhâ-yı İran (ez-Âgâz tâ asr-ı hâzır)**, Tahran 1379 hş., s. 89; Arslan Terzioğlu, "Yerli ve Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa'ya Tesirleri", **Türkler**, Ankara 2002, V, 728.

görülmektedir. Burada görevli doktorların ücreti muhtemelen devlet tarafından karşılanmaktadır. Bu durumda hastalar en azından büyük bîmâristânlarda yatılı olarak tedavi edilmişlerdir. Bahsetmiş olduğumuz kurumlara ek olarak serbest olarak çalışan tabiplerin de bu coğrafyada mesleklerini icra etmekte oldukları görülmektedir. Özellikle Sultan Sencer döneminde Selçuklu coğrafyasındaki tabip sayısında büyük artış gözlenmektedir⁶⁶³.

4. Horasanlı Diğer Âlimler

a. Muhaddisler

Hadis, Hz. Muhammed'in sözlerini, fiillerini ve tasviplerini ifade eden, ayrıca hadislerin tespitine, nakline ve onları anlamaya yönelik çalışan ilim dalıdır. Hadisler özellikle ihtilafa düşülen konularda insanları aydınlatması açısından büyük önem taşır. Kur'ân-ı Kerîm'de yer almayan birçok mesele hadisler sayesinde aydınlatılabilmektedir⁶⁶⁴. Bu ilimle uğraşan kişilere de muhaddis denir. Bu sebeple hadis ilmi ve muhaddisler her dönemde büyük önem arz etmiş, kendilerine büyük değer verilmiştir.

Büyük Selçuklular'ın ilme ve ilim adamına vermiş oldukları değer neticesinde her alanda görülen gelişme hadis ilmi için de mümkün olabilmisti. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Horasan'ın geçmişten beri sahip olduğu ilim merkezi olma kimliği Selçuklular döneminde de artarak devam ettirilmiştir. Büyük Selçuklular döneminde Horasan, hadis ilminin yoğun şekilde tedris edildiği bir bölge olmuştur. Nitekim tespit ettiğimiz 400'ün üzerindeki muhaddis Selçuklular döneminde Horasan bölgesinde hadis ilmiyle meşgul olmuştur⁶⁶⁵. En üst seviyede ilgilenilen bu ilim alanında pek çok kadın muhaddis de faaliyet göstermiştir⁶⁶⁶.

663 **Çehâr makâle**, s. 126; Tacbahş, **Tarih-i Bîmâristânâhâ**, s. 76, 102; Özgüdenli, **Nîşâbur**, **DİA**, 150.

664 Topaloğlu, **Selçuklu Muhaddisleri**, s. 37; M. Yaşar Kandemir, "Hadis", **DİA**, XV, 27-28.

665 Muhaddislerin tam listesi için bkz. Ekler kısmı, Tablo I.

666 Bkz. Ocak, **Tefekkür Hayatında Kadın**, s. 420 vd.; Piyadeoğlu, **Kadın Âlimler**, s. 459 vd.

Horasan'ın zengin ilmî yapısı içerisinde bazı muhaddislerin ön plâna çıktığı görülmektedir. Selçuklular dönemi Horasanı'nda yaptıkları çalışmalarla hadis ilmi konusunda önem arz eden muhaddislerden bazıları ise şunlardır:

1. Ebû Osman İsmail b. Abdurrahman b. Ahmed es-Sâbûnî en-Nîşâbûrî (ö. 449/1057): Horasan'ın önde gelen hadisçilerinden birisi olan Sâbûnî, Cemâziyelâhir 373/Kasım-Aralık 983 tarihinde Bûşenc'de doğmuştur. İlk eğitimini Zâhir es-Serahsî ve Ebû Tâhir b. el-Hazînî'den almış, daha sonra Ebû Bekr el-Beyhakî'nin öğrencisi olmuştur. Sonraları Nîşâbûr, Herat, Şâm ve Maarratünnu'mân'da döneminin önemli âlimlerinden dersler almıştır. Almış olduğu eğitim neticesinde pek çok bilim dalında çalışmalar yapan Sâbûnî, fakih, hatip, müfessir vaiz ve aynı zamanda şair kimliği ile tanınmıştır. Horasan bölgesinde “*Şeyhü'l-İlim*” ve “*Seyfû's-sünne*” olarak anılmıştır. Muharrem 449/Mart-Nisan 1057 tarihinde Nîşâbûr'da vefat etmiş olan es-Sâbûnî'nin *Akîdetü's-selef* adlı eseri bulunmaktadır⁶⁶⁷. Yapmış olduğu çalışmalar ile ilim dünyasına katkısı tartışılmaz olan es-Sâbûnî, aynı zamanda Selçuklular döneminde yaşamış olan pek çok ilim adamının yetişmesine de büyük katkılarda bulunmuştur.

2. Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî (ö. 458/1066): Beyhak'a bağlı Husrevcird'de Şaban 384/Eylül-Ekim 994 tarihinde dünyaya gelmiştir. Bu sebeple Husrevcirdî nisbesiyle de anılır. İlk eğitimini Beyhak'ta almış, 15 yaşından itibaren de hadis ve fıkıh ilmiyle meşgul olmaya başlamıştır. Fıkıh ilminde önemli yeri olan Ebu'l-Feth Nâsır b. Muhammed el-Mervezî'nin öğrencisi olmuştur. Sonraları ilmini geliştirmek amacıyla İsferyân, Tûs, Hemedan, İsfahan, Rey, Nîşâbûr, Bağdat, Kûfe ve Mekke gibi şehirlere yolculuklar yapmıştır.

667 *Kitâbü's-siyâk*, s. 433 vd.; Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, 5-6; İbnü'l-Esîr, IX, 483; *Mu'cemü'l-üdebâ*, VII, 16-19; *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, IV, 271 vd.; *el-Bidâye*, XII, 181; Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed Davudî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, nşr. Ali Muhammed Ömer, Kahire 1972, I, 107-108; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn: terâcimu musannifi'l-kütübü'l-'arabiyye*, Beyrut 1957, II, 275-276; Bilmen, *Tefsir Tarihi*, II, 240-241; *Mevsû'atü'l-müeyyere*, I, 499-503.

Bu seyahatleri neticesinde hadis ve Eş‘arî kelamı alanlarında büyük ilerleme kaydetmiştir. Memleketine döndükten sonra hadis ilmindeki sağlam bilgisi ve güçlü hafızası sayesinde bu alanda kendini kabul ettirmiş, ardından eserlerini telif etmeye başlamıştır. İlmindeki ileri derecesi sebebiyle bazı Nîşâbürlü âlimler yazmış olduğu eserlerini kendilerine ders olarak okutmasını istemişler, o da bu amaçla Beyhak’tan ayrılarak Nîşâbürlü’ye gitmiştir. Eserlerinde genel olarak Şâfi‘î fıkhnın üstünlüğünü savunmuştur. İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî, “*her Şâfi‘î fakihinin İmâm-ı Şâfi‘î’ye minnet borcu olduğunu, ancak mezhebini ve görüşlerini müdafaa etmek için Beyhakî’nin kaleme aldığı eserler sebebiyle İmâm Şâfi‘î’nin ona minnettar olması gerektiğini*” söyleyecek kadar Beyhakî’yi yüceltmektedir. Sultan Tuğrul Bey zamanında, Vezir Amîdül-mülk’ün Eş‘arîler aleyhinde başlattığı takibat sonrasında Horasan’ı terk eden âlimler arasında yer almıştır. Horasan’a döndükten sonra 10 Cemâziyelevvel 458/9 Nisan 1066 tarihinde Nîşâbürlü’de vefat etmiş, cenazesi doğum yeri Husrevçird’e götürülerek burada defnedilmiştir. Örnek bir hayat sürdüğü rivayet edilmektedir. Eserlerini dört ana başlık altında toplamak mümkündür. Hadisle ilgili olarak diğer hadis kitaplarında bulunmayan pek çok hadisi kaleme aldığı *es-Sünenü’l-kübrâ*, *es-Sünenü’l-kübrâ*’ya giriş mahiyetinde olup, hadis ve usûl-i hadis konularını içeren *el-Medhal ilâ Kitâbi’s-sünen* adlı eserleri mevcuttur. Bu alanda ayrıca Şâfi‘î fıkhnın dayandığı hadisleri incelediği *Ma’rifetü’s-sünen ve’l-âsâr*, *Ma’rifetü’s-sünen* ile aynı eser olduğu ileri sürülen *es-Sünenü’s-sugrâ*, namazda kıraatin zarureti ve imâma uyan kimselerin Kur‘ân okuması icap ettiğine dair hadisleri topladığı *el-Kırâ‘atü halfe’l-imâm*, kutsal aylar, Cuma, Pazar-tesi ve Perşembe günlerinin fazileti hakkındaki hadisleri topladığı *Fezâ’ilü’l-evkât* ile *Kitâbü Tahrîci ehâdîsi’l-Ümm* adlı eserleri mevcuttur. Akaidle ilgili olarak ise Allah’ın 99 isminin haricinde isimlerinin de bulunduğu dair kaleme aldığı *el-Esmâ’ ve’s-sıfât*, Hz. Muhammed’in herhangi bir insandan farklı yönlerini

anlattığı *Delâ'ilü'n-nübüvve*, imanın 60 veya 70 şubesi bulunduğunu açıkladığı *Şu'abü'l-îmân*, Allah'ın sıfatları, kader ve onunla ilgili olan hidâyet, dalâlet, ecel, rızık, kabir azabı gibi konuları işlediği *el-İ'tikad*, ayet, hadis ve selef âlimlerinin sözlerine dayanarak kabir azabını anlattığı *İsbâtü 'azâbi'l-kabr* ile *Kitâbü'l-kaza' ve'l-kader*, *Kitabü'l-Ba's* ve *'n-nüsûr* ve *Kitâb fî hayâtî'l-enbiya' fî kubûrihim* adında eserleri mevcuttur. Ana, baba ve diğer akrabaya yapılması gereken iyilikleri anlattığı *el-Âdâb*, dünyaya önem vermeme konusunu işlediği *ez-Zühdü'l-kebîr*, Allah'ın birliği, tevbe, nefsî murakebe gibi konularda kaleme aldığı *el-Erba'üne's-sugrâ* ile Hz. Peygamber'in bizzat yaptığı ve sahâbîlere öğrettiği duaları derlediği *Kütâbü'd-Da'avâtî'l-kebîr* onun ahlak konusunda kaleme aldığı eserlerdir. Şâfi'î mezhebiyle ilgili olarak da İmâm Şâfi'î hakkında yazmış olduğu *Menâkıbü's-Şâfi'î*, İmâm Şâfi'î'nin kitaplarını rivayet edenlerin yapmış olduğu yanlışları belirttiği *Beyânü'l-hata'e 'ale's-Şâfi'î*, İmâm Şâfi'î'ye ait fıkıh metinlerini topladığı *el-Mebsût*, İmâm Şâfi'î ve İmâm Ebû Hanîfe arasındaki ihtilaflara değindiği *el-Hilâfiyyât beyne's-Şâfi'î ve beyne Ebî Hanîfe* ile *Ahkâmü'l-Kur'ân* adında eserleri mevcuttur. Bu eserlere ek olarak değişik kaynaklarda 10'a yakın eseri ayrıca zikredilmektedir⁶⁶⁸.

3. Ebû Ca'fer İsmail b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nîşâbûrî (ö. 501/1108): 419/1028-1029 tarihinde doğmuştur. Muhaddis ve fakihdir. Nâsırü'l-Ömerî'nin öğrencisi olmuştur. Abdülgâfir el-Fârisî'nin yabancılar ve göçebeler için derlemiştir olduğu *Sahih-i Müslim* kitabını en az 20 kez okuduğu rivayet edilmektedir. Nîşâbûr'da meclisler kurarak bu meclislerde hadis naklettiği belirtilmektedir. Nîşâbûr'da vefat etmiştir⁶⁶⁹.

668 Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 381-383; İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 173-174; İbn Asâkir, s. 265-267; İbnü'l-Cevzî, XVI, 97; *Vefeyâtü'l-a'yân*, I, 57; Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, II, 80; İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ*, I, 332-336; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'yyin*, II, 429-431; Kara, *Mezhep Kavgaları*, s. 67-68; C. Brockelmann, "Beyhakî", *İA*, II, 582; J. Robson, "Bayhakî", *EI*², I, 1130; M. Yaşar Kandemir, "Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin", *DİA*, VI, 58-61; Menekşe, aynı tez, s. 30-32.

669 İbnü'l-Cevzî, XVII, 110; *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, VII, 52.

4. Ebû Bekr Muhammed b. Mansûr b. Muhammed b. Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî (ö. 510/1116): Kaynaklarca Şafiî mezhebinin ileri gelen fakih ve muhaddislerinden birisi olarak zikredilmektedir. 446/1054-1055⁶⁷⁰ tarihinde doğmuştur. Sema' yoluyla pek çok hadis öğrenmiş ve bu konuda eser kaleme almıştır. Merv, Nişâbûr, İsfahan ve Rey şehirlerinde hadis rivayet ettikten sonra Bağdat'a giderek Nizâmiye Medresesi'nde vaazlar vermek üzere anlaşılmıştır. Ebû Bekr es-Sem'ânî, Merv Nizâmiye Medresesi'nde ise Ebu'l-Feth Meyhenî'nin nâibi olarak dersler vermiştir. 2 Safer 510/16 Haziran 1116 tarihinde Merv'de vefat etmiştir. Tacü'l-İslâm unvanıyla kaydedilmektedir⁶⁷¹.

5. Ebu'l-Mehâsin Abdurrezzâk b. Abdullah b. Ali b. İshak et-Tûsî (ö. 515/1121): 459/1066-1067 tarihinde Nişâbûr'da doğmuştur. Ebû Bekr b. Halef eş-Şîrâzî ve es-Sem'ânî'den hadis dinlemiştir. İmâmü'l-Haremeyn'den aldığı eğitim sayesinde devrindeki münazaracılardan en büyüğü hâline gelmiştir. Nişâbûr'da döneminin imâmı olmuş ve Nizâmiye Medresesi'ne müderris tayin edilmiştir. Daha sonra Sultan Sencer'in vezirliğine yükselmiş, 19 Muharrem 515/9 Nisan 1121 tarihinde de Serahs'ta vefat etmiştir⁶⁷².

6. Ebu'l-Feth Ubeydullah b. Abdülkerîm b. Hevâzin en-Nişâbûrî (ö. 521/1127-1128): Büyük âlim Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin oğludur. Hadis eğitimini babasından alan, tarikat üzerine derlemeler yapmış mütedeyyin bir kişi olarak nakledilmektedir. Babasından başka Abdülgâfir el-Fârisî, Ebû Hafs b. Mesrûr ve Ebû Osman Sa'îd b. Muhammed el-Bahîrî'den de hadis dinlediği rivayet edilmektedir⁶⁷³.

670 Doğum tarihi İbn Hallikân (*Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 157) tarafından Cemâziyelevvel 466/Ocak 1074 verilirken, Zehebî (*A'lâmü'n-nübelâ*, IXX, 372) ise bu tarihi 467/1074-1075 olarak kaydetmektedir.

671 Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 140-141; İbnü'l-Esîr, X, 416; İbnü'l-Cevzî, XVII, 149-150; *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 157; İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ*, I, 272-275; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyin*, II, 539-540; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, IXX, 371 vd.; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 241.

672 İbnü'l-Cevzî, XVII, 199-200; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VII, 168; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 99.

673 *Kitâbü's-siyâk*, s. 192; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VII, 207.

7. Hamza b. Hibetullah b. Muhammed el-Alevî en-Nîşâbü'rî (ö. 523/1128-1129): Aslen Nîşâbürlu olup, 429/1037-1038 tarihinde doğmuştur. Bağdat'ta İbn Mesrûr, Abdülgâfir el-Fârisî ve Muhammed b. el-Fazl en-Nesevî'den sema' yoluyla hadis öğrenmiş, daha sonra da rivayet etmiştir. Asil bir aileden gelmiş olup Zeydiyye⁶⁷⁴ mezhebine mensuptur. Pek çok eser kaleme almıştır⁶⁷⁵.

8. Hibetullah b. el-Kâsım b. 'Atâî b. Muhammed en-Nîşâbü'rî (ö. 524/1130): 431/1039-1040 tarihinde doğmuş, Horasan bölgesinin önemli muhaddislerinden birisi olmuştur. Cemâziyelevvel 524/Nisan-Mayıs 1130 tarihinde vefat etmiştir⁶⁷⁶.

9. Ebu'l-Kâsım Zâhir b. Tâhir b. Muhammed eş-Şehâmî en-Nîşâbü'rî (ö. 533/1138-1139): 446/1054-1055 tarihinde doğmuş, hadis alanında yapmış olduğu çalışmalarla tanınmıştır. Pek çok hadis rivayet etmiş olduğu bu alanda üstâd olarak kabul edilmektedir. Derlediği hadisleri Nîşâbü'r'da düzenlediği bin toplanıyla yazdırmıştır. Nîşabur'da vefat etmiştir⁶⁷⁷.

10. Ebû Muhammed Abdülvâhid b. Muhammed b. Abdülcabbâr el-Mervezî (ö. 548/1153): Merv'e bağlı köylerden biri olan Tevves'te (تَوْت) 450/1058-1059 civarında doğmuştur. Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî'nin öğrencisi olmuş, aynı zamanda Muhammed b. el-Hasan el-Mihribendkeşâî ve diğer bazı şeyhlerden sema' yoluyla hadis dinlemiştir. Uzun süren yaşamı, Oğuzlar'ın onu cezalandırdığı sırada 5 Şaban 548/26 Ekim 1153 tarihinde son bulmuştur⁶⁷⁸.

11. Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdüssamed b. Ahmed es-Suhtenî en-Nîşâbü'rî (ö. 549/1155): Aslen Nîşâbürludur.

674 İsnâ 'aşeriyye ve Seb'iyye'den Zeyd b. Ali'yi de imâm olarak kabul etmeleri sebebiyle ayrılan faal ve siyasî bir Şi'î zümresidir, bkz. R. Strothmann, "Zeydiyye", İA, XII, 549; Suphi es-Salih, *İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri*, çev. İbrahim Sarıms, İstanbul 1981, s. 94 vd.

675 *Kitâbü's-siyâk*, s. 44-45; İbnü'l-Cevzî, XVII, 255; İbnü'l-Esir, X, 521; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, IXX, 573.

676 İbnü'l-Cevzî, XVII, 262; İbnü'l-Esir, X, 526.

677 İbnü'l-Cevzî, XVII, 336-337; İbnü'l-Esir, XI, 70; *el-Bidâye*, XII, 397.

678 *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VII, 205.

Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî ve Abdülgâfir el-Fârisî'den sema' yoluyla hadis öğrenmiştir. Örnek gösterilecek kişiliğe sahip birisi olarak kaydedilmektedir. Mekke ve Bağdat'ta kaldıktan sonra Nişâbü'r'a dönmüş, halkın arasına pek karışmamıştır. Oğuzlar'ın çıkardıkları kargaşa sırasında tutuklanmış, cezalandırılmak üzereyken Sultan Sencer'in "*bu kutsal biridir; hatırım için onu affedin*" demesi sayesinde ölümden kurtulmuştur. Sultan Sencer bazı zamanlarda onu ziyaret edip duasını istediği, bazen de yanına girmesine müsaade etmediği kaydedilmektedir. Sultan Sencer sayesinde Oğuzlar'ın elinden kurtulan Ebu'l-Kâsım daha sonra Şehristân'a gitmiş ve burada Zilkade 549/Ocak-Şubat 1155 tarihinde vefat etmiştir⁶⁷⁹.

Ayrıca Es'ad b. Muhammed b. İsmail b. Ebu'l-Kâsım el-Belhî, 479/1086-1087 yılında Belh'te doğmuş ve hadis alanın-da ün kazanmıştır⁶⁸⁰.

b. Fakihler

1. Rüknu'l-İslâm Ebû Muhammed Yusuf b. Abdullah el-Cüveynî (ö. 438/1047): İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Me'alî el-Cüveynî'nin babası olup, aynı zamanda Şâfi'î fikhî âlimidir. Büyük Selçuklular'ın kurulmasından kısa bir süre sonra ölmüş olmasına rağmen, yetiştirdiği öğrencilerin Selçuklu dönemi ilim dünyasına katkıları sebebiyle bizim için büyük önem taşımaktadır. Bütün yaşamını din bilimleri üzerine çalışarak geçirmiştir. Fıkıh ilmine olan hâkimiyeti yanında edebiyat konusunda da önemli sayılabilecek bir âlim durumundadır. Babasından edebiyat öğrenmiş, daha sonra Ebû Ya'kûb Ali'den fıkıh konusundaki ilk eğitimi almıştır. Nişâbü'r'a giderek Ebû Tayyib Sehl b. Muhammed es-Sü'lûkî ve Merv'de de Abdullah b. Ahmed el-Kaffâl el-Mervezî'nin yanında eğitimine devam ederek Şâfi'î mezhebi fikhına iyice aşina olmuştur. 407/1016-1017 yılından sonra

679 İbnü'l-Cevzî, XVIII, 99; İbnü'l-Esîr, XI, 172; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VII, 151-152.

680 Sem'ânî, *el-Müntehab*, I, 447-448

ise tamamen Nîşâbü'r'a yerleşmiş ve bu tarihten sonra özel dersler yanında muhtemelen şehirdeki medreselerden birinde müderrislik yapmıştır. Bu tarihten sonra kişiliği, bilgisi ve yaşam tarzıyla toplum arasında önemli bir mevki işgal etmeye başlamıştır. Diğer ilimlerde de bilgi sahibi birisi olarak kaydedilmektedir. *el-Furûk*, *et-Tebşıra*, *et-Tezkire*, *el-Muhtasar*, *Şerhu'r-risâle* ve *et-Tefsîrü'l-kebîr* adında eserleri bulunmaktadır⁶⁸¹.

2. Ahmed el-Velvâlicî (ö. 439/1047-1048): Horasan'ın ileri gelen Hanefi fakihlerinden biridir. Riyazeti yaşam biçimi olarak benimsemiş, devrinin ileri gelen âlim ve imâmlarına ağır tenkitlerde bulunmuştur. Ahmed el-Velvâlicî, Zilhicce 439/Mayıs-Haziran 1048 tarihinde hayatını kaybetmiştir⁶⁸².

3. Ebu'l-Feth Nâsır b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ali el-Mervezî (ö. 444/1052-1053): el-Kaffâl, Ebû Tayyib es-Sü'lûkî ve Ebû Tâhir ez-Ziyâdî'den fıkıh dersleri almıştır. Bilgili bir imâm, aza kanaat eden yoksul birisi olarak kaydedilir. Fetva ve münazaralarda aranılan kişilerin başında gelen Ebu'l-Feth, aynı zamanda hadis ve imlâ dersleri de vermiştir. Eriştiği ilim derecesi sebebiyle pek çok insan fikhî ondan öğrenmiştir. İyi bir hattat olarak da bazı önemli eserleri yazıya dökmüştür. Nîşâbü'r'da vefat etmiştir⁶⁸³.

4. Abdülcabbâr b. Ali b. Muhammed el-İsferâyînî (ö. 452/1060): Önde gelen fakih, âlim ve münazaracılarıdır. İmâmü'l-Haremeyn'in Nîşâbü'r Beyhakiyye Medresesi'nde ders gördüğü hocalarından birisidir. Döneminin önemli eğitimcilerinden olan el-İsferâyînî, fetvalarında benzersiz olarak kabul edilmektedir. Safer 452/Mart-Nisan 1060 tarihinde vefat etmiştir⁶⁸⁴.

681 *Kitâbü's-siyâk*, s. 166; İbn Asâkir, s. 257-258; İbnü'l-Esîr, IX, 407; *Vefeyâtü'l-a'yân*, I, 27-28; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, V, 73-75; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, XVII, 617-618; *el-Bidâye*, XII, 149; Bilmen, *Tefsîr Tarihi*, II, 238-239; *Mevsû'atü'l-müeyyere*, II, 1426-1427; C. Brockelmann, "Cüveynî, Addbullah b. Yusuf", *İA*, III, 249; J. Schacht, "Djuwaynî", *EP*, II, 605; Beşir Gözübenli, "Cüveynî, Rüknu'l-İslâm", *DİA*, VIII, 144.

682 İbnü'l-Esîr, IX, 413

683 *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, V, 350-351.

684 *Kitâbü's-siyâk*, s. 241-242; İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ*, I, 525; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, V, 99.

5. Ebu'l-‘Asım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Herevî (ö. 458/1066): Büyük dedesi Abbâd’a istinaden Abbâdî nisbesiyle tanınır. 375/985 tarihinde Herat’ta doğmuş, Herat Kadısı Ebû Mansûr el-Ezdî’den ilk fıkıh eğitimini almıştır. Daha sonra ise Nîşâbûr Kadısı Ebû Ömer el-Bistâmî, Ebu Tâhir ez-Ziyâdî ve Ebû İshak el-İsferâyînî’den dersler alarak eğitimini tamamlamış, pek çok ilim merkezine yolculuklar yaparak bilgisini kâmil hâle getirmiştir. Doğduğu yere geri dönerek kadılık vazifesinde bulunduktan sonra Şevval 458/Ağustos-Eylül 1066 tarihinde Herat’ta vefat etmiştir. İslâm muhakeme usûlüne dair yazmış olduğu *Edebü’l-kaza*, İmâm Şâfi‘î’den itibaren kendi zamanına kadar gelen 150 civarındaki Şâfi‘î âliminin hayatını anlattığı *Tabakâtü’l-Fukahâi’s-Şâfi‘iyye*, *el-Mebsût*, *el-Hâdi ilâ mezhebi’l-Ulemâ*, *Kitabü’r-redd ‘alel-Kâdi es-Sem‘ânî*, *Ahkâmü’l-Miyah*, *Kitabü’l-Et‘ime*, *Kitabü’z-Ziyâdât* ve *Ziyâdetü’z-ziyâdât* adındaki eserleri kaynaklarca zikredilmektedir⁶⁸⁵.

6. Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Hasan (ö. 459/1066-1067): Ebû Muhammed el-Cüveynî’nin yakın çevresindekilere birisidir. Fakih ve aynı zamanda müderris olarak kaydedilmektedir⁶⁸⁶.

7. Ebu'l-Hasan Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Muzaffer el-Büşencî (ö. 467/1071): Herat’a bağlı Büşenc ehli-dendir. Fakih, münevver, şair, edip ve aynı zamanda sûfidir. 374/984 yılında doğmuş ve Ebû Bekr el-Kaffâl, Ebû Tayyib es-Sü’lûkî, Ebû Tâhir ez-Ziyâdî, Ebû Hâmid el-İsferâyînî ve Ebu'l-Hasan et-Tabesî gibi önemli âlimler tarafından fakih olarak yetiştirilmiştir. Büşenc, Herat, Nîşâbûr ve Bağdat’ta eğitim görmüştür. Sübkî⁶⁸⁷, Şâfi‘î mezhebine mensup hiç kimsenin bu kadar önemli kişilerce eğitilmiş olabileceğini düşünmediğini nakleder. Dînî konularda pek çok fetva, vaaz ve yazılı açıklamalarda bulunmuştur.

685 Sem‘ânî, *el-Ensâb*, VIII, 340-341; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu’s-Şâfi‘iyyîn*, II, 433; Menekşe, aynı tez, s. 28-30;

686 *Tabakâtü’s-Şâfi‘iyyeti’l-kübrâ*, V, 115.

687 *Tabakâtü’s-Şâfi‘iyyeti’l-kübrâ*, V, 118.

Nizâmülmülk'ün de kendisini ziyaret edip, saygı gösterdiği kişilerden olduğu kaydedilmektedir. Bûşenc çevresinde pek çok fakihinin yetişmesine yardımcı olmuş, Şevval 467/Şubat-Mart 1071 tarihinde Bûşenc'de vefat etmiştir⁶⁸⁸.

8. Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîşâbü'rî (ö. 468/1076): Sâve ehlinden olup, tüccarlık yapan bir aileye mensuptur. Fakih, muhaddis ve devrinin tefsirdeki önemli isimlerinden birisidir. Aynı zamanda önemli sayılabilecek bir şair olarak kaydedilmektedir. Müfessir Ebu'l-İshak es-Sa'lebî'nin yanında bulunmuştur. Ebu'l-Hasan el-Kuhendîzî'den de Arapça öğrenmiştir. Tefsir ve meal alanında *el-Vasît*, *el-Basît* ve *el-Vecîz* adlarında eserleri bulunan Ebu'l-Hasan, aynı zamanda iyi bir şair olması münasebetiyle Nizâmülmülk'ün ihtiramına nail olmuştur. Ancak kendisinden önceki bazı âlimleri eleştirmesi hoş karşılanmamıştır. Cemâziyelâhîr 468/Ocak-Şubat 1076 tarihinde Nîşâbü'r'da vefat etmiştir⁶⁸⁹.

9. Ebû Tâhir Ömer b. Abdülazîz b. Ahmed b. Yusuf el-Herevî (ö. 463/1071): 385/995-996 tarihinde doğmuş, Bağdat'ta Ebû Hâmid el-İsferâyînî ve Ebû Ca'fer es-Sem'ânî'den fıkıh dersleri almıştır. Seçkin bir imâm olan Ebû Tâhir, aynı zamanda iyi derecede tarih bilmesi ile ünlüdür. Merv'e bağlı bulunan kendi köyü Fâşân'da Cemâziyelevvel 463/Şubat-Mart 1071 tarihinde vefat etmiştir⁶⁹⁰.

10. Ebû Bekr Muhammed b. Ebû Sehl Ahmed es-Serahsî (ö. 483/1090): Fıkıh alanında ün kazanmış büyük âlimlerden birisidir. Eserlerinde pek çok kez Türkler hakkında bilgi vermesi sebebiyle aslen Türk olabileceğine dair rivayetler mevcuttur. Buharâ'da eğitim görmüş ve burada dersler vermiştir. Eserlerinde

688 *Kitâbü's-siyâk*, s. 205; İbnü'l-Cevzî, XVI, 168-169; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, II, 448-449; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, V, 117-119; Menekşe, aynı tez, s. 38.

689 *Kitâbü's-siyâk*, s. 299; İbnü'l-Esir, X, 100; *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 246-247; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, V, 240-241; *Tabakâtü'l-müfessirîn*, I, 387-390; Bilmen, *Tefsir Tarihi*, II, 249 vd.

690 *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, V, 301.

ağırlıklı olarak Arapça'yı kullanmış, zaman zaman da Farsça'yı tercih etmiştir. Hayatının büyük kısmını hapiste geçirmesinden dolayı eserlerinin birçoğunu hapisteyken yazmıştır. Eserlerinde devrinin ekonomik ve toplumsal meseleleri hakkında sıkça görüş bildirmektedir⁶⁹¹.

11. Ebû Tâhir Abdurrahmân b. Allak es-Sâvî (ö. 484/1091-1092): Aslen Horasanlı olmamasına rağmen, Horasan bölgesinde yaşamıştır. İsfahan'da doğmuş, Semerkand'da fıkıh ve hadis öğrenmiştir. Birçok önemli ilim adamından dersler aldıktan sonra Merv'e gelmiş ve bir süre burada bilgilerini aktarmıştır. 484/1091-1092 yılında Bağdat'ta vefat eden âlimimizin cenazesi Nizâmülmülk tarafından kaldırılmış, hatta Nizâmülmülk'ün cenazenin ardından yürüdüğü de kaydedilmiştir⁶⁹².

12. Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdulcabar es-Sem'ânî el-Mervezî (ö. 489/1096): Temîmoğulları'ndan Sem'an kabilesine mensup olmasından dolayı Sem'ânî nisbiyle anılmakta olan Ebu'l-Muzaffer, 426/1034-1035 tarihinde Merv'de dünyaya gelmiştir. 429/1037-1038 tarihinde doğduğuna dair kayıtlar da mevcuttur. İlk eğitimini babasından aldıktan sonra Ebû İshak eş-Şîrâzî'den de dersler almıştır. İlim tahsili için Mâverâünnehir ve Horasan'ın diğer şehirlerine yolculuklar yapmıştır. Daha sonra Humus, Rey, İsfahan, Hemedan, Irak, Hicâz, Musul ve Şam'a giderek pek çok âlimle tanışma fırsatı bulmuştur. 461/1068-1069 tarihinde geldiği Bağdat'ta fakihlerle münazaralarda bulunmuş, Nizâmiye Medresesi'nde de dersler vermiştir. Hacca gittikten sonra döndüğü Merv'de 468/1075-1076'da yaklaşık 30 yıl boyunca müdafa etmek için münazaralarda bulunduğu Hanefî mezhebini terk ederek Şâfi'î mezhebine geçmiştir. Bu yüzden iki mezhep mensupları arasında bazı tartışmalar olmuş,

691 Muhammed Hamidullah, "Serahsî", *İA*, X, 501-507; Norman Calder, "Friday Prayer and the Juristic Theory of the Government: Sarakhsî, Shîrâzî, Mâwardî", *BSO-AS*, sayı: 49, London 1986, s. 35 vd.; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1990, s. 42-43; Ahmed Yıldırım, "Türkistan Coğrafyasında Yetişen Ünlü Din Bilginleri", *Türkler*, Ankara 2002, V, 683.

692 İbnü'l-Cevzî, XVI, 295-296; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, V, 101.

düşmanlıklar baş göstermiş, hatta kardeşi Ebu'l-Kâsım da bu tartışmalarda onu kınayanlar arasında yer almıştır. Bu gelişmeler üzerine Merv'i terk ederek Nişâbûr'a gitmiştir. Nişâbûr'da vazalar vermeye devam etmiş, Merv'e döndükten sonra Şâfi'îler'e ait bir medresede müderrislik yapmıştır. Sonradan Şâfi'î mezhebine geçmiş olmasına rağmen bu mezhebin önemli fakihlerinden birisi olmayı başarmış, tekrar geri döndüğü Merv'de vefat etmiştir. Hilafa dair bine yakın konuyu ele aldığı *el-Burhân*, fıkıh usûlüne dair *el-Kavâtî*, Ebû Zeyd ed-Debusî'nin *el-Esrâr* adlı eserine reddiye olarak yazdığı *el-İstislâm* ve yine hilafa dair *el-Evsât* adlı eserleri bulunmaktadır. Bu eserler Şâfi'î mezhebi kaidelerine uygun olarak kaleme alınmıştır⁶⁹³.

13. Ebu'l-Hüseyin el-Mübarek b. Muhammed b. Ubeydullah el-Vâsîtî (ö. 492/1099): Nişâbûr ehlindendir. Fıkıh konusunda derin bir bilgi birikimi elde etmiştir. Vâsît'ta eğitimini aldıktan sonra Bağdat'a gitmiş, daha sonra da Nişâbûr'daki el-Müştebiyye Medresesi'nde eğitimine devam etmiştir. Fıkıh eğitiminden sonra hadis de öğrenmiş ve Rebûlâhîr 492/Şubat-Mart 1099 tarihinde vefat etmiştir⁶⁹⁴.

14. Ali b. Muhammed b. İsmail el-İrâkî (ö. 498/1105): Tûs şehrinde yaşamıştır. Ebû Muhammed el-Cüveynî'nin tarafından yetiştirilmiş fakihlerden birisidir. Ayrıca Ebû Hafs b. Mesrûr ve Ebû Osman es-Sâbûnî'den de dersler almıştır. Tûs'ta 498 yılı Ramazan ayında/Mayıs-Haziran 1105 vefat etmiştir⁶⁹⁵.

15. Ebu'l-Feth el-Hâkim Sehl b. Ahmed b. Ali el-Ergiyânî (ö. 499/1105): 426/1034-1035 tarihinde Nişâbûr'a bağlı Ergîyân'da dünyaya gelmiş, ilim tahsil etmek amacıyla pek çok seyahat yapmış ve pek çok ünlü âlimden dersler almıştır. Merv'de Kadî

693 *Kitâbü's-siyâk*, s. 386-387; Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 139-140; İbnü'l-Cevzî, XVII, 37-38; *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 158; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, II, 489-490; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, V, 335 vd.; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, IXX, 114 vd; *el-Bidâye*, XII, 300-301; Bilmen, *Tefsir Tarihi*, s. 259-261; Koca, aynı makale, s. 46; Menekşe, aynı tez, s. 65-66; *Kitâbü's-siyâk* (s. 377)'da ölüm tarihi 487/1094-1095 olarak verilmektedir.

694 *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, V, 311-312.

695 *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, V, 267.

Hüseyin b. Muhammed el-Mervezî ve Ebû Ali es-Sincî'den fıkıh, İmâmü'l-Haremeyn'den usûl-i fıkıh eğitimi almıştır. Fıkıh konusunda muasırlarından önde kabul edilmektedir. Bunun yanında Ebû Osman es-Sâbûnî, Ebû Hafs b. Mesrûr ve Ebû Sa'd el-Kencerûdî'den hadis, Tûs'ta da Şehfûr b. Tâhir b. Muhammed el-İsferâyînî'nin tefsir tahsil etmiştir. Daha sonra döndüğü Ergîyân'da birkaç yıl kadılık yaptıktan sonra fıkıh münazaralarını terk ederek bir ribât yaptırmış ve ölünceye kadar ibadetle meşgul olmuştur. 1 Muharrem 499/13 Eylül 1105 tarihinde vefat etmiştir. *Fetâva* adlı bir eserinin var olduğu kaydedilmektedir⁶⁹⁶.

16. Ebu'l-Kâsım Mansûr b. Ahmed b. el-Mufasssal b. Nasr el-İsfizârî (ö. 502/1109): Fıkıh bilgisi derin bir fakih olarak kaydedilir. Eğitimine Merv'de Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî'den fıkıh dersleri alarak başlamıştır. Daha ziyade Hemedan ve nahiyesinde bulunan dağlık bölgelerde kabul görmüş, müritleri artmış, etrafı kalabalıklaşmıştır. 14 Şevval 502/17 Mayıs 1109 tarihinde Hemedan'da öldürülmüştür⁶⁹⁷.

17. Muhammed b. el-Hüseyin es-Simincânî (ö. 504/1110-1119): Ebû Ca'fer olarak da bilinen fakihlerden birisidir. Fıkıh ilmini Ebû Sehl el-Ebîverdî ve Kadı el-Hüseyin el-Mervu'r-rûzî'den öğrenmiş, imlâ eğitimi almak üzere Belh'e gitmiştir. Sonraları Horasan ve Mâverâünnehir coğrafyasında azımsanmayacak bir üne kavuşmuş ve Belh'te vefat etmiştir⁶⁹⁸.

18. Ebu'l-'Alâ Sa'îd b. Mansûr b. İsmail b. Sa'îd (ö. 506/1113): Hârizm kadılığı da yapmış, önemli fakihlerden birisidir. Aslen Nîşâbürlü'dür. İmâmü'l-Haremeyn'in öğrencisi olmuş, sonraki dönemde hadis de rivayet etmiştir. Ramazan 506/Şubat-Mart 1113 tarihinde vefat etmiştir⁶⁹⁹.

696 *Kitâbü's-siyâk*, s. 110-111; İbnü'l-Cevzî, XVI, 86; İbnü'l-Esir, X, 334; *Vefeyâtü'l-a'yân*, I, 605-606; *Gazzâlinâme*, s. 319; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 102; Menekşe, aynı tez, s. 66.

697 *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VII, 303-304.

698 *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VI, 101.

699 İbnü'l-Cevzî, XVII, 129; İbnü'l-Esir, X, 394; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyin*, II, 523-524.

19. Ebû Ali İsmail b. Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî el-Husrevcirdî (ö. 507/1113): el-İmâm el-Celîl el-Hâfız Ebû Bekr el-Beyhakî'nin oğludur. 428/1036-1037 tarihinde Husrevcird'de doğmuştur. İlk önce babasından, daha sonra da Ebû Hafs b. Mesrûr, Ebû Osman es-Sâbûnî, Abdülgâfir el-Fârisî ve Nasr b. el-Hüseyin el-Mu'merî'den sema' yoluyla hadis öğrenmiştir. Aldığı eğitim sayesinde fıkıh ve hadis konusunda önemli kabul edilebilecek bir bilgiye sahip olmuştur. Pek çok yere yolculuk yapmış ve son olarak Hârizm'e giderek buraya yerleşmiştir. Burada hatiplik yaparak Şâfi'î mezhebi hakkında dersler verdikten sonra gittiği Belh şehrinde bir süre ikamet etmiştir. 30 yıl sonra döndüğü Beyhak'ta Cemâziyelâhir 507/Kasım-Aralık 1113 tarihinde vefat etmiştir⁷⁰⁰.

20. Saragossalı Abdullah b. Yahyâ b. Muhammed b. Behlül Ebû Muhammed el-Endelûsî (ö. 510/1116-1117): Horasan'ın ilim dünyasındaki yerini göstermesi açısından önemli bir örnek teşkil eden Abdullah b. Yahyâ, 500/1106-1107 tarihlerinde Bağdat'a gelmiş, ancak burada kalmayarak Horasan'a yönelmiş ve Mervu'r-rûz'a yerleşmiştir. Fıkıh alanında çalışmalar yapmıştır. Aynı zamanda iyi bir şair olarak kabul edilmektedir. Bağdat Nizâmîye Medresesi'nde methiye ve ağıt şiirleri konusunda dersler verdiği de kaydedilmektedir⁷⁰¹.

21. Ebû Sa'd Muhammed b. Nasr b. Mansûr el-Kadî el-Herevî (ö. 519/1125-1126): Döneminin en büyük fakihlerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda kadılık da yapmıştır. İlmi sayesinde tanınmış, hatta halife, Sultan Sencer'in kızıyla evlenmek istediğinde dünür olarak Ebû Sa'd'ı göndermiştir. İran coğrafyasının pek çok şehrinde kadılık yapmış, bir süre Şâm ve Bağdat'ta bulunmuştur. Bâtınîler tarafından Hemedan'da öldürülmüştür. 518/1124-1125 yılında öldüğüne dair başka bir

700 İbnü'l-Cevzî, XVII, 134; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, II, 522; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VII, 44; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, IXX, 312-313.

701 İbnü'l-Cevzî, XVII, 147; İbnü'l-Esîr, X, 416; Kisâî, *Medâris-i Nizâmîye*, s. 204.

kayıt da bulunmaktadır. *el-İşrâf alâ gavâmizi'l-kükûmât* adlı bir eserinin var olduğu kaydedilmektedir⁷⁰².

22. Ebu'l-Fütûh Ahmed b. Muhammed b. Muhammed et-Tûsî (ö. 520/1126-1127 civarı): İmâm Gazzâlî'nin kardeşidir. İyi eğitim görmüş, fakih ve sûfidir. Hayatının büyük bölümünü vaazlarına ve fıkıh ilmine ayırmıştır. Kardeşinin yazmış olduğu *el-İhyâ* adlı eseri özetleyerek ona *Lübabü'l-ihyâ* adını vermiştir. Fakih olmasına rağmen daha sonra vaaza yönelmiş ve bu alanda da başarılı olmuştur. Bir süre kardeşinin yerine Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Kardeşinin lakabı olan Zeyneddîn ve Hüccetü'l-islâm olarak da adlandırılmaktadır. Kazvin'de vefat etmiştir⁷⁰³.

23. Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekr b. Muhammed el-Mervezî (ö. 529/1134): Önemli fakihlerden birisi olarak kaydedilmekte ve el-Fakihü'l-zâhid olarak adlandırılmaktadır. Merv'de Ebû Muzaffer es-Sem'ânî ve Es'ad b. Ebû Sa'îd el-Meyhenî, Nişâbûr'da da Ebû Bekr es-Servî ile İsmail b. Abdülgâfir el-Fârisî'den sema' yoluyla hadis dinlemiştir. Muharrem 529/Ekim-Kasım 1134 tarihinde vefat etmiş, Merv'e bağlı bir köyde defnedilmiştir⁷⁰⁴.

24. Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Ali b. Ebû Nasr eş-Şîrezî es-Serahsî (ö. 529/1135): Serahs'a bağlı bir yerleşim yeri olan Şîrez'de 450/1058-1059 (veya 449/1057-1058) tarihinde doğmuştur. Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî'den fıkıh dersleri almıştır. Ayrıca Serahs'ta Ebu'l-Hasan Muhammed b. Muhammed b. Zeyd el-Âlevî, Merv'de Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî, Belh'te Ebû Ali el-Vahşî'den İsfahân'da da diğer bazı âlimlerden sema' yoluyla hadis dinlemiştir. İmâmü'l-Haremeyn'in önde gelen

702 *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VII, 22; *el-Bidâye*, XII, 365; Menekşe, aynı tez, s. 89.

703 İbnü'l-Cevzî, XVII, 237-238; *Vefeyâtü'l-a'yân*, I, 79-80; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, II, 546-548; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VI, 60-61; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 179; *Gazzâlînâme*, s. 296 vd.; *Mevsû'atü'l-müeyssere*, I, 316 vd.; H. Ritter, "al-Ghazâlî", *EIF*, II, 1041-1042.

704 İbnü'l-Cevzî, XVII, 304; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VII, 28.

öğrencilerinden, fakih, araştırmacı ve mütevazı bir kişilik olarak kaydedilmektedir. Merv'de Ramazan 529/Haziran-Temmuz 1135 tarihinde vefat etmiştir⁷⁰⁵.

25. Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b. Mansûr el-Mervezî (ö. 530/1135-1136): Merv'e bağlı bir köyde 460/1067-1068 civarında doğmuştur. Fıkıh eğitimini İmâm Abdürrezzâk el-Mâhvânî'den (المأخواني) almış, sonraki dönemde birçok hadisi derlemiştir. İmâm Ebu'l-Ferec es-Serahsî, *el-Erba'în* adlı eseri onun için kaleme almıştır. 12 Rebiülâhîr 530/19 Ocak 1136 tarihinde vefat etmiştir⁷⁰⁶.

26. Ebû Ca'fer Muhammed Abdullah b. Ebu'l-Hasan el-Mervezî (ö. 530/1135): es-Sedîd olarak da bilinmektedir. 450/1058-1059 civarında doğmuş, Safer 530/Kasım-Aralık 1135 tarihinde vefat etmiştir⁷⁰⁷.

27. Ebû Sa'd İsmail b. Ahmed b. Abdülmelik b. Ali en-Nîşâbûrî (ö. 532/1138): Babası meşhur muhaddislerden Ebû Sâlih el-Müezzin'dir. Ebû Sa'd, önemli fakih ve imâmlardan birisi olarak kabul edilmektedir. İmâmü'l-Haremeyn ve Ebû Muzafer es-Sem'ânî'den fıkıh dersleri almış, babası yanında Ebû Hâmid Ahmed b. el-Hasan el-Ezherî, Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî, Ebu'l-'alâ Sa'îd b. Mansûr b. Muhammed el-Ezdî el-Herevî, Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf el-Cüveynî ve Ebû Sehl Muhammed b. Ahmed el-Hafîsî'den de sema' yoluyla hadis dinlemiştir. Usûl ve fıkıh konularında imâmlık derecesinde bir âlim olarak kaydedilmektedir. Halkın, diğer âlimlerin ve Kirman Selçuklu Sultanı Arslanşah b. Kirmanşah nezdinde önemli bir mevkiye sahiptir. İmâmü'l-Haremeyn'in *el-İrşâd* adlı eserini derlemiştir. Kirman'da kaldığı sürece ün yanında büyük de bir servet elde etmiştir. Ramazan 532/Mayıs-Haziran 1138 tarihinde Kirman'a bağlı Berdsîr'de vefat etmiştir⁷⁰⁸.

705 Sem'ânî, *el-Müntehab*, II, 1186-1190; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, II, 574; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VII, 250-251; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 105.

706 *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VI, 79-80.

707 *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VI, 123.

708 İbnü'l-Cevzî, XVII, 330-331; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, II, 589-590; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VII, 44-45; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 105.

28. Muhammed b. Ahmed b. el-Hüseyn b. Ebû Bişr el-Harakî (ö. 533/1138-1139): Merv'e bağlı bir köy olan Harak'tan olup bu köyde dünyaya gelmiştir. 470/1077-1078 tarihinden sonra doğduğu rivayet edilmektedir. Eğitim almak üzere gittiği Nişâbûr'da fıkıh, usûl ve kelam dersleri almış, bu sayede kelam konusunda ihtisaslaşmıştır. Daha sonra köyüne dönmüş, köy köy dolaşarak vaazlarına devam etmiştir. Kozmografi üzerine kaleme aldığı *el-Münthehe'l-idrâk fî tekâsîm*, astronomi konusunda da *Kitabü'l-tebsıra fî ilmi'l-hey'e* adlı eserleri mevcuttur. Harak'ta Şevval 533/Haziran 1139 senesinde vefat etmiştir⁷⁰⁹.

29. Ebû İshak İbrahim b. Ahmed b. Muhammed b. Ali b. 'Atâi el-Mervezî (ö. 536/1141): Mervu'r-rûz'a bağlı köylerden birinde Zilkade 453/Kasım-Aralık 1061 tarihinde doğmuş olan önemli imâmlardan birisidir. Ebû Muzaffer es-Sem'ânî'den fıkıh dersleri almış ve ondan pek çok hadis dinlemiştir. İlim hayatına birçok önemli kitabın kritiğini yaparak başlamıştır. Mervu'r-rûz'da Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Begavî, Merv'de de Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülvâhid el-Dakkâk'tan sema' yoluyla hadis öğrenmiştir. Bilgili, zeki, hareketlerine fazlaca dikkat eden, iyi bir münazaracı olarak kaydedilmektedir. İleri gelenlerden pek çoğu onun düşüncelerine değer vermiş ve onun bilgisine başvurmuştur. Hârizmşâh Atsız ile yapılan mücadele sırasında kendisine isabet eden oklar sebebiyle Rebîülevvel 536/Ekim-Kasım 1141 tarihinde vefat etmiştir⁷¹⁰.

30. Ebu'l-Fütûh Muhammed b. el-Fazl b. Muhammed el-Mu'temed el-İsferâyînî (ö. 538/1143-1144): 474/1081-1082 tarihinde İsferâyîn'de doğmuştur. Almış olduğu eğitim sayesinde dînî konularda aranan kişilerden birisi hâline gelmiştir. Dili sade, konuşması anlaşılır ve sorulan soruya hızlı bir şekilde cevap verebilme özelliği olan bir âlim olarak kaydedilmektedir. Bütün zamanını Eş'arîliği savunmakla geçirmiş, çok basit bir

709 *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, VI, 79; E. Wiedemann, "al-Kharākî", *EP*, IV, 1059.

710 *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, VII, 31-32.

tasavvuf anlayışı benimsemiştir. Kitapları arasında *Keşfü'l-esrâr ve beyânü't-takallub* önemlidir. 515/1121-1122 yılında geldiği Bağdat'ta idareciler ve halk tarafından çok iyi karşılanmış, ancak Eş'arî mezhebini yaymaya çalışması sebebiyle Halife Müsterşid Billâh (512-529/1118-1135) tarafından şehirden çıkarılması emredilmiştir. Ancak o Halife Muktefî-Liemrillah (530-555/1136-1160) zamanında tekrar Bağdat'a dönmüş ve Eş'arîliği yaymaya devam etmiştir. Bunun üzerine tekrar şehirden uzaklaştırılmasına karar verilmiş, bu gelişme üzerine o da Horasan'a dönmeye karar vermiştir. Bu amaçla çıktığı yolculuğu sırasında Bistâm şehrinde 538/1143-1144 tarihinde vefat etmiştir⁷¹¹.

31. Ebu'l-Feth Zâhiruddîn Abdurreşîd b. Ebû Hanîfe Abdurrezzâk el-Velvâlicî (ö. 540/1146): Velvalic'te doğmuş Hanefî fıkıh âlimidir. Belh, Buhâra ve Semerkand'da eğitim görmüştür. Ali b. Hasan el-Burhanü'l-Belhî, Ebû Bekr Muhammed b. Ali el-Kazzâz ve Ebû Muhammed b. Muhammed el-Katâvânî'den dersler almıştır. Semerkant'ta ikamet etmişse de doğum yeri Velvalic'de vefat etmiştir. Fetva ehli için gerekli olan bazı bilgileri derlediği *Fetâva'l-velvâlicî (el-Fetâva'l-velvâlicîyye)* adlı bir eseri de mevcuttur⁷¹².

32. Radiyuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed es-Serahsî (ö. 544/1149): Hüsameddîn Ömer b. Abdülaziz'den fıkıh dersleri almıştır. Halep'te Nûriyye ve Haleviyye Medreseleri'nde müderrislik yapmıştır. Daha sonra da Dimaşk'ta bulunan Hâtûniyye Medresesi'nde müderrislik yapmaya başlamış ve bu görevi devam ederken vefat etmiştir⁷¹³.

33. Ebû Bekr Âtık b. Muhammed b. Abdürrezzâk b. Abdülmelik el-Mervezî (ö. 545/1150): Aslen Mervli olup, babası Muhammed b. Abdürrezzâk'tır. 479/1086-1087 tarihinde Merv'de dünyaya

711 İbn Asâkir, s. 328 vd.; İbnü'l-Cevzî, XVIII, 35-36; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VI, 170-172.

712 Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî el-Hanefî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, nşr. Abdülfettâh Muhammed Hulv, Kahire 1978, II, 417-419; Özel, *Fıkıh Âlimleri*, s. 49-50.

713 Kureşî, III, 357-359; Özel, *Fıkıh Âlimleri*, s. 51

gelmiştir. Fakih ve vaiz olarak kaydedilmektedir. 5 Cemâziyelâhir 545/29 Eylül 1150 tarihinde Belh'te vefat etmiştir⁷¹⁴.

34. Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. Hâfız Ebû Sâlih Ahmed en-Nîşâbûrî (ö. 547/1152-1153): Münazaracılığıyla temayüz eden fakihlerden birisidir. 480/1087-1088 yılında doğmuştur. Horasan bölgesinde doğmuş olmasına rağmen hayatını babası tarafından götürüldüğü Kirman'da sürdürmüştür. Kirman hâkimi Arslanşah b. Kirmanşah tarafından 536/1141-1142 yılında Bağdat'a, ayrıca Muhammed b. Arslanşah tarafından 544/1149-1150 yılında da muhtemelen Irak Selçukluları'na elçi olarak gönderilmiştir. 547/1152-1153 tarihinde Kirman'da vefat etmiştir⁷¹⁵.

35. Ebu'l-Hasan Ali b. Hasan b. Muhammed el-Belhî (ö. 548/1153): Belh'e bağlı Toharistân'ın köylerinden birinde doğmuş Hanefî âlimidir. Buhâra'da Abdülaziz İbn Mâze'den fıkıh, İbn Mâze ve Ebu'l-Mu'in en-Neseî' den hadis öğrenmiştir. Dimaşk'ta Sadiriyye Medresesi'nde ve Halep'te dersler vermiştir. Dimaşk'ta vefat ettiği kaydedilmektedir⁷¹⁶.

36. Ebû Tâlib Muhammed b. Abdurrahman el-Kencerûdî en-Nîşâbûrî (ö. 548/1153): 462/1069-1070 tarihinde doğmuştur. Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdürrahîm, Ebû İshak eş-Şîrâzî ve Muhammed b. İsmail et-Tiflîsî'den aldığı dersler neticesinde fakih olmuştur. 5 Recep 548/26 Eylül 1153 tarihinde vefat etmiştir⁷¹⁷.

37. Ebu'l-Fütûh Muhammed b. Abdurrahman b. Abdullah el-Mervezî (ö. 550/1155-1156 civarı): Tarihi kesin olarak bilinmese de 460'lı (1067-1077 arası) yıllarda doğmuştur. Fıkıh eğitimini Ebû Bekr Muhammed b. Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî'den almıştır. Aynı zamanda İsmail b. Ahmed el-Beyhakî ve Hibetullah b. Abdülvâris el-Hâfız'ın kontrolünde eğitim görmüştür. Sonraları kendisi de bazı ünlü âlimlerin yetişmesine katkılarda bulunmuştur⁷¹⁸.

714 Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ, VII, 208.

715 Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ, VI, 95.

716 Kureşî, II, 360-362; Özel, Fıkıh Âlimleri, s. 51; Yıldırım, aynı makale, s. 682.

717 Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ, VI, 124.

718 Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ, VI, 123-124.

38. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Hârizmî (ö. 556/1160-1161): Hârizm ehlinden olup fıkıh eğitime burada başlamıştır. Daha sonra geldiği Merv’de, Ebû Bekr es-Sem‘ânî ve İbrahim el-Mervu’r-rûzî’den fıkıh dersleri almayaya devam ettiği gibi Ebû Bekr es-Sem‘ânî’den hadis dinlemiştir. Şevval 556/Eylül-Ekim 1161 tarihinde vefat etmiştir⁷¹⁹.

39. Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. el-Hüseyin el-Mervezî (ö. 559/1163-1164): Merv’e bağlı Zagûl köyündendir. Doğumu 480/1087-1088 öncesi olarak kaydedilmektedir. Merv’de Ebû Bekr es-Sem‘ânî, Herat’ta da el-Muvaffak İbn Abdülkerîm el-Herevî’den fıkıh dersleri almıştır. Mütevazı bir hayat süren salih bir kimse olarak kaydedilmektedir. Hadis ve yöntemi hakkında azımsanmayacak bir bilgi birikimi mevcuttur. Kitaplara ve edebiyata olan ilgisi bir hayli fazladır. *Kaydu’l-evâbid* (قيد الأوابد) adında bir eseri bulunmaktadır. Daha sonra Herat ve Nişâbûr’a yolculuklar yapmış ve ilmî toplantıların aranan kişilerinden birisi olmuştur. Aynı zamanda Herat, Merv ve Mervu’r-rûz’da diğer önemli âlimlerden hadis dinlemiştir. İlerlemiş yaşına rağmen araştırmalarına durmadan devam etmiş ve Cemâziyelâhir 559/Mart-Nisan 1164 tarihinde vefat etmiştir⁷²⁰.

40. Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Nizâmülmülk et-Tûsî (ö. 561/1165-1166): Ali Es‘ad el-Meyhenî ve diğer önemli âlimlerden fıkıh eğitimi almış ve bu alanda önemli bir yer elde etmiştir. Nizâmiye Medresesi’ne müderris olarak tayin edildiyse de bu görevden azledilmiş, bir süre sonra tekrar bu göreve getirilmiştir. Bağdat’a giderek Ebû İshak eş-Şîrâzî’nin de öğrencisi olduğu rivayet edilmektedir⁷²¹.

41. Muhammed b. Ebû Ali b. Ebû Nasr b. Ebû Sa‘îd en-Nûkânî et-Tûsî (ö. 592/1196): Şevval 516/Aralık 1122 tarihinde Tûs’a bağlı Nûkân’da doğmuştur. İlk fıkıh eğitimini Nişâbûr’da

719 Tabakâtü’s-Şâfi‘iyyeti’l-kübrâ, VI, 85-86.

720 Tabakâtü’s-Şâfi‘iyyeti’l-kübrâ, VI, 99-100.

721 Ebu’l-Fidâ, Fukahâu’s-şâfi‘iyyîn, II, 669; Tabakâtü’s-Şâfi‘iyyeti’l-kübrâ, VI, 149-150.

Muhammed b. Yahya'dan almış ve buradaki el-Kaysariyye Medresesi'nde öğrenci olmuştur. Daha sonraları yerleştiği Bağdat'ta en-Nâsir Lidînîllah'ın annesi tarafından inşa ettirilen medreseye müderris olarak tayin edilmiştir. Bu dönemde fıkıh bilgisiyle sivrilmiş, mezhepler arası ihtilaflarda belirleyici birisi olmuştur. Münazarada ileri seviyede, tefsir alanında da önemli bilgi birikimine sahip birisi olarak kaydedilir. Bağdat'taki Şâfi'î ve Hanbelî mezhebine mensup pek çok önemli kişi ondan eğitim almıştır. Safer 592/Ocak-Şubat 1196 tarihinde vefat etmiştir⁷²².

42. Ebû Hâmid Muhammed b. Abdülmelik b. Muhammed el-İsferâyînî (ö. ?): Bağdat'ta İmâm Gazzâlî'den eğitim alan fakihlerdendir. Ayrıca Ebû Abdullah el-Hamîdî'den de hadis dinlemiştir. Halkın arasına nadiren karışan saygın din adamlarından birisi olarak kaydedilmektedir. İsferâyîn'de ikamet etmiştir⁷²³.

c. Müfessirler

1. Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan b. Ali et-Tûsî (ö. 460/1067): Ramazan 385/Eylül-Ekim 995 tarihinde Tûs'ta doğan Ebû Ca'fer, İmâmiyye'nin en önemli âlimlerinden olup, Şeyhü't-ta'ife unvanıyla anılır. Çocukluk ve gençlik dönemleri hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. İlk eğitimini Tûs'ta tamamladıktan sonra bilgisini arttırmak amacıyla Bağdat'a geleerek dönemin en ünlü İmâmiyye âlimlerinden olan Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân el-Hârîsî'nin öğrencisi olmuş, onun ölümüne kadar da yanında kalmıştır. el-Hârîsî'nin ölümünden sonra es-Seyyidü'l-Murtaza'nın öğrencileri arasına katılmış ve 23 yıl süreyle onun yanında kalmıştır. Bu sürede tefsir, hadis, kelam, fıkıh gibi ilimlerle meşgul olmuş, el-Murtaza'nın ölümünden sonra onun yerine geçmiştir. Bu dönemlerde Büveyhîler, hatta Abbasî halifesi tarafından da iltifat görmüştür. Bununla birlikte Bağdat'ta sık sık yaşanan Sünnî-Şi'î çatışmaları sebebiyle huzur

722 Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ, VII, 29.

723 Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ, VI, 147-148; Gazzâlinâme, s. 288.

bulamamıştır. İmâmiye mezhebine mensup bazı dostları ile yapmış oldukları sohbetler sırasında sahabeye sövdükleri şeklideki ithamla Halife Kâim Biemrillâh'a şikâyet edilmiş, onun sorgusundan vermiş olduğu akıllı cevaplar sayesinde kurtulmayı başarmıştır. Neticede Tuğrul Bey'in Bağdat'a girerek Büveyhîler'e son vermesi sırasında Şî'îler'e karşı başlatılan takibatta evi ve kitapları yakılmış, kendisi de saklanmak zorunda kalmıştır. Bu gelişme sonrasında Necef'e giden Tûsî, 22 Muharrem 460/2 Aralık 1067 tarihinde vefat etmiştir. Tefsir, hadis, fıkıh, usûl-ı fıkıh, kelâm ve diğer konularda kaleme aldığı 48 eserinin bulunduğu zikredilmektedir. Bununla birlikte hadis içerikli, 23 bölümden oluşan *el-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, Şî'a'nın 4 ana kitabından biri olan *Tehzibü'l-ahkâm*, Şî'a'nın hadise dair 4 kitabından biri *el-İstîbâr fî me'htulife fihi minel-ahbâr*, Şî'î âlimlerin el kitabı mahiyetindeki *en-Nihâye fî mücerredî'l-fikh*, Şî'î fikhının önemli eserlerinden biri olarak kabul edilen *el-Mebsût fî'l-fikh*, yine bir fıkıh kitabı olan *el-Cümel ve'l-'ukûd fî'l-'ibâdât*, Şî'î müelliflerin eserlerinin listesini verdiği *Fihrist kütübî's-şî'a*, Şî'î ricâli hakkındaki *İhtiyâru ma'rifeti'l-ricâl*, ibadet, dualar ve dînî adapla ilgili olarak kaleme aldığı *Misbâhü'l-müteheccid* önemli eserlerinden bazılarıdır⁷²⁴.

2. Ali b. el-Hasan en-Nîşâbûrî (ö. 484/1091-1092): Hanefî mezhebinin önde gelen müfessir ve kelamcılarının birisi olarak kabul edilmektedir. Sultan Tuğrul Bey ile birlikte Bağdat'a geldiği, daha sonra geri döndüğü memleketinde inzivaya çekildiği kaydedilmektedir. Rüknu'l-İslâm el-Cüveynî ve onun oğlu İmâmü'l-Haremeyn ile usûl konularındaki bazı meseleler yüzünden muhalefet hâlinde bulunduğu zikredilmektedir. Tefsir ağırlıkta olmak üzere çeşitli eserleri mevcuttur⁷²⁵.

724 İbnü'l-Cevzî, XVI, 110; *el-Bidâye*, XII, 170, 215; Bilmen, *Tefsir Tarihi*, II, 245; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Diyanet Yayınları, Ankara 1988, I, 449-450; Mohammad Ali Amir-Moezzi, "al-Tûsî", *EI*², X, 745-746; Abdülkadir Karahan, "Tûsî", *İA*, XII/2, 130-132; Menekşe, aynı tez, s. 137 vd.

725 İbnü'l-Cevzî, XVI, 296; Bilmen, *Tefsir Tarihi*, II, 258; Ocak, *Dini Siyaset*, s. 61.

3. Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Herevî (ö. 489/1095-1096): 405/1014-1015 veya 407/1016-1017 tarihinde doğmuştur. Ebu'l-Hasan Rüşâ b. Nazîf, Ebû Ali el-Hevâzin, Ömer ed-Dihistânî ve diğer önemli âlimlerden dersler aldığı kaydedilmektedir. *et-Tezkire* adlı bir kitabı bulunmaktadır.⁷²⁶

4. Ebu'l-Hasan Ali b. Sehl b. el-Abbas b. Sehl en-Nîşâbûrî (ö. 491/1098): Ebû İsmail es-Sâbûnî, Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî ve Abdülgâfir el-Fârisî'den dersler almıştır. Müfessirliği yanında Arap dili konusunda da geniş bilgisi bulunmaktadır. Bu sebeple ayrıca edip ve şairlerden kabul edilmektedir. Zilkade 491/Eylül-Ekim 1098 tarihinde vefat etmiştir.⁷²⁷

5. Ebu'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed en-Nîşâbûrî (ö. 518/1124): Aslen Nîşâbûrlu'dur. İlk eğitimini Ali b. Ahmed el-Vâhidî'den almış ve onun seçkin öğrencilerinden birisi olmuştur. Daha sonraları Ali Ya'kûb b. Ahmed en-Nîşâbûrî ve diğer bazı âlimlerden tefsir konusunda dersler almış, bu alanda çalışmalar yapmıştır. Ayrıca eğitimini aldığı Arapça dil bilgisi konusunda da çalışmalar yapan Ebu'l-Fazl, Arap coğrafyasındaki çöllerde halkın kullanmakta olduğu atasözleri derlemiştir. Edebiyat alanındaki çalışmalarından dolayı nahiv ve lugat âlimi olarak da kaydedilmektedir. *el-Misâl*, *Ceydû'l-bâliğ*, *es-Sâmî fî's-sâmî*, *el-Hâdiü's-şâdî*, *en-Nahvü'l-meydânî*, *Nüzhetü'l-tarf fî ilmi'l-sarf*, *Şerhü'l-mufazzaliyât* adlı eserleri mevcuttur. Nîşâbûr'da 25 Ramazan 518/5 Kasım 1124 tarihinde vefat etmiştir.⁷²⁸

d. Diğer Din Âlimleri

1. Ebû Ahmed Mansûr b. el-Kadı Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Herevî (ö. 440/1048-1049): Ebû Ahmed olarak da anılan Herevî, Herat kadılığı da yapmıştır. Aynı zamanda

726 *Mevsû'atü'l-müeyyere*, I, 313.

727 *Mu'cemü'l-üdebâ*, XIV, 257; *Ma'rûf*, *Ulemâu'n-Nizâmiyyât*, s. 52-53; *Mevsû'atü'l-müeyyere*, II, 1606-1607.

728 *Mu'cemü'l-üdebâ*, IV, 45-46; *Vefeyâtü'l-a'yân*, I, 130-131; *Mevsû'atü'l-müeyyere*, I, 315.

fakih ve iyi bir şair olarak kaydedilmektedir. Bağdat'ta Ebu'l-Hâmid el-İsferâyînî'den dersler almış ve bazı önemli âlimlerden de sema' yoluyla hadis öğrenmiştir. Fars kökenli olmasına rağmen yazılarında Farsça'yı tercih etmemiştir⁷²⁹.

2. Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed el-Fûrânî el-Mervezî (ö. 461/1068-1069): Şâfi'î mezhebine mensuptur. 388/994-995 tarihinde Merv'de dünyaya gelmiş olup, aynı şehirde vefat etmiştir. Ali b. Abdullah et-Taysefûnî ile Ebû Bekr el-Kaffâl'den fıkıh ve hadis öğrenmiştir. Merv şehrinin önemli Şâfi'î liderlerinden birisi olarak kaydedilmektedir. Şâfi'î mezhebini çok iyi bilmesine rağmen dedikoducu üslubu sayesinde halk tarafından fazlaca ilgi görmüşse de âlimler arasında çok itibar görmemiştir. İmâmü'l-Haremeyn küçük yaşta onun dersine katılmış, fakat hocasının ona karşı davranışlarını beğenmemesi sebebiyle daha sonra kaleme aldığı *Nihâyetü'l-matlab* adlı eserinde onu eleştirmiştir. Bütün bunlara rağmen yetişmesine katkıda bulunduğu önemli pek çok âlim bulunmaktadır. Fıkıh konusunda çok bilgili, hatta müctehid olarak kaydedilmektedir. Şâfi'î mezhebinin temel kitaplarından biri olarak kaydedilen *el-İbâne* (الإبانة), yine fıkha dair kaleme almış olduğu *el-'Umd* (العمد) ve *Esrârü'l-Fıkh* adlı eserleri kaleme almıştır. Ramazan 461/Haziran-Temmuz 1069 tarihinde vefat etmiştir⁷³⁰.

3. Ebu'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr b. Tâhir b. Muhammed el-İsferâyînî (ö. 471/1078): Şâfi'î mezhebinin kelâm, fıkıh ve tefsir âlimi olan İsferâyînî, XI. yüzyılın başlarında İsferâyîn'de dünyaya gelmiştir. İlim tahsil etmek üzere pek çok şehre seyahatler yapmış, Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin öğrencisi olmuştur. Tefsir ve fıkıh iliminde göstermiş olduğu ilerleme sayesinde Selçuklu Veziri Nizâmülmülk tarafından Tûs'ta ders vermekle görevlendirilmiş, uzun süre müderrislik yaptığı bu şehirde vefat etmiştir.

729 Mu'cemü'l-üdebâ, IXX, 191; Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ, V, 346.

730 Kitâbü's-siyâk, s. 204; Sem'ânî, el-Ensâb, VII, IX, 341; Vefeyâtü'l-a'yân, II, 89; İbnü's-Salâh, Tabakâtü'l-fukahâ, I, 541-542; Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ, V, 109-110; el-Bidâye, XII, 215; Menekşe, aynı tez, s. 33.

Eserlerinde ehl-i sünnet ilkelerini hararetle savunmuştur. Ashap döneminde ortaya çıkan ihtilafât sonucunda ümmetin fırkalara ayrılması hakkında bilgi veren *et-Tebîr fî'd-dîn ve temyîzi'l-fırkatî'n-nâciye 'ani'l-fırakî'l-hâlikîn*, Farsça bir tefsir olan *Tacü't-terâcim fî tefsîri'l-Kur'an li'l-e'acîm* ve mezheplerle ilgili olarak kaleme aldığı *el-Evsat* adlı eserleri bulunmaktadır⁷³¹.

4. Ebu'l-Muzaffer Abdülcelîl b. Abdülcabbâr b. Abdullah b. Talha el-Mervezî (ö. 479/1086): Aslen Merv şehrinden olmasına rağmen Dimaşk'ta yaşamış ve burada kadılık yapmıştır. Selçuklular Dimaşk'a girdiği sırada burada kadılık yapmakta olan Ebu'l-Hasan Ahmed b. Ali b. Muhammed'in 468/1075-1076 yılında ölmesiyle onun yerine kadı tayin edilmiştir. Daha sonra bu görevinden azledilmiş ve Safer 479/Mayıs-Haziran 1086 tarihinde vefat etmiştir. Aynı zamanda hadis naklettiği de kaydedilmektedir⁷³².

5. Ebu'l-Kâsım b. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 492/1098-1099): İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin oğlu olup, aynı zamanda Nişâbü'r hatibidir. Nişâbü'r'da öldürülmüş bunun üzerine halk galeyana gelerek onu öldürmekle suçlanan kişiyi öldürmüştür⁷³³.

6. Ebû Abdullah Abdurrahmân b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed es-Serahsî en-Nüveyrî (ö. 494/1100-1101): Merv şehrinin saygı gören kişilerinden ve Şâfi'î mezhebinin başta gelen imâmlarından birisi olarak kaydedilmektedir. 431-432/1039-1041 tarihinde dünyaya gelmiştir. Tanınmış ve aranan bir imâm olması sayesinde İslâm coğrafyasından pek çok kişi ondan eğitim almak üzere Merv şehrine gelmiştir. Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî, el-Hasan b. Ali el-Muttavvî ve Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed et-Temîmî gibi önemli ilim adamlarından tahsil görmüştür. Pek çok önemli âlimden de hadis dinlemiştir. Şâfi'î mezhebinin önemli

731 *Kitâbü's-siyâk*, s. 121-122, 125; İbn Asâkir, s. 276; *Mevsû'atü'l-müeyyere*, II, 1042-1043; Bilmen, *Tefsir Tarihi*, II, 252; Emrullah Yüksel, "İsferâyîni, Şehfûr b. Tâhir", *DİA*, XXII, 517-518.

732 *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, V, 100.

733 İbnü'l-Esîr, X, 240.

âlimlerinden kabul edilmekte, bu mezhep hakkındaki araştırmalarından meydana gelen *el-İmlâ* adlı eserinin elden ele dolaştığı nakledilmektedir. Pek çok fakih ve imâm onun düşüncelerini kolayca kabullenmiştir. Yetişmesi için çok su gereken pirinci yetiştirirken çiftçilerin su çalması ihtimaline karşı pirinç yemeyecek kadar dindar birisidir. Rebûlâhîr 494/Şubat 1101 tarihinde vefat etmiştir. *el-İmlâ*'dan başka *et-Ta'lik* adlı kitabın da yazarıdır⁷³⁴.

7. Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Abdülkahrî el-Tûsî (ö. 525/1130-1131): Tûs ehlinde olmasına rağmen Selçuklular Devleti'nin batısında ikamet etmiş ve Musul şehrinde hâtiplik yapmıştır. Pek çok önemli âlimden hadis dinlemiştir. Ölmünden sonra Kadî el-Murtaza ve Ebû Muhammed Abdullah b. el-Kâsım eş-Şehrîzûrî onun hakkında şiir yazmıştır⁷³⁵.

8. Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Yusuf el-Fâşânî el-Mervezî (ö. 529/1134): Merv'e bağlı Fâşân'da doğmuştur. İmâm, müftü, edip ve muhaddis olarak kaydedilmektedir. Muhammed el-Mâhvânî'den (المأخواني) fıkıh eğitimi almıştır. Ayrıca Ebû Muzaffer es-Sem'ânî'den hadis dinlemiş, Ebû Mutî' el-Herevî'den de edebiyat dersleri almıştır. Pek çok ilim adamının yetişmesine katkılarda bulunmuştur⁷³⁶.

9. Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm b. Ebû Bekr el-Şehrîstânî (ö. 548/1153): Kelam ilmî ve felsefe ile uğraşan bir âlimdir. 469/1076 yılında Nesâ'ya bağlı Şehrîstân'da dünyaya gelmiş, ilk olarak Cürcân'da daha sonra da Nîşâbûr'da eğitime devam etmiştir. Nîşâbûr'da hocası Ebu'l-Kâsım Selmân b. Nâsır en-Nîşâbûrî'den kelam, felsefe ve münazara dersleri aldıktan sonra Hârizm'e gitmiş, burada dersler vermiştir. Vermiş olduğu dersler sayesinde tanınmış ve itibar kazanmıştır. Daha sonra hacca gitmiş, hac dönüşü Bağdat Nizâmîye Medresesi'nde dersler vermiştir. Şehrîstânî, 514/1120 tarihinde Merv'dönerek Sultan

734 İbnü'l-Cevzî, XVI, 69; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, V, 101-104.

735 İbnü'l-Cevzî, XVII, 265; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, II, 565; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VI, 58-59.

736 *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VI, 391-392.

Sencer'in veziri olan Ebu'l-Kâsım Muhammed b. el-Muzaffer'in hizmetine girmiştir. Sultan Sencer'den de büyük itibar gören Şehristânî, bu sırada ünlü eseri *el-Milel ve'n-nihal*'i yazarak Vezir Ebu'l-Kâsım'a ithaf etmiştir. Ebu'l-Kâsım'ın vezaretten azliyle birlikte Tirmiz'e, oradan da doğduğu şehir olan Şehristân'a dönen âlimimiz, 548/1153 yılında burada vefat etmiştir. Büyük kelimcilerden birisi olarak kabul edilen Şehristânî, İbn-i Sînâ ve İmâm Gazzâlî'nin düşüncelerine muhalefet etmiştir. Eseri *el-Milel ve'n-nihal*, dinler ve mezhepler tarihinin önemli kaynaklarından biri olarak kabul edilmekte olup, Türkçe'ye de çevrilmiştir⁷³⁷. Felsefe tarihi bakımından da ayrıca önemi haiz bulunan eserin bir kısmı da filozoflara ayrılmıştır. Şehristânî'nin diğer eserleri ise şunlardır: Kelam ilmi ve mezheplerin esaslarından bahsettiği *Nihâyetü'l-ikdâm fi ilmi'l-kelâm* adlı eseri 20 bölüm olarak tertip edilmiştir. Eş'arî kelamı üzerine yazılmış bir eser olmasına rağmen bazı bölümlerde Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve İbn-i Sînâ'nın düşünceleri yerilmiştir. *Musâraâtü'l-felâsife*, İbn-i Sînâ'nın felsefeye ait düşüncelerine reddiye niteliğindedir. Ayrıca Kur'an tefsirinden bahsettiği *Kitâbü'l-menâhic ve'l-âyât, Kısasü Mûsa ve Hıdır, Meâtühü'l-esrâr ve mesâbihü'l-ebrâr ile Tarihü'l-hükemâ* adlı eserleri kaydedilmektedir⁷³⁸.

10. Ebû Tâhir Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. Ebû Sehl el-Mervezî (ö. 548/1153-1154): Fakih, hatip ve müezzindir. 463/1070-1071 yılında doğmuştur. Nişâbûr, Bağdat ve İsfahan'da bulunmuş, Ebû Muzaffer es-Sem'ânî ile Ebu'l-Ferec ez-Zâz'dan fıkıh eğitimi almıştır. Aynı zamanda pek çok

737 Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm b. Ebû Bekr el-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, çev. Mustafa Öz, *İslam Mezhepleri*, İstanbul 2005.

738 İbn Funduk, *Tarihü hükemâ*, s. 141-142; *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 675-676; Zehebî, *A'lâmu'n-nübelâ*, XX, 286-288; Şeşen, Sencer'in Muhitinde, s. 446; Bausani, Religion, s. 287; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 105; Selim Özarslan, "Selçuklularda Kelâm İlmi ve Kelâm Âlimleri", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler*, Konya 2001, II, 142; G. Monnot, "al-Shahrestānī", *EP*, IX, 214 vd. İbn Hallikân (*Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 675), onun doğum tarihi için 467/1074-1075 ve 479/1086-1087 senelerinin kaydedildiğini nakleder. Zehebî (*A'lâmu'n-nübelâ*, XX, 288) ise ölüm tarihini 549/1154-1155 olarak vermektedir.

âlimden sema‘ yoluyla hadis dinlemiştir. Güvenilir, mütedeyyin ve kanaatkâr birisi olarak kaydedilmektedir. Merv’de bulunan el-Akdam (الأقدم) Camii’inde hatiplik yaptığı nakledilmektedir⁷³⁹.

11. Şeyhü’l-islâm Mu‘îneddîn Ebû Nasr Ahmed b. Ebu’l-Hüseyn b. Cerîr: Aslen Câm şehrine mensup olup, Câmî nisbesiyle bilinmektedir. *Ravzatü’l-müzennebîn* adlı eseri telif ederek 526/1131 tarihinde Sultan Sencer’e sunduğu kaydedilmektedir⁷⁴⁰.

12. Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Seyyâr el-Bûşencî (ö. 543/1149): 463/1070-1071 yılında doğmuş Horasan’ın meşhur imâmlarından birisidir. Herat’ta Ebû Bekr Muhammed b. Ali eş-Şâî’den fıkıh dersleri almış, daha sonra eğitimine Ebû Muzafer es-Sem‘ânî’nin nezaretinde devam etmiştir. Usûl ve ihtilaflar üzerinde yapmış olduğu yorumlarını daha sonra kendi yazısıyla derlemiştir. Bilgisi sayesinde büyük saygı görmüş, bu sayede fetvasına başvurulmuş kişilerden birisi olmuştur. Nişâbûr’a döndükten sonra inzivaya çekilmiş ve Cuma günleri haricinde halkın içine pek çıkmamıştır. 7 Ramazan 543/19 Ocak 1149 tarihinde Nişâbûr’da vefat etmiştir⁷⁴¹.

13. Ebû’s-şucâ‘ Ömer b. Muhammed b. Abdullah el-Belhî (ö. 562/1167): 475/1082-1083 tarihinde doğmuştur. İlk zamanlarda el-Bistâmî olarak bilinirken sonraları Belhî nisbesiyle adlandırılmıştır. Râ‘ûm Mescidi’nin imâmı ve Ebû Bekr Ebû Sa’d es-Sem‘ânî’nin yakın arkadaşısıdır. İlk eğitimini babasından almış, daha sonra Ebu’l-Kâsım b. Muhammed el-Halîlî, İbrahim b. Muhammed el-İsfahânî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Hüseyin es-Simincânî’den hadis ve fıkıh öğrenmiştir. Aynı zamanda müftü, münazaracı, müfessir, vaiz, edip ve şair olarak kaydedilmektedir. İlerlemiş yaşına rağmen yeni şeyler öğrenmeye hevesli birisi olarak nakledilmektedir. Belh’te Rebûlâhir 562/Ocak-Şubat 1167 tarihinde vefat etmiştir⁷⁴².

739 İbnü’l-Cevzî, XVIII, 93-94; Ebu’l-Fidâ, *Fukahâu’s-şâfi‘iyyîn*, II, 636-637; *Tabakâtü’s-Şâfi‘iyyeti’l-kübrâ*, VI, 187-188.

740 İsfizârî, I, 231.

741 Ebu’l-Fidâ, *Fukahâu’s-şâfi‘iyyîn*, II, 621; *Tabakâtü’s-Şâfi‘iyyeti’l-kübrâ*, VI, 50-51.

742 *Tabakâtü’s-Şâfi‘iyyeti’l-kübrâ*, VII, 248-250.

14. Ebû Mansûr Muhammed b. Es‘ad b. Muhammed et-Tûsî (ö. 579/1183-1184 veya 581/1185-1186): Aslen Nîşâbürlu olup, 486/1093 yılında doğmuştur. Daha sonra gittiği Tûs’ta İmâm Gazzâlî’den fıkıh eğitimi almıştır. Ayrıca Merv’de Ebû Bekr es-Sem‘ânî, Mervu’r-rûz’da Hüseyin b. Mes‘ûd’dan mezhep ve usûl dersleri almıştır. Merv’de bir süre kalmış ve vaazlar vermiştir. Nîşâbürlu’da bulunduğu sırada gerçekleşen Oğuz baskınları neticesinde Irak’a kaçmış, daha sonra Azerbaycan ve Körfez bölgesinde verdiği vaazlar sayesinde pek çok kişiyi etrafında toplamayı başarmıştır. Hayatının sonlarına doğru Tebriz’e gelmiş ve ölene kadar bu şehirde kalmıştır. Ölüm yılına dair 579/1183-1184 ve 581/1185-1186 tarihleri kaydedilmektedir⁷⁴³.

e. Tabipler

Büyük Selçuklular döneminde gelişme gösteren konulardan biri de tıp ilmidir. Bahsettiğimiz dönemde pek çok tabip de yetişmiştir. Büyük önem ve değer verilen tabipler hakkındaki mevcut olan görüşü Nizâmî-i Arûzî⁷⁴⁴, şu şekilde özetlemektedir: “*Doktor, davranışta şefkatli, tabiatında akıllı, zihni keskin, görüş beyan etmede, yani bilinenden bilinmeyeni elde etmede çabuk kimsedir. Hiçbir doktor, insan ruhunun yüceliğini takdir etmedikçe, şefkatli olamaz. Mantık bilgisi olmadıkça, tabiatında akıllı olamaz. Allah kendine yardım etmedikçe kesin görüşlü olamaz.*”. Her ne kadar medreselerin müfredatında tıp eğitimi ile ilgili direkt bir bilgiye ulaşamamış olsak da, medreselerde tıp eğitiminin verildiği anlaşılmaktadır. Nitekim önemli tabiplerden birisi olan Zeyneddîn İsmail b. el-Hasan el-Cürcânî’nin⁷⁴⁵ eserlerinin tıp eğitimi veren medreselerde okutulduğunu bilmekteyiz. Medreselerde eğitimi verilen tıp ilmî, muhtemelen serbest çalışan bazı tabiplerin öğrenci yetiştirmesi sebebiyle de geniş bir yayılma imkânına sahip olabilmektedir. Daha ziyade hastalanan kişileri tedavi etmek üzere davet

743 Tabakâtü’s-Şâfi‘iyyeti’l-kübrâ, VI, 92-93; Gazzâlinâme, s. 286.

744 Çehâr makâle, s. 104; Ayrıca bkz. Mehmet Bayraktar, İslâm’da Bilim ve Teknoloji Tarihi, Ankara 2000, s. 218.

745 Bkz. Tabipler.

edilen serbest tabiplerin, bütün coğrafyada yaygın olarak bulunduklarını söylemek güç olmayacaktır. Örneğin kulunç hastalığına yakalanan Vezir Amîdülmülk, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Ali b. Ahmed b. Ebû Sâdık en-Nîşâbûrî'yi kendisini tedavi etmek üzere davet etmişti. Aynı şekildeki bilgiyi Nizâmî-i Arûzî⁷⁴⁶ de nakletmektedir. Bu bilgide Tabip Muhammed Müneccim'in kulunç hastalığına yakalanan Nîşâbûr meşahirinden birisini tedavi etmek üzere davet edildiği nakledilmektedir. Geniş bir coğrafyada, büyük bir medrese ağı kuran Selçuklular'ın tıp gibi önemli bir alanda da eğitime önem verdikleri açıktır. Bu dönemde yaşamış ve hayatları hakkında bilgi tespit edebildiğimiz tabipler ise şunlardır:

1. Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Ali b. Ahmed b. Ebû Sâdık en-Nîşâbûrî (ö. 460/1067-1068'den sonra): Selçuklular'ın ilk dönemlerinde çalışmış olan tabibimiz, Nîşâbûr ehlinde olup doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Seyyid İsmail el-Cürcânî'den dersler almıştır. M.S. II. yüzyılda yaşamış olan Bergamalı Galenos'un çalışmalarını irdelemiş ve onları yeniden yorumlamıştır. Ebû Sâdık, özellikle Horasan bölgesinde ün kazanmış ve hastalarını tedavi etmiştir. Yaşlanıp inzivaya çekildiği dönemde Selçuklu Veziri Amîdülmülk Kündürî yakalandığı kulunç hastalığı sebebiyle birkaç gulamın eşlik ettiği özel bir at göndermiş ve kendisini tedavi etmek üzere onu davet etmiştir. 460/1067-1068 tarihinden sonra vefat ettiği anlaşılmaktadır⁷⁴⁷.

2. el-Hakîm Davud el-Tabîb (ö. 480/1087-1088): Nîşâbûr'da dünyaya gelmiş Yahudi asıllı tabip ve astronomdur. Daha sonra-ları Müslüman olmuş ve Beyhak'ta ikamet etmiştir. Tedavi tekniklerinden bahsettiği bir tıp kitabı da kaleme almış olan tabibimiz, bu alanda öğrenciler de yetiştirmiştir⁷⁴⁸.

3. el-Hakîm Yahya b. Muhammed el-Gaznevî el-Müneccim el-Müzehebb (ö. 521/1127): Gazne'de doğmuş ve Gazneli Sultanı İbrahim'in hizmetinde bulunmuştur. 495/1101-1102 tarihinde

746 Çehâr makâle, s. 106-107.

747 Âbâdî, *Tarih-i Tıbb*, s. 292-293.

748 İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 241.

ise Gazne'den Beyhak'a göçmüştür. Tezhîb sanatında da bir hayli ustalaşan tabibimizin diğer bir uzmanlık alanı da nücûm ilmidir. Muharrem 521/Ocak-Şubat 1127 tarihinde vefat etmiştir⁷⁴⁹.

4. Zeyneddîn İsmail b. el-Hasan el-Cürcânî (ö. 531/1136): 434/1042 tarihinde Cürcân'da dünyaya gelmiştir. Aslen Cürcânlı olmasına rağmen, Horasan bölgesinde de mesleğini icra etmiş, hatta Sultan Sencer'in hizmetinde de bulunmuştur. İbn Sînâ'nın ölümünden sonra tıp alanındaki en önemli tabiplerden birisi olmuştur. Cürcân'da başladığı tıp tahsiline daha sonra Irak, Hûzistân ve Fars bölgelerine giderek devam etmiştir. Sonraları geldiği Nîşâbûr'da İbn Sînâ'nın öğrencilerinden birisi olan İbn Ebî Sadık'ın hizmetinde bulunmuştur. 504/1110-1111 yılında Hârizm'e gitmiş ve Kutbeddîn Muhammed'in hizmetine girmiştir. Bu esnada *Zahîre-i Hârizmşâhî* adlı eserini kaleme almıştır. Tıp sahasında Arapça ve Farsça'yı kullanarak yazdığı pek çok önemli eseri İran'da tıp eğitimi veren bütün medreselerde okutulmuştur. En önemli eseri Farsça kaleme aldığı ve dünya tıp literatüründe de önemli yeri olan *Zahîre-i Hârizmşâhî*, Farsça kaleme alınan ilk tıp ansiklopedisi özelliği taşımaktadır. Onun ayrıca *el-Ağrazü'l-tıbbiyye* (الاعراض الطبية) adında diğer önemli bir eseri daha mevcuttur⁷⁵⁰.

5. Ebû Sa'îd Muhammed b. Ali el-Tahhan (ö. 536/1141): Sultan Sencer dönemi tabiplerinden birisidir. Aslen Beyhaklı'dır. Nîşâbûr'da doğmuş olmasına rağmen, Belh'te hayatını sürdürmüş ve bu şehirde ölmüştür. Tabip ve aynı zamanda filozoftur. Özellikle basûr hastalığı konusunda uzmanlaşmış ve bu konuda *Kitabü'l-bevâsir* adında bir eser kaleme almıştır. Başka eserlerinin de var olduğu zikredilen tabibimizin ayrıca şiirleri de bulunmaktadır⁷⁵¹.

749 İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 242.

750 İbn Funduk, *Tarihu hukemâ*, s. 172-173; Tacbaş, *Tarih-i Bîmâristânâ*, s. 79-80; Şeşen, Sultan Sencer'in Muhitinde, s. 447.

751 İbn Funduk, *Tarihu hukemâ*, s. 169-170; Turan, *Selçuklular*, s. 338; Şeşen, Sultan Sencer'in Muhitinde, s. 450.

6. Emîr Şerefü’z-zaman Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf el-Îylâkî (ö. 536/1141): Sultan Sencer’in hizmetinde bulunan emîr ve tabiplerden birisidir. Ömer Hayyam’ın yakın dostudur. Bir süre Bâharz’da yaşadıkdan sonra, Belh Valisi Alaeddîn Kamaç’ın hizmetine girmiştir. Devrinin önemli ilim adamlarından Muhammed b. Abdürrezzâk et-Türkî ile aralarında münakaşalar olmuştur. Edebiyat, felsefe ve matematiği de iyi bildiği anlaşılan eserlerini Arapça ve Farsça olarak kaleme almıştır. el-Îylâkî’nin *Kitabü’l-levâhık*, *Dost-nâme*, *Sultan-nâme*, *Kitab fi’l-adedi’l-vefk*, *Kitabü’l-hayavan*, *Kitabü’l-esbab ve’l-alâmât*, *el-Fusul el-îylâkîyye* adlı eserleri mevcuttur. Ancak tıp alanında yazmış olduğu *Kitabü’l-esbab ve’l-alâmât* ile *el-Fusul el-îylâkîyye* adlı eserleri günümüze ulaşmıştır. Onun kitapları daha ziyade kendisinden önce yazılmış olan tıp kitaplarından derlemelerdir. Karahıtaylar ile yapılan Katvan Savaşı’nda öldürülmüştür⁷⁵².

7. Ali b. Muhammed el-Kâinî (ö. 546/1151-1152): Doğmuş olduğu Kâin şehrinin harap olmasından sonra Nîşâbûr’a göç etmiştir. Ömer Hayyâm’ın talebelerindendir. Emîr Ebu’l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. el-Muzaffer el-Ceşmî’nin davetiyle Beyhak şehrinde ikamet etmeye başlamış ve pek çok hastayı tedavi etmiştir. Akli ilimlerde ehliyetli bir kişi olarak kabul edilir. Tıp konusunda da risaleleri bulunmaktadır. Sultan Sencer’e Türkler’in meziyetlerini anlattığı bir kitap ithaf etmiştir. Kendisi de bir Türk ile evlenmiş ve ondan çocuk sahibi olmuştur. 546/1151 yılında doksan yaşındayken vefat etmiştir⁷⁵³.

8. Aynü’z-zaman el-Hasan b. Ali el-Kattân el-Mervezî (ö. 548/1153): 465/1072-1073 tarihinde doğmuş tabip, mühendis ve aynı zamanda filozoftur. İlk eğitimini dînî ilimler konusunda yapmış, özellikle fıkıh ve hadis konularında çalışmıştır. Daha sonra diğer ilimlere yönelmiş ve Merv’in en tanınmış simalarından

752 İbn Funduk, *Tarihu hukemâ*, s. 131-132; Şeşen, Sultan Sencer’in Muhitinde, s. 447-448.

753 İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 241-242; a. mlf., *Tarihu hukemâ*, s. 139; Şeşen, Sultan Sencer’in Muhitinde, s. 448.

birisi hâline gelmiştir. Sultan Sencer'in Katvan mağlubiyeti sonrasında Hârizmşah Atsız'ın Merv'e girmesi sonrasında kütüphanesi yağmalanmış ve kitapları kaybolmuştur. İyi derecede Arapça bilen âlimimizin, *Keyhan şinaht*, *Kitabü'l-aruz* ve *Kitabü'l-devha fi'l-ensâb* adlı eserleri bulunmaktadır. *Keyhan şinaht* adlı eseri kâinatın oluşumu, astronomik coğrafya, zaman, takvim ve meteoroloji konularını kapsar. Eserin coğrafya kısmında bir de dünya haritası mevcuttur⁷⁵⁴.

9. Zeyneddîn İsmail el-Hüseynî et-Tabîb: Tıp ve diğer ilimlerde eğitim almıştır. 531/1136-1137 yılında Serahs'ta bulunduğu dair bir bilgi mevcuttur. Felsefe konusunda da eser kaleme aldığı için kaynakta tabip ve filozof olarak nakledilmektedir⁷⁵⁵. Ayrıca Nizâmî-i Arûzî⁷⁵⁶, Herat'ta Melikşah ve Sencer zamanında yaşayan filozof ve tabip Edip İsmail adında birinden bahsederek onun hakkında iki hikaye nakleder. Yaşadığı dönem itibariyle bahsedilen kişi Zeyneddîn İsmail olmalıdır.

f. Matematikçiler

1. Ebû Hâtim Muzaffer b. İsmail el-İsfizârî (ö. 515/1121'den önce): Selçuklular döneminde yaşamış, ancak hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan matematikçi ve astronomdur. Sultan Melikşah tarafından Ömer Hayyâm başkanlığında Yezdicerd takvimindeki hataları düzeltmek ve İsfahan'da bir rasathane kurmak amacıyla oluşturulan heyette de yer almıştır (467/1074-1075). Sultan Melikşah'ın ölümüne kadar bu rasathanede görev yapmıştır. Daha sonra Horasan'a gelerek Herat ve Belh'te bulunmuştur. 506/1112-1113 yılında Belh'te bulunduğu dair bir bilgi mevcuttur. Altının ayarını belirleyen hidrostatik bir teraziyi

754 İbn Funduk, *Tarihu hukemâ*, s. 156-157; *Mevsû'atü'l-müeyssere*, I, 697; Abbas İkbâl Âştîyânî, "İmâm Hasan Kattân Mervezî", *Mecmûa'-yi Makâlât-ı Abbas İkbâl Âştîyânî*, Tahran 1369 hş., s. 420 vd.; Şeşen, Sultan Sencer'in Muhitinde, s. 449; Merçil, Kütüphaneler, s. 397.

755 İbn Funduk, *Tarihu hukemâ*, s. 172-174.

756 *Çehâr makâle*, s. 126-127.

Sultan Sencer'e sunmak üzere Merv'e gitmiş ve burada vefat etmiştir. Rivayete göre geliştirdiği bu terazinin yaptığı sahteciliğin anlaşılmasına neden olacağından korkan sultanın hazinedarı tarafından kırılması üzerine çok üzölmüş ve bunun neticesinde ölmüştür. Meteoroloji ile ilgili konuları anlattığı *Âsâr-ı 'Ulvî* adlı eserini Fahrülmülk b. Nizâmülmülk'e sunmuştur. Ayrıca Öklid'in *Elementler* adlı eserinin bir özeti durumunda olan *İhtisâr-ı fî usûl-i Öklides*, ağırlık ölçülerinin kullanımını anlatan *Merâkizü'l-eskâl ve san'atü'l-kaffân*, *Mukaddime fî'l-misâha*, *Hulâsa-i Kitâbi'l-Hiyel* ve *Risâletü'ş-şebeke* adlı eserleri bulunmaktadır. Günümüze ulaşmamış başka eserlerin de var olduğu zikredilmektedir⁷⁵⁷.

2. Ebu'l-Feth Abdurrahman el-Hâzinî el-Mervezî: Ali el-Hâzin el-Mervezî'nin azad ettiği Rum asıllı bir köle olmasına rağmen iyi tahsil görmüştür. *el-Zicü'l-muteber el-Sencerî* adlı eserini sunduğu Sultan Sencer tarafından gönderilen 100 altını kabul etmeyecek kadar mütevazı bir hayat sürmüştür. Eserinde özellikle Merkür (Utarid) gezegeninin hareketleri hakkında bilgiler vermektedir. En doğru ziclerden (astronomi takvimi) biri olan bu eserin nüshaları günümüze kadar ulaşmıştır. Ayrıca Arşimet terazilerinden bahsettiği *Mizânü'l-hikme* ve *Risâle fî'l-âlât el-rasadiyye ve istimâlihâ* adlı eserleri de bulunmaktadır. Kendisi de Arşimet terazisi yapmıştır. Rasat aletlerini tanıttığı bir risalesi de bulunmaktadır⁷⁵⁸.

3. Muhammed b. Ahmed el-Me'mûrî el-Beyhakî: Selçuklular döneminde yaşamış ünlü astronom, matematikçi ve filozoftur. *Dekâyik-i Mahrûtât* adlı eseri tasnif etmiştir. Ömer Hayyâm

757 İbnü'l-Esîr, X, 97; İbn Funduk, *Tarihu hukemâ*, s. 125-126; Hamîd Nîrmûrî, "Hengâm-ı Vukû-ı Novrûz ve Evvel-i Sal-ı İrânîyân", *Nuhustîn-i celsât-ı sohenrânî ve bahs der bâre-i ceşn-i Novrûz ve çeşârşenbe-i sûrî ve sîzde-i bider*, İntişârât-ı İdâre-i Külli Nigârîş-i Vezâret-i Ferheng-i Hüner, Tahran 2536 şehinşahî, s. 138; Sayılı, Rasadhâne, **IA**, 630; Şeşen, Sultan Sencer'in Muhitinde, s. 125; Rıza Kurtuluş, "İsfizârî, Ebû Hâtîm", **DİA**, XXII, 518

758 İbn Funduk, *Tarihu hukemâ*, s. 161-163; Turan, **Selçuklular**, s. 435; Yegen Atagarriyev, "X-XII. Yüzyıllarda Merv", **Türkler**, Ankara 2002, V, 392; Şeşen, Sultan Sencer'in Muhitinde, s. 444; D. A. King-J. Samsó, "Zıdj", **EF**, XI, 499.

bu eseri benzerlerinden daha iyi bulduğunu belirtir. Sultan Melikşah tarafından yapılması emredilen rasathanede çalışmak üzere Isfahan'a gitmiş, onun ölümünden sonra Vezir Tacülmülk'ün hizmetinde de bulunmuştur. Sultan Muhammed Tapar dönemine kadar Isfahan'da kalmış, Sultan Muhammed Tapar da ona büyük değer vermiştir. Bu dönemde Bâtınîler'in çıkarmış olduğu bir karışıklık esnasında yanlışlıkla öldürülmüştür⁷⁵⁹.

4. Bahâeddîn Ebû Muhammed Abdülcelîl b. Abdülcebbâr el-Harakî (ö. 553/1158): 477/1084 yılında Merv şehri yakınlarında bulunan Harak'ta dünyaya gelmiştir. Harak'ta başladığı tahsil hayatına Merv'de devam etmiştir. Bu sıralarda Sultan Sencer'in etrafında bulunan pek çok âlimden istifade etme şansı bulmuştur. Katvan Savaşı'ndan sonra Merv'i işgal eden Hârizmşah Atsız tarafından Hârizm'e götürülmüş, bir yıl sonra Sencer'in Hârizm'e girmesi sonrasında tekrar Merv'e dönmüştür. Genellikle astronomi sahasında eserler kaleme alan Harakî'nin en önemli eseri *Münteha'l-idrâk fî tekâsîmi'l-eflâk*'tır. Eser gökyüzü, yeryüzü ve takvim konularının işlendiği üç kısımdan meydana gelmektedir. İkinci eseri olan *el-Tebîrâ fî'l-hey'e*'de ilk eserinde bahsettiği gökyüzü ve yeryüzü konularını tekrar ele almaktadır. Bu eseri Sultan Sencer'in veziri Nâsîreddîn Mahmûd el-Hârizmî'nin oğlu Emîr Şemseddin Ali'ye sunmuştur. Diğer eserleri ise *Risâle fî'l-amel bi zâtî'l-halak*, *er-Risâletü'l-mağribiyye*, *er-Risâlet el-şâmile* olarak kaydedilir. Bunların yanında hesap alanında yazdığı *el-Telhîs fî'l-aded el-vefk* ve Merv şehrinin tarihini anlattığı *Tarihu Merv* adlı eserleri de bulunmaktadır⁷⁶⁰.

759 İbn Funduk, **Tarihu hukemâ**, s. 163-165; İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 233-234; **Mu'cemü'l-üdebâ**, XVII, 225-226; **Gazzâlinâme**, s. 360; Bayraktar, **İslâm'da Bilim**, s. 99; Şeşen, Sultan Sencer'in Muhitinde, s. 448-449. Yâkût (**Mu'cemü'l-üdebâ**, XVII, 225), onun ölüm tarihini Beyhakî'nin **Vişâhu Dümyeti'l-Kasr** adlı eserinden nakille 485/1092-1093 olarak nakletmektedir. Beyhakî'nin **Tarihu hukemâ** adlı eserinde herhangi bir ölüm tarihi verilmediği gibi, Sultan Muhammed Tapar zamanına kadar yaşadığı belirtilmektedir.

760 İbn Funduk, **Tarihu hukemâ**, s. 155; Şeşen, Sultan Sencer'in Muhitinde, s. 444-445.

5. Ali b. Şâhek el-Kassârî el-Beyhakî: Dokuz yaşında yakalandığı çiçek hastalığı neticesinde gözlerini kaybetmiştir. Buna rağmen başkalarını dinleyerek edebî ilimler, felsefe ve matematik alanında geniş bilgiye sahip olmuş, hatta takvim yapmıştır. İbn-i Sinâ'nın *Risâletü't-tayr* adlı eserine yazmış olduğu zeyl günümüze kadar ulaşmıştır⁷⁶¹.

6. Ebu'l-Kâsım Ali b. İsmail en-Nîşâbûrî: Günümüze geometri ve kelam konusunda kaleme almış olduğu iki eseri ulaşmıştır. İlk eseri *Tahriru Usuli Öklîdes* 'tir. Kelam konusunda yazmış olduğu eser İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin *el-İrşâd* adlı eserine şerh niteliğindedir⁷⁶².

761 İbn Funduk, *Tarihu hukemâ*, s. 139; Şeşen, Sultan Sencer'in Muhitinde, s. 449.

762 Şeşen, Sultan Sencer'in Muhitinde, s. 451.

B. HORASAN BÖLGESİNDEKİ EDEBÎ HAYAT

Büyük Selçuklular'ın kurulduğu yer olan Horasan, her alanda olduğu gibi Edebiyat alanında da bir merkez konumuna gelmiştir. Selçuklular dönemindeki edebî yapının kendisinden önceki dönemlerden farklı olarak daha zengin bir yapıya kavuştuğunu, hatta daha da ileri gittiğini söylemek mümkün olabilmektedir. Ele aldığımız dönemde yaşamış ve ünü günümüze kadar gelmiş pek çok şairin, Selçuklu hükümdarlarının himayesinde eserler vermesi bu durumu ispatlar mahiyettedir. Örneğin Ömer Hayyâm, Nâsır-ı Husrev, Enverî, Mu'izzî, Senâî ve Ferîdüddîn Attâr gibi ünlü edebiyatçılar, Selçuklu hanedanından himaye görmüşlerdir. Bununla birlikte tarihî, dînî ve edebî pek çok eser kaleme almış bazı müellifler de aynı şekilde desteklenmiştir. Özellikle İran coğrafyasının tamamen Selçuklu hâkimiyetine geçmesiyle devlet kurumları tam manasıyla çalışmaya başlamış, bu sayede siyasî devlet olma kimliğini tamamlayarak sosyal bir devlet olma yönünde çaba göstermeye başlamıştı. Amîdülmülk Kündürî ile başlayan bu süreç, kendisi de ilim camiasından gelen Nizâmülmülk'ün Selçuklu veziri olmasıyla birlikte daha hızlı bir şekilde gerçekleşmiştir. Devletin ilk zamanları sayılabilecek bir dönemde göreve gelen Amîdülmülk, şairleri Farsça şiir yazmaya ve söylemeye teşvik ederken, Nizâmülmülk ise Arapça'nın kullanılmasını tercih etmiştir. Sultan Melikşah ve Sencer şairlere büyük önem vermiş, hatta kendileri de şiir yazmışlardır. Herat hâkimi olan Toganşah da şiir söyleyen hanedan üyelerinden birisi olmuştur. Devletin kuruluş merkezi olan

Nişâbûr, aynı zamanda şairlerin de merkezi durumundaydı. Bölgede Arapça'yı kullanarak şiir yazan yüzlerce şair bulunurken, Farsça'yı kullanan şairler bunlardan birkaç kat fazlaydı. Bununla birlikte Selçuklu hanedanının Türk olması, sarayda ve orduda Türkçe konuşulmasının edebiyat alanına ne gibi bir etkisi olmuştu? Sultan Melikşah ve Sultan Sencer zamanında sarayda Türkçe konuşulmuş ve hatta Türkçe yazı kullanılmıştı⁷⁶³. Özellikle tasavvuf akımlarının etkisiyle birlikte bir dönem Türkçe'nin de yaygın bir şekilde kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Muhtemelen kısa bir süre olan bu dönemde şairlerin birkaç istisna haricinde çok fazla himaye edilmedikleri anlaşılmaktadır. İran coğrafyası üzerinde hüküm süren Selçuklular'ın o sırada bir hayli geri plânda kalmış bulunan Farsça'yı edebiyat dili olarak sahiplenmesi sebebiyle, bu durum gayet normaldir. Selçuklular'ın bu dili yoğun bir şekilde kullanmaya başlaması ile birlikte Fars kültürüne büyük bir destek vermiş oldukları açıkça görülmektedir. Selçuklular'dan önce Gazneliler, Farsça'yı resmî yazışma dili olarak kabul edip kullanmışlarsa da, özellikle Büveyhîler'in baskısı neticesinde sadece İran'ın doğusunda dar bir alanda kullanılır bir dil hâline gelmişti. Selçuklular, Farsça'yı resmî dil haline getirerek Horasan bölgesinden çıkarmış, bütün İran, Azerbaycan, Suriye ve hatta Anadolu'ya kadar yayılmasını sağlamışlardı. Selçuklular'ın ilk dönemlerinde edebiyat dili daha ziyade Arapça'ydı. Sâ mânîler ve Gazneliler'in Büyük Selçuklular Devleti üzerindeki etkisi düşünüldüğünde Selçuklular'ın Farsça'yı kabullenmeleri daha kolay olmuştu. Zaten ilim geleneği olan bir merkezde kurulan Büyük Selçuklular'ın, bu ilim mekânına alışması çok uzun sürmemiş, fetihler ve bunun sonrasında gelen ekonomik refah sayesinde de ilim hayatı büyük ölçüde desteklenmiştir. Bu destekten kültür sahasının en önemli unsurlarından biri olan edebiyat da nasibini almış, her geçen gün Selçuklular

763 *Ahbâr*, s. 47; *Âsârü'l-vüzerâ*, s. 236; *Düstûrü'l-vüzerâ*, s. 191; Agacanov, *Selçuklular*, s. 198; Öztürk, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı*, s. 38-39; Alparslan, aynı makale, s. 114; Mercil, *Selçuklular ve Türkçe*, s. 114.

Devleti için vazgeçilmez olarak daha fazla destek görür hâle gelmişti. Bunun neticesi olarak aşağıda bazılarının hayat hikâyesini vereceğimiz pek çok ünlü şair desteklenme ve eser verme şansına sahip olabilmıştır. Selçuklular dönemini, şairlerin sayısı ve kalitesi bakımından İran coğrafyasının en parlak zamanı olarak adlandırmak yanlış olmayacaktır.

Bu dönemde pek çok ünlü şair Selçuklu hanedanınca destek görmüştü. Kendilerinin de edebiyatla ve ilimle uğraştığını bildiğimiz Selçuklu sultanları, diğer hanedan üyeleri ile diğer devlet adamları edebiyatçılara ve ilim adamlarına destek verip onları himaye etmişlerdir⁷⁶⁴. Sıkça vurgulanan bir nokta ise Herat hâkimi Toganşah b. Alp Aslan'ın edebiyata olan büyük katkısıdır. Nitekim daha önce de belirttiğimiz gibi Nizâmî 'Arûzî Semerkandî⁷⁶⁵, "*Âl-i Selçuk bütün şairlere dost idiler. Ama hiçbir Toganşah b. Alp Arslan kadar şairlere dost değildi.*" şeklinde verdiği bilgiyle bu katkıyı dile getirmekte ve 509/1115-1116 yılında kendisine anlatılan bir olayı nakletmektedir. Buna göre Toganşah, Ezrakî'nin kendisi için söylediği şiiri çok beğenmiş, onu gözlerinden öperek 500 dinar verilmesini emretmiştir.

1. Büyük Selçuklular Döneminde Horasan Şairleri

1. Ebû Bekr Ömer İbn Mahmûd Hamîdüddîn-i el-Belhî (ö. 559/1163-1164): Belh şehrinin Kadı'l-kudat'ı olmakla birlikte dönemin önemli şairlerinden birisidir. Farsça olarak kaleme aldığı eserlerinde kafiyeli ve zor bir üslup kullanmıştır. Hamîdî olarak da bilinir. Zamanının en büyük şairlerinden olan Enverî'nin de takdirini kazanmıştır. Belh hakkında kimin yazdığı bilinmeyen, ancak Enverî'ye atfedilen bir hiciv yüzünden harekete geçen halka karşı kendisine sığınan Enverî'yi koruduğu ve bir süre

764 Mürsel Öztürk, "Selçuklu Araştırmalarında Farsçanın Önemi", **I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri**, Konya 2001, II, 182.

765 **Çehâr makâle**, s. 68-69; Ayrıca bkz. Tourkhan Gandjei, "Turkish in Pre-Mongol Persian Poetry", **BSOAS**, sayı: 49, London 1986, s. 70.

sakladığı kaydedilmektedir. Enverî, daha sonra yazmış olduğu bir şiirle bu hicviyeye cevap vermiştir. Şairimiz 559/1163-1164 tarihinde ölmüştür⁷⁶⁶. Belh hakkındaki hiciv şu şekildedir⁷⁶⁷:

چهار شهر است خراسان را بر چارطراف
 وسطشان به مسافت کم صد در صد نیست
 گرچه معمور و خرابش همه مردم دارند
 نه چنان است که آبستن دیو و دد نیست
 بلخ شهری است در آکنده به اوباش و رنود
 در همه شهر و نواحیش یکی بخرد نیست
 مصر جامع را چاره نبود از بد و نیک
 معدن زر و گهر بی سوب بسد منست
 مرو شهریست بترتیب همه چیز در او
 جد و هزلش متساوی و هری هم بد نیست
 حبذا شهر نشابور که در روی زمین
 گر بهشت است همان است و گر نه خود نیست

“Horasan’ın dört tarafındaki dört şehrin arasındaki mesafe her zaman biribiriyle eşit değildir. Her ne kadar mamurunda da harabında da insanlar varsa da, açıktır ki, onlar ne dev ne de yırtıcı hayvandırlar. Belh evbaş ve açığözlerle dolu öyle bir şehirdir ki, bütün şehir ve nahiyelerindeki bir tek kişi akıllı değildir. Güzelini ve kötüsünü mamur etmek imkânsız, altın madeni ve mücevher yararsızdır. Merv’in bütün her şeyi, ciddiyeti de, şakas da eşit ve tertiplidir, Herat da kötü sayılmaz. Eğer yeryüzünde Cennet varsa güzel Nîşâbûr şehridir; Cennet (yeryüzünde) değilse, Nîşâbûr da yoktur.”

Enverî bu hicviyeye yazmış olduğu şu methiyeyle karşılık vermiştir:

766 **Devletşah Tezkiresi**, çev. Necati Lugal, İstanbul 1977, I, 147; Jan Rypka, **Edebiyat-ı İran der Zaman-ı Selcukiyan ve Moğulan**, Farsça çev. Yakub Âjend, Tahran 1364, s. 55-56; Rençber, aynı makale, 154; Karahan, Enverî, **DİA**, 268.

767 Farsçası için bkz. Rençber, aynı makale, 154-155.

ای مسلمانان فغان از دور چرخ چنبری
 وزنفاق تیر و قصد ماه و کید مشتری
 قبة الاسلام را هجو ای مسلمانان که گفت
 حاش لله بالله ار گوید یهود خیبری
 آسمان ار طفل بودی بلخ کردی دایگیش
 مکه داند کرد معمور جهان را مادری

“*Ey Müslümanlar! Bu çember gibi dönen çarkın dönüşünden, Merih yıldızının nifakından, Ayın cebrinden ve Müşteri yıldızının da hilelerinden feryad*⁷⁶⁸. *Ey Müslümanlar! Kubbetü'l-İslâm'ı (Belh) kim hicvetmiş? Hâşâ! Allah'a yemin ederim ki, söyleyen ancak Hayber Yahudisi'dir. Gökyüzü çocuk olsaydı sütanneliğini Belh yapardı, dünyanın mamurunun (Belh) anneliğini ancak Mekke yapabilirdi.*”

2. Kemâlülmülk Edib Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed Muhtâr ez-Zevzenî: Büyük Selçuklular dönemi şairlerinden birisidir. Oğlunun naklettiği birkaç şiiri sayesinde adı kaynaklara geçmiştir. Nizâmülmülk'e sunduğu bir şiiri de kaydedilmektedir⁷⁶⁹. Nizâmülmülk, 465/1092 tarihinde öldüğüne göre şairimiz XI. yüzyılda yaşamıştır.

3. Ebû Nasr Ahmed b. İbrahim et-Tâlekânî: Nizâmülmülk'ü metheden şairlerden birisidir. Eserlerinde arzularını ve vefa duygularını dile getirmiş ve üst makamlara yeni isteklerini iletmıştır. Devrin iki edebiyat dili olan Arapça ve Farsça şiirleri mevcuttur⁷⁷⁰.

4. el-Hakîm Şerefü'z-zamân Ebu'l-Mehâsin el-Ezrâkî el-Herevî: Herat'ta doğmuştur. Herat hâkimi Toganşah b. Alp Arslan'ın himayesinde bulunmuştur. Âlim, vakar ve edeb sahibi bir kimse olarak kaydedilen Ezrâkî, Toganşah namına birkaç eser telif etmiştir. Aynı zamanda amelî hikmet ve nasihatlerden oluşan *Sindbadnâme*'nin onun eseri olduğu rivayet edilse de aksi görüşler de mevcuttur. Himayesinde bulunduğu Toganşah'ın hastalığının

768 Devletşah Tezkiresi, I, 129.

769 Lûbâbü'l-elbâb, s. 299-300.

770 Lûbâbü'l-elbâb, s. 300.

hekimlerce tedavi edilememesi, onun bir kitabı önermesine vesile olmuş, bu kitap sayesinde iyileşen Toganşah onu nedimlerinden birisi yapmıştır. Ölüm tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. *Divan*'ı 2600-2700 beyit olup, kasideler ve rubailelerinden oluşmaktadır⁷⁷¹.

5. el-İmâmü'l-hâm Bedîü'z-zamân Tacü'l-fazl Abdülvasî' el-Cebelî: Aslen Garcistânî (غرجستان) olup, Sultan Sencer döneminde yaşamış şairlerdendir. Anlaşılması güç şiirler söylemesi en karakteristik özelliğidir. Hayatının ilk döneminde Garcistân'ı terk ederek Herat'a gelmiş, oradan da Gazne'ye gitmiştir. Hayatı boyunca Gurlular, Hârizmşahlar ve Gazneli sultanları için şiirler söylemiştir. Sultan Sencer'in Behramşah'ın üzerine ordu gönderdiği zaman da şiirlerinde Sultan Sencer'i övmüştür. 555/1160 tarihinde öldüğü kaydedilmektedir⁷⁷².

6. el-Hakîm Ebu'l-Mehâmed Mahmûd b. Ömer el-Herevî: Muhammed Avfî⁷⁷³ tarafından Selçuklu şairi olarak zikredilmesine rağmen, Sultan Ferruhzâd zamanının önemli bir şairi olduğu belirtilmektedir. Gazneli Sultanı Ferruhzâd (1052-1059), Selçuklular'ın ilk dönemlerinde saltanat sürmüştür. Kaynağımız onun devletlerden anlayış gördüğünü zikrederken, muhtemelen Selçuklular'ı da kastetmiş olmalıdır⁷⁷⁴.

7. Ali b. Ahmed el-Seyfî en-Nîşâbü'rî: Hem nazım, hem de nesir alanında eser kaleme almıştır. Âşıkların birbirleriyle olan münasebetlerini anlatan 100 civarında *Âşık-nâme* kaleme almıştır. Gazellerinde gayet yumuşak bir üslup görülmektedir⁷⁷⁵.

8. Ebu'l-Hasan b. Muhammed b. İsmail Lâme'î ed-Dihistânî: Hüccetü'l-İslâm Gazzâlî'nin hizmetinde bulunmuştur.

771 *Lübâbü'l-elbâb*, s. 310-320; *Devletşah Tezkiresi*, I, 125-126; Zebihullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat*, II, 432 vd.; Alparslan, aynı makale, s. 120; "Ezrakî", *İA*, IV, 443; A. Naci Tokmak, "Ezrakî-i Herevî", *DİA*, XII, 69; İdris, *Rûsûmu's-selâcika*, s. 170.

772 *Lübâbü'l-elbâb*, s. 320-325; *Devletşah Tezkiresi*, I, 127-128; Zebihullah Safâ, *Genc ve gencîne*, Tahran 1362 hş., s. 592.

773 *Lübâbü'l-elbâb*, s. 325-329.

774 *Lübâbü'l-elbâb*, s. 325; Merçil, *Gazneliler*, s. 83.

775 *Lübâbü'l-elbâb*, s. 359-362.

Doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte 412/1021-1022 veya 414/1023-1024 (?) yılında doğduğu şeklinde rivayetler mevcuttur. Selçuklular'ın ilk saray şairi olarak kaydedilmektedir. Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk'ü de metheaden kasideler söylemiştir. Amîdülmülk'ün öldürülmesinden sonra yeni vezir Nizâmülmülk'e de aynı şekilde kasideler sunmuştur. Şiirlerine Sultan Alp Arslan dönemi sonrasında rastlanamamakla birlikte, Sultan Sencer döneminde vefat ettiği şeklinde bir bilgi bulunmaktadır⁷⁷⁶.

9. Ebu'l-Fazl el-Beyhakî: İbn Funduk⁷⁷⁷ tarafından Beyhak'taki şairlerden birisi olarak nakledilmektedir. Ayrıca pek çok şiirinin var olduğunu belirten İbn Funduk, "*benim zamanımın şairiydi*" demektedir.

10. Ebû Hanîfe el-İskâfî (اسكافي): Merv şehrinde yaşamış, Sultan Sencer dönemi şairlerinden birisidir. Asıl mesleği ayakbabcılık olan şairimizi Muhammed Avfî "*söz vilayetinin valisi*" olarak nitелеmektedir⁷⁷⁸.

11. Hakîm Ebû Nasr Ali b. Ahmed Esedî et-Tûsî (ö. 465/1073): Tûs'ta doğmuş olan şairimiz, XI. yüzyılın meşhur şairlerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Selçuklular'ın Horasan'a hâkim olmaları neticesinde Tûs'u terk ederek Deylem hükümdarı Ebû Nâsr Cüstân'ın himayesine girmiştir. Eserlerinde dönemin edebî bilgileri yanında matematik, ilâhiyat ve felsefe konularında da bilgi görmek mümkündür⁷⁷⁹.

12. Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûmelik Mu'izzî: Horasan'ın en önemli şairlerinden birisidir. Sultan Alp Arslan'ın Emîrû's-şûarâsı Burhânî'nin oğludur. Nîşâbûr'da doğmuş

776 **Çehâr makâle**, s. 45; **Gazzâlinâme**, s. 349; Zebihullah Safâ, **Tarih-i Edebiyat**, II, 386 vd.; Alparslan, aynı makale, s. 115.

777 İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 261

778 **Lübâbü'l-elbâb**, s. 373-374; Zebihullah Safâ, **Tarih-i Edebiyat**, II, 398 vd.

779 **Devletşah Tezkiresi**, I, 66 vd.; Rızâzâde Şafak, **Tarih-i Edebiyat-ı İran**, Tahran 1324, s. 137 vd.; Şiblî Nu'mânî Hindî, **Şüeraü'l-Acem yâ Tarih-i Şüera ve Edebiyat-ı İran**, Farsça çev. Seyyid Muhammed Geylânî, Tahran 1363, I, 140 vd.; Zebihullah Safâ, **Tarih-i Edebiyat**, II, 403; **Gazzâlinâme**, s. 349; Orhan Bilgin, "Esedî-i Tûsî", **DİA**, XI, 370.

olmasına rağmen aslen Nesâ şehrendendir. İlk zamanlarda babası başta olmak üzere pek çok âlimden dersler almış, daha sonra Sultan Melikşah'ın himayesine girmiştir. Sultan Melikşah'a asker olarak hizmet etmeye başlamış, Horasan'dan Isfahan'a geldiğinde de kendisine emîrlik rütbesi verilmiştir. Uzun süre şair olarak sultandan yeterli ilgi görmemiş, ancak Ramazan hilalinin görülmesi sebebiyle söylediği bir şiir⁷⁸⁰ sayesinde sultan ona ihsanlarda bulunmuş ve mertebesinin artırılması konusunda emir vermişti. Sultanın *Muizzü'd-dünya ve'd-dîn* lakabından dolayı Mu'izzî nisbesini alan şairimiz, daha sonra sultanın nedimleri arasına katılmıştır. Sultan Melikşah'ın ölümüne kadar bu görevde kalmış, onun ölümünden sonra Herat, Nişâbü'r ve Isfahan'da Selçuklu hanedanına mensup olan veya olmayan pek çok kişinin hizmetinde bulunmuştur. Sultan Berkıaruk hakkında da şiir söylemiştir. Hakkında şiir söylediği kişiler arasında kısa bir süre Horasan'a hâkim olan Arslan Argun da bulunmaktadır. Son olarak Horasan'a hâkim olan Sencer'in hizmetine girmiş ve hayatının sonuna kadar onun hizmetinde kalmıştır. Şairler hakkında kaydedilen şu söz onun Selçuklular Devleti içinde ulaştığı dereceyi göstermesi bakımından önem taşımaktadır: “Üç şair, üç devletten ikbal ve kabul görmüş, hiç kimse bu alanda onların mertebesine ulaşmamıştır. Bunlar Sâ mânîler zamanında Rûdegî (رودگی), Gazneliler zamanında Ensarî ve Selçuklular zamanında da Mu'izzî'dir.”⁷⁸¹ Şiir ithaf ettiği kişiler arasında Nizâmülmülk de bulunmaktadır. Şiirlerini ithaf ettiği şahısların hayatlarına bakılarak 518-521/1124-1127 tarihleri arasında vefat ettiği kabul edilmektedir⁷⁸².

780 “Ey ay, sen padişahın soyuna benziyorsun, yahut işveler eden o güzelin kaşlarına. Güya sen altından yapılmış bir nalsın, sanki feleğin kulağında küpesin.”, bks. Devletşah Tezkiresi, I, 101.

ای ماه چو ابروان یاری گونی. یا نی چو کمان شهر یاری گونی
نعلى زده از زر عیاری گونی. در گوش سپهر گوشواری گونی

781 Lûbâbü'l-elbâb, s. 301.

782 Çehâr makâle, 45; Lûbâbü'l-elbâb, s. 300-310; Devletşah Tezkiresi, I, 100-105; Rızâzâde Şafak, Edebiyat-ı İran, s. 167-174; Zeynelabidin Müttemmen, Tahavvul-i Şiir-i Farsî, Tahran 1355 hş., s. 10; Zebihullah Safâ, Tarih-i Edebiyat, II, 508 vd; Zebihullah Safâ, Genc ve gencine, s. 581; Jan Rypka, History of Iranian

13. Ömer Hayyâm (ö. 526/1131): Büyük Selçuklular döneminin en önemli şairlerinden ve bilim adamlarından biri olup, tam adı Ebu'l-Feth Ömer b. İbrahim'dir. Nişâbü'r'da doğmuştur. Hayatının ilk zamanlarında Belh, Tûs ve Merv'de bulunmuş, bunun yanında Buhara'ya da gitmiştir. Onun Bağdat'a gittiği ve hatta hac ziyaretinde bulunduğu şeklinde rivayet de mevcuttur. Ömer Hayyâm, devrinin önemli şahsiyetlerinden birisi olarak Sultan Melikşah ve veziri Nizâmülmülk'ün takdirini kazanmış ve onların meclislerinde bulunmuştur. Şiirleri yanında mensur eserler de kaleme almıştır. Eserleri genel olarak kısa, fakat iyi işlenmiştir. Ömer Hayyâm'ın şair kimliğine bilim adamı olmasını da eklemek gerekir. O, aynı zamanda önemli bir astronom ve tabiptir. Sultan Melikşah'ın 467/1074-1075 tarihinde inşa ettirdiği rasathanede Ebû Muzaffer el-İsfizârî ve Meymûn b. Necîb el-Vâsıtî ile birlikte yeni bir takvim yapılması amacıyla görevlendirildiği kişilerden birisidir. Bu çalışma sonucunda *Takvim-i Celâlî* ortaya konulmuştur. Zîc-i Melikşâhî'deki çalışmalarından başka astronomi sahasında günümüze kadar gelmiş bulunan *Risâle fî rub 'i'd-dâire* adlı eseri bulunmaktadır. Sultan Melikşah'ın oğlu Sencer çiçek hastalığına yakalandığında onu tedavi eden tabip de Ömer Hayyâm'dır. Selçuklu devrinin önemli şair, matematikçi ve astronomu olan Ömer Hayyâm, aynı zamanda bir filozoftur. Yazmış olduğu rubâîler, derin bir düşüncenin izlerini taşımaktadır. Ancak İbn Funduk⁷⁸³, onun ilmini övmekle birlikte huysuz, tasnif ve öğretim konusunda yetersiz olduğunu kaydeder. Felsefe alanında *Risâle fî'l-ilmi'l-ilâhî*, *Risâle fî'l-mevcûdât*, *Risâle fî sıfât ve'l-mevsûfât*, *Ravzatü'l-ukul*, *Ris'ale fî'l-kevn ve'l-teklif*, *ez-Ziyâü'l-aklî fî mevzû'l-ilmi'l-küllî ve tahkiki cümle min mebâhîsihî ve ahkâmihî* adlı eserleri vermiştir. Bu eserler

Literature. Leiden 1968, s. 195; *Gazzâlinâme*, s. 345; Gerâylî, *Nişâbü'r*, s. 370-375; Alparslan, aynı makale, s. 116-117; E. Berthels, "Muizzî", *İA*, IX, 560; Julie S. Meisami, "Mu'izzî", *EI*², VII, 489-490; Adnan Karaismailoğlu, "Muizzî", *DİA*, XXXI, 98.

783 *Tarihu hukemâ*, s. 119.

küçük risaleler hâlinde kaleme alınmıştır. Ömer Hayyâm'ın aynı zamanda matematik alanında da eserleri mevcuttur. Bu alanda denklemlerden bahsettiği *Makâle fi'l-cebr ve'l-mukabele* en önemli eseridir. Ayrıca *İhtisaru Usuli Oklides*, *Risâle fi şerhi mâ eşkele min musâderâti kitabi Oklides*, *Müşkiletü'l-hisab* adlı eserleri mevcuttur. Bunun yanında bir Arşimet terazisi yapmıştır. Bu konuda da *Makâle fi'l-ihtiyal li ma 'rifet mikdârey ez-zeheb ve'l-fidda fi cismîn mürekkebin minhumâ* adlı eseri kaleme almıştır. Bütün bu eserlerine ek olarak *Risâle fi'l-mûsikâ* adlı eserinin bir nüshası da günümüze ulaşabilmiştir⁷⁸⁴.

14. Rafî' el-Mervezî: Hakkında fazla bilgiye sahip olmamakla birlikte, Muhammed 'Avfî⁷⁸⁵ onu Selçuklu şairleri arasında zikrederek birkaç rubâîsini nakleder. Gazellerinde neşeli, hikâyeci bir tarz, hoş ve ince bir anlatım endişesi görülmektedir.

15. Hakîm Gazzâlî el-Mervezî: Büyük Selçuklular dönemi şairlerinden birisidir. Gazellerinde yumuşak bir tarz hissedildiği ve insanların onun gazel ve şiirlerinden lezzet duydukları kaydedilmektedir⁷⁸⁶.

16. Edîb Sâbir: Sultan Sencer'in hizmetinde bulunan iyi yetişmiş şairlerden birisi olarak kaydedilmektedir. Babası İsmail'in de edip olduğu nakledilmektedir. Aslen Buhârâlî olup,

784 İbn Funduk, *Tarihi'l-hukemâ*, s. 119-121; Cemâlüddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf İbnü'l-Kıfî, *Tarihu hukemâ-i Kıfî*, Farsça çev. Behîn Dârâi, Tahran 1347 hş., s. 336-337; Arberry, *Tasavvuf*, s. 455-456; Rızâzâde Şafak, *Edebiyat-ı İran*, s. 162-163; Nu'mânî Hindî, *Şüeraü'l-Acem*, I, 178 vd.; Rypka, aynı eser, s. 189-190; Zebihullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat*, II, 423; Zebihullah Safâ, *Gencîne-yi sohen*, Tahran 1363 hş., II, 77 vd.; Abbas İkbâl Âştîyânî, Ömer Hayyâm, s. 402 vd.; Ali Abdullah ed-Deffâ, *el-Ulumu'l-bahte fi'l hadarati'l-'arabiyye ve'l-islâmiyye*, Beyrut 1983, s. 220 vd.; Ramazan Şeşen, "Sultan Sencer'in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler", XIV. *Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 2005, I, 442-443; Muhammed Bedî, "Novrûz der Dovrehâ-yi İslâmî", *Nuhustîn-i celsât-i sohenrânî ve bahs der bâre-i ceşn-i Novrûz ve çeşârşen-be-i sûrî ve sîzde-i bider*, İntişârât-ı İdâre-i Külli Nigârîş-i Vezâret-i Ferheng-i Hüner, Tahran 2536 şehinşahî, s. 23; V. Minorsky, "Ömer Hayyâm", *İA*, IX, 472 vd.; Ch.-H. De Fouchécour, "Umar Khayyâm", *EI*², X, 827 vd.

785 *Lübâbü'l-elbâb*, s. 361-362; Zebihullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat*, II, 638-639; Radfer, *Şâirân-ı Merv*, s. 255.

786 *Lübâbü'l-elbâb*, s. 362; Radfer, *Şâirân-ı Merv*, s. 256.

Tirmizî'den Merv'e gelmiştir. Meşhur şair Reşîdüddîn Vatvat ile karşılıklı hicviyeleri bulunmaktadır. Yumuşak ve akıcı bir üslubu olan şairimizin şiirleri insan tabiatına daha uygundur. Şahsiyetiyle Sultan Sencer ve diğer devlet erkânı nazarında önemli bir yer edinmiştir. Sultan Sencer ile Hârizmşah Atsız arasında patlak veren mücadelede Sultan Sencer tarafından casusluk yapmak üzere Atsız'ın yanına gönderilmiştir. Edib Sâbir, Atsız'ın Sultan Sencer'i öldürmek üzere Merv'e gönderdiği fedainin eşkâlini çizerek Merv'e göndermiş ve bu sayede Sencer'i suikasttan kurtarmıştır. Rivayete göre durumu öğrenen ve bunu casusluk olarak değerlendiren Atsız, onu elleri bağlı bir şekilde Ceyhun Nehri'ne attırarak boğdurmıştır. Eseri kasideler, rubailer ve gazellerden oluşan *Divan*'dır. Şiirlerini genellikle Sultan Sencer, Horasan reisi olan Ebu'l-Kâsım Ali b. Ca'fer ve az bir kısmını da Atsız'a ithaf etmiştir. 546/1151-1152 tarihinde vefat etmiştir⁷⁸⁷.

17. Enverî, Evhadüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ali b. İshak el-Ebîverdî (ö. 585/1189?): Ebîverdî'e bağlı bir köyde dünyaya gelmiş olan şairimiz sonraları Sultan Sencer'den büyük destek görmüştür. Enverî mahlasını başkaları kendisine vermiştir. Zamanındaki çok az şairin onun ilmine sahip olabileceği kaydedilmektedir. Şiirlerinden çok iyi bir eğitim gördüğü, felsefe, kelâm, mantık, riyâziyât, edebiyat, astronomi ve astroloji alanlarında bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Onun Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde eğitim gördüğüne dair bir bilgi de bulunmaktadır. Ayrıca Tûs'ta bulunan Mansûriyye Medresesi'nde de ilim tahsil ettiği şeklinde de ayrı bir rivayet mevcuttur. Babasının Selçuklu şehzadeleri ile olan münasebetini kullanan Enverî'nin, Sencer'in saray şairi olmasını sağladığı şeklinde bir görüş ileri sürülmektedir. Ancak onun günlük rızkını bile çıkaramadığı zamanlarda Râdgan'a gelen Sultan Sencer'in saray şairini

787 *Lübâbü'l-elbâb*, s. 329-334; *Devletşah Tezkiresi*, I, 156-158; Zebihullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat*, II, 643 vd.; Rızâzâde Şafak, *Edebiyat-ı İran*, s. 184-186; Rypka, aynı eser, s. 197; Hasan Çiftçi, *Klâsik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, Ankara 2002, s. 205 vd.

görerek, onun debdebesinden etkilendiği, bu sebeple yazdığı bir kasideyi ertesi gün sultana sunduğu kaydedilmektedir. Sonraları, şiirden çok iyi anlayan ve hatta kendisi de şiirler yazan Sultan Sencer ona aylık bağlamış, Sencer ölünceye kadar onun yanında kalmıştır. Enverî, Sultan Sencer'in 541/1147 yılındaki Hârizm seferine katılmış, Hezâresb⁷⁸⁸ kuşatması sırasında yazmış olduğu kaside⁷⁸⁹ bir okun ucuna bağlanarak surlardan içeri atılmıştı. Oğuz hadisesi sonrasında Sultan Sencer'in esir düşmesinden etkilenenlerin en başında o gelmektedir. Bu sebeple yazmış olduğu bir kasideyi Semerkand hakanına göndererek Sencer'i kurtarmasını istemiştir. Sencer'in esir olmasından sonra, Sencer'in elinde tutsak bulunduğu sırada kendisini hicvettiği gerekçesiyle Gûrlu Alâeddîn Cihansûz tarafından cezalandırılmak istenmiş, ancak Enverî dostları sayesinde bu tehlikeden kurtulmayı başarmıştır. Daha sonra nücûm bilgisine güvenerek büyük bir fırtınanın kopacağını söylemiş, bunun üzerine pek çok masraf yapılarak önlemler alınmıştır. Ancak beklenen fırtına gerçekleşmeyince tepki çekmiş ve Belh'e kaçmak durumunda kalmıştır. Belh'te bulunduğu sırada *Harnâme* adlı, Belh halkını hicveden bir şiirin kendisinin addedilmesi üzerine kadın kılığında sokaklarda dolaştırılmıştır. Bu dertten Belh şehrinin Kadı'l-kudat'ı ve aynı zamanda kendisi gibi şair olan Ebû Bekr Ömer İbn Mahmûd Hamîdüddîn-i el-Belhî sayesinde kurtulabilmiştir. Ölüm tarihi hakkında farklı rivayetler bulunmasına rağmen, 585/1189 tarihi akla en uygun olanı kabul edilmektedir⁷⁹⁰.

788 Farsça "hezâr" ve "esb" kelimelerinin birleşmesinden oluşan bir isim olup, "bin at" manasına gelmektedir.

789 "Ey şah, bütün dünya mülkü yalnız senindir, dünyadaki ikbal devleti senin elindedir. Bugün bir hamle ile Hezâresb'i (Binat'ı) al, yarın Hârizm ve yüz bin at senindir."

ای شاه همه ملک زمین حسب تراست

وز دولت اقبال جهان کسب تراست

امروز بیک حمله هزار اسب بگیر

فردا خوارزم و صد هزار اسب تراست

790 *Lübâbü'l-elbâb*, s. 334-342; *Devletşah Tezkiresi*, I, 142-146; Rızâzâde Şafak, *Edebiyat-ı İran*, s. 176 vd.; Nu'mânî Hindî, *Şüeraü'l-Acem*, I, 205 vd.; Zebihullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat*, II, 656; Zebihullah Safâ, *Genc ve gencine*, s. 595-596;

18. Mahmûd b. Ali es-Semâî el-Mervezî: Selçuklu dönemi-nin önemli şairlerinden birisidir. Hayatı hakkında kesin bilgi ol-mamakla birlikte Sultan Sencer ve Enverî ile muasır olduğu riva-yet edilmektedir. Aynı zamanda Gazneliler'in hizmetinde de bu-lunmuştur. Gazellerinde âşıkların dilinden söylenmiş gibi yumu-şak bir tarz hissedilmektedir⁷⁹¹.

19. Esîrüddîn Şerefü'l-hukemâ el-Fütûhî el-Mervezî: Merv'in önemli şairlerindendir. Sultan Sencer ve Enverî'nin mu-asırı olarak kabul edilmektedir. Edip Sâbir'in yakın dostu olmak-la birlikte, Enverî ile arasında çekişme bulunmaktadır. Belh hak-kında yazılmış ve Enverî'ye atfedilmiş olan hicviyenin asıl yaza-rı olarak rivayet edilmektedir⁷⁹².

20. Şihabüddîn Ebu'l-Hasan Talha: Merv ehlinde olup şair Semâî Mervezî'nin yakın dostudur. Zamanının yumuşak huy-lu, hünerli ve nadir şairlerinden birisi olarak kaydedilen Ebu'l-Hasan, Sultan Sencer'in muasırı olarak kabul edilmektedir⁷⁹³.

21. Tacüddîn İsmail el-Bâharzî: Bâharz ahalisinden ve Sel-çuklu devri şairlerindendir. Zamanının incisi olarak kaydedilir. Gazellerinde yumuşak bir üslup görülmektedir. Şairimiz Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasan olarak da bilinmektedir⁷⁹⁴.

22. Ferîdüddîn Ebû Hâmid Muhammed b. Ebû Bekr İb-rahim b. İshak: Aslen Nişâbürlü'dur. Doğum tarihi ile ilgili ola-rak farklı rivayetler mevcut olmasına rağmen akla en uygunu 512/1118-1119 senesidir⁷⁹⁵.

Temeddün-i İrânî, s. 263 vd.; Rypka, aynı eser, s. 197-198; Levy, *Persian Literature*, s. 148 vd.; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 106; İdris, *Rûsûmu's-selâcika*, s. 175; Çiftçi, *Fars Edebiyatında Hiciv*, s. 211 vd.; A. J. Arberry, *Classical Persian Literature*, New York 1994, s. 115; Vanhoğlu, Horasan'ın Gözyaşları, s. 92 vd.; Karahan, Enverî, *DİA*, 267-268.

791 *Lübâbü'l-elbâb*, s. 347-350; Zebihullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat*, II, 685 vd.; Radfer, *Şâirân-ı Merv*, s. 257.

792 *Lübâbü'l-elbâb*, s. 350-354; Zebihullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat*, II, 688; Radfer, *Şâirân-ı Merv*, s. 257-258.

793 *Lübâbü'l-elbâb*, s. 354-357; Zebihullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat*, II, 690 vd.; Radfer, *Şâirân-ı Merv*, s. 256-257.

794 *Lübâbü'l-elbâb*, s. 357-362; Zebihullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat*, II, 692

795 Zebihullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat*, II, 858

23. Fahrüddîn Hâlid b. Râbiü'l-Mekkî: Sultan Sencer döneminde Horasan'da yaşamış, fazıl ve şairlerdendir. Meşhur şair Enverî ile çok yakın bir münasebet içerisinde bulunmuş ve hatta onun desteğini görmüştür. Eserlerini bazen kaside bazen de gazel formatında söylemiştir⁷⁹⁶.

24. Şerefü's-şuarâ el-Kûşekkî (کوشککی) el-Kâînî: Sultan Sencer'in iltifatına nail olmuş şairlerden birisidir. Şiirlerinde yumuşak bir tarz sezilenmektedir. Sultan Sencer'e ithaf ettiği bir şiiri bulunan şairimizin aynı zamanda hicivleri de bulunmaktadır⁷⁹⁷.

25. Mevlânâ 'Am'ak (عمق) el-Buhârî (ö. 543/1148): Sultan Sencer ile muasır büyük şairlerdendir. Yusuf peygamberin hikâyesini nazmetmiştir. 'Am'ak, o devrin diğer önemli şairlerinden birisi olan Sûzenî'yi de hicvetmiştir. Sultan Mahmûd b. Muhammed Tapar ile evli olan Sultan Sencer'in kızı Mah Melek Hatun'un ölümü sonrasında Sultan Sencer onu Buhârâ'dan getirterek kızı için bir mersiye söylemesini istemiştir. Bu sırada çok yaşlı olan ve gözleri görmeyen şair, uzun bir mersiye söylemek konusunda kendisinin affını istemiştir. Daha sonra Sultan Sencer'e bahar temalı bir mersiye sunmuştur⁷⁹⁸.

26. Mehsetî (مهستی): Sencer dönemi kadın şairlerindenidir. Sultanın meclisinde bulunduğu bir gün dışarı çıkıp tekrar geri döndüğünde sultan ona havanın nasıl olduğunu sormuş, Mehsetî de bu soruya bir rubâî ile karşılık vermişti. Sultan çok beğendiği bu rubâî sayesinde onu nedimleri arasına sokmuştur. Gence pazarı esnafı ve şehrin sanatkarları hakkında şehrâşûb⁷⁹⁹ tarzında rubaileri bulunmaktadır. Şehrâşûb tarzındaki ilk rubaileri Mehsetî'nin söylediği, diğer şairlerin onu

796 *Lübâbü'l-elbâb*, s. 342-347; Ebu'l-Kâsım Radfer, "Şâirân-ı Merv", *Mecelle-i Tahkîkât-ı Tarihî (Mervnâme)*, sayı: 6-7, Tahran 1371 hş., s. 255.

797 *Lübâbü'l-elbâb*, s. 372-373; *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 262.

798 *Devletşah Tezkiresi*, I, 112-113; Zebihullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat*, II, 535 vd.; Çiftçi, *Fars Edebiyatında Hiciv*, s. 203.

799 Bir şehirdeki insanları övmek veya yermek amacıyla söylenen şiir, bkz. F. Steingass, *Persian-English Dictionary*, İstanbul 2005, s. 769.

taklit ettiği kaydedilmektedir⁸⁰⁰. Sultan Sencer'in mahbubesi (sevgilisi) olarak kaydedilen bir diğer kadın şair ise Perî olarak zikredilmektedir⁸⁰¹.

Muhammed Avfî⁸⁰², bu şairlere ek olarak Selçuklular zamanında el-İmâmü'l-Ecell Fahrüddîn Mes'ûdî, İmâm-ı Fakihî el-Mervezî ve el-Hakîmü'l-celîl Rûhî el-Velvâlicî'yi de Horasan şairi olarak zikretmekle birlikte bu şairlerin biyografileri hakkında geniş bilgi vermemektedir.

2. Edipler

1. Ebû Ali el-Hasan b. el-Muzaffer en-Nîşâbûrî (ö. 442/1051): Yâkût el-Hamevî⁸⁰³ tarafından şair ve edip olarak nakledilmektedir. Aslen Hârizmlî'dir. Ebu'l-Kâsım ez-Zemahşerî'nin şeyhi olarak da kaydedilmektedir. Ramazan 442/Ocak-Şubat 1051 tarihinde vefat etmiştir.

2. Nâsır-ı Husrev (ö. 467-470/1074-1077): Zilkade 394/Ağustos-Eylül 1004 tarihinde devlet dairesinde görevli bir babanın evladı olarak dünyaya gelen Nâsır-ı Husrev, aslen Kubâdiyânî olmasına rağmen hayatını Belh şehrinde geçirmiştir. İran edebiyatının XI. yüzyıldaki en önemli simalarından birisi olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda Fatimî halifesinin Horasan daîsidir. Bu görevi yanında edebiyat sahasında vermiş olduğu eserlerle de büyük ün kazanmıştır. Hayatı hakkında bilgi veren bazı eserler onu Hz. Ali'nin soyuna dayandırmaktadırlar⁸⁰⁴. Nâsır-ı Husrev aile geleneğine uygun olarak devlet bürokrasisi ve ekonomi eğitimi almış, meşhur seyahatinden önce Hindistan taraflarına giderek muhtemelen Gazneli Mahmûd ile oğlu Mes'ûd'un, daha sonra da Tuğrul ve kardeşi Çağrı Beyler'in hizmetinde

800 Devletşâh Tezkiresi, I, 114-115; Çiftçi, *Fars Edebiyatında Hiciv*, s. 223.

801 Devletşâh Tezkiresi, I, 114.

802 Lûbâbü'l-elbâb, s. 362-363, 364-372; Radfer, Şâirân-ı Merv, s. 256.

803 Mu'cemü'l-üdebâ, IX, 191 vd.

804 Rypka, aynı eser, s. 185; Radfer, Şâirân-ı Merv, s. 252; Nâsır-ı Husrev, *Sefername* (Çev. önsöz).

bulunmuştur⁸⁰⁵. Nitekim o, *Sefernâme*⁸⁰⁶ adlı eserinin başlangıcında şöyle demektedir: “*Ben kâtipliği iş edinmiştim. Padişaha ait mallara ve işlere bakan bir adamdım. Divan işleriyle uğraşır-dım. 437 yılı Rebûlâhiri’nde (Ekim-Kasım 1045) Horasan Emîri Selçukoğlu Mikâil’in oğlu Ebû Süleyman Çağrı Bey Davud idi. Dîvâna ait bir işle Mervu’r-rûz’un Pencdîh (پنج ديه)’ine vardım.*”. Daha sonra gördüğü bir rüyanın etkisiyle kâtiplik işini bırakmış ve ruhanî hayatına başlamıştır. İsmailî mezhebine girdikten sonra Fatimî halifesinin Horasan bölgesindeki “Hüccet”⁸⁰⁷ sıfatıyla daîsi olmuştur. Bu görev amacıyla Belh’e dönmüş ve Bâtînî mezhebi-ni yayma faaliyetlerine girişmiştir. Bundan dolayı bölgedeki siyâsî gücün takibatına uğramaya başlamış, mülhit veya Karmatî olarak addedilmiştir. O ise bu takibata Fatimî ve Fatimî halifesinin hücceti olduğunu belirttiği şiirlerle cevap vermiştir. Şiirleri genelde dînî propaganda içeriklidir. Bunun yanında zamanın Selçuklu Beyleri ve ulemânın kendisi hakkında sahip bulundukları olumsuz düşünceleri yeren şiirler de söylemiştir. Bu şiirlerinde Selçuklular’dan önce bu bölgede hüküm süren hanedanları hasretle anarken, Abbasî halifeleri ile Selçuklu hanedanını dev ve firavun olarak ad-deder. Çağrı Bey’in ölümünden sonra Alp Arslan tarafından da sıkı bir takibata maruz bırakılan Nasır-ı Husrev’in 467-470/1074-1077 tarihleri arasında öldüğü tahmin edilmektedir⁸⁰⁸.

Pek çok eser kaleme alan Nâsır-ı Husrev’in bazı eserleri ise şunlardır:

805 Rızâzâde Şafak, *Edebiyat-ı İran*, s. 142; Hunsberger, *Nasir Khusraw*, s. 5; Radfer, *Şâirân-ı Merv*, s. 252.

806 *Sefernâme*, s. 8/Çev., s. 3.

807 Halk ile imâm arasındaki iletişimi sağlayan kişidir.

808 *Sefernâme*, önsöz; *Devletşah Tezkiresi*, I, 106-112; Edward G. Browne, *A Literary History of Persia*, Cambridge 1956, II, 220-221; Takî Bahar, *Sebk-i şinâsî*, II, 155 vd.; Rızâzâde Şafak, *Edebiyat-ı İran*, s. 142 vd.; Zebihullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat*, II, 443 vd.; Zebihullah Safâ, *Gencîne-yi sohen*, II, 1 vd.; Rypka, aynı eser, s. 184-185; Reuben Levy, *An Introduction to Persian Literature*, New York 1969, s. 135 vd.; Abdülvehhâb Mahmûd Tarzî, *Nâsır-ı Hüsrev-i Belhî*, Kabil 1976, s. 3 vd.; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 106; *Mevsû’atü’l-müyessere*, I, 854-855; Radfer, *Şâirân-ı Merv*, s. 252; Azim Nanji, “Nâsir-i Khusraw”, *EP*, VII, 1006-1007; Nihat Azamat, “Nâsir-ı Hüsrev”, *DİA*, XXXII, 395-396; Zebihullah Safa (*Tarih-i Edebiyat*, s. 443), onun ölüm tarihini 481/1088-1089 olarak vermektedir.

Sefernâme: Bizim için büyük önem arz eden eseridir. Horasan'dan başlayarak Selçuklu coğrafyası içinde bulunan şehirlere yapmış olduğu yolculuk ve görmüş olduğu şeyleri nakleder. Öncelikle şehirler hakkında verdiği bilgiler açısından önem taşıyan eser, Azerbaycan, Doğu Anadolu, Suriye, Mısır ve Arabistan yarımadasındaki bazı şehirler ile şehirlerdeki halkın yaşayışı hakkında da bilgiler vermektedir. Eser, bunun yanında şehirlerin diğer şehirlere olan uzaklıkları, etnik yapısı, halkın konuştuğu diller, ticaret hayatı, yetiştirilen tarım ürünleri, çarşılar, camiler, türbeler ve diğer bazı yapıların mimarî özellikleri hakkında da bilgi içermektedir. Bu sebeple önemli coğrafi kaynaklardan biri olarak da kabul edilebilir⁸⁰⁹.

Divan: Hüccet olduktan sonra yazmış olduğu şiirlerini içeren eseridir. 30 bin beyit olarak kaleme aldığı bu eserden günümüze 11 bin beyitlik kısmı ulaşabilmiştir. Eserdeki kasidelerini genelde felsefe ve teosofik konularda yazmıştır. Ancak *Divan*'ında Arapça ve gençliğinde yazmış olduğu şiirler mevcut değildir⁸¹⁰.

Zâdü'l-müsâfirîn: En önemli eserlerinden biri olup onun ve İsmailî inancının inanç yapısını anlatır, felsefesini yorumlar. Bu eseri 453/1061 yılında tamamlamıştır⁸¹¹.

Ruşeyyinâme: Müritlerine öğütler verdiği, hikmete dair eserdir. *Saadetnâme* olarak da bilinmektedir. 440/1048 tarihinde kaleme alınmıştır⁸¹².

809 *Sefernâme*, önsöz, XXVI; Rızâzâde Şafak, *Edebiyat-ı İran*, s. 143; Browne, *Literary History*, s. 221-222; Tarzî, *Nâsir-ı Hüsrev*, s. 115 vd.; Rypka, aynı eser, s. 187-188; Nanji, *Nâsir-i Khusraw*, *EP*, s. 1006; Azamat, *Nâsir-ı Hüsrev*, *DİA*, 397.

810 *Sefernâme*, önsöz, XXVI; *Devletşah Tezkiresi*, I, 111; Rızâzâde Şafak, *Edebiyat-ı İran*, s. 143; Browne, *A Literary History*, s. 227 vd.; Tarzî, *Nâsir-ı Hüsrev*, s. 121 vd.; Rypka, aynı eser, s. 189; Nanji, *Nâsir-i Khusraw*, *EP*, s. 1006; Azamat, *Nâsir-ı Hüsrev*, *DİA*, 396.

811 *Sefernâme*, önsöz, XXVII; Takî Bahar, *Sebk-i şînâsî*, C. II, s. 157-158; Rızâzâde Şafak, *Edebiyat-ı İran*, s. 143; Rypka, aynı eser, s. 187; Radfer, *Şâirân-ı Merv*, s. 253; Nanji, *Nâsir-i Khusraw*, *EP*, s. 1007; Azamat, *Nâsir-ı Hüsrev*, *DİA*, 397.

812 *Sefernâme*, önsöz, XXVII; Rızâzâde Şafak, *Edebiyat-ı İran*, s. 143; Browne, *Literary History*, s. 224 vd.; Zebihullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat*, II, 454; Tarzî, *Nâsir-ı Hüsrev*, s. 123; Rypka, aynı eser, s. 188-189; Nanji, *Nâsir-i Khusraw*, *EP*, s. 1007; Azamat, *Nâsir-ı Hüsrev*, *DİA*, 396.

Vech-i din: Şeriat hükümlerini, Kur‘ân’ı, namaz rekâtlarını, bayramı, bayram namazını, zekât ve orucun Bâtînî inanışına göre yorumlanmasına dair eseridir⁸¹³.

Hânü’l-ihvân: Nâsır-ı Husrev bu eserinde ise Bâtînî düşüncesini felsefî boyutuyla ele almaktadır. Ahlâkî konularda da öğütler içeren kitapta, mucize ve kerametler hakkında da bilgi bulunmaktadır⁸¹⁴.

Büyük Selçuklular’ın edebî hayata vermiş oldukları destek düşünüldüğünde Nâsır-ı Husrev’in hanedan tarafından en çok desteklenen şair ve ediplerden biri olmaması için hiçbir sebep bulunmamaktadır. Ancak sağlam bir şekilde Sünnî düşünceye bağlı bulunan Selçuklu sultanlarının devamlı olarak mücadele hâlinde bulundukları Bâtınîlik düşüncesinin önemli temsilcilerinden birisini desteklemeleri mümkün görünmemektedir. Yaşadığı dönemde Belh’te kullanılan, halkın her kesimince anlaşılabilen, Arapça kelimelerin çok az yer aldığı, kısaca sade bir dille eserler vermiş bulunan Nâsır-ı Husrev’in sırf bu özelliklerinden dolayı hanedan tarafından önemli bir şair olarak addedilmesi gerekirken, fikri düşüncesinden dolayı bu durum gerçekleşmemiştir. Kısaca eserlerinde dînî görüşlerine sıkça yer vermesi, hatta şiirlerinde Selçuklu hanedanını yermesi, onun beğenilmemesine ve bir şair olarak hak ettiği değerin kendisine verilmemesine sebep olmuştur. O dönem şartlarında Nâsır-ı Husrev’in hanedan ve diğer devlet adamlarınca desteklenmemesi, hatta takibata maruz kalması gayet normal bir durum olarak algılanmalıdır.

3. Ebu’l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed el-Ümevî el-Ebîverdî (ö. 507/1113): 457/1065 yılında Herat’a bağlı Ebîverd’de dünyaya gelmiş, edip, şair, ahhâr ve nesep âlimidir. Eğitim hayatı hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte

813 *Sefernâme*, önsöz, XXVII; Rızâzâde Şafak, *Edebiyat-ı İran*, s. 143; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 383; Tarzî, *Nâsır-ı Hüsrev*, s. 124; Rypka, aynı eser, s. 188; Radfer, *Şâirân-ı Merv*, s. 253; Nanji, *Nâsır-i Khusraw*, *EP*, s. 1007; Azamat, *Nâsır-ı Hüsrev*, *DİA*, 397.

814 *Sefernâme*, önsöz, XXVII; Rızâzâde Şafak, *Edebiyat-ı İran*, s. 143; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 383; Tarzî, *Nâsır-ı Hüsrev*, s. 124-125; Radfer, *Şâirân-ı Merv*, s. 253; Nanji, *Nâsır-i Khusraw*, *EP*, s. 1007; Azamat, *Nâsır-ı Hüsrev*, *DİA*, 397.

İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, İsmail b. Mes'adet el-Cürcânî, Abdülvehhâb b. Muhammed b. Şehîd, Ebû Bekr b. Halef eş-Şîrâzî gibi âlimlerden dersler almıştır. Gençliğinde gittiği Bağdat'ta devrin önemli şahsiyetleri ile Halife Muktedî Biemrillâh ve onun oğlu Mustazhir Billâh'ın himayesine girmiştir. Selçuklular'da ise Sultan Melikşah, Sultan Muhammed Tapar, Nizâmülmülk ve onun oğlu Müeyyidülmülk'ün desteğini görmüştür. Halifenin veziri Amîdüddevle'yi hicvettiği bir şiir sebebiyle Hemedan'a kaçmak zorunda kalmış ve Ziyâülmülk b. Nizâmülmülk'ün hizmetine girmiştir. Ziyâülmülk'ün ölümü üzerine Isfahân'a giderek Emîr Porsuk'un oğullarına hocalık yapmıştır. Bir süre Bağdat Nizâmiye Medresesi Kütüphanesi'nde hâfız-ı kütüb olarak görev almış, bir süre de Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde bulunmuştur. Daha sonra Sultan Muhammed Tapar tarafından müşrifü'l-memâlik tayin edilmiş ve 20 Rebûlevvel 507/4 Eylül 1113 tarihinde vefat etmiştir. *Dîvânü'l-Ebîverdî* ve *el-Muhtelif ve'l-mu'telif fî müştebehi esmâ'î'r-ricâl* adında iki önemli eseri bulunmaktadır. Nesâ ve Ebîverd tarihi ve buralarda yetişen ünlülerin nesepleri hakkında da kitap telif etmiştir. Ayrıca on civarında eserinin var olduğu rivayet edilmektedir. Isfahan'da bulunduğu sırada düşmanlarınca tertip edilen bir suikast ile zehirlenerek öldürülmüştür⁸¹⁵.

4. Nâsirüddîn İbrahim b. Ali el-Nizâm el-Kâtib el-Beyhakî (ö. 542/1147-1148): Sultan Sencer'in eşi Terken Hatun'un debîri olarak kaydedilmektedir. Merv yakınlarındaki bir köyde dünyaya gelmiştir. 10 Safer 542/11 Temmuz 1147 tarihinde vefat etmiştir⁸¹⁶.

5. Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Ebu'l-Fazl Muhammed b. Sa'îd el-Mervezî (ö. 555/1160): Merv ehlinden olup, 481/1088-1089 tarihinde doğmuştur. Eğitim gördüğü edebiyat alanında daha sonra yaptığı çalışmalar sayesinde önde gelen ediplerden birisi olmayı başarmıştır. Şiirleri yanında nesir türünden eserler

815 İbnü'l-Cevzî, XVII, 135-136; *Mu'cemü'l-üdebâ*, XVII, 234 vd.; *Harîdetü'l-kasr*, VIII, 106-107, 218-219; *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 144 vd.; *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, VI, 81-84; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, IXX, 283 vd.; *Gazzâlinâme*, s. 317 vd.; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 103; C. Brockelmann, "Ebîverdî", *İA*, IV, 6; a. mlf., "Abîwardî", *IEP*, I, 100; Cevat İzgi, "Ebîverdî", *DİA*, X, 76-77.

816 İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 250.

de vermiştir. Sahip olduğu geniş dînî bilgisinden dolayı vaazlar da veren Ebu'l-Muzaffer, Sâve'de vefat etmiştir⁸¹⁷.

6. Ebu'l-Hasan Zahîrüddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî (ö. 565/1169): Fundukîler olarak bilinen eski bir kadı ailesine mensup olmasından dolayı İbn Funduk olarak da bilinmektedir. Beyhak'ın Sebzevâr kasabasında dünyaya gelmiştir. Tahsiline Beyhak'ta başladıysa da, ailesinin Şeştemez'e gitmesi sebebiyle 14 yaşına kadar bu şehirde kalmıştır. 30 yıl süren tahsil hayatında döneminin ünlü âlimlerinden Kur'an, tefsir, hadis, fıkıh, kelam, mantık, felsefe, edebiyat, lügat, atronomi, matematik ve cebir dersleri alan Beyhakî, önce babası, sonra da hocası Meydânî'yi kaybettikten sonra Nîşâbûr'dan ayrılarak Merv'e gitmiştir. Orada da Ebû Sa'd Yahya b. Abdülmelik'ten fıkıh, kelam ve münazara dersleri almaya devam etmiştir. Tekrar Nîşâbûr'a dönmüş, Beyhak kadılığına tayin edildiyse de ilimle uğraşmayı tercih ederek kadılık yapmamıştır. Daha sonra gittiği Rey'de 4 yıl boyunca metamatik ve felsefe ile uğraşmış, matematik ve astroloji alanında büyük ilerleme kaydetmiştir. 1143 yılından 1154 yılına kadar Nîşâbûr'da kalmıştır. Oğuz istilasından sonra Beyhak'a giderek buraya yerleşmiş ve 565/1169 tarihinde burada vefat etmiştir. Pek çok önemli eser kaleme alan Beyhakî'nin 111 âlimin biyografisini içeren *Tetimmetü Sıvani'l-hikme (Tarihu hukema'i'l-islâm)*, Beyhak şehrinin fiziki özellikleri, şehirde hüküm süren hanedanlar, meşhur aileler, vezir, seyyid, şair, tabib ve âlimlerini anlattığı *Tarih-i Beyhak*, Utbî'nin *Tarihu'l-Yemînî* adlı eserine zeyl olarak yazdığı, ancak günümüze ulaşamayan *Meşâribü't-tecârib fi't-tarih*, astrolojiye dair kaleme aldığı *Cevâmi'u'l-ahkâm*, Ebu'l-Kâsım Bâharzî'nin *Dümyetü'l-kasr* adlı eserine zeyl olarak yazdığı *Vişâhu Dümyeti'l-kasr* ve atasözlerini derlediği *Gurretü'l-emsâl ve dürretü'l-akvâl* adlı eserleri bulunmaktadır⁸¹⁸.

817 **Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ**, VII, 305-306.

818 **Mu'cemü'l-üdebâ**, XIII, 219 vd.; Mîrzâ Muhammed Hân Kazvinî, "Târîh-i Beyhak", çev. Mürsel Öztürk, **Belleten**, sayı: 199, Ankara 1987, s. 407; Köprülü, Beyhakî, **İA**, 584-585; Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 115-116; Şeşen, Sultan Sencer'in Muhitinde, s. 450-451; M. Fuad Köprülü, "Beyhakî", **İA**, II, 584-586; D. M. Dunlop, "Bayhakî", **EP**, I, 1131-1132; Özaydın, Beyhakî, **DİA**, 62-63.

C. SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HORASAN’DA FİKRÎ HAYAT, YETİŞEN MUTASAVVIF VE FİLOZOFLAR

1. Fikrî Akımlar

Hârizm ve Maverâünnehir coğrafyasının batı ile bağlantı noktası olan Horasan, bu özelliği sebebiyle fikrî akımlar için de köprü vazifesi görmüştür. Bununla birlikte ilim merkezi olma özelliği, aynı zamanda pek çok fikir akımının burada etkin şekilde mevcudiyetine de sebep olmuştur. Nitekim Fuat Köprülü⁸¹⁹, Horasan bölgesinin tasavvufi yapısını şu şekilde değerlendirir: “*Eski İran an ‘anelerini göğsünde saklayan Horasan, İslâmiyet’ten sonra tasavvuf cereyanının başlıca merkezlerinden biri ve belki birincisi mahiyetinde idi. Bu yüzden Mâverâünnehir İslâmlaştıktan sonra, bu cereyanın İslâmiyet’in evvelce takip ettiği yollardan Türkistan’a gireceği pek tabî bir hadise idi. Hakikaten öyle oldu. Herat, Nîşâbûr, Merv, III/IX. asırda mutasavvıflarla nasıl dolmaya başladıysa, IV/X. asırda Buhara’da Fergana’da da şeyhlere tesadüf edilmeye başlandı.*”. Her fırsatta ilim alanındaki önemi-ne atıfta bulunduğumuz Horasan’ın tasavvuf hareketlerinin merkezi durumunda olduğu da görülmektedir. Özellikle Nîşâbûr ile Belh çevreleri tasavvuf hareketlerinin merkezi konumunda olmuşlar, Sûfîliğin ve tekkelerin yayılması neticesinde bölgedeki siyasî güçler de bu akımları zamanla tanıma yoluna gitmişlerdir. Büyük Selçuklular’ın kurulmasıyla birlikte başlayan ilim hayatını destekleme faaliyetleri zamanla bu tekkelerin de desteklenmesi, en azından rahat bir şekilde faaliyet göstermelerine izin

verilmesi sonucunu doğurmuştu. Büyük Selçuklular'ın Hanefî mezhebine mutaassıp bir şekilde bağlı bulundukları açıktır. Hatta Nizâmülmülk⁸²⁰, *Siyasetnâme* adlı eserinde Sultan Alp Arslan hakkında "...Sultan-ı Şehid kendi mezhebi üzerinde o kadar sağlam ve doğru idi ki 'Eğer vezirim Şâfi'î mezhebinden olmasaydı daha kuvvetli bir siyasetçi ve daha heybetli olurdu' dediğini defalarca duydum." şeklinde bir bilgi nakletmektedir. Sultan Alp Arslan'ın Hanefî, veziri Nizâmülmülk'ün de Şâfi'î mezhebinin keskin birer savunucuları olmaları sebebiyle Rafizîlik ve Mu'tezile mezhebi çok fazla gelişme imkânı bulamamıştır. Neticede ehl-i sünnet mezheplerin devlet kademesi tarafından bu ölçüde sahiplenildiği bir ortamda mutasavvıflar daha da önem kazanmaya başlamıştır. Hatta Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî ile İmam Gazzâlî, eserlerinde sûfilîğin ehl-i sünnete tamamen uygun olduğunu savunmuşlardır⁸²¹. Selçuklular'dan önce bu alanda merkez olan Horasan, Selçuklular zamanında fikrî hareketler için de merkez olma özelliğini devam ettirmiştir. Ancak Selçuklular dönemindeki tasavvuf akımlarının çeşitlilik gösterdiğini söylemek pek mümkün görünmemektedir. Bu fikrî akımların, daha ziyade idareciler tarafından sıkıca korunan dînî yapının halk üzerindeki yansımaları şeklinde yorumlanması daha doğru olur. Horasan'ın, tasavvuf akımlarının ortaya çıkmasının yanında yayılması açısından da önemi büyüktür. Nitekim coğrafi konum olarak Türkistan ile Anadolu'nun arasındaki geçiş yolu üzerinde bulunması, kısaca göç ve istila yolu üzerinde olması ona ayrıca önem yüklemektedir.

Özellikle Selçuklular'ın ilk dönemlerinde tasavvufî akımlar İran coğrafyasında etkin bir şekilde mevcudiyetini korumaktadır. Bu sırada dönemin en ünlü mutasavvıflarından biri olan Fadullah İbn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Meyhenî, Tuğrul ve Çağrı Beyler tarafından Meyhene'de ziyaret edilmiştir.

820 *Siyasetnâme*, s. 139.

821 Ahmed Kırkkılıç, *Başlangıçtan Günümüze Tasavvuf*, İstanbul 1996, s. 73; L. Massignon, "Tasavvuf", *EF*, X, 314.

İbn Münevver⁸²², bu olayı şu şekilde nakleder: “İki kardeş Şeyh’in kürsüsünün önüne gelip selam verdi. Şeyh’in elini öpüp huzurunda durdular. Şeyh bir süre başını öne eğdi, sonra kaldırdı ve Çağrı’ya hitaben: ‘Biz Horasan mülkünü sana vermiş bulunuyoruz, Irak mülkünü de Tuğrul’a’ dedi. İki kardeş Şeyh’e saygılar sunduktan sonra oradan ayrıldı.”. Şeyh Meyhenî’nin 440/1049 tarihinde öldüğü düşünüldüğünde Selçuklular’ın en başından itibaren sûfilere yakın durduğu görülmekle birlikte, Selçuklular zamanında belli başlı sûfilerin sürüklediği tasavvuf akımları fazla etkin olamamıştır. Bu dönem daha ziyade var olan akımların sonraki döneme aktarılması için bir geçiş süreci olmaktan öteye gidememiştir. Tasavvuf akımlarının tekrar etkin olmaya başladığı dönem Moğollar ve sonrası olarak göze çarpmaktadır. Bununla birlikte Selçuklular döneminde Horasan’da Ebu’l-Kâsım el-Kuşeyrî en önemli mutasavvıflardan birisi olarak göze çarpmaktadır. Bunun yanında Hâce Ahmed es-Serahsî, İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî, Hâce Abdullah el-Ensârî ve Horasan’ın en büyük mutasavvıflarından birisi olarak kabul edilen Ebû Ali el-Fârmedî ilk akla gelenlerdir. Daha sonraki dönemde ise İmâm Gazzâlî ve onun kardeşi olan Ahmed Gazzâlî, Horasan’daki tasavvuf hareketlerinin önderleri olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Özellikle Ebu’l-Kâsım el-Kuşeyrî ile İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî, yetiştirdikleri öğrenciler sayesinde diğer alanlarda olduğu gibi Horasan’ın tasavvuf dünyasına büyük katkıda bulunmuşlardır.

Selçuklu sultanları ile vezirlerinin bölgede var olan tasavvuf ehline çok yakın ilgi gösterdiği kaynaklarımızca kaydedilmektedir. Ahmed Gazzâlî’nin aynı zamanda Sultan Melikşah’ın şeyhi olduğu ve sultanın ona büyük hürmet gösterdiği belirtilmektedir⁸²³. Nizâmülmülk de kendisini ziyarete gelen Ebu’l-Kâsım el-Kuşeyrî, İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî ve Ebû Ali el-Fârmedî’ye hürmet göstermekte, onlar ziyarete geldiğinde ayağa kalkmaktadır⁸²⁴. Bunun neticesinde Amîdûlmülk dönemi istisna olmak üzere

822 **Esrârü’t-tevhîd**, s. 163. Ayrıca bkz. Şahin, aynı tez, s. 15.

823 Ocak, **Dini Siyaset**, s. 123.

824 İbnü’l-Esîr, X, 180; Ocak, **Dini Siyaset**, s.

tasavvuf hareketleri ve sûfiler çok rahat bir yaşam sürmüşlerdir. Hatta sûfilerin bizzat devlet tarafından desteklendiğini bile söylemek mümkün görünmektedir. Nitekim medreselerle ribâtların sıkı bir münasebet içerisinde bulundukları görülmektedir. Buna rağmen bu dönem fikir hareketleri ile tasavvuf ehli hakkında çok geniş bir bilgiye ulaşmak mümkün olamamaktadır. Açık bir şekilde ifade etmek gerekirse Selçuklular dönemi fikir akımlarının daha sonraki döneme aktarılmasında köprü vazifesi görmekten öteye pek gidememiştir.

a. Melâmetîlik

III/IX. yüzyılda Horasan'da ortaya çıkmış bir tasavvuf düşüncesi olmasına rağmen daha sonraki dönemlerde bütün İslâm coğrafyasına yayılmıştır. Kurucusu olan Hamdûn Kassâr'a nisbetle Kassârîlik şeklinde de adlandırılmaktadır. Özellikle Horasan'ın Merv, Nişâbûr, Herat ve Belh gibi büyük şehirlerinde görülen bu akım, IV/X. yüzyıldan itibaren Irak, Suriye ve Anadolu'ya da ulaşmıştır. V/XI. yüzyılda yaşamış olan Horasan kökenli Muhammed Ma'sûk et-Tûsî sayesinde de Türkmenler arasında taraf-tar bulmaya başlamıştır. Horasan'daki en önemli temsilcilerinden birisi dönemin en ünlü mutasavvıflarından olan Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî olarak göze çarpmaktadır. Kuşeyrî, faaliyetlerinde ve Melâmetîlik hakkında kaleme aldığı risalesinde şeriat ile tasavvufu birbirine yakınlaştırmış, tasavvuf ilminin ahenkli bir izahını yapmıştır. Bu akımın XI. yüzyılda da Horasan'da yoğun bir şekilde etkisini hissettirdiği görülmektedir⁸²⁵.

Kuşeyrî'nin tasavvuf konusunda yerleştirdiği çizgiyi onun öğrencisi olan Ebû Ali el-Fârmedî devam ettirmiştir. el-Fârmedî faaliyetleriyle Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî ile İmâm Gazzâlî arasında köprü vazifesi görmüştür. Bu üç önemli mutasavvıfın düşünceleri

825 İbn Münevver, *Esrâru't-tevhîd*, s. 27; Ebû Abdurrahmân Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, *Risâletü'l-melâmiyye*, çev. Ö. R. Doğrul, *İslâm Tarihinde İlk Melâmet*, İstanbul 1950, s. 9; Abdülhakî Gölpinarlı, *Melâmilik ve Melâmîler*, İstanbul 1931, s. 25; Öztürk, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı*, s. 45 vd.; Ali Bolat, *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik*, İstanbul 2003, s. 16 vd.

ve faaliyetleri hem Selçuklu dönemi için önem arz etmiş, hem de onların yetiştirdikleri öğrencileri sayesinde sonraki dönem düşünce hayatında etkili olabilmişlerdi. Bununla birlikte özellikle Moğollar sonrasında yoğunlaşan tasavvuf faaliyetleri, hem İran coğrafyasında hem de Türkiye Selçukluları'ndan görmüş oldukları destekle Anadolu'da da etkin bir hâle gelebilmiştir. Bu etkinlik daha sonra Balkanlar'a kadar ulaşmış ve Osmanlılar'ın tasavvuf düşüncesinin gelişmesine doğrudan etki etmişti.

b. Câmiyye

Ebû Nasr Ahmed b. Ebu'l-Hasan en-Nâmekî'ye isnat edilen bu tarikat, Türkistan, Horasan ve Anadolu'da faaliyet göstermiştir. Ebû Nasr hayattayken bir tarikat kurmamış, ölümünden sonra onun düşünceleri müritleri tarafından bir tarikat hâline getirilmiştir. Câmîler adını alan bu tarikatta dervişlerin yaşantısı hakkında fazla malumat yoktur. Sadece Vâhidî tarafından 929/1523 tarihinde yazılmış olan *Menâkıb-ı hâce-i cihân ve netîce-i cân* adlı eserde verilen bilgilere göre onlar semâ, mûsiki, güzel sese önem veren, müzik aletleri çalan ve dinleyen kişiler olarak kaydedilmektedirler. Ayrıca onlar, sakalsız ama bıyıklı, yalın ayak gezen, ayaklarına halhal, bellerine zincir ve kemer takan, saçları örgülü, kulakları küpeli ve keçeden yapılmış aba giyen bir topluluk olarak tarif edilmektedirler. Dünyaya hiç değer vermediklerini iddia etmiş de olsalar zevk ve keyiflerine düşkün olup, ibadet konusunda ihmalkârlık göstermekteydiler⁸²⁶. Her ne kadar kendilerini Ahmed-i Nâmekî'ye bağlı olarak kabul etmişlerse de, bu tarz davranışların daha sonraki dönemde düşünceye katıldığı anlaşılmaktadır.

2. Mutasavvıflar

1. Ebu'l-Fazl el-Huttelî (ö. 453/1061): İlk sûfî müelliflerden olup aynı zamanda Hücûrî'nin⁸²⁷ de şeyhidir. Horasan'ın

826 Öztürk, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı*, s. 45; Süleyman Uludağ, "Câmiyye", *DİA*, VII, 136.

827 *Keşfü'l-mahcûb* adlı eseriyle tanınmış sûfî müellifidir, bkz. Süleyman Uludağ, "Hücûrî", *DİA*, XVIII, 458.

kuzeyinde bulunan Huttel kasabasında doğan Ebu'l-Fazl el-Huttelî, gençliğinde hadis ilmiyle meşgul olmuş, daha sonra Bağdat sûfîlerinden olan Ebû Bekir eş-Şibli'nin yanında tasavvuf terbiyesi almıştır. Hayatının büyük kısmını Suriye'de inzivaya çekilmiş bir halde geçirmiştir. Günümüze ulaşmayan *Rivâyât* adlı bir eseri mevcuttur⁸²⁸.

2. Ebu'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdullah b. Talha el-Kuşeyrî (ö. 465/1072): Hem kendisi hem de yetiştirdiği öğrencilerinin Selçuklular dönemindeki ilim hayatına katkıları açısından önemli âlimlerden birisidir. Rebiülevvel 376/Temmuz 986 tarihinde Nîşâbûr yakınlarındaki Ustûvâ'da dünyaya gelmiştir. Araplar'ın İran'ı ele geçirmesinden sonra Horasan'a yerleştirdikleri Kuşeyr kabilesine mensup olduğu için Kuşeyrî nisbesiyle anılır. Aldığı binicilik ve silah kullanma dersleri sayesinde de iyi bir binici ve silahşor olduğu rivayet edilmektedir. Arapça eğitimi aldıktan sonra, müstevfî olmak amacıyla genç yaşta Nîşâbûr'a gitmiş ve devrinin en önemli tasavvuf bilginlerinden biri olan Ebû Ali el-Hasan b. Ali el-Dakkâk'ın derslerine katılmıştır. Daha sonra fıkıh ve kelâm dersleri almış, aldığı eğitim neticesinde hadis, tefsir ve tasavvuf konularında çalışmalar yapmıştır. İslâm mezheplerini inceleyen çalışmalarda bulunmuştur. Selçuklular'ın Horasan'ı ele geçirdikleri sırada Nîşâbûr'da bulunan Kuşeyrî'nin ünü bu sırada bir hayli fazladır. Mu'tezile taraftarı olan Selçuklu Veziri Amîdül-mülk Kündürî'nin takibatı sonrasında Eş'arîlik lehinde fetva verenler arasında yer almıştır. Sonraları hadis dersleri vermiş ve hadis rivayet etmeye başlamıştır. Amîdül-mülk'ün takibatı neticesinde yakalanarak Nîşâbûr'da hapsedilmiştir. Ancak kendisi hakkında da yakalanma emri çıkartılan Ebû Sehl b. Muva'ffak, silahlı bir grupla gelerek Kuşeyrî'nin serbest bırakılmasını istemiş, silahlı çatışma sonucunda hapsedildiği kaleden kurtarılan Kuşeyrî, Horasan'ı terk ederek Bağdat'a gitmiştir. Sekiz yıla

828 Molla Câmî, *Nefahatü'l-üns min hazarâti'l-kudüs*, çev. Lâmiî Çelebi, sadeleştiren Abdulkadir Akçiçek, İstanbul 1981, s. 621-622; Erhan Yetik, "Ebû'l-Fazl Huttelî", *DİA*, XVIII, 428.

yakın bir süre Horasan'dan uzak kalan Kuşeyrî, Nizâmülmülk'ün vezir olmasıyla birlikte Nişâbü'r'a geri dönerek medresesinde dersler vermeye devam etmiştir. Sultan Melikşah'ın huzurunda İmâmü'l-Haremeyn ile münazaralarda bulunduğu rivayet edilmektedir. Eserlerini genellikle tefsîr ve tasavvuf konuları üzerine vermiştir. Ona büyük ün kazandıran eseri *Risâletü'l-Kuşeyrî* dir. İki bölüm olarak ele aldığı eserinin ilk bölümü sûfilerin görüşleri ve yaşam öykülerinden oluşurken, ikinci bölümde tasavvuf kavramlarını açıklar. Kuşeyrî'ye göre tasavvuf insanı eğiten, geliştiren ve olgunluğa ulaştıran bir bilimdir. Ayrıca tasavvuf barış içinde yaşamayı sağlar. Nişâbü'r'da bir hânkâh sahibi olan Kuşeyrî, 16 Rebîülâhîr 465/30 Aralık 1072 tarihinde vefat etmiş ve medresesinde gömülmüştür⁸²⁹.

3. Ebû Ali el-Fârmedî (ö. 477/1084): 407/1016-1017 tarihinde Tûs'a bağlı Fârmed köyünde doğmuş ve Tûs'ta vefat etmiştir. Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin öğrencisi olan el-Fârmedî, gençliğinde Nişâbü'r'daki Serecan Medresesi'nde ilim tahsil etmiştir. Hocasının ölümünden sonra, başka bir görüşe göre de izniyle Tûs'a giderek önemli şeyhlerden birisi olan Ebu'l-Kâsım el-Cürcânî'nin terbiyesine girmiştir. Uzun süren eğitiminden sonra Ebu'l-Kâsım el-Cürcânî'nin kızıyla evlenmiş, şeyhinden aldığı izinle de sohbet meclisleri düzenlemeye başlamıştır. Ebu'l-Kâsım el-Cürcânî'nin ölümünden sonra onun düşüncelerini Tûs'taki tekkesinde devam ettirmiş, bu mekân pek çok kişi tarafından önemsenmiştir. Ona ve düşüncelerine Nizâmülmülk de hürmet göstermiştir. Hatta Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî ile İmâmü'l-

829 *Kitâbü's-siyâk*, s. 229-232; İbn Asâkir, s. 271-276; İbnü'l-Cevzî, XVI, 148-149; *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 152-154; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, II, 451-452; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, V, 153 vd.; *el-Bidâye*, XII, 228-229; *Tabakâtü'l-müfessirîn*, I, 338 vd.; Câmî, *Nefahatü'l-üns*, s. 618; Takî Bahar, *Sebk-i şinâsî*, II, 186; Ahmed Ateş, "Kuşeyrî", *İA*, VI, 1035 vd.; Bilmen, *Tefsir Tarihi*, II, 245 vd.; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 172-173; Kiyânî, *Tarih-i Hânkâh*, s. 125-126; İsmet Zeki Eyuboğlu, *Günün Işığında Tasavvuf Tarikatlar Mezhepler Tarihi*, İstanbul 1987, s. 127; *Mevsû'atü'l-müeyyessere*, II, 1310 vd.; Menekşe, aynı tez, s. 37-38; H. Halm, "al-Kuşhayrî", *Eİ²*, V, 526-527; Süleyman Uludağ, "Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin", *DİA*, XXVI, 473-475.

Haremeyn el-Cüveynî, Nizâmülmülk'ü ziyarete geldiğinde vezir ayağa kalkıp tekrar yerine otururken, Ebû Ali el-Fârmedî ziyaretine geldiğinde onu kendi makamına oturttuğu kaydedilmiştir. Öğrencilerinden biri olan İmâm Gazzâlî, şeyhinin düşüncelerini hayatı boyunca devam ettirmiştir. Tekrar döndüğü Nîşâbûr'da düşüncesini yaymaya devam etmiş, yazılı eser bırakmamış olmasına rağmen İmâm Gazzâlî gibi önemli bir âlimin yetişmesini sağlayarak düşünceleriyle pek çok sûfîyi de etkilemiştir. Tasavvuf ile ilgili derslerini çiçeklerle donatılmış bir bahçede verdiği nakledilmektedir. Doğduğu kasabada vefat etmiştir⁸³⁰.

4. Hâce Abdullah Ebû İsmail Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Herevî (ö. 481/1089): Mutasavvîf ve şair olarak kaydedilen Hâce Abdullah, 2 Şaban 396/4 Mayıs 1006 tarihinde Herat'ın eski kalesi Kûhendîz'de doğmuştur. İlk öğrenimine Mâlînî Medresesi'nde başlamış, dokuz yaşına geldiğinde Kadı Ebû Mansûr el-Ezdî, Ebu'l-Fazl el-Cârûdî'nin derslerini takip ederek hadis öğrenmiştir. 417/1026 yılında bilgisini arttırmak üzere Herat'tan Nîşâbûr'a gelmiştir. Ancak o dönemin ünlü âlimleri Ebû İshak el-İsferâyînî, Rüknu'l-İslâm el-Cüveynî ve İsmail es-Sabûnî'nin derslerini Eş'arî olmaları sebebiyle takip etmemiştir. Değişik şehirlere yolculuklar yaparak ilim meclislerine katıldıktan sonra Herat'a dönen Hâce Abdullah, hadis okutmaya başlamıştır. Bu sırada Eş'arî ve Mu'tezile mezheplerine mensup diğer âlimlerce şeriatın sınırlarını aşmakla suçlanmış, Gazneli Sultan Mes'ûd'a şikâyet edilmiştir. Ancak Sultanı ikna ederek bu dönemde rahat bir yaşam sürmeyi başarmıştır. Herat'ın Selçuklular'ın hâkimiyetine girmesiyle birlikte bazı âlimler onun meclislerini engellemeye başlamış, bu gelişme üzerine o da Herat'ı terk etmiştir. Daha sonra tekrar geri dönerek

830 İbn Münevver, **Esrâru't-tevhîd**, s. 133-135; Sem'ânî, **el-Ensâb**, IX, 218-219; İbnü'l-Esîr, X, 180; Câmî, **Nefahatü'l-üns**, 694 vd.; Ahmed b. Mahmûd, II, 10; Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, s. 184; **Gazzâlinâme**, s. 280-281; Kiyânî, **Tarih-i Hânkâh**, s. 103-104; Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış**, s. 52; Zerrinkûb, **Tasavvuf-ı İran**, s. 86; Lockhart, **Persian Cities**, s. 83; Altıntaş, **Tasavvuf Tarihi**, s. 146; Ocak, **Dini Siyaset**, s. 131; Şahin, aynı tez, s. 18 vd.; M. Achena, "Abû 'Alî", **El'**, XII, 14-15.

Eş‘arî ve Mu‘tezile’yi eleştirmiştir. Ulemânın şikâyeti üzerine 438/1046 tarihinde tutuklanarak hapsedilmişse de, ertesi yıl tekrar Herat’a dönerek Kur‘an tefsiri üzerindeki çalışmasına devam etmiştir. Amîdülmülk’ün Eş‘arîler üzerinde kurduğu baskı sayesinde diğer âlimlerin muhalefetinden kurtulmuş ve rahat bir yaşam ortamı elde etmiştir. Ancak Nizâmülmülk’ün göreve başlaması ile bu rahatı sona ermiştir. Şâfi‘iler ve Hanefiler onu vezire şikâyet etmiş, muhalifleri ile yaptığı tartışmayı kazanmasına rağmen şikâyetlerin ardı arkası kesilmeyince 458/1066 tarihinde Belh’e sürgün edilmiştir. Sürgün cezasının bitmesi sonrasında tekrar Herat’a döndüğü sırada 459/1067 tarihinde bu şehre gelen Alp Arslan ve Nizâmülmülk’e tekrar şikâyet edilmiştir. Ancak Nizâmülmülk’ün huzurunda yapılan tartışmada bir kez daha haklılığını kanıtlamış ve bundan sonra sultanın nezdinde itibarını artırmıştır. Halife Kâim Biemrillâh, Nizâmülmülk vasıtasıyla ona hediyeler gönderince itibarı daha da artan Herevî, Herat şehrindeki hânkâhında refah içinde tefsir dersleri ve vaazlarına devam etmiştir. Aynı zamanda eser yazmaya da devam eden Hâce Abdullah, 22 Zilhicce 481/8 Mart 1089 tarihinde vefat etmiştir. Tasavvuf ve kelam konularında pek çok eser vermiştir. Aynı zamanda hadis, usûl, tefsir, kelam ve tarih konularında çalışmalar yapmıştır. Mezhepler konusunda çok mutaassıp birisi olarak kaydedilir. Fıkha dair *Menakıbu İmâm Ahmed* adlı eseri bulunmaktadır⁸³¹.

5. Ebû Ya‘kûb Yusuf b. Eyyûb b. Yusuf el-Hemedânî (ö. 534/1139-1140): Hemedan’a bağlı bir köyde doğmuş, daha sonra Merv’e göçmüştür. Pek çok önemli âlimden dersler almıştır. Bağdat’ta bulunduğu sırada Ebû İshak eş-Şîrâzî’den dersler almış, Zâhirî ilimler konusunda eğitimini tamamladıktan sonra tasavvufa yönelmiştir. Ünlü Mutasavvıf Ahmed Yesevî’nin de şeyhidir. Bir süre Merv’de yaşadıkten sonra Herat’a göçmüş, ancak

831 İbnü’l-Cevzî, XVI, 278-279; İbnü’l-Esîr, X, 151; *Tabakâtü’l-müfessirîn*, I, 249-250; Şerefeddîn, aynı makale, s. 110-111; *Gazzâlinâme*, s. 336; Kiyânî, *Tarih-i Hânkâh*, s. 199; *Mevsû‘atü’l-müeyyere*, II, 1392 vd.; Yazıcı-Uludağ, “Herevî, Hâce Abdullah”, *DİA*, 222-226; Ocak, *Dini Siyaset*, s. 95 vd.; Menekşe, aynı tez, s. 118-119.

Merv'in ileri gelenlerinin ricası üzerine tekrar bu şehre dönmüştür. Herat'ı ziyaret ettikten sonra Merv'e dönerken Herat'ın köylerinden birinde vefat etmiştir. Vefat ettiği yerde gömüldüyse de, sonraları kabri Merv'e taşınmıştır⁸³².

6. Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Leys et-Tâlekânî (ö. 536/1141-1142): Pek çok alanda faaliyet gösteren âlimlerdendir. Belh şehrinde tasavvufu ilgilendirmiştir. Aynı zamanda fakihdir. Bunların yanında Belh Nizâmîye Medresesi'nin mu'îdlerinden birisidir⁸³³.

7. Ebû Nâsr Ahmed b. Ebu'l-Hasan en-Nâmekî (ö. 536/1141): Câmîyye tarikatının kurucusu olan mutasavvıf ve şairdir. Horasan'ın Nâmek köyünde 441/1049 yılında dünyaya gelmiştir. Gençlik yıllarında boş bir hayat geçirdikten sonra arkadaşları için düzenlediği bir eğlencede karşılaştığı birtakım şeyler sonrasında tövbe ederek Câm şehri civarındaki bir dağda inzivaya çekilmiştir. Menâkıbnâmesinde yer alan bilgiye göre bu sırada fıkıh, kelâm, hadis, tefsir, edebiyat ve tasavvuf konularında kendisini yetiştirmiştir. Câmî, kırk yaşına geldiğinde ilham yoluyla kendisine inzivadan çıkması bildirilmiş, bunun sonrasında insanların arasına karışarak vaazlar ve nasihatler vermeye başlamıştır. Bu çerçevede Serahs, Herat, Merv, Bâharz ve Nişâbûr'a yolculuklar yapmıştır. Dînî gerçeklerin uygulanması ve halkın ahlaka uygun yaşaması konusunda çaba gösteren Câmî, Câm şehri yakınlarında bulunan Mehâbâd köyündeki zaviyesinde 10 Muharrem 536/15 Ağustos 1141 tarihinde vefat etmiştir. En önemli eseri *Ünsü'l-ta'ibîn ve miftâhu'n-necât*'tır. Eserinden anlaşıldığına göre Câmî, Sünnî kaidelere bağlı bir mutasavvıftır. Sünnete bağlı kalmayı en önemli vazife addeder ve Sünnîliğin esaslarını izah eder. Kendisine bağlı müritleri daha sonra Câmîyye tarikatını kurmuşlardır⁸³⁴.

832 İbnü'l-Cevzî, XVIII, 15-16; Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, s. 146. Altıntaş (*Tasavvuf Tarihi*, s. 146), onun Merv'de öldüğünü nakletmektedir.

833 Kisâi, *Medâris-i Nizâmîye*, s. 235.

834 Kiyânî, *Tarih-i Hânkâh*, s. 191-192; A. S. Beveridge, "Câmî", *İA*, III, 15; Süleyman Uludağ, "Câmî, Ahmed-i Nâmekî", *DİA*, VII, 99-100.

3. Filozoflar

1. Hüccetü'l-İslâm Ebu'l-Hâmîd Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1111): Bkz. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi Müderrisleri

2. Ebû Ca'fer b. Muhammed el-Buhârî (ö. 551/1156-1157): İlk devir filozof ve düşünürleri hakkında bilgi sahibi olmuş filozoflardandır. Mâverâünnehir kökenli olmasına rağmen Horasan'da yaşamış ve İsferyân'de vefat etmiştir⁸³⁵.

3. Ömer Hayyâm (ö. 526/1131): Bkz. Şairler

4. Ebu'l-Feth b. Ebû Sa'îd el-Fenderûcî: Muhammed b. Ebû Tâhir el-Mervezî'nin talebelerinden birisi olup, felsefe alanında iyi bir eğitim almıştır. Meteoroloji ve astronomi konularını ele aldığı *el-Âsârü'l-ulviyye* ve *Tefâdulu'l-hayavânât* adlı eserleri bulunmaktadır. Hayatının son dönemlerini Nîşâbûr'da bulunan Yusuf el-Hemedânî Medresesi'nde geçirmiştir⁸³⁶.

835 İbnü'l-Esîr, XI, 184.

836 İbn Funduk, *Tarihu hukemâ*, s. 129-130; Şeşen, Sultan Sencer'in Muhitinde, s. 450.

SONUÇ

Kurulmuş oldukları bölge ve şehirler, devletlerin kaderinde önemli rol oynadıkları gibi, devletler de bölge ve şehirlerin mukadderatında etkili olmuşlardır. Bundan dolayıdır ki, Roma İmparatorluğu ve Gazneliler gibi devletler, kurulmuş olduğu bölge veya şehrin adıyla anılırlar. Kısaca devletin kurulmuş olduğu merkez, o devletin kalbi durumunda olabilmektedir. Bu sebeple Büyük Selçuklular'ın kuruluş ve gelişmesinde önemli bir merkez olan Horasan da bu özellikleri büyük ölçüde bünyesinde barındırmaktadır.

Selçuklular'ın Horasan'a gelmesiyle birlikte Türk tarihinde yeni bir sayfa açılmıştır. Selçuklular, buraya zorunlu bir göç sebebiyle geldikleri hâlde kısa süre içinde bölgenin hâkimi olmayı başarmışlardır. Bu yeni devlet bölgede kendinden önce kurulmuş bulunan diğer devletlerin siyasî organizasyonlarını benimsemekte zorlanmamış, hatta bazı durumlarda onların da önüne geçmeye muvaffak olmuşlardır. Bu sebeple çok az devlet kendinden sonra kurulan devletleri Selçuklular kadar etkileyebilmiştir. Nitekim Selçuklular Horasan'a gelerek açmış oldukları tarih sayfasına her geçen gün daha büyük işler yaparak yenilerini eklemeyi başarmışlardır. Onların siyasî başarılarının merkezi hiç kuşkusuz Horasan olmuştur.

Selçuklular'ın, Gazneliler gibi büyük bir devletin elinden Horasan'ı almaları ve burada devletlerini kurmaları bile tek başına bir başarı kabul edilmelidir. Devletin kurulmasından sonra

Horasan merkezli yeni yapılanma ve Selçuklular'ın ilk başkentinin Horasan'da yer alması, bölgeyi devletin merkezi konumuna getirmiştir. Diğer taraftan Horasan, daha ziyade hanedan mensuplarınca yönetildiği için, devletin işleyişindeki etkisi her zaman için geçerliliğini sürdürmüştür. Bölgenin askerî önemi de sultanlar ve diğer hanedan üyelerinin üzerinde dikkatlice durdukları bir konu olarak göze çarpmaktadır. Nitekim Horasan, sultanlar için ordularına yeni asker kattıkları bir merkez olduğu gibi, bazı hanedan üyelerinin de iktidarı ele geçirmek üzere hazırlanmış harekât üssü durumundadır.

Zamanla batıya yönelen Selçuklular, başkentlerini Rey, daha sonra İsfahân'a taşımış olmalarına rağmen, ülkenin doğusuyla ilgili siyasî plânlarında Horasan önemini korumaya devam etmiştir. Gazneliler ve Karahanlılar ile yapılan mücadelelerde Horasan şehirleri lojistik üs olarak kullanılmıştır. Belki de Horasan'ın jeopolitik önemini gösteren en önemli örneği, Sencer'in sultan olarak batıya gelmeyi tercih etmeyerek, devletin merkezini tekrar doğuya, Merv'e taşıması olarak vermek mümkündür.

Kuruldukları günden itibaren her geçen gün daha güçlü bir devlet hâline gelen Selçuklular, Horasan'da siyasî konularda elde ettikleri başarılarını kültürel ve ekonomik sahada da desteklemişlerdir. Tarihteki en önemli eğitim kurumlarından biri olan Nizâmîye Medreseleri'nden dördü Horasan şehirlerinde inşa edilmiştir. Yine Sultan Tuğrul Bey'in tesis ettirdiği ilk kurumlardan biri de bir medrese olup, Nîşâbûr'da bulunmaktadır. Horasan'ın köklü geçmişinden gelen ilim merkezi olma özelliği Selçuklular tarafından da korunmuş, bunun neticesinde ilim ve kültür alanında çok büyük gelişme sağlanmıştır. Horasan'daki bu gelişme dönem şartları gereği sadece dînî konularda olmamış, edebiyat ve fen bilimlerinde de kendisini göstermiştir. Öyle ki, Horasan menşeli pek çok şair ve bilim adamının eserleri günümüze kadar ulaşmıştır.

Selçuklular döneminde Horasan'daki ilmî yapı bir hayli güçlüdür. Sünnî mezheplerin ağırlıkta olduğu bölge, Hanefî ve

Şâfi'î ilim adamlarının yoğun ilmî çalışmalarıyla dönemin ilim merkezlerinden biri olmuştur. Hatta bölgede yetişen bazı bilim adamları Bağdat ve Dimaşk gibi şehirlerde eğitim hayatının saygın kişilerinden olmuşken, pek çok sayıda kişi de ilim öğrenmek üzere Horasan'da yaşayan âlimlerin öğrencisi olmak için bölgeye gelmiştir.

Horasan'ın güçlü yönlerinden biri de düşünce hayatına yapmış olduğu büyük katkılar olarak göze çarpmaktadır. Türkistan'da ortaya çıkan bazı tasavvuf düşünceleri Horasan'da olgunlaşmış, daha sonra da bölgenin bu düşünceleri köprü vazifesi görmesi sebebiyle batıya ulaşmıştır. Özellikle "*Horasan Erenleri*" ve onların çabalarıyla bölgede oluşan güçlü düşünce yapısı, Türkiye Selçukluları'nın yaşadığı dönem ve Osmanlılar'ın ilk dönemlerindeki tasavvuf yaşantısını güçlü bir şekilde etkilemiştir. Hatta bu etki Osmanlılar sayesinde Balkanlar'a kadar ulaşmıştır.

Horasan'da kurulan bir devlet her alanda göstermiş olduğu büyük gelişmeyle kendinden sonra kurulan pek çok devlete de etki etmiştir. Nitekim daha sonra kurulmuş olan diğer Selçuklu Devletleri ve Osmanlılar, Büyük Selçuklular Devleti'nin siyasî, askerî ve kültürel mirasını da sahiplenmişlerdir. Büyük Selçuklular Devleti'nin teşkilâtlanmada sağlamış olduğu gelişme diğer devletlere de büyük oranda etki etmiştir. Selçuklular'dan önce de var olan, ancak özellikle vezir Nizâmülmülk'ün çabalarıyla en üst derecede verim alınan iktâ sistemi, bunların en önemlisi olarak kabul edilebilir.

KRONOLOJİ

350/961	Selçuk Bey'in Cend'de bir beylik kurması.
416/1025	Gazneli Mahmûd ile Karahanlı Hükümdarı Yusuf Kadir Han'ın Mâverâünnehir'de bir araya gelmesi.
426/1035	Karahanlı Ali Tegin'in ölümü.
426/1035	Selçuklular'ın Horasan'a gelmeleri.
Şaban 426/Haziran 1035	Nesâ Savaşı'nda Selçuklular'ın Gazneliler'i mağlup etmesi.
1 Recep 428/22 Nisan 1037	Çağrı Bey adına Merv'de hutbe okunması.
Şaban 429/Mayıs 1038	Gazneliler'in Selçuklular karşısında ikinci yenilgisi.
429/1038	Tuğrul Bey'in Nişâbûr'a hâkim olması ve adına hutbe okutması.
429/1137-1038	Selçuklular'ın ilk kez Herat üzerine yürümesi.
Şaban 430/Mayıs 1039	Selçuklular'ın Gazneliler'i tekrar yenmesi ve sonrasında yapılan barış.
8 Ramazan 431/23 Mayıs 1040	Dandanakan Savaşı
432/1040	Belh'in Selçuklular'ın eline geçmesi.
435/1043	Çağrı Bey'in Belh, Toharistân, Vahş, Velvalic ve Kubâdiyân'ı Alp Arslan'a vermesi.
444/1052-1053	Beyhak'ta büyük bir depremin meydana gelmesi.

Safer 452/Mart 1060	Çağrı Bey'in ölümü ve oğlu Alp Arslan'ın Horasan'a hâkim olması.
455/1063	Tuğrul Bey'in ölümü.
456/1063-1064	Musa Yabgu'nun Alp Arslan'a karşı isyan etmesi.
16 Zilhicce 456/29 Kasım 1064	Vezir Amîdûlmülk el-Kündürî'nin öldürülmesi.
456/1063-1064	Nişâbûr Nizâmiye Medresesi'nin inşa edilmeye başlanması.
Cemâziyelâhir 458/Mayıs 1066	Horasan'da büyük bir depremin meydana gelmesi.
458/1065-1066	Sultan Alp Arslan'ın Merv yakınlarındaki Radgân'da Melikşah'ı veliaht tayin etmesi ve bazı Horasan şehirlerini hanedan mensuplarına vermesi.
458/1065-1066	Merv'in Arslanşah'a iktâ edilmesi.
Rebûlevvel 465/Kasım 1072	Sultan Alp Arslan'ın ölümü.
Rebûlâhir 465/Aralık 1072	Melikşah'ın saltanatını korumak amacıyla Nişâbûr'a gelmesi.
465/1072	Belh hâkimi Ayaz ile Batı Karahanlı hükümdarı Şemsülmülk I. Nasr b. İbrahim arasındaki savaş.
465/1072/1073	Sultan Melikşah'ın Nizâmülmülk'ü atabeg tayin etmesi ve Tûs şehrini ona iktâ etmesi.
465/1072-1073	Sultan Melikşah'ın Herat'ı kardeşi Bôribars'a iktâ emesi.
465/1072	Ebu'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdullah b. Talha el-Kuşeyrî'nin ölümü.
466/1074	Sultan Melikşah'ın Belh ve Toharistân'ı kardeşi Tekiş'e iktâ etmesi.
473/1081	Tekiş'in Horasan'ın büyük bölümünü ele geçirerek isyan etmesi.
477/1084-1085	Tekiş'in ikinci isyanı.

- 477/1084-1085 Tekiş'in hâkimiyet bölgelerinin veliaht Ahmed'e iktâ edilmesi.
- 477/1084 Mutasavvıf Ebû Ali el-Fârmedî'nin ölümü.
- 478/1085 İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Me'âlî Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf el-Cüveynî'nin ölümü.
- 480/1087-1088 Beyhak'taki bazı bazı karşıt grupların birbiriyle çatışması.
- 481/1088-1089 Veliaht Ahmed'in ölümü.
- 16 Şevval 485/19 Kasım 1092 Sultan Melikşah'ın ölümü.
- 487/1094 Tekiş b. Alp Arslan'ın Sultan Berkyaruk tarafından öldürülmesi.
- 488/1095 İsyan eden Arslan Argun'un kardeşi Böribars'ı mağlup etmesi.
- 488/1095 Arslan Argun'un Böribars'ı öldürtmesi.
- Zilhicce 488/Aralık 1094 Adı belirtilmeyen Selçuklu emîrinin Nîşâbü'r'u kuşatması.
- 489/1095 Kuşatmanın ardından Nîşâbü'r'daki Hanefî-Şâfi'î ittifakının Kerrâmîler'le mücadele etmesi.
- 17 Safer 490/3 Şubat 1097 Arslan Argun'un öldürülmesi.
- Cemâziyelevvel 490/Nisan 1097 Melik Sencer'in Nîşâbü'r'a gelerek savaşmadan şehre hâkim olması.
- 490/1096-1097 Emîr-i emîrân adıyla meşhur olan Muhammed b. Süleyman b. Alp Arslan'ın Belh'i ele geçirmek üzere isyan etmesi ve Sencer tarafından mağlup edilerek öldürülmesi.
- Receb 492/Haziran 1098 Selçuklu hanedanına mensup Devletşah'ın Velvalic ve Kemnec'i ele geçirmesi, Sencer'e yenilmesi sonrasında gözlerine mil çekilmesi.

- 492/1098-1099 Horasan'ın ağır bir kış geçirmesi sonrasında meydana gelen kıtlık.
- 493/1099-1100 İsyan eden Emîr Habeşî b. Altuntak'ın Sencer'e mağlup olması ve öldürülmesi.
- 494/1100-1101 Sencer'in emîrlerinden Bozkuş'un Kuhistân ve Tabes'teki Bâtınîler üzerine sefer düzenlemesi.
- 497/1103-1104 Emîr Bozkuş'un tekrar Bâtınîler üzerine sefer düzenlemesi.
- 498/1104-1105 Turaysîs'te yaşayan Bâtınîler'in bölgede yağma faaliyetlerinde bulunması.
- 500/1100 Herat tekniği olarak adlandırılan metal işleme tekniğinin ortaya çıkmaya başlaması.
- 504/1110 Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali el-Kiyâ el-Herrâsî'nin ölümü.
- 505/1111-1112 Horasan'da büyük bir depremin meydana gelmesi.
- 505/1111 Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmîd Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî'nin ölümü.
- 507/1113 Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed el-Ümevî el-Ebîverdî'nin ölümü.
- Muharrem 510/Mayıs 1116 Tûs'taki Sünnî ve Şî'îler arasındaki çatışmalar.
- 511/1117 Sencer'in vezirlerinden biri olan Sadrüddîn Muhammed b. Fahrülmülk b. Nizâmülmülk'ün Emîr Kaymaz tarafından öldürülmesi.
- 513/1119 Save Şavaşı.
- 515/1121'den önce Ebû Hâtim Muzaffer b. İsmail el-İsfizârî'nin ölümü.
- 520/1126 Sencer'in Horasan'ın farklı bölgelerinde Bâtınîler ile mücadele emri vermesi.
- 526/1131 Ömer Hayyâm'ın ölümü.

- 527/1132-1133 Horasan'da büyük bir depremin meydana gelmesi.
- 528/1133-1134 Bâtınîler'in elinde bulunan Girdkûh Kalesi'nin Emîr Erkuş tarafından kuşatılması.
- 529/1134-1135 Ebu'l-Hasan Abdülgâfir b. İsmail b. Abdülgâfir el-Fârisî'nin ölümü.
- 532/1137-1138 Horasan'ın tamamında büyük kıtlığın meydana gelmesi.
- 532/1137-1138 Sebzevâr'da bazı karşıt grupların birbiriyle çatışması.
- 533/1138-1139 Muhammed b. Ahmed b. el-Hüseyin b. Ebû Bişr el-Harakî'nin ölümü.
- 536/1141 Sencer'in Katvan Savaşı'nda mağlup olması.
- 536/1141 Emîr tabip Şerefü'z-zaman Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf el-Îylâkî'nin ölümü.
- 536/1141-1142 Beyhak'ta aşırı yağışlar sonunda tarım ürünlerinin büyük görmesi.
- Rebîülevvel 536/Ekim 1141 Hârizmşah Atsız'ın Merv'e girerek yağmalaması ve adına hutbe okutması.
- Zilkade 537/Haziran 1143 Sebzevâr ile Ceşm şehri halkı arasında olayların patlak vermesi.
- Recep 538/Ocak 1144 İki şehir arasındaki olayların tekrarlanması.
- 544/1149-1150 Herat Valisi Ali Çetrî'nin isyanı.
- 546/1151-1152 Emîr Kucuk'un Turaysîs'e sefer düzenlemesi.
- 546/1151-1152 Edîb Sâbir'in ölümü.
- 548/1153 Sultan Sencer'in Oğuzlar'a yenilmesi ve esir düşmesi.
- 548/1153 Ebû Sa'd Muhyiddîn Muhammed b. Yahya b. Mansûr en-Nîşâbüri'nin ölümü.

- Cemâziyelâhir 548/Eylül 1153 Süleymanşah b. Muhammed Tapar adına Nîşâbûr'da hutbe okutulması.
- 548/1154-1155 Vezir Tâhir b. Fahrülmülk b. Nizâmülmülk'ün ölümü.
- 549/1154 Bâtınîler'in Kuhistân'dan hareket ederek Horasan'ı yağma etmesi.
- 549/1154-1155 Hârizmşah Atsız'ın kardeşi Yınaltekin'in Belh ve çevresine sefer düzenlemesi.
- 550/1155 Müeyyed Ay-Aba'nın Nîşâbûr ve çevresini Oğuzlar'dan geri alması.
- Şevval 551/Kasım-Aralık 1156 Bâtınîler'in Tabes'te karışıklıklara neden olması.
- Ramazan 551/Ekim-Kasım 1156 Sultan Sencer'in Oğuzlar'ın elinden kurtulması.
- Rebîülevvel 552/Nisan 1157 Sultan Sencer'in ölümü.
- 553/1158 Bahâeddîn Ebû Muhammed Abdülcelîl b. Abdülcebbâr el-Harakî'nin ölümü.
- 562/1167 Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Ebû Bekr Muhammed b. Abdülcabbâr Sem'ânî el-Mervezî'nin ölümü.
- 565/1169 Ebu'l-Hasan Zahîrüddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî'nin ölümü.

KAYNAKÇA

- ÂBÂDÎ, Mahmûd Necm: **Tarih-i Tıbb der İran, Pes ez İslâm**, Tahran 1366 hş.
-: “Eş‘arî, Ebû’l-Hasan”, **DİA**.
- ABU’L-FARAC (Bar Hebraeus): **Abu’l-Farac Tarihi**, çev. Ö. R. Doğrul, TTKY, Ankara 1999.
- ACHENA, M.: “Abû ‘Alî”, **EP**.
- AGACANOV, Sergey Grigoreviç: **Oğuzlar**, çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, İstanbul 2002.
-: **Selçuklular**, çev. Ekber N. Necef-Ahmed Annaberdiyev, Ötüken, İstanbul 2006.
- AHMED B. MAHMÛD: **Selçuk-Nâme**, haz. E. Merçil, İstanbul 1977.
- ALLEN, James W.: **Islamic Metalwork, The Nuhad es-Said Collection**, London 1982.
- ALPARSLAN, Ali: “Edebiyatta Alparslan”, **TM**, sayı: 17, İstanbul 1972.
- ALPTEKİN, Coşkun: “Selçuklu Paraları”, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, sayı: 3, Ankara 1971.
- ALTINTAŞ, Hayrani: **Tasavvuf Tarihi**, Ankara 1986.
- AMİR-MOEZZİ, Mohammad Ali: “al-Tūsī”, **EP**.
- ARBERRY, A. J.: **Mîrâs-ı İrân**, Farsça çev. A. Bîreşk-B. Pâzârgâd-A. Hâtemî- M. Sa‘îdî- İ. Sadîk- M. Mu‘în, Tahran 1336 hş.
-: **Classical Persian Literature**, New York 1994.
-: **Tasavvuf İslâm Mistiklerinin Öyküsü**, çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul 2004.
- “Arslan Argun”, **İA**.

ARSLANTAŞ, Nuh: **Emeviler Döneminde Yahudiler**, İstanbul 2005.

ASHTOR, E.: **A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages**, London 1976.

ASLANAPA, Oktay: **Türk Sanatı**, İstanbul 1999.

.....: “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Kültür ve Sanat”, **Türkler**, Ankara 2002.

ATAGARRİYEV, Yegen: “X-XII. Yüzyıllarda Merv”, **Türkler**, Ankara 2002.

ATEŞ, Ahmed: “Kuşeyrî”, **İA**.

.....: “Enverî”, **İA**.

.....: “Nasîhatü’l-Mülûk”, **DİA**.

AYAN, Ergin: **Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Oğuz İsyanı**, İstanbul 2007.

AZAMAT, Nihat: “Nâsır-ı Husrev”, **DİA**.

AZİMÎ, Ebû Abdullah Muhammed: **Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler: H. 430-538)**, Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar A. Sevim, TTKY, Ankara 1988.

BAHAR, Muhammed Takî: **Sebk-i şînâsî yâ tarih-i tatavvur-i nesr-i Fârsî**, Tahran 1337 hş.

BÂHARZÎ, Ebu’l-Hasan Ali b. el-Hasan b. Ali: **Dümyetü’l-kasr ve ‘usratü ehli’l-‘asr**, nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire 1968.

BAHRVEZÎ, Mihrnaz: “Belh”, **Dâiretü’l-ma‘ârif-i Bozorg-ı İslâmî**, Tahran 1383.

BAKIR, Abdülhalik: **Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma‘mulleri Sanayi**, Ankara 2001.

.....: **Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda**, Ankara 2005.

.....: “Ortaçağ İslâm Dünyasında Dokuma Sanayi”, **Belleten**, sayı: 241, Ankara 2000.

BAKTİR, Mustafa: “Hutbe”, **DİA**.

BALA, Mirza: “İsfahan”, **İA**.

“Balkh”, **Encyclopaedia Judaica**.

BARTHOLD, V. V.: **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTKY, Ankara 1990.

-: **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, haz. Kazım Yaşar Kopraman-İsmail Aka, TTKY, Ankara 2006.
-: “Herat ve Herirûd Boyu”, çev. İsmail Aka, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, sayı: 27, İstanbul 1973.
-: “Bâdgîs”, **İA**.
-: “Bâdghîs”, **EF²**.
-: “Badakhshân”, **EF²**.
-: “Bâmiyân”, **İA**.
-: “Bâmiyân”, **EF²**.
-: “Bedehşan”, **İA**.
-: “Büşhandj”, **EF²**.
-: “Büşenc”, **İA**.
-: “Ebû Müslim”, **İA**.
-: “Huttel”, **İA**.
-: “Tâhîrîler”, **İA**.
-: “Tohâristan”, **İA**.
-: “Tukhâristân”, **EF²**.
- BAUSANI, Alessandro: **The Persians**, London 1975.
-: “Religion in the Saljuq Period”, **The Cambridge History of Iran (CHI)**, Cambridge 1968.
- BAYRAKTAR, Mehmet: **İslâm’da Bilim ve Teknoloji Tarihi**, Ankara 2000.
- BAYRAMOB, Kakacan: “Merv Mimarlık Mektebi’ne Bağlı Bazı Önemli Anıtlar Üzerine”, **IV. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri**, Konya 1995.
- BEDÎ‘, Muhammed: “Novrûz der Dovrehâ-yı İslâmî”, **Nuhustûn-i celsât-ı sohenrânî ve bahs der bâre-i çeşn-i Nevrûz ve çehârşenbe-i sûrî ve sîzde-i bider**, İntişârât-ı İdâre-i Külli Nigâriş-i Vezâret-i Ferheng-i Hüner, Tahran 2536 şehinşahî.
- BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir: **Fütûhu’l-büldân**, nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1870/çev. Mustafa Fayda, Ankara 2002.
- “Belh ve İsmâ-yi ân der Lehceha-yi Akvâm ve Mülk”, **Aryana**, 41115/8, Kabil 1336.
- BERTHELS, E.: “Muizzî”, **İA**.

BEVERIDGE, A. S.: “Câmî”, **İA**.

BEYHAKÎ, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin: **Tarih-i Beyhakî**, nşr. Ali Ekber Feyyaz, Tahran 2536 şehinşahi.

BİLGİN, Orhan: “Esedî-i Tûsî”, **DİA**.

BİLMEN, Ömer Nasuhi: **Tefsir Tarihi (Tabakatü'l-Müfessirîn)**, Ankara 1960.

BOLAT, Ali: **Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik**, İstanbul 2003.

BOSWORTH, C. E.: **The Ghaznavids Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994:1040**, Edinburg 1963.

.....: **İslâm Devletleri Tarihi**, çev. E. Merçil-M. İpşirli, İstanbul 1980.

.....: “The Political and Dynastic History of the Iranian World (A. D. 1000-1217)”, **The Cambridge History of Iran**, Cambridge 1968.

.....: “Dandānkān”, **EI²**.

.....: “Djādjarm”, **EI²**.

.....: “İsfarāyîn”, **EI²**.

.....: “Khurāsān”, **EI²**.

.....: “Kh^wāf”, **EI²**.

.....: “Khulm”, **EI²**.

.....: “Marw al-Rūdh”, **EI²**.

.....: “Mayhana”, **EI²**.

.....: “Maymana”, **EI²**.

.....: “Nasīhat al-Mulūk”, **EI²**.

.....: “Sarakhs”, **EI²**.

.....: “Sabzawār”, **EI²**.

.....— Jackson, P.: “Shabānkāra‘ī”, **EI²**.

.....: “Togh^ril (I) Beg”, **EI²**.

BOWEN, Harold: “Notes on Some Early Seljuqid Viziers”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS)**, sayı: 20, London 1957.

.....: “Nizām al-Mulk”, **EI²**.

BOZKURT, Nebi: “Medrese”, **DİA**.

BROCKELMANN, C.: “Abīwardī”, **EI²**.

.....: “Beyhakî”, **İA**.

.....: “Cüveynî, Addbullah b. Yusuf”, **İA**.

.....: “Cüveynî”, **İA**.

.....: “Djuwaynî”, **EI²**.

.....: “Ebîverdi”, **İA**.

BROWNE, Edward G.: **A Literary History of Persia**, Cambridge 1956.

BULLIET, Richard W.: **The Patricians of Nishapur**, Cambridge 1972.

.....: “The Political-Religious History of Nishapur in the Eleventh Century”, **Islamic Civilisation 950-1150**, ed. D. S. Richards, London 1973.

.....: “Numismatic Evidence For The Relationship Between Tughril Beg and Chagrı”, **Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History, Honor of George C. Miles**, Ed. Dickran K. Kouymjian, Beyrut 1974.

BUNDÂRÎ, el-Feth b. Ali b. Muhammed: **Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra**, nşr. M. Th. Houtsma, Leiden 1889/çev. Kıvameddin Burslan, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, TTKY, Ankara 1999.

BÜCHNER, V. F.: “Hulm”, **İA**.

.....: “Sâmânîler”, **İA**.

BÜNYADOV, Ziya: **Hârezmşahlığı ve Enuştekinler Devleti**, çev. Tural Rızayev, İstanbul 2003.

CAHEN, Cl.: “Tribes, Cities and Social Organization”, **The Cambridge History of Iran**, Cambridge 1975.

.....: “Arslan Arghūn”, **EI²**.

.....: “İktâ”, **EI²**.

CALDER, Norman: “Friday Prayer and the Juristic Theory of the Government: Sarakhsî, Shîrâzî, Māwardî”, **BSOAS**, sayı: 49, London 1986.

CANTAY, Gönül: “Türk Mimarîsinde Kervansaraylar”, **Türkler**, Ankara 2002.

CERRAHOĞLU, İsmail: **Tefsir Tarihi**, Diyanet Yayınları, Ankara 1988.

CEZAR, Mustafa: **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İstanbul 1977.

el-CUVEYNÎ, MÜNTECEBÜDDÎN BEDÎ' el-ATABEK: **Atebetü'l-ketebe**, nşr. Muhammed Kazvînî-Abbâs İkbâl, Tahran 1329.

CÜZCÂNÎ, Kadı Minhâc-ı Sirâc: **Tabakât-ı Nâsirî yâ Tarih-i İrân ve'l-İslâm**, nşr. 'Abdülhayy Habîbî, Tahran 1363 hş.

ÇELEBÎ, Ahmed: **İslâm'da Eğitim-Öğretim Târîhi**, çev. Ali Yardım, y.y. t.y.

ÇELEBÎ, İlyas: "Mu'tezile", **DİA**.

ÇETİN, Osman: "Horasan", **DİA**.

ÇİFTÇİ, Hasan: **Klâsik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri**, Ankara 2002.

DAFTARY, Farhad: **İsmaililer Tarih ve Öğretileri**, çev. Erdal Toprak, İstanbul 2005.

DANIEL, Elton L.: **The Political and Social History of Khurasan Under Abbasid Rule 747-820**, Chicago 1979.

DAVUDÎ, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed: **Tabakâtü'l-müfessirîn**, nşr. Ali Muhammed Ömer, Kahire 1972.

De FOUCHÉCOUR, Ch.-H.: "'Umar Khayyâm", **Eİ²**.

ed-DEFFA, Ali Abdullah: **el-Ulumu'l-bahte fi'l hadarati'l-'arabiyye ve'l-islâmiyye**, Beyrut 1983.

DELLA VIDA, G. Levi: "Emevîler", **İA**.

DEVLETŞAH, Devletşah b. Alâüddeve Bahtîşâh es-Semerkandî: **Tezkiretü's-suarâ**/çev. Necati Lugal, **Devletşah Tezkiresi**, İstanbul 1977.

DIEZ, E.: "Minâre", **İA**.

ed-DÎB, Abdülazîm: "Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn", **DİA**.

DİLER, Ömer: **İslâm Darp Yerleri**, İstanbul 2009.

DUNLOP, D. M.: "Bayhakî", **Eİ²**.

EBÛ DÜLEF: **Sefernâme-yi Ebû Dülef der İrân, er-Risâletü's-sâniye**, nşr. V. Minorsky/Farsça çev. Seyyid Ebu'l-Fazl Tabâtabâî, Tahran 1342 hş.

EMİN, Ahmed: **Zuhrü'l-İslâm**, Kahire 1966.

Encyclopaedia of Afghanistan, Land&People, ed. P. Bajpai-S. Ram, New Delhi 2002.

ENSÂRÎ, Kâsım: "Abdullah-ı Ensârî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri", çev. Ali Güzelyüz, **Şarkiyat Mecmuası**, sayı: 9, İstanbul 2006.

EREL, Şerafettin: **Nâdir Birkaç Sikke**, sayı: 3, İstanbul 1970.

ERGİNSOY, Ülker: **İslam Maden Sanatının Gelişmesi**, İstanbul 1978.

EYUBOĞLU, İsmet Zeki: **Günün Işığında Tasavvuf Tarikatlar Mezhepler Tarihi**, İstanbul 1987.

“Ezrakî”, **İA**.

el-FÂRÎSÎ, İmâm el-Hâfız Ebu'l-Hasan: **el-Muhtasar min Kitâbi's-siyâk li-Tarihi'n-Nisâbûr**, nşr. Muhammed Kâzım el-Mahmûdî, Tahran 1384.

el-FARUKÎ, Muhammed: “The Development of the Institution of Madrasah and the Nizamiyah of Baghdad”, **Islamic Studies**, İslamabad 1987.

FEHÉRVÁRI, Géza: **Islamic Pottery, A Comprehensive Study Based on The Barlow Collection**, London 1973.

.....: “Sanat ve Mimari”, çev. İrfan Pamuk-Enver Pamuk, **İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, İstanbul 1989.

FINSTER, Barbara: “The Saljûqs as Patrons”, **The Art of the Saljûqs in Iran and Anatolia**, ed. Robert Hillenbrand, Costa Mesa 1994.

FRYE, R. N.: “Balkh”, **EI**².

.....: “Harât”, **EI**².

GANDJEÏ, Tourkhan: “Turkish in Pre-Mongol Persian Poetry”, **BSOAS**, sayı: 49, London 1986.

GAUBE, H.: “Sûk”, **EI**².

GAZZÂLÎ: **Mekâtîb-i Fârsi-yi Gazzâlî**, nşr. Abbâs İkbâl, Tahran 1363 hş./çev. Gürsel Uğurlu, **İmâm Gazzâlî'nin Mektupları**, İstanbul 2002.

.....: **et-Tibru'l-mesbûk fî Nasîhatü'l-mülûk**, haz. Celaleddîn Humayî, Tahran 1988/çev. Hüseyin Okur, **Yöneticilere Altın Öğütler**, İstanbul 2005.

“Gazzâlî”, **DİA**.

GERÂYLÎ, Ferîdûn: **Nisâbûr Şehr-i Fîrûze**, Meşhed 1373.

GERDÎZÎ, Ebû Sa'îd 'Abdülhayy b. el-Dahhâk İbn Mahmûd: **Zeynü'l-ahbâr**, haz. 'Abdülhayy Habîbî, Tahran 1347 hş.

GOLDEN, Peter B.: **Türk Halkları Tarihine Giriş**, çev. Osman Karatay, Ankara 2002.

GOLOMBEK, Lisa: “The Resilience of the Friday Mosque: The Case of Herat”, **Muqarnas I**, London 1983.

GÖLPINARLI, Abdülbaki: **Melâmilik ve Melâmîler**, İstanbul 1931.

GÖZÜBENLİ, Beşir: “Cüveynî, Rükü'l-İslâm”, **DİA**.

GRIFFEL, Frank: "Toleration and Exclusion: al-Shāfi'ī and al-Ghazālī on the Treatment of Apostates", **BSOAS**, sayı: 64, London 2001.

GRUBE, Ernst J.: **Landmarks of The World's Art, The World of Islam**, London 1967.

GÜRBÜZ, Meryem: **Hârizmşahlar'da Devlet Teşkilâtı, Ekonomik ve Kültürel Hayat**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2005.

HABÎBÎ, Abdülhayy: **Tarih-i Muhtasar-ı Afganistan, ez zemân-ı kadîm tâ hurûc-ı Çingîz**, Kabil 1967.

.....: **Tarih-i Afganistan**, Tahran 1367.

HAIG, T. W.: "Saffâriler", **İA**.

.....: "Sebzvar", **İA**.

HÂFİZ EBRÛ, Nüreddîn Abdullah b. Lütfullah: **Coğrafya-yi Tarih-i Horasan**, nşr. Gulâmırzâ Verehrâm, Tahran 1370 hş.

HAMDULLAH MÜSTEVFÎ: **Tarih-i Güzide**, nşr. Abdü'l-Hüseyn Nevâî, Tahran 1364 hş.

.....: **Nüzhetü'l-kulûb**, nşr. Muhammed Debir Siyâkî, Tahran 1336 hş.

HAMÎDULLAH, Muhammed: "Serahsî", **İA**.

HÂNDMÎR: **Düstûru'l-vüzerâ**, nşr. Saîd Nefîsî, Tahran 2535 şehinşahî.

HARTMANN, R.: "Belh", **İA**.

.....: "Cûzcân", **İA**.

.....: "Cüveyn", **İA**.

.....: "Djûzdjân", **EI²**.

.....: "Djuwayn", **EI²**.

HASHMÎ, Abbas: **Successors of Mahmûd of Ghazna, In Political, Cultural and Administrative Perspective**, Karachi 1988.

al-HASSAN, A. Y.- Hill, D. R.: "Ma'din", **EI²**.

HERMANN, Georgina-PETERSEN, Andrew: **Ancient Merv**, London 1997.

HİNDÎ, Şibli Nu'mânî: **Şu'araü'l-Acem yâ Tarih-i Şu'ara ve Edebiyat-ı İran**, Farsça çev. Seyyid Muhammed Geylânî, Tahran 1363.

HOCANİYAZOV, T.: **Katalog Monet Gosudarstua Velikih Selcukov (Büyük Selçuklu Devleti Sikkeleri Kataloğu)**, Red. Türkmenistan SSR İlimler Akademisi, Aşkabad 1979.

HONIGMANN, E.: “Nîşâpûr”, **İA**.

.....: “Nîshāpūr”, **EF**.

HUART, Cl.: “Bâharz”, **İA**.

.....: “Beyhak”, **İA**.

.....: “Horasan”, **İA**.

.....: “İsferâyîn”, **İA**.

.....: “Tâlekân”, **İA**.

Hudûdü’l-‘alem min el-meşrik ile’l-mağrib, nşr. Minûçeher Sutûde, Tahran t.y.

HUMAYÎ, Celâleddîn: **Gazzâlinâme şerh-i hâl ve âsâr ve efkâr-ı imâm-ı Muhammed Gazzâlî**, Tahran 1368 hş.

HUNKAN, Ömer Soner: **Türk Hakanlığı Karahanlılar**, İstanbul 2007.

HUNSBERGER, Alice C.: **Nasir Khusraw, The Ruby of Badakhshan**, London-New York 2000.

el-HÜSEYNÎ, SADREDDÎN: **Ahbârü’l-Devleti’s-Selcukiyye (Zübdetü’t-tevârih)**, nşr. Muhammed İkbâl, Lahor 1933/çev. Necati Lugal, TTKY, Ankara 1999.

ISFAHÂNÎ, İMÂDÜDDÎN: **Harîdetü’l-kasr ve cerîdetü’l-‘asr**, nşr. Adnan Muhammed el-Ta’me, Tahran 1999.

İBN ASÂKİR, Ebu’l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah: **Tebyînu kezibi’l-müfterî fi mâ nusibe ile’l-imâm Ebi’l-Hasan el-Eş‘arî**, Beyrut 1984.

İBN FUNDUK, Ebu’l-Hasan Ali b. Zeyd el-Beyhakî: **Tarih-i Beyhak**, nşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran t.y.

.....: **Tarihu hukemâi’l-İslâm**, nşr. Muhammed Kürd Ali, Dimaşk 1946.

İBN HALLİKÂN: **Vefeyâtü’l-a‘yân ve enbâu ebnaî’z-zamân**, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1968/Türkçe çev. Mehmed Rodosîzâde, İstanbul 1863/İngilizce çev. Mac Guckin de Slane, **Ibn Khallikan’s Biographical Dictionary**, Beyrut 1970.

İBN HAVKAL: **Kitâbu Sûreti’l-‘arz**, E. J. Brill, Leiden 1967.

İBN HURDÂZBÎH, Ebu’l-Kâsım Ubeydullah b. Ahmed: **el-Mesâlik ve’l-Memâlik**, nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1967.

İBN KESÎR, Ebu’l-Fidâ İmadüddîn İsmail b. Ömer: **el-Bidâye ve’n-nihâye**, Beyrut 1981/çev. Mehmet Keskin, İstanbul 2000.

.....: **Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'îyyîn**, nşr. Muhammed Azab-Ahmed Ömer Hâşim, Kahire 1993.

İBNÜ'L-ADÎM: **Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb**, nşr. Sami Dehhan, Dimaşk 1968/**Biyografilerle Selçuklular Tarihi, Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)**, çeviri, not ve açıklamalar Ali Sevim, TTKY, Ankara 1989.

İBNÜ'L-CEVZÎ: **el-Muntazam fî tarihi'l-mülûk ve'l-ümem**, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut 1992.

İBNÜ'L-ESÎR, Ebu'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerim: **el-Kâmil fi't-tarih**, nşr. C. J. Tornberg, IX-XI, Beyrut 1979/çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987.

İBNÜ'L-KIFTÎ, Cemâluddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf: **Tarihu hukemâ-i Kiftî**/Farsça çev. Behîn Dârâi, Tahran 1347 hş.

İBNÜ'S-SALÂH, Ebû Amr Takıyyüddîn Osman b. Abdurrahman: **Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'îyye**, haz. Ebû'l-Haccac Mizzî, Beyrut 1992.

İDRÎS, Muhammed Mahmûd: **Rûsûmu's-selâcika ve nüzumuhümü'l-ictimâiyye**, Kahire 1983.

İKBÂL, Abbâs: **Vezâret der 'ahd-i selâtin-i bozorg-ı Selcûkî**, Tahran 1337 hş.

.....: "Râce' be Ahvâl-i Hekim Ömer Hayyâm Nîşâbüri", **Mecmûa'-yi Makâlât-ı Abbas İkbâl Âştîyânî**, Tahran 1369 hş.

.....: "İmâm Hasan Kattân Mervezî", **Mecmûa'-yi Makâlât-ı Abbas İkbâl Âştîyânî**, Tahran 1369 hş.

İNSÂFPÛR, Gulâmrızâ: **Kâmil-i Ferheng-i Farsî**, Tahran 1373 hş.

İSABEK, Ahmed: **Tarih-i Bîmâristânhâ der İslâm**, Farsça çev. Nurullah Kisâi, Tahran 1371 hş.

İSTAHRÎ, Ebu İshâk el-Fârîsî: **Mesâlik ve Memâlik**, nşr. J. H. Moeller, Gotha 1839, M. J. De Goeje, Leiden 1870/Farsça çev. İrec Afşâr, Tahran 1347 hş.

İZGİ, Cevat: "Ebîverdi", **DİA**.

İZMİRLİ, Celaeddin: **İslâm Âleminde Yetişen Filozof, Tabip, Natüralist ve Biyologlar**, İstanbul 1951.

KAFESOĞLU, İbrahim: **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul 1953.

-: “Selçuk’un Oğulları ve Torunları”, **Türkiyat Mecmuası (TM)**, sayı: 13, İstanbul 1958.
-: “Nizâm-ül-mülk”, **İA**.
-: “Alparslan”, **DİA**.
-, “Selçuklular”, **İA**.
- KANAR, Mehmet: **Kanar Farsça-Türkçe Sözlük**, İstanbul 2000.
- KANDEMİR, M. Yaşar: “Abdülğâfir el-Fârisî”, **DİA**.
-: “Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin”, **DİA**.
-: “Hadis”, **DİA**.
- KARA, Seyfullah: **Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları**, İstanbul 2007.
- KARAHAN, Abdülkadir: “Tûsî”, **İA**.
-: “Enverî, Evhadüddin”, **DİA**.
- KARAİSMAİLOĞLU, Adnan: “Muizzî”, **DİA**.
- KAZICI, Ziya: **Anahatları ile İslâm Eğitim Tarihi**, İstanbul 1995.
- KAZVÎNÎ, ZEKERİYA: **Âsârü’l-bilâd ve ahbârü’l-ibâd**, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen 1849/Farsça çev. Muhammed Murâd b. Abdurrahmân, Tahran 1373 hş.
- KAZVÎNÎ, Mîrzâ Muhammed Hân: “Târîh-i Beyhak”, çev. Mürsel Öztürk, **Belleten**, sayı: 199, Ankara 1987.
- KEHHÂLE, Ömer Rızâ: **Mu‘cemü’l-müellifin: terâcimu musannifi’l-kütübi’l-‘arabiyye**, Beyrut 1957.
- KIRKKILIÇ, Ahmed: **Başlangıçtan Günümüze Tasavvuf**, İstanbul 1996.
- KING, D. A.- Samsó, J.: “Zîdj”, **EP**.
- KİRMÂNÎ: NÂSİRÜDDÎN MÜNŞÎ-İ: **Nesâimü’l-eshâr**, nşr. Celâleddîn Urmevî, Tahran 1959.
- KİSÂÎ, Nurullah: **Medâris-i Nizâmiye ve Tesîrât-ı İlmî ve İctimâ-yî Ân**, Tahran 1374 hş.
- KİYÂNÎ, Muhsin: **Tarih-i hânkâh der İrân**, Tahran 1990.
- KLAUSNER, Carla L.: **The Seljuk Vezirate A Study of Civil Administration 1055-1194**, Cambridge 1973.
- KOCA, Ferhat: “Selçukluların İslâm Hukuk Mezheplerine Bakışları”, **I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler**, Konya 2001.
- KONUKÇU, Enver: “Beyhak”, **DİA**.

KÖPRÜLÜ, Fuad: **Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar**, Ankara 1981.

.....: "Beyhakî", **İA**.

KÖYMEN, Mehmet Altay: **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I. Kuruluş Devri**, TTKY, Ankara 1993.

.....: **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı**, TTKY, Ankara 1992.

.....: **Tuğrul Bey ve Zamanı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976.

.....: **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II, İkinci İmparatorluk Devri**, TTKY, Ankara 1991.

.....: "Alp Arslan ve Zamanı Askerî Teşkilâtı", **Ankara Üniv. D. T. C. F. D.**, sayı: 8-9'dan Ayrı Basım, Ankara 1970.

.....: "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)", **Ankara Üniv., D. T. C. F. D.**, V, sayı: 1, Ankara 1947.

.....: "Selçuklu Kaynaklarına Dâir Araştırmalar I Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Âit Münşeat Mecmuaları", **Ankara Üniv., D. T. C. F. D.**, sayı: 4, Ankara 1965.

.....: "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Âit Münşeat Mecmuaları, *Atebetü'l-Ketebe*'nin Neşri Münasebetiyle", **Ankara Üniv. D. T. C. F. D.**, sayı: 4, Ankara 1951.

.....: "Meskûkâta Göre Büyük Selçuklu İmparatoru Sancar'la Irak Selçuklu Devleti Hükümdarı Mahmûd'un Vasallık Münasebetleri", **60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan**, İstanbul 1950-1955.

.....: "Sencer", **İA**.

.....: "Kuhistan", **İA**.

.....: "Kūhistān", **EP**.

.....: "Râfizîler", **İA**.

.....: "Şeyh-ül-İslâm", **İA**.

KUCUR, Sadi S.: "İktâ", **DİA**.

KUFRALI, Kasım: "Gazzâlî", **İA**.

KUREŞÎ, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed: **el-Cevâhirü'l-mudriyye fi tabakâti'l-Hanefiyye**, nşr. Abdülfettâh Muhammed Hulv, Kahire 1978.

- KURTULUŞ, Rıza: “İsfizârî, Ebû Hâtîm”, **DİA**.
- KURPALIDIS, G. M.: **Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2007.
- KUTLU, Sönmez: **Mürcie ve Horasan-Maveraünnehir’de Yayılışı**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 1994.
-: “Kerrâmîyye”, **DİA**.
- LAMBTON, A. K. S.: **Landlord and Peasant in Persia**, Oxford 1953.
-: **State and Government in Medieval Islam**, Oxford 1981.
-: **Continuity and Change in Medieval Persia**, London 1988.
-: “The Internal Structure of the Saljuq Empire”, **The Cambridge History of Iran**, Cambridge 1968.
-: “*Atebetü’l-Ketebe*’ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi”, çev. N. Kaymaz, **Belleten**, sayı: 147, Ankara 1973.
-: “Bayhak”, **Eİ²**.
-: “İbn Kathîr, **Eİ²**.
- LAPIDUS, Ira M.: **A History of Islamic Societies**, Cambridge 1988.
- LEE, J. L.: “Talakân”, **Eİ²**.
- LEVY, Reuben: **An Introduction to Persian Literature**, New York 1969.
- LEWIS, B.: **Haşîşîler, İslâm’da Radikal Bir Tarikat**, çev. Kemal Sarısözen, İstanbul 2005.
- LOCKHART, Laurence: **Persian Cities**, London 1960.
- LOPEZ, Robert S.-Raymond, Irwing W.: **Medieval Trade in the Mediterranean World**, New York 1990.
- MADLUNG, Wilferd: “The Spread of Maturidism and the Turks”, **Actas da IV Congresso de Estudos Arabes e Islamicos Lisboa 1968**, çev. Arslan Gündüz, y.y, t.y.
- MAKDÎSÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed: **Ahsenü’t-tekâsîm fî ma’rifeti’l-ekâlîm**, nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1877, 1906, 1967/ Farsça çev. Alînakî Münzevî, Tahran 1361 hş.
- MAKDÎSÎ, George: **The Rise of Colleges, Institutions of Learning in Islam and The West**, Edinburg 1981.
-: “The Sunnî Revival”, **Islamic Civilisation 950-1150**, ed. D. S. Richards, London 1973.

..... “al-Kundurî”, **EI**².

MALAMUD, Margaret: “The Politics of Heresy in Medieval Khurasan: The Karramiyya in Nishapur”, **International Society for Iranian Studies**, Vol 27, London 1994.

MARGOLIOUTH, D. S.: “Bâharzî”, **İA**.

.....: “Bâkharzî”, **EI**².

MA‘RÛF, Nâcî: **Ulemâu’n-Nizâmiyyât ve Medârisü’l-meşrîki’l-İslâmî**, Bağdat 1973.

MASSIGNON, L.: “Tasawwuf”, **EI**².

MAYER, L. A.: **Islamic Metalworkers and Their Works**, Geneva 1959.

MAZAHERÎ, Ali: **Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları**, çev. Bahriye Üçok, İstanbul 1972.

McCHESNEY, Robert: “Balkh”, **Encyclopedia of Asian History**, New York 1998.

MEHMED ŞEREFEDDÎN: “Selçuklular Devrinde Mezâhib”, **Türkiyat Mecmuası**, sayı: 1, İstanbul 1925.

MEISAMI, Julie S.: “Mu‘izzî”, **EI**².

MELİKÛ’Ş-ŞUARÂ BAHAİR: **Tarih-i Sistân**, nşr. Muhammed Ramazanî, Tahran 1314 hş.

MENEKŞE, Ömer: **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Yükseliş Devri Fakihleri (1063-1092)**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1992.

MERÇİL, Erdoğan: **Gazneliler Devleti Tarihi**, TTKY, Ankara 1989.

.....-Sevim, Ali: **Selçuklu Devletleri Tarihi**, TTKY, Ankara 1995.

.....: **Selçuklular’da Hükümdarlık Alâmetleri**, TTKY, Ankara 2007.

.....: “Gazneliler’in Kirman Hâkimiyeti (1031-1034)”, **Tarih Dergisi**, sayı: 24, İstanbul 1970.

.....: “Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleriyle İlgili Bir Deneme”, **Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, Ankara 1995.

.....: “Selçuklular ve Türkçe”, **Belleten**, sayı: 248, Ankara 2003.

-: “Cenîbet ve Kullanılışına Dair Örnekler”, **Osmanlı Araştırmaları, Prof. Dr. Nejat Göyünç’e Armağan 2**, sayı: XXIII, İstanbul 2004.
-: “Selçuklular’da Rüşvet”, **Belleten**, sayı: 261, Ankara 2007.
-: “Büyük Selçuklular Devrinde İpek Yolu Üzerinde Bir Şehir: Nişabur”, **Dünden Bugüne İpek Yolu Beklentiler ve Gerçekler Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul 2008.
-: “Gulâm”, **DİA**.
- MESHKATI, Nusretullah: **A List of the Historical Sites and Ancient Monuments of Iran**, İngilizce çev. H. A. S. Pessyan, Tehran t.y.
- MEVDÛDÎ, Ebu’l-‘Alâ: **Selçuklular Tarihi**, çev. Ali Genceli, Ankara 1971.
- MINORSKY, V.: “Abîward”, **EI²**.
-: “Ebîverd”, **İA**.
-: “Nesâ”, **İA**.
-: “Ömer Hayyâm”, **İA**.
-: “Tûs”, **İA**.
-: “Tûs”, **EI²**.
- MÎRHÂND, Seyyid Muhammed b. Burhâneddîn Hâvendşah: **Tarih-i Ravzâtü’s-safâ**, Müessese-i Hayyâm ve İntişârât-ı Pîrûz, Tahran 1339 hş.
- MÎRNİYÂ, Seyyid Ali: **İlhâ ve tâyifehâ-yı ‘aşâyîr-i Horasan ve nakş-ı siyâsî rûsâ-yi ilhâ-yi bozorg**, Tahran 1369 hş.
- MOAVEZ, Ahmed: “Dâdresî der ‘Ahd-i Selcûkiyân ve Hârizmşâhân”, **Berresîhâ-yı Tarihi**, sayı: 63, Tahran 1976.
- MOLLA CÂMÎ: **Nefahatü’l-üns min hazarâti’l-kudüs**, çev. Lâmiî Çelebi, sadeleştiren Abdulkadir Akçiçek, İstanbul 1981.
- MONNOT, G.: “al-Shahrastânî”, **EI²**.
- MOOSA, Ebrahim: **Ghazâlî and the Poetics of Imagination**, North Carolina 2005.
- MORGAN, David: **Medieval Persia 1040-1797**, London 1988.
- MU‘ÎNEDDÎN İSFİZÂRÎ: **Ravzâtü’l-cennât fî evsâfi Medîneti Herât**, nşr. Seyyid Muhammed Kâzım, Tahran 1959.

MUHAMMED ‘AVFÎ: **Cevâmi‘ü’l-hikâyât ve levâmi‘ü’r-rivâyât**, nşr. Ca‘fer Şi‘âr, Tahran 1375 hş.

.....: **Lübâbü’l-elbâb**, nşr. Sa‘îd Nefisî, Tahran 1375 hş.

MUHAMMED İBN MÜNEVVER: **Esrâru’t-tevhîd fî Makamâtî’s-Şeyh Ebî Sa‘îd**, çev. Süleyman Uludağ, **Tevhidin Sırları**, İstanbul 2004.

MUHAMMED B. MANSÛR B. SA‘ÎD MÜBÂREKŞÂH: **Âdâbü’l-harb ve’s-şecâ**, nşr. Ahmed Süheylî Hânsârî, Tahran 1346 hş.

Mücmelü’t-tevârih ve’l-kısas, nşr. Muhammed Ramazânî, Tahran 1318 hş.

MÜDERRÎS, Muhammed Mahrûs Abdüllâtîf: **Meşâyihu Belh mine’l-hanefiyye ve mâ infredû bihi mine’l-mesâilî’l-fıkhiyye**, Bağdat 1977.

MÜNTECEBÜDDÎN BEDÎ‘ ATABEK el-CUVEYNÎ: **Atebetü’l-ketebe**, nşr. Muhammed Kazvînî-Abbâs İkbâl, Tahran 1329.

MÜTEMEN, Zeynelabidîn: **Tahavvul-i Şiir-i Farsî**, Tahran 1355 hş.

NAHCİVÂNÎ, Hindûşâh b. Sencer b. Abdullah: **Tecâribü’s-selef**, nşr. Abbâs İkbâl, Tahran 1344 hş.

NANJÎ, Azim: “Nâsir-i Khusraw”, **EI**².

NÂSİR-I HUSREV: **Sefernâme**, Tahran 1351 hş./çev. Abdülvehhab Tarzî, MEB Yayınları, İstanbul 1994.

NAQVÎ, Seyed Fakhr-e-Alam: **Eminent Muslim Scientists**, Lahore 1991.

NAZIM, Muhammed: “Mevdûd”, **İA**.

NÎRNÛRÎ, Hamîd: “Hengâm-ı Vukû-ı Nevruz ve Evvel-i Sal-ı İrânîyân”, **Nuhustîn-i celsât-ı sohenrânî ve bahs der bâre-i ceşn-i Nevruz ve çehârşenbe-i sûrî ve sizde-i bider**, İntişârât-ı İdâre-i Külli Nigâriş-i Vezâret-i Ferheng-i Hüner, Tahran 2536 şehinşahî.

NÎŞÂBÛRÎ, ZAHİRÜDDÎN: **Selçuknâme**, nşr. A. H. Morton, Berlin 2004.

NİZÂMÜLMÛLK, Ebû Ali Kivâmüddîn Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî: **Siyâsetnâme (Siyerü’l-mülûk)**, nşr. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1976/çev. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1999.

OCAK, Ahmet: **Selçukluların Dînî Siyaseti (1040-1092)**, İstanbul 2002.

.....: **Nizâmiye Medreseleri**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1993.

-: “Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklular’da Eğitim”, **Türkler**, Ankara 2002.
-: “Selçuklu İlim ve Tefekkür Hayatında Kadınların Yeri”, **Ortaçağda Kadın**, ed. Altan Çetin, Ankara 2011.
- O’KANE, Bernard: **Studies in Persian Art and Architecture**, Kahire 1995.
-: “Ribât-i Sharaf”, **Eİ²**.
- ÖMER HAYYÂM, **Rubâiler ve Silsilat-al-Tartîb, İbn-i Sînâ’nın Tamcîd’i ve Tercemesi**, hazırlayan ve çev. Abdülbâki Gölpınarlı, İstanbul 1953.
- ÖNGÜL, Ali: “Tekiş b. Alp Arslan”, **Tarih Dergisi**, sayı: 36, İstanbul 2000.
- ÖNKAL, Ahmet-Bozkurt, Nebi: “Cami”, **DİA**.
- ÖZARSLAN, Selim: “Selçuklularda Kelâm İlmi ve Kelâm Âlimleri”, **I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler**, Konya 2001.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim: **Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi**, TTKY, Ankara 1990.
-: **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)**, İstanbul 2001.
-: “Sultan Berkyaruk Devrinde (1092-1104) Bâtınîlerle Yapılan Mücadeleler”, **Prof. Dr. Fikret Işıltan’a 80. Doğum Yılı Armağanı**, İstanbul 1995.
-: “Ahmed Yesevî’nin Yaşadığı Dönemde Bölgenin Siyasî Durumu”, **Prof. Dr. Fikret Işıltan’a 80. Doğum Yılı Armağanı**, İstanbul 1995.
-: “Büyük Selçuklular’da Unvan ve Lakaplar”, **Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına**, İstanbul 2008.
-: “Beyhakî, Ali b. Zeyd”, **DİA**.
-: “Fahrülmülk”, **DİA**.
-: “Kündürî”, **DİA**.
-: “Nizâmülmülk”, **DİA**.
-: “Nizâmiye Medreseleri”, **DİA**.
- ÖZCAN, Abdülkadir: “Ayyâr”, **DİA**.
- ÖZEL, Ahmed: **Hanefi Fıkıh Âlimleri**, Ankara 1990.

ÖZGÜDENLİ, Osman G.: **Ortaçağ Türk-İran Araştırmaları**, İstanbul 2006.

.....: "Sylloge Numorum Arabicorum Tübingen, Balh und die Landschaften am oberen Oxus, Hurâsân III", **Tarih Dergisi**, sayı: 38, İstanbul 2003.

.....: "Merv", **DİA**.

.....: "Nişâbur", **DİA**.

ÖZTÜRK, Mürsel: **Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan (Moğol İstilâsına Kadar)**, Ankara 2001.

.....: "Selçuklu Araştırmalarında Farsçanın Önemi", **I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler**, Konya 2001.

PEDERSEN, J.: "Madrasa", **Eİ²**.

.....: "Mescid", **İA**.

PETERSEN, Andrew-HERMANN, Georgina: **Ancient Merv**, London 1997.

PİRNEYA, Hasan-İkbal, Abbas: **Tarih-i İran, ez Âğâz tâ İnkırâz-ı Kacarîyye**, Tahran 1376 hş.

PİYADEOĞLU, Cihan: **Çağrı Bey**, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

.....: "Gazneli Veziri Ahmed b. Abdüssamed ve Sultan Mes'ûd ile Olan Münasebetleri", **Tarih Dergisi**, sayı: 43, İstanbul 2007.

.....: "Büyük Selçuklu Coğrafyasında Yaşamış Kadın Âlimler", **Ortaçağda Kadın**, ed. Altan Çetin, Ankara 2011.

.....: "Büyük Selçuklular Coğrafyasında Yaşayan Hristiyan-Yahudi Tebaa ve Devlet Ricaliyle Olan Münasebetleri", **Prof. Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı**, İstanbul 2011.

POLAT, M. Said: **Selçuklu Göçerlerinin Dünyası, Karacuk'tan Aziz George Koluna**, İstanbul 2004.

PRITSAK, Omelyan: "Kara-Hanlılar", **İA**.

RADFER, Ebu'l-Kâsım: "Şâirân-ı Merv", **Mecelle-i Tahkîkât-ı Tarihi (Mervnâme)**, sayı: 6-7, Tahran 1371 hş., s. 255.

RÂVENDÎ, Muhammed b. Ali b. Süleyman: **Rahatü's-sudûr ve Âyetü's-sürûr**, nşr. Muhammed İkbâl, Tahran 1364 hş./çev. Ahmed Ateş, TTKY, Ankara 1957, 1960.

- RENCBER, Ahmed: “Bahş-i Pîrâmûn-ı Belh”, **Yâd-ı Yâr, Mecmûâ-yi Makâlât-ı der bâre-i Âsyâ-yi Merkezî**, Tahran 1372.
- REŞİDÜDDÎN FAZLULLAH: **Camîu't-tevârîh**, nşr. Ahmed Ateş, C. II, 5. Cüz, TTKY, Ankara 1999/çev. E. Göksu-H. Hüseyin Güneş, İstanbul 2010.
- RIZA, İnayetullah: “Belh”, **Dairetü'l-ma'ârif-i Bozorg-ı İslâmî**, Tahran 1383
- RITTER, H.: “al-Ghazâlî”, **EI**².
- ROBSON, J.: “Bayhakî”, **EI**².
- ROGERS, J. M.: “The 11th Century A Turning Point in the Architecture of the Mashriq”, **Islamic Civilisation 950-1150**, ed. D. S. Richards, London 1973.
- RUSKA, J.: “Serahs”, **İA**.
- RYPKA, Jan: **History of Iranian Literature**, Leiden 1968.
-: **Edebiyat-ı İran der Zaman-ı Selcukiyan ve Moğulan**, Farsça çev. Yakub Âjend, Tahran 1364.
- SAFA, Zebihullah: **Tarih-i Edebiyat der İran**, Tahran hş.1336.
-: **Genc ve gencîne**, Tahran 1362 hş.
-: **Gencîne-yi sohen**, Tahran 1363 hş.
- SAFÎ, Omid: **The Politics of Knowledge in Premodern Islam**, North Carolina 1970.
-: “Büyük Selçuklularda Devlet-Toplum İlişkisi”, **Türkler**, Ankara 2002.
- es-SAÎD, Abdullah Abdürrezzâk Mes'ûd: **el-Müsteşfeyâtü'l-İslâmiyye mine'l-asri'n-Nebevî ile'l-asri'l-Osmânî**, Amman 1987.
- es-SALÎH, Suphi: **İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri**, çev. İbrahim Sarmış, İstanbul 1981.
- SARAY, Mehmet: **Afganistan ve Türkler**, İ.Ü. Yayınları, İstanbul 1987.
- SATTARZADE, Malihe: **Persian Institutions Under the Saljuqs: As Reflected in the “Mirror for Princes” Literature**, Doktora Tezi, Columbia University 1971
- SAUVAIRE, Henri: “Dinars Inedits Des Selgiouquides de Perse”, **Numismatics of The Islamic World, Coins and Coinage of Iran**, Ed. Fuat Sezgin, sayı: 46, Frankfurt 2004.

SAYAN, Yüksel: **Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

.....: "Merv, Mimari", **DİA**.

SAYILI, Aydın: **Higher Education in Medieval Islam The Madrasa (Ortaçağ İslâm Dünyasında Yüksek Öğretim Medrese**, çev. Recep Duran, y.y., t.y.

.....: "Rasadhâne", **İA**.

SCHACHT, J.: "Djuwayn", **Eİ²**.

SCHNYDER, Rudolf: "Political Centres and Artistic Powers in Saljûq İrân", **Islamic Civilisation 950-1150**, ed. D. S. Richards, London 1973.

SCHWARZ, Florian: **Sylloge Numorum Arabicorum Tübingen Balh Die Landschaften Am Oberen Oxus XIC c. Hurāsān**, Berlin y.y.

SCHWARZ, P.: "Hâf", **İA**.

SEM'ÂNÎ, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr: **el-Ensâb**, nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, Beyrut 1980, II-IX.

.....: **el-Müntehab min mu'cemi şüyûhi'l-İmâm el-Hafız Ebî Sa'd Abdülkerîm İbn Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî et-Temîmî**, nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir, Riyad 1996, I-IV.

SEMERKANDÎ, NİZÂMÎ 'ARÛZÎ: **Çehâr makâle**, nşr. Muhammed Kazvînî, Tahran 1331 hş.

SEVİM, Ali-MERÇİL, Erdoğan: **Selçuklu Devletleri Tarihi**, TTKY, Ankara 1995.

.....: **Makaleler**, Ankara 2005.

.....: "İlginç Yönleriyle Sultan Melikşah", **Belleten**, sayı: 255, Ankara 2005.

SEYFEDDÎN 'AKÎLÎ: **Âsârü'l-vüzerâ**, nşr. Mîr Celâleddîn Hüseyinî, Tahran 1364 hş.

SIBT İBNÜ'L-CEVZÎ, Şemseddîn Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu: **Mirâtü'z-zamân fî tarihi'l-ayân**, Haydarabad 1951/nşr. Ali Sevim, TTKY, Ankara 1968.

SOURDEL, Dominique: "Un Trésor de Dinars Gaznavides et Salğûqides Découvert en Afghanistan", **Bulletin D'études Orientales**, Damas 1964.

SPULER, B.: "Bâkharz", **Eİ²**.

- STEINGASS, F.: **Persian-English Dictionary**, İstanbul 2005.
- STRANGE, G. Le: **The Lands of Eastern Caliphate**, London 1966.
- STRECK, M.: “Enderâb”, **İA**.
- STROTHMANN, R.: “Zeydîye”, **İA**.
- SULTÂNZÂDE, Hüseyin: **Tarih-i Medâris-i İrân**, Tahran 1364 hş.
- SÜBKÎ, Tacüddîn Ebû Nâsr Abdülvahâb b. Ali: **Tabakâtü’ş-Şâfi‘iyyeti’l-kübrâ**, nşr. Mahmûd Muhammed Tanahî-Abdülfeţh Muhammed el-Hulv, Kahire 1968.
- SÜLEMÎ, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. Hüseyin: **Risâletü’l-melâmiyye**, çev. Ö. R. Doğrul, **İslâm Tarihinde İlk Melâmet**, İstanbul 1950.
- SÜMER, Faruk: “Müeyyed Ay-Aba”, **DİA**.
.....: “Arslan Argun”, **DİA**.
- ŞAFAK, Rızâzâde: **Tarih-i Edebiyat-ı İrân**, Tahran 1324.
- ŞAHİN, Haşim: **Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Dînî Zümreler (1299-1402)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2007.
- ŞEBÂNKÂREÎ: **Mecma‘ü’l-ensâb**, nşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran 1363 hş.
- ŞEHRİSTÂNÎ, Ebu’l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm b. Ebû Bekr: **el-Milel ve’n-nihal**/çev. Mustafa Öz, **İslâm Mezhepleri**, İstanbul 2005.
- ŞEŞEN, Ramazan: **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul 1998.
-: “Selçuklular Devrinde İlme Genel Bir Bakış”, **III. Uluslararası Mevlâna Kongresi, Bildiriler**, Konya 2003.
-: “Sultan Sencer’in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler”, **XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, Ankara 2005.
- TACBAHŞ, Hüseyin: **Tarih-i Bîmâristânâ-yı İrân (ez-Âğâz tâ asr-ı hâzır)**, Tahran 1379 hş.
- TAESCHNER, Fr.: “Ayyâr”, **EI²**.
- TÂHİRÎ, Ebu’l-Kâsim: **Coğrâfyâ-yı Tarih-i Horasan ez nazar-ı cihângirdân**, y.y. 1348 hş.

TALAS, M. Asad: **Nizamiyye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim**, çev. Sadık Cihan, Samsun 2000.

TALU, Mehmet: "Bâharzî, Ali b. Hasan", **DİA**.

TARZÎ, Abdülvehhâb Mahmûd: **Nâsır-ı Husrev-i Belhî**, Kabil 1976.

Temeddün-i İrânî (la civilisation Iranienne), Farsça çev. İsa Behnâm, Tahran 1337.

TERZİOĞLU, Arslan: "Yerli ve Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa'ya Tesirleri", **Türkler**, Ankara 2002.

TIBAWI, A. L.: "Origin and Character of al-Madrasah", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, London 1962.

TOGAN, Zeki Velidi: "Herat", **İA**.

TOKMAK, A. Naci: "Ezraki-i Herevî", **DİA**.

TOPALOĞLU, Nuri: **Selçuklu Devri Muhaddisleri**, Ankara 1988.

TOYNBEE, Arnold J.: **Between Oxus and Jumna**, London 1961.

TUDELALI BENJAMIN-RATISBONLU PETACHIA: **Ortaçağ'da (12. yy.) İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri**, çev. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001.

TURAN, Osman: **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul 1996.

.....: **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1993.

.....: **Selçuklular ve İslâmiyet**, İstanbul 1980.

.....: "İktâ", **İA**.

TURTUŞÎ, Muhammed Ebû Bekr: **Sirâcu'l-mülûk**, çev. Said Aykut, İstanbul 1995.

Türkçe Sözlük, TDK, Ankara 1977.

ULUDAĞ, Süleyman: "Câmî, Ahmed-i Nâmekî", **DİA**.

.....: "Câmiyye", **DİA**.

.....: "Hânkâh", **DİA**.

..... -Yazıcı, Tahsin: "Herevî, Hâce Abdullah", **DİA**.

.....: "Hücvîrî", **DİA**.

.....: "Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin", **DİA**.

USLU, Recep: **Herat Tarihi**, İstanbul 1997.

.....: **Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bursa 1997.

.....: “İslâm Orduları Tarafından Fethinden Selçuklular’a Kadar Afganistan”, **Afganistan Üzerine Araştırmamalar**, haz. Ali Ahmetbeyoğlu, İstanbul 2002.

.....: “Herat”, **DİA**.

USTA, Aydın: **Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâmâniler Devleti 874-1005)**, İstanbul 2007.

“Ustuwā”, **EP**².

VANLIOĞLU, Mehmet: “Horasan’ın Gözyaşları”, **Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, Ankara 2002.

VELÎ, Vehab: “Merv der Devre-i Seldukîyân”, **Mecelle-i Tahkîkât-ı Tarihi (Mervnâme)**, sayı: 6-7, Tahran 1371 hş.

WATT, W. Montgomery: “al-Ghazālî”, **EP**².

WHITEHEAD, R. B.: “Meymene”, **İA**.

WIEDEMANN, E.: “al-Kharākî”, **EP**².

WILKINSON, Charles K.: “Christian Remains From Nishapur”, **Forschungen Zur Kunst Asiens in Memoriam Kurt Erdmann**, İstanbul 1969.

YA’KÛBÎ, Ahmed b. Ebî Ya’kûb: **el-Büldân**, nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1892/Farsça çev. Muhammed İbrahim Âyetî, Tahran 1343.

YAKUBOVSKIY, A.: “Merv”, **İA**.

.....: “Marw al-Şahîdjân”, **EP**².

YÂKÛT el-HAMEVÎ, Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah: **Mu‘cemü’l-büldân**, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Tahran 1965.

.....: **Mu‘cemü’l-üdebâ**, thk. Ahmed Ferîd Rıfâ‘î, Beyrut 1938.

YAVUZ, Yusuf Şevki: “Eş‘ariyye”, **DİA**.

.....—Avcı, Casim: “İbnü’l-Cevzî”, **DİA**.

YAZICI, Tahsin: “Belh”, **DİA**.

.....: “Cûzcân”, **DİA**.

YENİÇERİ, Celâl: **İslâm’da Devlet Bütçesi**, İstanbul 1984.

YETİK, Erhan: “Ebü’l-Fazl Huttelî”, **DİA**.

YETKİN, Suut Kemal, **İslâm Mimârîsi**, Ankara 1959.

YILDIRIM, Ahmed: “Türkistan Coğrafyasında Yetişen Ünlü Din Bilginleri”, **Türkler**, Ankara 2002.

YINANÇ, Mükrimin Halil: “Çağrı Bey”, **İA**.

.....: “Alp Arslan”, **İA**.

YURDAGÜR, Metin: “Haşviyye”, **DİA**.

YÜKSEL, Emrullah: “İsferâyînî, Şehfûr b. Tâhir”, **DİA**.

ZAHODER, B.: “Dendanekan”, çev. İsmail Kaynak, **Belleten**, sayı: 72, Ankara 1954.

.....: “Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu Sırasında Horasan”, çev. İsmail Kaynak, **Belleten**, sayı: 76, Ankara 1961.

ZEHEBÎ, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman: **Siyeru a’lâmi’n-nübelâ**, nşr. Şu’ayb el-Arnâvût-Muhammed Na’îm, Beyrut t.y.

ZERRİNKÛB, Hüseyin: **Costecû der Tasavvuf-ı İran**, Tahran 1367 hş.

.....: **Medreseden Kaçış İmâm Gazzâlî’nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri**, çev. Hikmet Soylu, İstanbul 2001.

ZETTERSTEEN, K. V.: “Fahrülmülk”, **İA**.

ZÜBEYRÎ, Velid b. Ahmed Hüseyin-Kaysî, İyâd b. Abdüllatîf-Habîb, Mustafa b. Kahtân-Kaysî, Beşîr b. Cevâd-Bağdadi, İmâd b. Muhammed: **el-Mevsû’atü’l-müeyyere fî terâcimi eimmeti’t-tefsîr ve’l-ikrâ ve’n-nahv ve’l-luga**, Medine 2003.

TABLO I

SEM'ÂNÎ'NİN *el-MÜNTEHAB MÎN MU'CEMÎ ŞÜYÛH...* ADLI ESERİNE GÖRE BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HORASAN'DA YAŞAMIŞ OLAN MUHADDİSLER

	Muhaddisin Adı	Doğum Yeri/ Tarihi	Ölüm Yeri/ Tarihi	Sayfa No
1	Ebû Bekr Ahmed b. Abdurrahman b. el-Şerif el-Mervezî	Ebîverd		197-201
2	Ebû İbrahim Ezdiyar b. İbrahim b. el-Hüseyin el-Mervu'r-rûzî		Mervu'r-rûz 541/1146-1147	468-469
3	Ebû İshak İbrahim b. Ahmed b. Muhammed el-Mervu'r-rûzî		536/1141-1142	333-335
4	Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. el-Bâharzî	480/1087 civarı	Bâharz 549 veya 550	251-253
5	Ebû Mutî' Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Herevî	Merv 457/1065/1065	Herât 557/1161-1162	267-268
6	Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İsmail b. el-Büşencî		Nişâbûr 543/1148-1149	259-263
7	Ebû Mansûr Es'ad b. Muhammed b. Musa el-Büşencî		Büşenc 543/1148-1149	451-452
8	Ebu'l-Fütûh Emirek b. İsmail b. Emirek el-Herevî		Herât 543/1148-1149	465-466
9	Ebu'l-'Attaî Câbir b. Abdullah b. Muhammed el-Herevî	444/1052-1053	520/1126/1126	527-530
10	Ebû Ali Halef b. Muhammed b. Ebu'l-Hasan el-Büşencî	Büşenc 430/1038-1039	Herât 541/1146-1147	773
11	Ebû Muhammed el-Hasan b. Ebû Bekr b. Ebû'r-Rıza el-Herevî			686-687
12	Ebû Sâlih Zekvân b. Seyyâr b. Muhammed el-Herevî		542/1147-1148	791-793
13	Ebû Abdullah Rahmetullah b. Abdurrahman b. el-Muvafik el-Herevî	480/1087-1088		802
14	Ebû Müsellem Ravh (روح) b. Şüca' b. Muhammed el-Herevî	Herât	540/1145-1146	800-801
15	Ebu'l-Fütûh Sa'id b. Muhammed b. İsmail el-Büşencî	Büşenc 490/1097 civarı		846
16	Ebû Ali el-Hasan b. Ömer b. Muhammed et-Tûsî	Belh 484/1091		608-610
17	Ebû Ali el-Hasan b. Muhammed b. Ahmed en-Nişâbü'rî	457/1065	548/1153-1154	637-639
18	Ebû Ali el-Hasan b. Muhammed b. Ebû Ali en-Nişâbü'rî		Nişâbûr 538/1143-1144	650-652

19	Ebû Ali el-Hasan b. Muhammed b. Ali es-Serahsî	500/1106-1107 civarı	540/1145	636-637
20	Ebu'l-Me'âlî Muhammed b. Ali el-Beyhakî			639-640
21	Ebu'l-Fütûh el-Hasan b. Muhammed b. Ömer en-Nîşâbüî			645-646
22	Ebû Sa'd el-Hasan b. Muhammed b. Muhammed en-Nîşâbüî	443/1051-1052	Nîşâbüî 515/1121-1122	649-650
23	Ebû Bekr el-Hasan b. Ya'kûb b. Ahmed en-Nîşâbüî		510/1116-1117	674-675
25	Ebû Muhammed el-Hüseyn b. el-Hasan b. Ebû Nasr el-Mervu'r-rûzî	470/1077-1078 civarı	Merv 541/1146-1147	703-705
27	Ebû Ali el-Hüseyn b. Muhammed b. İshak el-Mervezî	460/1068 civarı		730-733
28	Ümmü Abdullah Hûrestî bint Ebu'l-Feth Nâsır b. Ahmed es-Serahsî		541/1146-1147	1876
29	Ebû Sa'd Halid b. Er-Rabî' b. Ahmed el-Herevî			767-768
30	Hatice bint Ebû Sa'id İsmail b. Ömer en-Nîşâbüî			1787
31	Ebû Bekr Halef b. Ahmed b. Ebû Ahmed b. Muhammed el-Mervu'r-rûzî			776
32	Ebû Ali Halef b. Muhammed b. Ebu'l-Hasan el-Büşencî	Büşenc 430/1038-1039	Herât 541/1146-1147	773
33	Ümmü'l-Gaffâr Dürdâne bint Ebû Abdullah İsmail b. Abdülgaffâr en-Nîşâbüî	446/1054-1055	Nîşâbüî 530/1135-1136	1878-1879
34	Ebû Sâlih Zekvân b. Seyyâr b. Muhammed el-Herevî	460/1068 civarı	541/1146-1147	791-793
35	Ebû Muhammed Rafî' b. Ebû Sehl b. el-Hasan el-Herevî	480/1087-1088		802
36	Ebû Sa'd el-Rabî' b. Ebû Sa'd en-Nîşâbüî			803-804
37	Ebû Abdullah Rahmetullah b. Abdurrahman b. el-Muvaffak el-Herevî		Herât 550/1155	802-803
38	Ebû Müsellem Ravh b. Şüca' b. Muhammed el-Herevî		540/1145	800-801
39	Ebû Ali Zahir b. Ahmed b. Muhammed es-Serahsî		Serahs 455/1063	806
40	Ebû Nasr Zahir b. Ali b. el-Hasan es-Serahsî	Serahs 455/1063	Meyhene 533/1138-1139	813-814
41	Ümmü'l-Rahman Sâre bint Ebû Nasr Abdullah b. Abdülkerim en-Nîşâbüî			1886

42	Ebu'l-Feth Salim b. Abdullah b. Ömer el-Herevî	Herât 476/1083-1084	549/1154-1155	815-816
43	Ümmü'n-nas Sittayk (سیتیك) Vekîl Sittî bint Ebu'l-Hasan Abdülgaffâr en-Nîşâbüî	Nîşâbüî 477/1084-1085		1889-1890
44	Ebu'l-Menâkib Sa'd b. 'Abîd b. Sehr b. Muhammed et-Tûsî	Tûs 470/1077-1078		818-819
45	Ebû Muhammed Sa'd b. Muhammed b. Abdülcabbar el-İsferâyînî	440/1048-1049 civarı		828-829
46	Ebû Muhammed Sa'd b. Muhammed b. Ebû'bîd el-Mervezî	Merv 477/1084-1085	Destcîrd 551/1156	827-828
47	Ebu'l-Vefa Mu'tez b. el-Fazl el-İsferâyînî	İsferâyîn 478/1085-1086		829
48	Ebû Muhammed Sa'id b. Ahmed b. Osman en-Nîşâbüî	Nîşâbüî 466/1073-1074		832-833
49	Ebû Sa'd Sa'id b. Ahmed b. Muhammed en-Nîşâbüî	Nîşâbüî 471/1078-1079	569/1173-1174	833
50	Ebû Sa'd Sa'id b. el-Hüseyin b. İsmail en-Nîşâbüî	Nîşâbüî 461/1068-1069	548/1153-1154	834-837
51	Ebû Muhammed Sa'id b. Ali b. Ahmed en-Nîşâbüî	487/1094		840-841
52	Ebu'l-Kasım Sa'id b. Ali b. Muhammed en-Nîşâbüî			839
53	Ebu'l-Fütûh Sa'id b. Muhammed b. İsmail el-Büşencî	Büşenc 490/1097		846-847
54	Ebû Abdullah Sa'id b. Ebû Bekr b. Ahmed el-İsferayîni		540/1145	859
55	Ebû Mansûr Sa'id b. Muhammed b. Mansûr et-Tûsî		536/1141-1142	847-848
56	Ümmü'l-Halef Sa'ide bint Ebu'l-Kâsım Zahir b. Tâhir en-Nîşâbüî	Nîşâbüî 467/1074-1075	547/1152-1153	1843-1844
57	Ebû Abdullah Semere b. Cündüb b. Semere el-Herevî		530/1135-1136	878
58	Ebû Muhammed Sehl b. el-Hüseyin b. Sehl en-Nîşâbüî			869
59	Ebu'l-Kasım Sehl b. Muhammed b. Sehl el-Mervezî	Merv 488/1095	557/1161-1162	873
60	Ebû Sa'd Sehl b. Muhammed b. Muhammed el-Herevî		544/1149-1150	874
61	Ebu'l-Fütûh Selh b. Muhammed b. Nâser-Serahsî	Serahs 496/1102-1103	550/1155	874-875
62	Ebu'l-Feth Seyyâr b. Muhammed b. el-Hasan el-Büşencî	Büşenc 464/1071-1072	Merv 539/1144-1145	876-877

64	Ebu'l-Muzaffer Şüca' b. Ali b. el-Hasan es-Serahsî	470/1077-1078	Serahs 546/1151-1152	886
65	Ümmü'l-Kerâm Şerife bint Ebû Abdullah Muhammed b. el-Fazl en-Nişâbüri	440/1048-1049	Nişâbüri 536/1141-1142	1890-1891
66	Ebu'l-Kâsım Şîrbârik b. Tâhir b. Ebu'l-Abbas el-Mervezî	455/1063	528/1133-1134	896-897
67	Ebu'l-ala Sa'âd b. el-Hasan b. el-Hasan en-Nişâbüri		531/1136-1137	897-898
68	Ebû Tâhir Sa'âd b. Sa'îd b. Muhammed et-Tûsî	Tûs 484/1091		899
69	Ebu'l-ala Sa'âd b. Abdülvahab b. Abdüssamed en-Nişâbüri		Nişâbüri 536/1141-1142	900
70	Ebu'l-ala Sa'âd b. Ali b. Zâhir es-Serahsî	446/1054-1055	518/1124	901
71	Ebu'l-Kasım Sa'âd İbn Ebû Bekr Ömer b. Ahmed b. Muhammed es-Serahsî	460/1068?	Serahs 537/1142-1143	902-903
72	Sa'âd b. Muhammed b. el-Hüseyin es-Serahsî	Serahs 459/1066-1067	539/1144-1145	903-904
73	Ebû 'Abîd Sehr b. 'Abîd b. Muhammed et-Tûsî	452/1060	544/1149-1150	909
74	Ebû Bekr Zâhik b. el-Hüseyin b. Şazî en-Nişâbüri			912
75	Ebu'l-Fazl el-Zâhik b. Ebû Sa'd b. Ebû Ahmed el-Herevî		529/1134-1135 ?	911
76	Ebu'l-Me'âlî Tâhir b. el-Fazl b. Muhammed el-Herevî		530/1135-1136	916
77	Ebu'l-Me'âlî Tuğrulşah b. Muhammed b. Ahmed el-Herevî	490/1097'dan önce		925-926
78	Ebû Muhammed Talha b. Muhammed b. Ahmed el-Mervezî	480/1087-1088 civarı	527/1132-1133	921-922
79	Ebû Bekr el-Tayyib b. Muhammed b. Ahmed el-Ebîverdî		Ebîverd 533/1138-1139	921-922
80	Ebu'l-Hasan Zarfî b. Muhammed b. Abdülaziz en-Nişâbüri	Nişâbüri 428/1036-1037	517/1123-1124	929-930
81	Ebu'l-Kasım Zafer b. Muhammed b. Ebû Muhammed el-Mervezî	460/1068'dan sonra	531/1136-1137	928
82	Aişe bint Ahmed b. Mansûr en-Nişâbüri	Nişâbüri 471/1078-1079	Nişâbüri 549/1154-1155	1898-1899
83	Ümmü'l-Fazl Aişe bint Ebû Bekr Abdullah b. Ali el-Büşencî	Büşenc 460/1068 civarı	541/1146-1147	1900
84	Ümmü'l-Fazl Aişe bint el-Fazl b. Ahmed el-Mervezî		545/1150-1151	1900-1901
85	Aişe bint Ebû Said Muhammed b. Abdülaziz en-Nişâbüri	440/1048-1049 civarı		1901

86	Aişe bint Ebû Muzaffer Mansûr b. Ahmed el-Mervezî	460/1068 öncesi	430/1038-1039 sonrası	1902
87	Ümmü'l-Fazl Aişe bint Ebu'l-Fazl b. Ahmed el-Mervezî	460/1068 öncesi	529/1134-1135	1902- 1903
88	Ebû Muhammed el-Abbas b. Muhammed b. Ebû Mansûr et-Tûsî	Tûs 460/1068	Nişâbü'r 549/1154-1155	1277- 1279
89	Ebû'r-ravh Abdülkerim b. Ahmed b. Ebû Ca'fer el-Herevî	480/1087-1088 civarı	Herât 542/1147-1148	1148
90	Ebu'l-Mecid Abdülbaki b. Âmir b. Zeyd el-Herevî	Herât 462/1069-1070	525/1130-1131	1030- 1031
91	Ebû Muhammed Abdülbasir b. Ebû'n-nasr b. Âmir el-Herevî		Herât 541/1146-1147	1149
92	Ebû Ya'le Abdülcâmî' b. İsmail b. Ebû's-sa'd en-Nişâbü'rî	Nişâbü'r	542/1147-1148	1149- 1150
93	Ebu'l-Feth Abdülcabbar b. Ebû Sa'd b. Ebu'l-Kâsım el-Herevî	461/1068-1069	549/1154-1155	1040
94	Ebû Muhammed Abdülcabbar b. Abdülcabbar b. Muhammed el-Mervezî	477/1084-1085	Merv 553/1058	1032- 1033
95	Ebû Muhammed Abdülcabbar b. Abdülvahab b. Abdülcabbar el-Mervezî		507/1113-1114 sonrası	1042- 1043
96	Ebû Muhammed Abdülcabbar b. Muhammed b. Ahmed el-Beyhakî	445/1053-1054	536/1141-1142	1034- 1037
97	Ebû Muhammed Mansûr b. İsmail el-Herevî	Herât 470/1077-1078		1047
98	Ebû Ali Abdülhamid b. İsmail b. el-Fazîl el-Herevî		Herât 530/1135-1136	1050
99	Ebû Bekr Abdülhamid b. Sehl b. Muhammed en-Nişâbü'rî	474/1081-1082	556/1160-1161	1049
100	Ebû Ali Abdülhamid b. Muhammed b. Ahmed el-Beyhakî	Hüsrevcird 448/1056-1057	535/1140-1141	1048
101	Ebû Nasr Abdurrahman b. Ahmed b. Sehl en-Nişâbü'rî	444/1052-1053	518/1124	976-977
102	Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. el-Hasan b. Abdullah en-Nişâbü'rî	Nişâbü'r 445/1053-1054		978
103	Ebû Nasr Abdülcabbar b. Osman el-Herevî	472/1079-1080	546/1151-1152	990-993
104	Ebû Abdullah Abdurrahman b. Abdürrahim b. Muhammed el-Herevî	Herât 464/1071-1072	541/1146-1147	993-994
105	Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Abdüssamed b. Ahmed en-Nişâbü'rî		549/1154-1155	995-996
106	Ebû Said Abdurrahman b. Abdüssamed b. Ebû Sa'îd en-Nişâbü'rî	Nişâbü'r 475/1082-1083	546/1151-1152	996-997

107	Ebü Muhammed Abdurrahman b. Abdullah b. Abdurrahman el-Mervu'r-rûzî	Mervu'r-rûz	548/1153-1154	982-983
108	Ebü Bekr Abdurrahman b. Abdullah b. Abdurrahman en-Nişâbüri	Nişâbü'r 453/1061	540/1145	985-987
109	Ebü Muhammed Abdurrahman b. Ali b. Ebu'l-Abbâs el-Mervezî		542/1147-1148	1003-1004
110	Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Ömer b. Eyyub el-Mervezî	451/1059	530/1135-1136	1000-1001
111	Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Ömer b. Muhammed el-Mervezî	Merv 483/1090-1091	548/1153-1154	1002
112	Ebü Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed el-Mervezî	492/1098-1099	549/1154-1155	1005-1006
113	Ebü Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. Abdurrahman en-Nişâbüri		520/1126	1113-1114
114	Ebü Bekr Abdurrahman b. Muhammed b. Abdullah en-Nişâbüri	469/1076-1077	533/1138-1139	1112-1113
115	Ebü Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed el-Mervezî	460/1068 civarı	539/1144-1145	1019-1020
116	Ebu'l-Fazl Abdurrahman b. el-Muvaffâk b. Ziyâd el-Herevî	Herât 471/1078-1079		1021
117	Ebu'l-Hasan Abdurrahman b. Muhammed b. el-'Adîl en-Nişâbüri		510/1116-1117	1027-1028
118	Ebü Sa'd Abdurrahman b. Ali b. Ebu'l-Abbâs el-Mervezî		533/1138-1139	1025
119	Ebü Sa'd Abdurrezzâk b. Ebû Sa'id b. İsmail en-Nişâbüri			1057
120	Ebü Abdullah Abdurrezzâk b. Muhammed b. Abdurrezzâk el-Mervezî	468/1075-1076	541/1146-1147	1054-1055
121	Ebu'l-Feth Abdurrezzâk b. Mes'ûd b. Ali en-Nişâbüri	Nişâbü'r 457/1065	547/1152-1153	1056-1057
122	Ebü Mansûr Abdürreşîd b. Ebu'l-Kâsım b. Ebû Ya'le el-Herevî		Herât 545/1150-1151	1063-1064
123	Ebü Muhammed Abdürreşîd b. Muhammed b. el-Halîl el-Buşenci		543/1148-1149	1060-1061
124	Ebü Abdullah Abdürreşîd b. Mesûd b. Ebû Tâhir el-Herevî	465/1072-1073		1061
125	Ebu'l-Feth Abdürreşîd b. Nu'mân b. Abdurrezzâk el-Velvâlicî	Velvâlic 467/1074-1075	Velvâlic	1061-1063
126	Ebu'l-Feth Abdüsselâm b. Ahmed b. İsmail el-Herevî	Herât 461/1068-1069		1064-1065
127	Ebü Abdullah Abdüsselâm b. Ebu'l-Feth b. Ebu'l-Kâsım el-Herevî		544/1149-1150	1070-1071
128	Ebü Abdullah Abdüssemi' b. Ebû Nâsr b. Emîrce el-Herevî	500/1106-1107 öncesi	549/1154-1155	1071

129	Ebü Muhammed Abdüsseyyîd b. Ebû Bekr b. Ebu'l-Fazl el-Herevî	Herât 476/1083-1084	Sicistân 555/1060	1072-1073
130	Ebü Fazl Abdüssamed b. Ali b. Ebû Bekr en-Nişâbüî	Nişâbüî 470/1077-1078	544/1149-1150	1082-1083
131	Ebu'l-Ferec Abdüssamed b. Ali b. el-Hasan es-Serahsî		Serahs 533/1138-1139	1081-1082
132	Ebü Muhammed Abdüssamed b. Ahmed b. Muhammed el-Mervezî	450/1058	533/1138-1139	1073-1074
133	Ebü Sa'd Abdüssamed b. Hammûye (حمويه) b. Muhammed el-Cüveynî		Bahrâbâd 528/1133-1134	1078-1079
134	Ebu'l-Berekât Abdüssamed b. Abdullah b. Ebu'l-Hasan en-Nişâbüî	Nişâbüî 490/1097	Hârizm 557/1161-1162	1080-1081
135	Ebu'l-Hasan Abdülgaffâr b. İsmail b. Abdülgaffâr en-Nişâbüî	451/1059	529/1134-1135	1054-1057
136	Ebü Muhammed Abdülaziz b. Muhammed b. el-Hüseyn en-Nişâbüî	470/1077-1078	543/1148-1149	1088-1089
137	Ebu'l-Muzaffer Abdülfâtır b. Abdürrahim b. Abdullah el-Herevî		Herât 540/1145	1157
138	Ebü Bekr Abdülfettah b. İsmail b. Abdullah el-Herevî		Herât 540/1145	1090
139	Ebu'l-Feth Abdülfettah b. Emîrce b. Ebû Sa'îd el-Herevî	Herât 470 /1077-1078 civarı	Merv 546/1151-1152	1096
140	Ebu'l-Me'âlî Abdülfettah b. 'Ataî b. Ubeydullah el-Herevî	Herât 470/1077-1078	550/1155	1097
141	Ebü Muhammed Abdülkadir b. Cündüb b. Semere el-Herevî	460/1068	543/1148-1149	1097-1098
142	Ebu'l-Me'alî Abdülkerim b. Ubeydullah b. Abdülkerim en-Nişâbüî	Nişâbüî 477/1084-1085	Nişâbüî 556/1160-1161	1107-1109
143	Ebü Mutaahhar Abdülkerim b. Mekkî b. Yahya el-Herevî	468/1075-1076	559/1163-1164	1114
144	Ebü Muhammed Abdüllââtif b. Abdürreşid b. el-Hüseyn el-Herevî	Belh	546/1151-1152	1114-1115
145	Ebu'l-Feth Abdullah b. el-Hasan b. Ali b. Abdullah es-Serahsî	440/1048-1049 civarı	524/1129-1130	936
146	Ebü Bekr Abdullah b. Ebû Mu'tî Ahmed b. Muhammed el-Herevî	Merv 466/1073-1074	547/1152-1153	933-934
147	Ebü İsmail Abdullah b. Câbir b. Abdullah el-Herevî	Herât 505	561/1165-1166	935-936
148	Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ebu'l-Hasan b. Ebû Sehl en-Nişâbüî	470/1077-1078 civarı	Nişâbüî 534/1139-1140	961-962
149	Ebu'l-Feth Abdullah b. el-Hasan b. Ali es-Serahsî	440/1048-1049 civarı	524/1129-1130	936

150	Abdullah b. el-Hasan b. Mansûr el-Bûşencî		Bûşenc 544/1149-1150	937
151	Ebû Muhammed Abdullah b. Abdülaziz b. Abdülvehhâb en-Nîşâbüri	Nîşâbüri	536/1141-1142	941-942
152	Ebû Bekr Abdullah b. Ali b. el-Hasan en-Nîşâbüri		Nîşâbüri 540/1145	943
153	Ebu'l-Fütûh Abdullah b. Ali b. Sehl en-Nîşâbüri	490/1097 öncesi		943-945
154	Ebu'l-'Asım Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Herevî		Herât 509/1115-1116	946
155	Ebû Muhammed Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Mervezî	480/1087-1088 civarı	528/1133-1134	945-946
156	Ebu'l-Me'âlî Abdullah b. Muhammed b. Sehl en-Nîşâbüri	Nîşâbüri 477/1084-1085	542/1147-1148	947
157	Ebu'l-Berekât Abdullah b. Muhammed b. el-Fazl en-Nîşâbüri	474/1081-1082	Nîşâbüri 549/1154-1155	953-954
158	Ebû Bekr Abdullah b. Mes'ûd b. Hevhev es-Serahsi	Serahs 451/1059	540/1145	956
159	Ebu'l-Abbas Abdülmü'az b. Bişr b. Muhammed el-Herevî	Herât 476/1083-1084	550/1155	1116-1117
160	Ebu'l-Feth Abdülmü'az b. Abdullah b. Yahya el-Herevî		549/1154-1155	1117
161	Ebu'l-Muzaffer Abdülmü'az b. 'Atâî b. Abdullah el-Herevî	Herât 474/1081-1082	547/1152-1153	1118
162	Ebû Said Abdülmelik b. Ahmed b. b. Muhammed en-Nîşâbüri		512/1118-1119	1120-1122
163	Ebu'l-Feth Abdülmelik b. Abdürrezzâk b. Abdülmelik el-Herevî	Herât 470/1077-1078	542/1147-1148	1124
164	Ebu'l-Kâsım Abdülmelik b. Abdullah b. Ömer el-Herevî	471/1078-1079	548/1153-1154	1123
165	Ebû Salih Abdülmelik b. Abdülvahid b. Abdülkerim en-Nîşâbüri	Nîşâbüri 473/1080-1081	Tûs 550/1155 civarı	1125
166	Ebû Sa'd Abdülmelik b. Ali b. Muhammed el-Ebîverdi	461/1068-1069	545/1150-1151	1125-1126
167	Ebû'r-Reşid Abdülmelik b. el-Kâsım el-Mervezî		Serahs 533/1138-1139	1126-1127
168	Ebû Abdullah Abdülmen'am b. Ebû Muhammed el-Herevî		547/1152-1153	1130
169	Ebû'r-ravh Abdülmevâlî b. Abdülbâkî b. Muhammed el-Herevî		530/1135-1136	1157-1158
170	Ebû'z-ziya İsmail b. İbrahim el-Herevî		Herât 544/1149-1150	1132
171	Ebû Bekr Abdülvahid b. Muhammed b. Abdülcabbar el-Mervezî		548/1153-1154	1134-1135

172	Ebû Bekr Abdülvâsi‘ b. Abdülcâmi‘ b. Ömer el-Herevî	Herât 480/1087-1088	545/1150-1151	1139
173	Ebu’l-Muvaffâk Abdülvâsi‘ b. Abdurrahman b. el-Muvaffâk el-Herevî	485/1092	549/1154-1155	1140
174	Ebû Ahmed Abdülvâsi‘ b. ‘Atâi b. Ubeydullah el-Herevî	489/1096	Herât 554/1159	1140- 1141
175	Ebû Muhammed Abdülvâsi‘ b. el-Muvaffâk b. Emîrek el-Herevî	Herât 466/1073-1074	551/1156	1141- 1142
176	Ebu’l-Fütûh Abdülvahab b. İsmail b. Muhammed en-Nîşâbüri	Nîşâbüri 474/1081-1082	554/1159	1142- 1143
177	Ebû Sa’d Abdülvahab b. el-Hasan b. Abdullah en-Nîşâbüri	480/1087-1088	559/1163-1164	1143- 1144
178	Ebu’l-Fütûh Abdülvahab b. el-Şâh b. Ahmed en-Nîşâbüri	453/1061	Nîşâbüri 535/1140-1141	1144- 1145
179	Ebu’l-Muzaffer Abdülvahab b. Abdülmelik b. Muhammed el-Herevî		530/1135-1136	1145- 1146
180	Ebû Muhammed ‘Abdek b. Ali b. ‘Abdek en-Nîşâbüri	460/1068	Nîşâbüri 530/1135-1136	1161
181	Ebû Bekr Ubeydullah b. Câmi‘ b. el-Hasan en-Nîşâbüri	460/1068	Nîşâbüri 539/1144-1145	964
182	Ebu’l-Kâsım Ubeydullah b. Hamza b. İsmail el-Herevî	Herât 496/1102-1103	550/1155	965-966
183	Ebu’l-Feth Ubeydullah b. Abdülkerim b. Hevâzin en-Nîşâbüri			973
184	Ebû Nasr Ubeydullah İbn Ebû ‘Asım Abdullah İbn Ebu’l-Fazl Ravh el-Herevî	444/1052-1053	Herât 539/1144-1145	973-974
185	Ebu’l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman el-Belhî	439/1047-1048	Belh 528/1133-1134	972
186	Ebû Bekr ‘Atîk b. Ahmed b. Muhammed el-Ebîverdi	501/1107-1108	548/1153-1154	1182- 1183
187	Ebû Bekr ‘Atîk b. Abdülaziz b. Abdülkerim en-Nîşâbüri	Nîşâbüri 497/1103-1104 civarı	Hârizm 560/1164-1165 civarı	1283- 1284
188	Ebû Bekr ‘Atîk b. Ali b. Mansûr el-Herevî	Merv 477/1084-1085	545/1150-1151	1286- 1287
189	Ebû Bekr ‘Atîk b. Muhammed b. Abdürrezzâk el-Mervezî	Merv 477/1084-1085	Belh 545/1150-1151	1287- 1288
190	Ebû Ömer Osman b. Ahmed b. Ebu’l-Fazl el-Şuburgânî	471/1078-1079 civarı	Şuburgân 549/1154-1155	1198- 1199
191	Ebû Amr Osman b. Ahmed b. Muhammed en-Nîşâbüri		Nîşâbüri 538/1143-1144	1197- 1198
192	Ebû Bekr Osman b. İsmail b. Ahmed en-Nîşâbüri	457/1065	Nîşâbüri 545/1150-1151	1200
193	Ebû Hafs Osman b. ‘Atîkullah b. Ya’kûb es-Serahsî	490/1097 civarı	Serahs 553/1058	1201- 1202

194	Ebu'l-Kâsım Osman b. Ali b. Muhammed et-Tûsî		539/1144-1145	1208-1210
195	Ebü Amr Osman b. Muhammed b. Ahmed el-Belhî		Belh 537/1142-1143	1211-1220
196	Ebu'l-Feth el-Murtaza b. el-Alevî el-Herevî	500/1106-1107 civarı	555/1060	1292-1293
197	Ebu'l-Feth Ali b. Muhammed en-Nişâbüî	Nişâbüî	539/1144-1145	1280
198	Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Ali en-Nişâbüî		530/1135-1136	1222
199	Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Gazâl en-Nişâbüî			1226-1227
200	Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nişâbüî		510/1116-1117	1225-1226
201	Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hasan b. Ahmed en-Nişâbüî	460/1068	444/1052-1053	1230
202	Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hasan Vekîl Ebû Ali en-Nişâbüî	Nişâbüî	532/1137-1138	1231
203	Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hasan b. Abdurrahman en-Nişâbüî		Nişâbüî 534/1139-1140	1233-1234
204	Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Muhammed et-Tûsî		535/1140-1141	1234-1235
205	Ebu'l-Hasan Ali b. Hamza b. İsmail el-Herevî	468/1075-1076	559/1163-1164	1235-1236
206	Ebu'l-Hasan Ali b. Abdurrahman b. Muhammed en-Nişâbüî	450/1058 civarı	Nişâbüî 534/1139-1140	1239-1240
207	Ebu'l-Me'âlî Ali b. Osman b. Abdurrahman en-Nişâbüî		534/1139-1140	1241
208	Ebu'l-Hasan Ali b. Osman el-Fevakhî en-Nişâbüî		Nişâbüî 518/1124	1244
209	Ebu'l-Kâsım Ali b. Ali b. İshak el-Mervezî	Merv 470/1077-1078	552/1157-1158	1244-1245
210	Ebü Bekr Ali b. Ömer b. Muhammed el-Mervezî	Cürcân 489/1096	Merv 548/1153-1154	1247
211	Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu'l-Kâsım b. Abdullah el-Mervezî	450/1058 civarı	525/1130-1131	1275
212	Ali b. Muhammed b. el-Hasan el-Ebîverdî		509/1115-1116 sonrası	1249
213	Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ebu'l-Hasan el-Mervezî	Nişâbüî	Merv 540/1145	1243
214	Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Hameviyye en-Nişâbüî	Bahrâbâd	Nişâbüî 539/1144-1145	1252-1253
215	Ebü Mansûr Ali b. Muhammed et-Tureysî		Nişâbüî 540/1145	1263-1264
216	Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdülhamid en-Nişâbüî	467/1074-1075	543/1148-1149	1256

217	Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdülaziz el-Mervezî	463/1070-1071	549/1154-1155	1256-1257
218	Ebu'l-Kâsım Ali b. Muhammed b. Abdülaziz el-Mervezî	476/1083-1084	557/1161-1162	1257-1258
219	Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdullah el-Mervezî	440/1048-1049 civarı	523/1128-1129	1259-1260
220	Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. 'Akîk en-Nişâbüri	Nişâbüri 490/1097	549/1154-1155	1258-1259
221	Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali b. Endîşe en-Nişâbüri	410/1019-1020	509/1115-1116	1261
222	Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali en-Nişâbüri	450/1058 civarı	544/1149-1150	1261-1262
223	Ebu'l-Fazl Ali b. Muhammed b. Muhammed el-Mervezî		Merv 539/1144-1145	1262-1263
224	Ebu'l-Hasan Ali b. Mahmûd b. Muhammed en-Nâsr en-Nişâbüri		Nişâbüri 510/1116-1117	1264-1265
225	Ebü Nasr Ali b. Mes'ûd b. Muhammed en-Nişâbüri		516/1122-1123	1265-1266
226	Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsr b. Mhammed el-İsferâyînî	Nişâbüri 489/1096	550/1155 civarı	1269-1270
227	Ebu'l-Kâsım Ömer b. İsmail b. Abdullah en-Nişâbüri	455/1063	543/1148-1149	1265-1266
228	Ebü Bekr Ömer b. Abdurrahim eş-Şâş el-Mervezî	Şâş 450/1058 civarı	Merv 529/1134-1135	1169
229	Ebü Hafs Ömer b. Abdurrahîm b. Muhammed en-Nişâbüri	440/1048-1049	Nişâbüri 520/1126	1170
230	Ebü Hafs Ömer b. Abdürrezzâk b. el-Hasan el-Mervezî		534/1139-1140	1170-1171
231	Ebu'l-Kâsım Ömer b. Osman b. Ebu'l-Hasan en-Nişâbüri	476/1083-1084	537/1142-1143 sonrası	1172
232	Ebü Sa'd Ömer b. Ali b. el-Hasan el-Belhî	Belh 457/1065	546/1151-1152	1175-1177
233	Ebü Hafs Ömer b. Ali b. Ebu'l-Hüseyn el-Belhî	Belh 467/1074-1075	548/1153-1154	1178-1179
234	Ebü Sa'd Ömer b. Ali b. Sehl en-Nişâbüri			1177-1178
235	Ebu'l-Muzaffer Ömer b. Muhammed b. Ebü Bekr el-Mervezî	460/1068		1194
236	Ebü Hafs Ömer b. Muhammed b. Ali el-Mervezî	480/1087-1088 öncesi	539/1144-1145	1191-1192
237	Ebü Hafs Ömer b. Muhammed b. Ali es-Serahsî	Serahs 449/1057	Merv 529/1134-1135	1186-1190
238	Ebü Abdullah İsa b. Şuayb b. İbrahim el-Herevî	Sicistân 410/1019-1020	Herât 512/1118-1119	1289-1291

239	Ümmü'l-Fütûh Fatma bint el-Fazl b. Ahmed el-Mervezî	Merv 476/1083-1084 civarı		1912- 1913
240	Ebu'l-Feth el-Fazl b. Zâhir b. Tâhir en-Nîşâbüri	Nîşâbüri 489/1096	542/1147-1148	1315
241	Ebu'l-Kâsım el-Fazl b. Muhammed b. Ahmed el-Ebîverdî		Nîşâbüri 518/1124	1319- 1321
242	Ebu'l-Kâsım el-Fazl b. Yahya b. Sa'âd el-Herevî	Herât 473/1080-1081	543/1148-1149	1317- 1318
243	Ebu'l-Berekât Fazlullah b. Ahmed b. Ali en-Nîşâbüri		Nîşâbüri 536/1141-1142	1321
244	Ebü Bedr Fazlullah b. Ahmed b. el-Hasan et-Tûsî	Tûs 473/1080-1081	543/1148-1149	1321- 1322
245	Ebu'l-Me'âlî Fazlullah b. Ca'fer b. el-Hüseyin el-Mervu'r-rûzî	460/1068 civarı	Mervu'r-rûz 545/1150-1151	1322
246	Ebu'l-Fütûh Fazlullah b. Muhammed b. Mahmûd es-Serahsî	Serahs	Nîşâbüri 528/1133-1134	1325
247	Ebü Nasr Fazlullah b. Vehbullah b. Ubeydullah en-Nîşâbüri		Nîşâbüri 546/1151-1152	1327
248	Ebu'l-'Asım İsmail b. el-Fazl el-Herevî	460/1068	530/1135-1136	1333- 1134
249	Ebü Bekr el-Kâsım b. el-Hüseyin b. el-Kâsım el-Herevî	Herât 477/1084-1085	555/1060	1335- 1336
250	Ebu'l-Feth el-Kâsım b. Ömer b. 'Atâî el-Herevî	Herât 479/1086- 1087 ?	550/1155	1336- 1337
251	Ümmü'l-Hasan Kerî bint Ahmed b. Ali el-Ebîverdî	Ebîverd 480/1087-1088	Merv 555/1060	1917- 1918
252	Ebu'l-Hasan Gümüştegin b. Abdullah er-Reşid en-Nîşâbüri			1340
253	Ebü Bekr Lâmi' b. Abdullah b. Ali el-Mervezî	500/1106-1107 civarı	548/1153-1154	1833- 1834
254	Lâtife bint Ahmed b. Muhammed en-Nîşâbüri		528/1133-1134 sonrası	1920
255	Ebü Bekr Mücâhid b. Ahmed b. Muhammed el-Büşencî	460/1068	Büşenc 533/1138-1139	1766
256	Ebu'l-Me'âlî Mahmûd b. Muhammed b. Mahmûd en-Nîşâbüri	Nîşâbüri 471/1078-1079	539/1144-1145	1768- 1769
257	Ebü Sa'id Muhammed b. İbrahim b. Ahmed en-Nîşâbüri	470/1077-1078 civarı	530/1135-1136	1345- 1346
258	Ebü Bekr Muhammed b. İbrahim b. Muhammed el-Belhî		532/1137-1138 sonrası	1354
259	Ebü Bekr Muhammed b. Ahmed b. el-Hasan en-Nîşâbüri	460/1068 sonrası	533/1138-1139	1359- 1360
260	Ebü Sa'd Muhammed b. Ebu'l-Herrâs b. Ahmed es-Serahsî	Serahs 460/1068	543/1148-1149	1393- 1394

261	Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. el-Hüseyn el-Mervezî		539/1144-1145	1357-1358
262	Ebu'l-Feth Muhammed b. Ebû Ahmed b. el-Abbas el-Mervezî	Merv 430/1038-1039	520/1126	1651
263	Ebû Süfyan Muhammed b. Ahmed b. Abdullah es-Serahsî	455/1063	Serahs 528/1133-1134	1361-1362
264	Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed b. Abdullah el-Herevî	500/1106-1107 öncesi	549/1154-1155	1363-1364
265	Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd en-Nîşâbüri		543/1148-1149	1368-1369
266	Ebû Ali Ahmed b. Ebû Ali et-Tûsî		Nîşâbüri 539/1144-1145	1394-1395
267	Ebû Sa'd Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Mervezî	Merv 472/1079-1080	548/1153-1154	1366
268	Ebu'l-Mekârim Muhammed b. Ahmed b. el-Hasan et-Tûsî	Tûs 460/1068 civarı	532/1137-1138	1386
269	Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Muhammed en-Nîşâbüri	Nîşâbüri	Serahs 537/1142-1143	1369-1370
270	Ebû Sa'id Muhammed b. Ahmed b. Muhammed en-Nîşâbüri	Nîşâbüri 444/1052-1053	Nîşâbüri 514/1120-1121	1375-1376
271	Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Mervezî		506/1112-1113	1382
272	Ebu'l-Feth Muhammed b. Es'ad b. Ali el-Herevî		Herât 546/1151-1152	1397
273	Ebû Mansûr Muhammed b. Es'ad b. Muhammed et-Tûsî			1398-1399
274	Ebu'l-Hasan Muhammed b. İsmail b. Emîrek el-Herevî		546/1151-1152	1400
275	Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. Ebû Bekr el-Mervezî	460/1068 civarı		1409-1410
276	Ebû Mansûr Muhammed b. İsmail b. Sa'id el-Büşencî	Büşenc	550/1155	1400-1401
277	Ebu'l-Feth Muhammed b. İsmail b. Abdullah el-Mervezî	Merv 440/1048-1049 civarı	517/1123-1124	1402-1403
278	Ebû Abdurrahman Muhammed b. İsmail Ömer en-Nîşâbüri		Nîşâbüri 533/1138-1139	1404
279	Ebu'l-Fazl Muhammed b. İsmail b. el-Fazl el-Herevî		Merv 534/1139-1140	1405-1407
280	Ebu'l-Me'âlî Muhammed b. İsmail b. Muhammed en-Nîşâbüri	Nîşâbüri 448/1056-1057	539/1144-1145	1409
281	Ebû Sa'd Muhammed b. Emîrek b. İbrahim en-Nîşâbüri	Nîşâbüri 491/1098	543/1148-1149	1410-1411
282	Ebu'l-Muvaffak Muhammed b. Ebû Bekr b. Abdürrahim et-Tûsî	Tûs 450/1058 civarı	543/1148-1149	1659

283	Ebû Turâb Muhammed b. Ebû Bekr b. 'Atâî el-Belhî		Belh 539/1144-1145	1659-1660
284	Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekr b. Muhammed el-Herevî	Herât 472/1079-1080	544/1149-1150	1384-1385
285	Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekr b. Muhammed el-Mervezî			1660-1661
286	Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-İsfizârî	İsfizâr 480/1087-1088 civarı	543/1148-1149	1431-1432
287	Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Ebû Bekr el-Mervezî	460/1068 civarı	530/1135-1136	1429
288	Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Ebû Ca'fer el-Mervezî	Merv 488/1095	548/1153-1154	1430
289	Ebû Muhammed Muhammed b. el-Hasan b. Abdurrahim el-Mervezî	480/1087-1088 civarı	552/1157-1158	1422
290	Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hasan b. Ali en-Nişâbüî		543/1148-1149	1422
291	Ebû Nasr Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed el-Mervezî	462/1069-1070	548/1153-1154	1424-1425
292	Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed el-Mervu'r-rûzî	480/1087-1088 öncesi	550/1155	1425-1426
293	Ebû Kudâme Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed el-Herevî	Herât 470/1077-1078	546/1151-1152	1426
294	Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed en-Nişâbüî		Nişâbüî 541/1146-1147	1422-1423
295	Ebû Mansûr Muhammed b. el-Hasan b. Mansûr el-Mervezî		533/1138-1139	1427-1428
296	Ebu'l-Feth Muhammed b. el-Hüseyn b. Hamza el-Herevî		Herât 540/1145	1435
297	Muhammed b. el-Hüseyn b. Ali el-Belhî		535/1140-1141	1436
298	Ebû Bekr Muhammed b. el-Hüseyn b. el-Ömer en-Nişâbüî	Nişâbüî 460/1068 civarı	Semerikand 536/1141-1142	1440
299	Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hüseyn b. Ebu'l-Fazl et-Tüsî	470/1077-1078 öncesi	530/1135-1136	1441
300	Ebû Galib Muhammed b. Humâr b. Selmân el-Mervezî	Merv 478/1085-1086	Nişâbüî 558/1162-1163	1447-1448
301	Ebû Abdullah Muhammed b. Hammûye b. Muhammed el-Cüveynî	Bahrâbâd 449/1057	530/1135-1136	1448-1449
302	Ebû Abdullah Muhammed b. Halef b. Yusuf el-Herevî		530/1135-1136	1451-1452
303	Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Abdurrahman en-Nişâbüî	Nişâbüî 470/1077-1078 civarı	İsferâyîn 543/1148-1149	1455
304	Ebû İshak Muhammed b. Sa'id b. Abdullah en-Nişâbüî		530/1135-1136 sonrası	1455-1456

305	Ebü Bekr Muhammed b. Sa'îd b. Muhammed el-İsferâyînî	İsferâyîn 470/1077-1078 öncesi		1457
306	Ebu'l-Fazl Muhammed b. Sa'îd b. Mes'ûd el-Mervezî	Merv 451/1059	528/1133-1134	1457- 1458
307	Ebü Sehl Muhammed b. Sa'îd b. Hibetullah en-Nîşâbü'rî			1459
308	Ebü Bekr Muhammed b. Tâhir b. Abdullah et-Tûsî		Nîşâbü'r 557/1161-1162	1464- 1465
309	Ebu'l-Fazl Muhammed b. 'Asım b. el-Münşî	470/1077-1078 civarı	Herât 543/1148-1149	1064- 1065
310	Ebü Bekr Muhammed b. el-Abbâs b. Muhammed en-Nîşâbü'rî			1065- 1066
311	Ebu'l-Fahr Muhammed b. Ebu'l-Abbâs b. Ebû Nâsr el-Mervezî		541/1146-1147	1668
312	Ebü Sa'd Muhammed b. Abdülhamid b. Ahmed es-Serahsî	Serahs 470/1077-1078	553/1058	1497- 1498
313	Ebü Ömer Abdurrahman b. el-Hüseyn b. Muhammed el-Mervezî		545/1150-1151	1475
314	Ebü Tâhir Muhammed b. Abdülaziz b. Abdullah el-Mervezî	440/1048-1049 civarı	523/1128-1129	1499- 1500
315	Ebü Ca'fer Muhammed b. Abdülaziz b. Ali en-Nîşâbü'rî	Nîşâbü'r 468/1075-1076	562/1166-1167	1567
315	Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülgaffâr b. Abdüsselâm el-Mervezî	Merv 460/1068 civarı	542/1147-1148	1500- 1501
316	Ebu'l-Fazl Abdullah b. İsmail el-Mervezî	460/1068 civarı	533/1138-1139	1469
317	Ebu'l-Hasan Muhammed İbn el-Hişâm b. el-Kâsım el-Hüsrevcirdî	460/1068 civarı	Hüsrevcird 530/1135-1136	1470
318	Ebü Ca'fer Muhammed b. Abdullah b. Ebu'l-Hüseyn	450/1058 civarı	530/1135-1136	1477- 1478
319	Ebü Mansûr Muhammed b. Ebu'l-Fazl b. Abdülvâhab b. el-Hasan el-Herevî		525/1130-1131	1513
320	Ebü Mes'ûd Muhammed b. 'Akîkullah b. Ya'kûb es-Serahsî		Serahs 553/1058	1566
321	Ebü Ali Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Mervezî	Merv 470/1077-1078 civarı	542/1147-1148	1522- 1523
322	Ebü Abdullah Muhammed b. Ali b. Ebû Abdullah en-Nîşâbü'rî	470/1077-1078 civarı	Herât 543/1148-1149	1064- 1065
323	Ebu'l-Feth Muhammed b. Ali b. Abdullah el-Herevî		530/1135-1136	1539
324	Ebü's-Şehâme Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Mervezî	470/1077-1078 civarı	532/1137-1138	1551- 1552
325	Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Mervezî		Hârizm 532/1137-1138	1543- 1544

326	Ebü Sa'd Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Mervezî	Merv 470/1077-1078 civarı	536/1141-1142	1557- 1558
327	Ebü Sa'îd Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Mervezî	430/1038-1039 civarı	508/1114-1115	1547- 1549
328	Ebü Ömer Muhammed b. Ali b. Muhammed en-Nişâbüri	Nişâbüri 464/1071-1072	545/1150-1151	1545- 1547
329	Ebü Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Mervezî	Merv 447/1055-1056	543/1148-1149	1544- 1545
330	Ebü Mansûr Muhammed b. Ali b. Mahmûd el-Mervezî	Merv 432/1040-1041	525/1130-1131	1559- 1560
331	Ebü Mes'ûd Muhammed b. Ali b. Musa el-Hüsrevcirdî			1562
332	Ebü Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hârûn en-Nişâbüri	Nişâbüri 483/1090-1091	Nişâbüri 549/1154-1155	1562- 1563
333	Ebu'l-Mekârim Muhammed b. Ömer b. Emîrce el-Belhî	466/1073-1074	532/1137-1138	1514- 1515
334	Ebu'l-Feth Muhammed b. Ömer b. Abdüssamed el-Belhî	Belh 470/1077-1078	552/1157-1158	1517
335	Ebu'l-Feth Muhammed b. Ömer b. Muhammed el-Mervezî	Merv 489/1096	548/1153-1154	1519- 1520
336	Ebü Bekr Muhammed b. Ferrûh Hafsî el-Mervezî	440/1048-1049 öncesi	Merv 516/1122-1123	1582- 1584
337	Ebü Sehl Muhammed b. el-Fazl b. Ahmed el-Ebîverdî	Nişâbüri 460/1068 öncesi	536/1141-1142	1574- 1575
338	Ebü Harb Muhammed b. el-Fazl b. Ahmed en-Nişâbüri		509/1115-1116 sonrası	1569
339	Ebu'l-Fazl Muhammed b. el-Fazl b. Ali el-Mervezî	470/1077-1078 civarı	Merv 529/1134-1135	1572- 1573
340	Ebu'l-Feth Muhammed b. Fazlullah b. Muhammed	Pencdîh 468/1075-1076	541/1146-1147	1581
341	Ebü Bekr Muhammed b. Ebu'l-Kâsım b. 'Ubeydullah el-Mervezî	450/1058 civarı	530/1135-1136	1671- 1672
342	Ebü Nasr Muhammed b. Muhammed b. Ahmed es-Serahsî	Serahs 443/1051-1052	531/1136-1137	1596- 1597
343	Ebü Tâhir Muhammed b. Muhammed b. el-Hâris el-Mervezî	460/1068 civarı	533/1138-1139	1098
344	Ebü Sa'îd Muhammed b. Muhammed b. Halife en-Nişâbüri	Nişâbüri 468/1075-1076	544/1149-1150	1600- 1601
345	Ebu'l-Feth Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman el-Mervezî	Merv 485/1092	557/1161-1162	1606- 1607
346	Ebu'l-Feth Muhammed b. Muhammed b. Abdullah el-Belhî	Belh 468/1075-1076	551/1156	1603- 1605
347	Ebu'l-Feth Muhammed b. Muhammed b. Ali el-Mervezî	470/1077-1078	530/1135-1136 civarı	1607

348	Ebü Nasr Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Belhî	Belh 472/1079-1080	548/1153-1154	1611-1612
349	Ebü Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Mervezî		Merv 535/1140-1141	1612-1613
350	Ebu'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Ebû Hanîfe es-Serahsî	Serahs 464/1071-1072		1618-1619
351	Ebü Nasr Muhammed b. Muhammed b. Yusuf el-Mervezî	454/1062	529/1134-1135	1619-1621
352	Ebü Nasr Muhammed b. el-Fazl b. Seyyâr el-Herevî	Herât 488/1095	557/1161-1162	1628
353	Ebü Abdullah Muhammed b. el-Fazl b. Seyyâr el-Herevî	475/1082-1083	Merv 548/1153-1154	1627-1628
354	Ebü Nasr Muhammed b. Mansûr b. Abdürrahim en-Nişâbüî	Nişâbüî 458	547/1152-1153	1630-1631
355	Ebu'l-Feth Muhammed b. el-Muvaffâk b. Muhammed el-Herevî	Herât 465/1072-1073	546/1151-1152	1633
356	Ebü Tâhir Muhammed b. Ebû'n-necm b. Ebu'l-Hüseyn el-Mervezî	460/1068 öncesi	533/1138-1139	1673-1674
357	Ebu'l-Feth Muhammed b. el-Nu'man b. Muhammed el-Mervezî	Merv 476/1083-1084	Herât 557/1161-1162	1639-1640
358	Ebü't-Temîm Muhammed b. Yahya b. Muhammed el-Ebîverdî		549/1154-1155	1648
359	Ebü Sa'd Muhammed b. Yahya b. Mansûr en-Nişâbüî	Tureysîs 476/1083-1084	Nişâbüî 549/1154-1155	1648-1650
360	Ebü Bekr Muhammed b. Ya'kûb el-Hasan en-Nişâbüî			1650
361	Ebu'l-Kasım Muhamşâd b. Muhammed b. Muhamşâd en-Nişâbüî	470/1077-1078 öncesi	Nişâbüî 542/1147-1148	1769-1770
362	Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. İsmail b. Muhammed en-Nişâbüî		Nişâbüî 555/1060	1684-1685
363	Ebü Ahmed Mahmûd b. Ebû Bekr b. Muhammed el-Mervezî	485/1092		1708-1709
364	Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Halef Vekîl el-İsferâyînî		540/1145 civarı	1693-1694
365	Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Abdurrahman b. Ebu'l-Kâsım en-Nişâbüî		Nişâbüî 535/1140-1141	1697-1699
366	Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Abdullah b. Ahmed es-Serahsî		530/1135-1136 civarı	1695
367	Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Yahya el-Herevî		550/1155	1696
368	Ebü Bekr Mahmûd b. Muhammed b. Mahmûd es-Serahsî	Serahs	Serahs 549/1154-1155	1704-1705
369	Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Muzaffâr b. Abdûlmelik el-Mervezî	Merv 466/1073-1074	530/1135-1136	1705-1706
370	Ebü Muhammed Mahmûd b. Ebû Mansûr es-Seyyârî en-Nişâbüî		Nişâbüî 540/1145	1710-1711
371	Ebu'l-Feth el-Muhtâr b. Abdülhamid b. el-Muntasır el-Büşencî	460/1068 civarı	536/1141-1142	1711-1713

372	Ebü'r-Rızâ el-Murtaza b. Hamza b. Ali es-Serahsî		Serahs 541/1146-1147	1713-1714
373	Ebu'l-Kâsım el-Murtaza b. Muhammed b. İsmail el-Herevî		Sicistân 551/1156	1714
374	Ebu'l-Hasan Müsafir b. Muhammed b. Ali en-Nişâbüri		Nişâbüri	1771-1772
375	Ebu'l-Kâsım Mes'ûd b. Ahmed b. Ebu'l-Kâsım en-Nişâbüri	Nişâbüri 474/1081-1082	541/1146-1147	1718
376	Ebu'l-Me'âlî Mes'ûd b. Ahmed b. Muhammed el-Mervezî		532/1137-1138	1715
377	Ebu'l-Me'âlî Mes'ûd b. Ahmed b. Muhammed en-Nişâbüri	484/1091	Hâf 556/1160-1161	1715-1716
378	Ebü Bekr Mes'ûd b. Ahmed b. Nasrullah en-Nişâbüri	Nişâbüri 489/1096	549/1154-1155	1716-1717
379	Ebü Sa'id Mes'ûd b. Ebû Sa'd b. Abdullah en-Nişâbüri			1733
380	Ebü Ma'sûm Sa'd b. Muhammed el-Herevî	444/1052-1053		1720-1721
381	Ebü Sa'id Mes'ûd b. Ebû Sa'd Muhammed b. Sehl en-Nişâbüri	Nişâbüri 472/1079-1080	540/1145	1731-1732
382	Ebü Sa'd Mes'ûd b. Muhammed b. Abdülğaffâr el-Mervezî	Merv 491/1098	554/1159	1727-1728
383	Ebu'l-Mehâsin Mes'ûd b. Muhammed b. Ganem el-Herevî	Tûs 464/1071-1072	Herât 553/1058	1722-1724
384	Ebü Sa'd Mes'ûd b. el-Muzaffer b. Muhammed el-Mervezî		550/1155	1729-1730
385	Ebü Bişr Mûs'ab (مسعب) b. Abdürrezzâk b. Mus'ab el-Mervezî	Merv	529/1134-1135	1733-1734
386	Ebü'n-Nadî el-Muttalib b. Ahmed b. el-Fazl el-Herevî	Herât	549/1154-1155	1772-1773
387	Ebü Nasr el-Muzaffer b. Erdeşîr b. Ebû Bekr el-Mervezî	Merv 486/1093	560/1164-1165	1735-1736
388	Ebü Abdullah el-Muzaffer b. Sa'id b. Mes'ûd el-Mervezî		Merv 530/1135-1136	1737
389	Melike bint Ebu'l-Hasan b. Ebû Muhammed en-Nişâbüri	460/1068 civarı	544/1149-1150	1921-1922
390	Ebü Nasr Mansûr b. Ahmed b. Mansûr en-Nişâbüri		Nişâbüri 537/1142-1143	1743-1744
391	Ebu'l-Kâsım Mansûr İbn. Ebû Ahmed Hâtım b. Habîb el-Herevî		Herât 546/1151-1152	1745
392	Ebü Sa'd Mansûr b. Ali b. Abdurrahman el-Bûşencî		540/1145	1746
393	Ebu'l-Kâsım Mansûr b. Muhammed b. Ahmed Kadî-i Nişâbüri	Nişâbüri 475/1082-1083	552/1157-1158	1746-1747

394	Ebû Sa'd Mansûr b. Muhammed b. Ahmed el-Bûşencî	Bûşenc 452/1060	520/1126	1747-1749
395	Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed Sa'îd el-Mervezî	481/1088-1089	Sâve 555/1060	1750-1751
396	Ebu'l-Ganâim Mansûr b. Muhammed b. Ali el-Mervezî	Merv 471/1078-1079	556/1160-1161	1754-1756
397	Ebu'l-Kâsım Mansûr b. Muhammed b. Muhammed el-Herevî	Herât 444/1052-1053	527/1132-1133	1751-1754
398	Ebû Nasr Mansûr b. Muhammed b. Ebû Nasr en-Nîşâbüri	Bâharz 466/1073-1074	Nîşâbüri 549/1154-1155	1756
399	Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî		542/1147-1148	1757-1758
400	Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Mes'ûd b. Muhammed el-Mervezî	468/1075-1076		1767-1768
401	Ebû Abdullah Nâsr b. Ahmed b. Abdürrahîm en-Nîşâbüri		509/1115-1116	1776
402	Ebu'l-Feth Nâsr b. Ahmed b. Muhammed es-Serahsî	Serahs 439/1047-1048	514/1120-1121	1177-1178
403	Ebu'l-Feth Nâsr b. Selâm b. Mes'ûd en-Nîşâbüri	Nîşâbüri 489/1096	Enderâb 552/1157-1158	1780-1781
404	Ebu'l-Feth Nasr b. Ahmed b. İbrahim el-Herevî	Herât 419/1028	511/1117	1785-1787
405	Ebu'l-Fazl Nasr b. Ahmed b. el-Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî	Tûs 406/1015-1016	444/1052-1053	1787-1788
406	Ebu'l-Feth Nasr b. Seyyâr b. Sa'âd el-Herevî	Herât 475/1082-1083	572/1176-1177	1789-1792
407	Ebu'l-Feth Nasr b. Mansûr b. Muhammed el-Mervezî	497/1103-1104	532/1137-1138	1793-1794
408	Ebû Hanîfe el-Nu'mân b. İsmail b. Ebu'l-Harb el-Mervezî	430/1038-1039 civarı	510/1116-1117	1794-1795
409	Ebû Muhammed Nûh b. Muhammed b. Abdullah el-Mervezî		547/1152-1153	1796-1797
410	Ebû Nasr Hârûn b. İsmail b. Sa'îd el-Bûşencî		Bûşenc 550/1155	1832
411	Ebû Muhammed Hibetullah b. Sehl b. Ömer en-Nîşâbüri	Nîşâbüri 443/1051-1052	533/1138-1139	1809-1813
412	Ebû Sa'd Hibetullah b. el-Kâsım b. 'Atâi en-Nîşâbüri	Nîşâbüri 431/1039-1040	524/1129-1130	1819-1820
413	Ebu'l-Fazl Vehbullah b. 'Ubeydullah b. Abdullah en-Nîşâbüri	Nîşâbüri 450/1058	524/1129-1130	1804-1805
414	Ebû Bekr Yahya b. Abdürrahim b. Muhammed en-Nîşâbüri	Nîşâbüri 438/1046-1047	522/1128	1839-1841
415	Ebu'l-Kâsım Yahya b. Abdülvahab b. Ahmed et-Tûsî	Nîşâbüri 480/1087-1088	Merv 538/1143-1144	1751-1752

416	Ebu'l-Kâsım Yahya b. el-Mu'tez b. Es'ad en-Nişâbûrî		Nişâbûr 542/1147-1148	1854
417	Ebû Ya'kûb Yusuf b. İbrahim b. Musa el-İsferâyînî	479/1086-1087	546/1151-1152	1854-1855
418	Ebû Muhammed Yusuf b. Muhammed b. el-Hüseyn es-Serahsî	Serahs 461/1068-1069	530/1135-1136	1761
419	Ebû Muhammed Râfu b. Ebû Sehl b. el-Hasan el-Herevî	480/1087-1088 öncesi		802

440/1048-1049, Çağrı Bey adına basılmış dirhem, Belh

437/1045-1046, Tuğrul Bey adına basılmış altın sikke, Nişâbûr

485/1092-1093, Sultan Berkyaruk adına basılmış altın sikke, Nişâbûr

İNDEKS

A

- Abbâsî 27, 28, 40, 78, 155, 228
 Abbas İkbâl 51, 225, 293, 306, 348
 Abbâsîler 27, 181, 259
 Abdullah b. Ahmed el-Kaffâl 267
 Abdullah Bâkû 118
 Abdullah b. Âmir 26
 Abdullah b. Meymûn b. Abdullah el-Mâlkânî 247
 Abdullah b. Tâhir 28, 245
 Abdullah b. Yahyâ el-Endelûsî 274
 Abdullah el-Bağdadî 223
 Abdullah el-Ensârî 137, 149, 249
 Abdullah es-Sıkkîlî 229
 Abdulvehhâb el-Melikâbâdî 85
 Abdurrahman b. Abdussamed el-Ekkâl 85
 Abdülaziz İbn Mâze 279
 Abdülcabbâr el-İsferâyînî 274
 Abdülgafîr el-Fârisî 236
 Abdülkâhîr el-Bağdâdî 284
 Abdülmelik b. Ebû Osman (Tabip) 260
 Abdülmelik b. Mervan 173
 Abdülvâhid b. Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî 246
 Abdülvasî' el-Cebelî 302
 Abdülvehhâb b. Muhammed 315
 Abdürreşîd el-Eş'asî 87
 Abdürrezzâk b. Mes'ûd en-Nîşâbûrî 187
 Abdürrezzâk el-Mâhvânî 276
 Afganistan 15, 19, 20, 22, 23, 25, 27, 60, 170, 346, 358, 361
 Ahemenî/Pers 26
 Ahmed b. Abdüssamed (Gazneliler veziri) 38, 41, 357
 Ahmed b. Ali el-Beyhakî el-Husrevcirdî 255
 Ahmed b. Ali Nûşteğîn 36
 Ahmed b. el-Hüseyn 85
 Ahmed b. İsmail 28, 370
 Ahmed b. Muhammed b. Hâmid 85
 Ahmed b. Muhammed el-Herevî 269, 371
 Ahmed el-Bâharzî 79
 Ahmed el-Velvâlicî 268
 Ahmed er-Râdgânî 232
 Ahmed Han b. Hızır 63
 Ahmed-i Nâmekî 321, 326, 361
 Ahmed Yesevî 74, 80, 325, 356
 Akçakale 208
 Akhunlar 26
 Alâeddîn Mahmûd b. Mes'ûd (Turaysîs hâkimi) 78
 Alamut 156
 Ali 18, 22, 23, 24, 26, 29, 33, 34, 35, 36, 37, 45, 46, 49, 56, 62, 69, 75, 80, 81, 82, 85, 86, 90, 102, 115, 119, 124, 125, 148, 151, 154, 160, 176, 200, 201, 203, 206, 207, 221, 223, 225, 226, 228, 232, 238, 239, 240, 242, 243, 244, 245, 246, 249, 251, 252, 254, 255, 262, 265, 266, 267, 268, 270, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 288, 290, 291, 292, 294, 295, 296, 302, 303, 306, 307, 309, 311, 315, 316, 319, 320, 322, 323, 324, 333, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 342, 343, 344, 345, 347, 348, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 359, 360, 361, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 382, 383

Ali b. Abdullah et-Taysefünî 284
 Ali b. Ahmed el-Vâhidî 283
 Ali b. el-Hasan en-Nîşâbüri 282, 372
 Ali b. Hasan el-Burhanü'l-Belhî 278
 Ali b. Mes'ûd (Kadı) 86, 375
 Ali b. Muhammed b. 'Akik 85
 Ali b. Muhammed b. İsmail el-İrâkî 272
 Ali b. Muhammed el-Kâinî 292
 Ali b. Şâhek el-Kassârî el-Beyhakî 296
 Ali b. Ziyâd 201
 Ali Çetirî 80, 81, 203, 337
 Ali el-Hâzin el-Mervezî 294
 Ali el-Mansûr Esad b. Muhammed es-Serahsî 207
 Ali el-Müsevî 85
 Ali er-Rızâ 75, 154
 Ali es-Sabbâb 85
 Ali evlâdı 148
 Ali Tekin 34, 35, 36, 37
 Ali Ya'kûb b. Ahmed en-Nîşâbüri 283
 Alp Arslan 9, 46, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 62, 63, 65, 66, 67, 71, 77, 98, 108, 112, 125, 126, 127, 136, 138, 140, 147, 165, 181, 194, 204, 219, 220, 221, 222, 224, 226, 249, 250, 257, 299, 301, 303, 312, 318, 325, 333, 334, 335, 350, 355, 362
 Alptegîn 28
 Altuntak 45, 46, 72, 143, 157, 336
 Altuntaş 37
 Am'ak el-Buhârî 316
 'Amîdiyye Medresesi 258, 261
 Amîdülmülk Kündürî 54, 55, 216, 222, 228, 239, 290, 297, 322
 Amr b. Leys 28
 Amuderya/Ceyhun 22, 23, 170
 Amül 208
 Anadolu 34, 36, 37, 41, 99, 102, 103, 106, 108, 148, 160, 174, 186, 194, 222, 229, 252, 253, 298, 313, 318, 320, 321, 344, 356
 Anasioğlu 35
 Aria 16
 Arslan Argun 62, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 112, 140, 198, 204, 206, 304, 335, 339, 359
 Arslan Cazib 35
 Arslan Han 48
 Arslanşah (Gazneli) 55, 65, 66, 75, 276, 279, 334

Arslanşah b. Kirmanşah 276, 279
 Arslan Yabgu 34, 35, 259
 Arşimet 294, 306
 Atebetü'l-ketebe 82, 87, 104, 105, 110, 113, 116, 122, 123, 124, 125, 176, 189, 191, 201, 226, 237, 257, 258, 344, 354
 Atsız (Hârizmşah) 79, 80, 90, 93, 145, 193, 210, 277, 293, 295, 307, 337, 338
 Ayaz 52, 56, 58, 59, 60, 66, 334
 Aynü'z-zaman el-Kattân el-Mervezî 298
 Azerbaycan 36, 289, 298, 313
 Azîziyye Medresesi 261

B

Bâbâ Dağı 19, 22, 172
 Bâb-ı Ma'kil 116, 200
 Bâdgîs 21, 22, 46, 181, 341
 Bağdat 27, 28, 64, 68, 74, 154, 155, 222, 226, 227, 228, 232, 236, 237, 238, 239, 241, 243, 246, 247, 262, 265, 266, 267, 269, 270, 271, 272, 274, 275, 278, 279, 280, 281, 282, 284, 286, 287, 305, 315, 322, 325, 331, 352, 354
 Bağşûr 22
 Bahâeddîn Ebû Muhammed el-Harakî 301, 345
 Bâharz 18, 134, 239, 292, 309, 326, 347, 365, 383
 Baktria 16
 Balhan 36
 Bamiyân 22
 Bârsân 26
 Barthold 20, 21, 23, 24, 27, 28, 37, 45, 46, 100, 103, 120, 121, 145, 155, 160, 167, 171, 175
 Basra 26, 103, 195, 239
 Bâtuniler 10, 73, 74, 75, 77, 78, 91, 92, 155, 156, 157, 158, 159, 205, 234, 274, 295, 336, 337, 338
 Bâverd 21, 35, 38, 43
 Bedehşân 23, 155
 Beğlan 25
 Behramşah 75, 78, 79, 302
 Belh 11, 15, 16, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 41, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 81,

- 82, 83, 87, 92, 103, 109, 113, 116, 140, 145, 147, 148, 154, 159, 160, 166, 167, 169, 170, 173, 174, 177, 178, 181, 182, 189, 191, 201, 206, 221, 223, 237, 239, 245, 246, 247, 249, 257, 258, 267, 273, 274, 275, 278, 279, 288, 291, 292, 293, 299, 300, 301, 305, 308, 309, 311, 312, 314, 317, 320, 325, 326, 333, 334, 335, 338, 340, 342, 346, 354, 357, 362, 365, 371, 373, 374, 375, 378, 380
- Belhab 181
- Belh-i Behiyye 109
- Benchâr/Penchîr 25
- Berdsîr 276
- Berevân 25
- Berh 109
- Berkyaruk 9, 43, 64, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 140, 141, 156, 157, 158, 194, 220, 232, 238, 242, 304, 335, 355, 356
- Berzem 56
- Beydoğdu 38
- Beyhak 17, 18, 68, 69, 75, 77, 80, 102, 110, 111, 116, 119, 141, 142, 143, 145, 146, 153, 159, 175, 176, 178, 179, 180, 183, 192, 193, 194, 201, 202, 206, 244, 249, 251, 254, 255, 262, 263, 264, 274, 290, 291, 292, 295, 303, 315, 316, 333, 335, 337, 347, 349, 350
- Beyhakî (Ebu'l-Fazl) 36, 38, 39, 40, 41, 45, 69, 101, 115, 120, 128, 134, 151, 203, 206, 225, 243, 251, 254, 255, 262, 263, 264, 274, 279, 294, 295, 296, 303, 315, 316, 339, 342, 343, 347, 349, 350, 356, 366, 369
- Beyhakiye Medresesi 228
- Bistâm 17, 278
- Boğa 35
- Bozkuş 73, 74, 75, 157, 158, 336
- Böribars 60, 66, 69, 70, 334, 335
- Buhara 28, 29, 33, 34, 36, 305, 317
- Bundârî 29, 33, 35, 38, 40, 41, 49, 52, 55, 56, 60, 61, 62, 64, 68, 69, 71, 73, 74, 76, 80, 82, 83, 84, 85, 90, 91, 93, 105, 121, 136, 139, 141, 145, 156, 183, 191, 193, 204, 205, 242
- Burhanüddîn (İmâm) 124
- Büşenc 11, 21, 61, 171, 180, 181, 221, 248, 249, 262, 269, 270, 341, 365, 366, 367, 368, 372, 376, 377, 383
- Büveyhîler 99, 116, 155, 200, 259, 281, 282, 298
- Büyük İskender 16, 26
- C**
- Câcerm 17, 18, 179, 182
- Câm 181, 288, 326
- Cemalüddîn Hüseyin el-Beyhakî 206
- Cemâlülmülk 62, 64
- Cend 33, 34, 37, 41, 333
- Cengiz Han 24
- Çeşm 143, 337
- Cibâl 128, 245
- Cirm/Cerm 26
- Coğrafya-yi Tarih-i Horasan* 16, 346
- Cûzcân 19, 22, 23, 24, 46, 58, 346, 362
- Cürcân 15, 90, 104, 122, 143, 218, 227, 232, 241, 286, 291, 374
- Cüveyn 17, 87, 88, 143, 179, 346
- Çağrı Bey 34, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 56, 84, 171, 189, 197, 312, 333, 334, 357, 362
- Çiğilkend/Sakalkend 23
- Çin 140, 170, 184
- D**
- Dâmegân 62
- Damgân 90
- Dandânakân/Dandanakan 20
- Darü'l-fukaha 109
- Dârzenkâ 25
- Dehas 181
- Deştikevîr 15
- Deştîlût 15
- Devletşah 72, 237, 300, 301, 302, 303, 304, 307, 308, 310, 311, 312, 313, 335, 344
- Deylem 303
- Dîmaşk 46, 225, 237, 248, 278, 279, 285, 331, 348
- Dihistân 22, 36, 87, 104, 106, 122, 128, 199, 201, 202, 207, 209, 211
- Divân-ı Mezâlim 121
- Doğu Anadolu 34, 222, 313

E

- Ebârî 180
 Ebi'l-Hayr el-Husrevcirdî 251
 Ebîverd 21, 36, 88, 90, 101, 106, 151, 246, 247, 248, 307, 314, 315, 353, 365, 368, 376
 Ebû Abdullah el-Begavî 277
 Ebû Abdullah el-Dakkâk 277
 Ebû Abdullah el-Furâvî 243, 252
 Ebû Abdullah el-Hârizmî 280
 Ebû Abdullah el-Mervezî 226
 Ebû Abdullah en-Nîşâbüri 379
 Ebû Abdullah en-Nüveyrî 285
 Ebû Ahmed el-Herevî 368
 Ebû Ali b. Şâdân 46
 Ebû Ali el-Belhî 223
 Ebû Ali el-Fârmedî 319, 320, 323, 324, 335
 Ebû Ali el-Hasan b. Tâhir 90
 Ebû Ali el-Hasan en-Nîşâbüri 282
 Ebû Ali el-Hevâzin 283
 Ebû Ali el-Husrevcirdî 274
 Ebû Ali es-Sincî 273
 Ebû Bekir eş-Şiblî 322
 Ebû Bekr b. Halef eş-Şîrâzî 265, 315
 Ebû Bekr b. Kamaç 177
 Ebû Bekr el-Beyhakî 134, 243, 262, 274
 Ebû Bekr el-Mervezî 375, 377, 378, 382
 Ebû Bekr es-Sem'ânî 241, 247, 265, 280, 289
 Ebû Bekr es-Serahsî 270
 Ebû Bekr es-Servî 275
 Ebû Bekr eş-Şâşî 244
 Ebû Bekr Hamîdüddîn-i el-Belhî 299
 Ebû Berekât el-Furâvî 85
 Ebû Berk es-Serrâc 246
 Ebû Ca'fer Ahmed 201
 Ebû Ca'fer b. Muhammed el-Buhârî 327
 Ebû Ca'fer el-Mansûr 27
 Ebû Ca'fer el-Mervezî 378
 Ebû Ca'fer en-Nîşâbüri 264
 Ebû Ca'fer es-Simincânî 288
 Ebû Ca'fer et-Tabesî 230
 Ebû Ca'fer et-Tûsî 281
 Ebû Dülef 174, 344
 Ebû Es'ad el-Kencerûdî 243
 Ebû Hafs b. Mesrûr 265, 272, 273, 274
 Ebû Hafs es-Serahsî 243
 Ebû Hafs et-Tâlekânî 246
 Ebû Hâmid el-Ezherî 276
 Ebû Hâmid el-İsferâyînî 269, 270
 Ebû Hanîfe el-İskâfî 303
 Ebû Hâtîm el-İsfîzârî 293
 Ebû Hâtîm Muhammed el-Kutbî 253
 Ebû İbrahim ed-Darîr 240
 Ebû İshak el-İsferâyînî 251, 254, 269, 324
 Ebû İshak el-Mervezî 277
 Ebû İshak eş-Şîrâzî 271, 279, 280, 325
 Ebû İsmail es-Sâbûnî 283
 Ebu'l-Abbâs el-İsferâyînî 257
 Ebu'l-'alâ el-Ma'rîrî 230
 Ebu'l-Berekât es-Sa'lebî 142
 Ebu'l-Fazl el-Beyhakî 303
 Ebu'l-Fazl el-Cârûdî 324
 Ebu'l-Fazl el-Huttelî 321, 322
 Ebu'l-Ferec ez-Zâz 287
 Ebu'l-Feth Abdurrahman el-Hâzinî el-Mervezî 294
 Ebu'l-Feth Abdürrezzâk 195, 200
 Ebu'l-Feth Meyhenî 265
 Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdürrahîm 279
 Ebu'l-Hasan Ali es-Sandalî 125, 252
 Ebu'l-Hasan el-Büşencî 365, 366
 Ebu'l-Hasan el-Eş'arî 127, 135, 287
 Ebu'l-Hasan el-Fenderûcî 88
 Ebu'l-Hasan el-Kattân 253
 Ebu'l-Hasan el-Kuhendizî 270
 Ebu'l-Hasan en-Nîşâbüri 371, 375
 Ebu'l-Hasan et-Tabesî 269
 Ebu'l-Hasan Rüşâ b. Nazîf 283
 Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Belhî 245
 Ebu'l-Kâsım Ali b. Ca'fer 307
 Ebu'l-Kâsım Ali b. İsmail en-Nîşâbüri 296
 Ebu'l-Kâsım b. İmâmü'l-Haremeyn 142, 285
 Ebu'l-Kâsım el-Belhî 267
 Ebu'l-Kâsım el-Büşencî 247
 Ebu'l-Kâsım el-Cürcânî 323
 Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî 108, 118, 132, 133, 134, 151, 217, 226, 229, 232, 236, 241, 243, 246, 265, 267, 276, 283, 285, 318, 319, 320, 323
 Ebu'l-Kâsım en-Nîşâbüri 381, 382
 Ebu'l-Mehâsin Abdürrezzâk 229

- Ebu'l-Mu'in en-Nesefî 279
 Ebu'l-Muzaffer el-Hâfî 227, 237, 244
 Ebu'l-Muzaffer el-İsfizârî 206, 259
 Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî 217, 246, 265, 266, 273, 275, 277, 279
 Ebû Mansûr b. İs'as 47
 Ebû Mansûr el-Bağdâdî 245
 Ebû Mansûr el-Ezdî 269, 324
 Ebû Mansûr et-Tûsî 369
 Ebû Muhammed b. 'Asım 47
 Ebû Muhammed b. Muhammed el-Katâvânî 278
 Ebû Muhammed el-Cüveynî 116, 201, 239, 269, 272
 Ebû Muhammed el-Hârî 244
 Ebû Muhammed el-Mervezî 368
 Ebû Muhammed es-Semerkindî 231
 Ebû Muhammed ez-Ziyâdî 79
 Ebû Mutî' el-Herevî 286
 Ebû Müsellem 200, 365, 366
 Ebû Müslim el-Horasanî 27
 Ebû Nâsr Ahmed b. el-Fazl 159
 Ebû Nâsr Ahmed b. Muhammed 125, 286
 Ebû Nâsr Cüstân 303
 Ebû Nâsr el-Buhârî 196
 Ebû Nâsr el-Ergiyânî 242
 Ebû Nâsr el-Fâşânî el-Mervezî 286
 Ebû Nâsr el-Kuşeyrî 241
 Ebû Nâsr el-Tûsî 286
 Ebû Nâsr en-Nâmekî 321, 326
 Ebû Nâsr er-Râmuşî 230
 Ebû Nâsr es-Serrâc 238
 Ebû Nâsr et-Tâlekânî 301
 Ebû Osman el-Bahîrî 265
 Ebû'n-Nu'aym 226, 228
 Ebû Osman es-Sâbûnî 125, 149, 241, 251, 272, 273, 274
 Ebû Sa'd Abdurrahmân b. Râmuş 227
 Ebû Sa'd Ali el-Cürcânî 206
 Ebû Sa'd b. Ebû Yusuf 248
 Ebû Sa'd Cerre 206
 Ebû Sa'd el-Herevî 246
 Ebû Sa'd el-Kuşeyrî 232
 Ebû Sa'd el-Mervezî 239, 248
 Ebû Sa'd en-Nişâbü'rî 366
 Ebû Sa'd es-Sem'ânî 236
 Ebû Sa'd el-Herevî 246
 Ebû Sa'd Muhyiddîn en-Nişâbü'rî 236
 Ebû Sa'id el-Bûşencî 247
 Ebû Sa'id el-Müstevfî 165
 Ebû Sa'id el-Tahhan 291
 Ebû Sa'id el-Esterâbâdî 251
 Ebû Sâlih el-Müezzin 276
 Ebû Sehl (el-Muvaffak) 132, 133, 134, 151, 226, 253, 270, 273, 276, 287, 322, 366, 371, 379, 380, 384
 Ebû Sehl el-Hafîsî 276
 Ebû Sehl el-Mervezî 287
 Ebû Sehl es-Sülûkî 253
 Ebû Tâhir Allak es-Sâvî 271
 Ebû Tâhir b. el-Hazînî 262
 Ebû Tâhir el-Herevî 370
 Ebû Tâhir el-Mervezî 327
 Ebû Tâhir ez-Ziyâdî 268, 269
 Ebû Tâlib el-Kencerûdî en-Nişâbü'rî 279
 Ebû Tayyib es-Sü'lûkî 268, 269
 Ebû Tayyib Sehl b. Muhammed es-Sü'lûkî 267
 Ebû Ya'kûb Ali 267
 Ebû Ya'kûb el-Hemedânî 325
 Ebû Zeyd ed-Debusî 272
 Ebu'l-'alâ el-Ezdî el-Herevî 276
 Ebu'l-'alâ el-Ma'rîrî 230
 Ebu'l-'Alâ el-Vâsitî 226
 Ebu'l-'Asım el-Herevî 269
 Ebu'l-Abbas el-İsferâyînî 257
 Ebu'l-Berekât es-Sa'lebî 142, 270
 Ebu'l-Fazl el-Beyhakî (Şâir) 303
 Ebu'l-Fazl el-Cârûdî 324
 Ebu'l-Fazl el-Huttelî 321
 Ebu'l-Fazl en-Nişâbü'rî 283
 Ebu'l-Ferec el-Hemedânî 240
 Ebu'l-Ferec ez-Zâz 287
 Ebu'l-Feth Abdurrahman el-Hâzinî el-Mervezî 294
 Ebu'l-Feth Abdürrezzâk 195, 200
 Ebu'l-Feth ed-Dovînî 246
 Ebu'l-Feth el-Ergiyânî 240
 Ebu'l-Feth el-Fenderûcî 327
 Ebu'l-Feth el-İsfahânî 240
 Ebu'l-Feth el-Mervezî 268
 Ebu'l-Feth el-Meyhenî 246
 Ebu'l-Feth el-Şehristânî 286
 Ebu'l-Feth el-Velvâlicî 278
 Ebu'l-Feth en-Nişâbü'rî 265
 Ebu'l-Feth Meyhenî 246

- Ebu'l-Fütûh el-İsferâyînî 277
 Ebu'l-Fütûh el-Mervezî 279
 Ebu'l-Fütûh et-Tûsî 275
 Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdürrahîm 279
 Ebu'l-Hasan Ali es-Sandâlî 125, 252
 Ebu'l-Hasan el-Bâharzî 239
 Ebu'l-Hasan el-Büşencî 269
 Ebu'l-Hasan el-Ceşmî 292
 Ebu'l-Hasan el-Eş'arî 127, 135, 287
 Ebu'l-Hasan el-Fenderûcî 88
 Ebu'l-Hasan el-Kattân 253, 292
 Ebu'l-Hasan el-Kuhendîzî 270
 Ebu'l-Hasan el-Medînî 246
 Ebu'l-Hasan en-Nişâbüri 270
 Ebu'l-Hasan et-Tabesî 269
 Ebu'l-Hasan et-Tûsî 241
 Ebu'l-Hasan Rüşâ b. Nazîf 283
 Ebu'l-Hasan Zahîrüdîdîn Ali el-Beyhakî 69, 225, 254
 Ebu'l-Hüseyn el-Vâstî 272
 Ebu'l-İshak eş-Şebîhî 247
 Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Belhî 245, 267
 Ebu'l-Kâsım Ali b. Ca'fer 307
 Ebu'l-Kâsım Ali b. İsmail en-Nişâbüri 296
 Ebu'l-Kâsım b. İmâmü'l-Haremeyn 68, 142, 175, 231, 237
 Ebu'l-Kâsım Ebû Sâdik en-Nişâbüri 290
 Ebu'l-Kâsım el-Belhî 267
 Ebu'l-Kâsım el-Büşencî 247
 Ebu'l-Kâsım el-Cürcânî 323
 Ebu'l-Kâsım el-Cüveynî 68, 73, 108, 133, 151, 153, 175, 217, 223, 231, 319, 324
 Ebu'l-Kâsım el-Fürânî el-Mervezî 284
 Ebu'l-Kâsım el-Halîlî 288
 Ebu'l-Kâsım el-İsferâyînî 228
 Ebu'l-Kâsım el-İsfizârî 273
 Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî 108, 118, 132, 133, 134, 151, 217, 226, 229, 232, 236, 241, 243, 246, 265, 267, 276, 283, 285, 318, 319, 320, 323
 Ebu'l-Kâsım en-Nevgânî 230
 Ebu'l-Kâsım en-Nişâbüri 286, 290, 296
 Ebu'l-Kâsım es-Suhtenî en-Nişâbüri 266
 Ebu'l-Kâsım eş-Şehâmî en-Nişâbüri 266
 Ebu'l-Kâsım et-Temîmî 245, 285
 Ebu'l-Kâsım Hâkemî 242
 Ebu'l-Me'âlî el-Hâfî 244
 Ebu'l-Me'âlî et-Turaysîsî 237
 Ebu'l-Mehâmed el-Herevî 269
 Ebu'l-Mehâsin Abdürrezâk 229
 Ebu'l-Mehâsin et-Tûsî 265
 Ebu'l-Mu'in en-Nesefî 279
 Ebu'l-Muzaffar el-Hâfî 227, 237, 244
 Ebu'l-Muzaffar el-İsferâyînî 228
 Ebu'l-Muzaffar el-İsfizârî 206, 259
 Ebu'l-Muzaffar el-Mervezî 271
 Ebu'l-Muzaffar el-Ümevî el-Ebîverdî 314
 Ebu'l-Muzaffar es-Sem'ânî 217, 246, 265, 266, 271, 273, 275, 276, 277, 279, 286, 287, 288
 Ebu'l-Muzaffar et-Temîmî 285
 Ebu'l-Muzaffar Mansûr el-Mervezî 271, 315
 Ebû'n-Nu'aym (el-İsfahânî) 228
 Ebû's-şucâ' el-Belhî 288
 Edîb Sâbir 306, 337
 Edîp İsmail 249, 293
 el-'Amîdiyye Medresesi 253
 el-Akdam 288
 el-Buşî 253
 el-Faryâbâdî 253
 el-Fütûhî el-Mervezî 309
 el-Haddâd 253
 el-Hakîm Davud el-Tabîb 290
 el-Hakîm Yahya b. Muhammed el-Müzehhib 290
 el-Hakîmü'l-celîl Rûhî el-Velvâlicî 311
 el-Hasan b. Ali el-Muttavvî 285
 el-İmâmü'l-Ecell Fahrüdîdîn Mes'ûdî 311
 el-Menhûl fî'l-usûl 152, 234
 el-Muvaffak İbn Abdülkerîm el-Herevî 280
 el-Seyfî en-Nişâbüri 302
 Emevîler 26, 27, 344
 Emîr Cevher 205
 Emîr Şemseddîn Ali 295
 Emîr Tâcir 46
 Emîrû'l-ümerâ 59, 60, 66
 Endelûsî 389
 Enderâb 20, 204, 205, 359, 383
 en-Nâsır Lidînîllah 281
 Ensarî 304, 319

Enverî 89, 210, 297, 299, 300, 307, 308,
309, 310, 340, 349
Erdem 127
Ergiyân 242, 272, 273
Erkuş 78, 337
Ertaş 47, 56
Es'ad b. Ebû Sa'îd el-Meyhenî 275
Es'ad b. Muhammed Ebu'l-Kâsım el-
Belhî 267
Esedî 303, 342
es-Semâî el-Mervezî 309
es-Seyyidü'l-Murtaza 281
Esterâbâd 122, 125
Esteratej 171
Eş'arî(ler) 125, 127, 132, 133, 135, 136,
216, 219, 222, 263, 278, 287, 324, 325,
339, 347
Ey Medresi 251
Ezâzvâr 228
Ezrakî 299, 302, 345

F

Fahrüddîn Ebu'l-Kâsım 110
Fahrüddîn Hâlid b. Rabiü'l-Mekkî 310
Fahrülmülk b. Nizâmülmülk 62, 64, 68,
76, 84, 89, 233, 241, 294, 336, 338
Fârâbî 235
Fars 15, 101, 284, 291, 298, 307, 309, 310,
311, 344
Farsça 4, 7, 15, 16, 21, 101, 102, 110, 115,
174, 186, 260, 271, 284, 285, 291, 292,
297, 298, 299, 300, 301, 303, 306, 308,
339, 344, 347, 348, 349, 352, 357, 360,
362
Faryâb 23, 119, 167
Fâşân 270, 286
Ferâve 35, 38, 106
Fergana 112, 167, 218, 317
Ferah Kalesi 86
Ferîdüddîn Attâr 297
Ferîdüddîn Ebû Hâmid 309
Ferruhşâh 91, 92
Ferruhzâd 302
Filippo Brunelleschi 210
Filistin 103
Fîruzkuh 62

G

Galenos 290
Garcistân 302
Gazneli(ler) 6, 28, 29, 35, 37, 38, 41, 42,
43, 46, 47, 59, 71, 75, 78, 114, 152, 203,
218, 251, 257, 290, 302, 311, 324, 333,
357
Gazzâlî 95, 108, 118, 119, 124, 130, 131,
139, 142, 143, 144, 152, 209, 217, 227,
232, 233, 235, 236, 237, 238, 240, 241,
242, 244, 246, 275, 281, 287, 289, 302,
306, 318, 319, 320, 324, 327, 336, 345,
346, 347, 351, 363
Gazzâlî el-Mervezî 306
Girdkûh 78, 337
Göktaş 35
Grek 16
Gûr 15, 80, 83
Gûrvend 25
Gükendâr Baba Türbesi 209

H

Habeşî 72, 73, 143, 157, 336
Habîrî Medresesi 253
Habûşân 18, 180
Hâce Abdullah el-Herevî 256
Hâce Emîrek 202, 255
Hâce Emîrek Medresesi 255
Hâce-i Cişt 25
Hâf/Hargerd 18, 91, 221, 224, 240, 358,
382
Hâfız Ebrû 16, 23, 24
Hâkânî 89
Hâkim en-Nişâbü'rî 243
Halaç 103, 104
Halep 237, 278, 279
Haleviyye Medresesi 278
Hamdullah Müstevfî 24, 82, 180
Hamidî 281, 299
Hamza b. Hibetullah en-Nişâbü'rî 153, 266
Hanbelî(ler) 149, 281
Hanefî(ler) 68, 110, 125, 126, 127, 131,
135, 137, 138, 148, 150, 151, 152, 153,
154, 202, 226, 248, 250, 251, 253, 271,
278, 282, 318, 330, 335
Harak 277, 295

- Hârizm 15, 17, 36, 37, 38, 71, 72, 80, 105, 166, 167, 168, 171, 178, 194, 208, 273, 274, 280, 286, 291, 295, 308, 317, 371, 373, 379
- Harrâin 112
- Harun 34, 37
- Harun Buğra Han 34
- Harven 25
- Hasan Sabbah 155
- Hassan b. Sa'îd el-Mervu'r-rûzî 199
- Hâst 25
- Hatun-ı Mehd-i Irak 251
- Hâtûniyye Medresesi 278
- Hâverân 20, 104
- Herat 11, 15, 16, 18, 20, 21, 22, 24, 39, 41, 44, 46, 47, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 66, 69, 72, 73, 74, 80, 81, 87, 90, 103, 108, 119, 137, 147, 149, 157, 163, 169, 171, 173, 174, 176, 178, 180, 181, 185, 186, 187, 193, 196, 203, 211, 221, 237, 239, 244, 247, 248, 249, 256, 262, 269, 280, 283, 288, 293, 297, 299, 300, 301, 302, 304, 314, 317, 320, 324, 325, 326, 333, 334, 336, 337, 341, 346, 360, 361
- Herat Murgabı 60
- Herî-Rûd 20
- Hevza 26
- Hezâresb 308
- Hibetullah b. Abdülvâris el-Hâfız 279
- Hibetullah b. el-Kâsım en-Nişâbûrî 266
- Hicâz 133, 134, 137, 227, 228, 230, 232, 236, 241, 248, 271
- Hindistan 25, 29, 75, 79, 159, 167, 170, 218, 311
- Hindukuş 170
- Hindu-Kuş 23
- Hindûvân 170
- Hocaniyazov 50, 52, 53, 57, 65, 66, 70, 76, 173
- Horasan 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 80, 81, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 185, 187, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 201, 202, 204, 205, 206, 210, 211, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 227, 228, 230, 231, 232, 233, 240, 244, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 253, 255, 256, 259, 260, 261, 262, 263, 266, 268, 271, 273, 274, 278, 279, 288, 290, 291, 293, 297, 298, 299, 300, 303, 304, 307, 309, 310, 311, 312, 313, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 326, 327, 329, 330, 331, 333, 334, 336, 337, 338, 343, 344, 346, 347, 351, 354, 356, 360, 361, 362
- Hudûdu'l-'alem* 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 108, 168, 174, 178, 181, 205
- Hulm 25, 343
- Hulma 181
- Humus 271
- Hurdabe 127
- Husrevçird 18, 68, 71, 143, 166, 180, 255, 262, 263, 274
- Huttel 15, 24, 322, 341
- Huttelân 22, 23, 46, 54, 55, 81, 181, 222
- Huzâa 103
- Huzeyme 103
- Hûzistân 28, 291
- Hücvîrî 321, 361
- Hüdâyi Nazar Evliyâ 209
- Hüsameddîn Ömer b. Abdülaziz 278
- Hüseyin b. Hüseyin 80
- Hüseyin b. Muhammed Okkaf 86
- H. Muhammed 261, 263

I

II. Nûh (Sâmânî emiri) 28

Irakeyn 216

- İsfâhan 54, 58, 63, 77, 115, 222, 226, 228, 242, 248, 259, 260, 262, 265, 271, 287, 293, 295, 304, 315

- İbn Büreyde 209
İbn Ebî Sadık 291
İbn Funduk 69, 77, 111, 116, 141, 142, 143, 145, 146, 153, 159, 175, 176, 178, 180, 183, 194, 201, 202, 206, 225, 251, 254, 255, 264, 287, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 303, 305, 306, 315, 316, 327
İbn Mesrûr 266
İbn Münevver 88, 89, 102, 107, 111, 114, 128, 147, 169, 171, 173, 319, 320, 324
İbn Sînâ 225, 229, 259, 291
İbnü'l-Cevzî 49, 55, 56, 128, 136, 150, 227, 229, 230, 231, 236, 238, 241, 242, 244, 246, 247, 264, 265, 266, 267, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 278, 282, 286, 288, 315, 323, 325, 326, 362
İbnü'l-Esir 23, 29, 33, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 98, 105, 108, 111, 112, 121, 126, 132, 133, 136, 139, 141, 153, 154, 156, 158, 159, 166, 169, 173, 190, 191, 192, 193, 195, 199, 210, 220, 222, 223, 229, 238, 242, 252, 256, 259, 262, 265, 266, 267, 268, 270, 273, 274, 285, 294, 319, 324, 325, 327
İbrahim b. Mes'ûd (Gazneli sultanı) 59, 60
İbrahim b. Muhammed el-İsfahânî 288
İbrahim Yınal 39, 40, 47, 114, 115, 120, 128
İlyas b. Çağrı 52, 53
İmadüddîn Muhammed b. Ahmed b. Sa'îd 123
İmâm Bekir Türbesi 211
İmâm Ebû Hanîfe 264
İmâm el-Hüseyn el-Fûrânî 254
İmâm-ı Fakihî el-Mervezî 311
İmâm Şâfi'î 132, 234, 263, 264, 269
İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî 108, 137, 254
İpek Yolu 102, 159, 165, 168, 353
İran 15, 16, 19, 20, 26, 28, 34, 51, 56, 102, 105, 107, 108, 149, 155, 167, 174, 182, 183, 184, 187, 210, 224, 236, 256, 260, 274, 291, 297, 298, 299, 300, 303, 304, 306, 307, 308, 311, 312, 313, 314, 317, 318, 321, 322, 324, 339, 344, 347, 356, 357, 358, 360, 363
İsferâyîn 17, 18, 87, 88, 119, 262, 277, 281, 284, 327, 347, 367, 378, 379
İsfizâr 21, 44, 56, 73, 157, 180, 378
İslâm Devleti 26
İsmail 20, 28, 29, 39, 103, 123, 149, 227, 229, 230, 242, 247, 249, 251, 260, 262, 264, 267, 272, 273, 274, 275, 276, 279, 282, 283, 289, 290, 291, 293, 296, 302, 306, 309, 315, 324, 336, 337, 341, 344, 348, 362, 365, 366, 367, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 379, 381, 382, 383
İsmail b. Abdülgâfir el-Fârisî 242, 275, 337
İsmail b. Ahmed (Sâmânî emîri) 28, 274, 276, 279, 373
İsmail b. Ahmed el-Beyhakî 279
İsmâil b. el-Muhsin 85
İsmail b. Mes'adet el-Cürcânî 315
İsmâîlîler 74
İsnâ 'aşeriyye 75, 154, 266
İylâk 112
- K**
Kabil 20, 22, 23, 60, 167, 312, 342, 346, 360
Kadir Han Cibrîl 74
Kadı Sa'îd 85, 114, 120
Kaim Biemrillâh 239
Kâin 17, 292
Kamaç 70, 79, 81, 82, 83, 113, 177, 191, 292
Kandahar 167
Karahanlı(lar) 29, 34, 48, 58, 59, 63, 74, 333, 334
Karluk 103, 104
Kasr-ı Sadegân-ı Merv 204
Kâşân 138, 184
Katvan 79, 80, 81, 145, 193, 292, 293, 295, 337
Kavurd 57, 58, 59, 60, 165
Kaymaz 76, 113, 336, 351
Keberserâ' 26
Kemâliye Medresesi 256
Kemâlülmülk ez-Zevzenî 301

Kemnec 72, 335
 Kerrâmîyye 67, 68, 152, 153, 351
 Kesken 116, 201, 254
 Keşmir 167
 Keyzer 180
 Kınık 33, 34
 Kıpçak(lar) 102
 Kızıl 35
 Kızılsarığ 69, 143
 Kirmân/Kirman 15
 Kiyâ el-Herrâsî 227, 238, 252, 336
 Kodan 64, 68, 71, 72
 Kubâdiyân 48, 333
 Kubbetü'l-İslâm 109, 301
 Kucuk (Emîr) 78, 337
 Kûfe 103, 262
 Kûhendîz 324
 Kuhistân 17, 21, 74, 91, 156, 224, 336, 338
 Kum 138
 Kunduz 25
 Kuşanlar 26
 Kuşeyrî 85, 108, 118, 132, 133, 134, 151, 217, 223, 226, 229, 232, 236, 241, 242, 243, 246, 265, 267, 276, 283, 285, 318, 319, 320, 322, 323, 334, 340, 361
 Kutalmış b. Arslan Yabgu 259
 Kutbî Medresesi 253
 Kûy-ı Seyyâr 142, 254
 Kündür 55

L

Lambton 17, 33, 35, 51, 55, 56, 97, 98, 99, 106, 108, 110, 113, 118, 121, 122, 128, 132, 133, 139, 175, 177, 179, 189, 193, 194, 219, 220, 256
 Lâme'î ed-Dihistânî 302

M

Mah Melek 310
 Mahmûd (Gazneli) 9, 28, 29, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 41, 42, 43, 45, 46, 48, 50, 54, 55, 56, 58, 60, 61, 62, 63, 66, 68, 69, 71, 73, 78, 80, 82, 83, 84, 85, 89, 90, 91, 93, 105, 115, 120, 121, 127, 128, 136, 139, 141, 145, 147, 152, 173, 191, 198,

204, 205, 218, 247, 251, 260, 295, 299, 302, 308, 309, 310, 311, 312, 324, 333, 339, 346, 348, 351, 359, 360, 375, 376, 377, 380, 381
 Mahmûd b. Alp Arslan 63, 66
 Mahmûd Han b. Muhammed 89, 90
 Mâlin 18
 Mâlîni Medresesi 256, 257, 324
 Mansur 35, 47
 Mansûr b. Muhammed es-Sem'ânî 226
 Mansûriyye Medresesi 307
 Mâsend 26
 Ma'sûka 109
 Mâverâünnehir 15, 29, 33, 34, 35, 56, 79, 81, 102, 105, 150, 159, 166, 168, 171, 174, 218, 244, 248, 271, 273, 317, 327, 333
 Mazenderan 112
 Medrese-i Dervâze-i Irak 254
 Medrese-i Kûze 257
 Medrese-i Serviye 254
 Mehmet Altay Köymen 33, 34, 48, 50, 79, 82, 119, 181, 355
 Mehsetî 310
 Melikâbâd 116, 201
 Melikşah 9, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 98, 107, 108, 110, 112, 115, 117, 128, 129, 130, 140, 144, 156, 164, 165, 171, 174, 177, 198, 204, 207, 219, 220, 221, 224, 228, 229, 230, 232, 236, 242, 245, 251, 255, 259, 275, 293, 295, 297, 298, 304, 305, 315, 319, 323, 324, 334, 335, 349, 359
 Me'mûn 27
 Meni' Mescidi 200
 Merv 5, 11, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 26, 27, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 47, 49, 51, 54, 55, 56, 57, 64, 65, 66, 68, 69, 71, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 90, 93, 101, 103, 104, 106, 107, 111, 112, 117, 134, 145, 147, 150, 165, 167, 169, 171, 173, 174, 178, 179, 182, 196, 197, 198, 202, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 211, 221, 222, 224, 226, 227, 239, 246, 247, 248, 249, 255, 256, 258, 259, 260, 265, 266, 267, 270, 271, 272, 273, 275, 276, 277, 279, 280, 284, 285, 286, 288, 289, 292, 293,

- 294, 295, 300, 303, 305, 306, 307, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 320, 325, 326, 330, 333, 334, 337, 340, 341, 347, 356, 357, 358, 361, 362, 365, 366, 367, 369, 370, 371, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383
- Mervu'r-rüz 19, 22, 24, 51, 55, 61, 65, 66, 136, 140, 173, 274, 277, 280, 289, 312, 365, 370, 376
- Mervu's-şâhcân 19, 61, 62, 69, 79, 140, 198
- Mescid-i Âdîne 116, 201, 254
- Mescid-i 'Akîk 116, 201
- Mescid-i 'Akîl 86, 91
- Mescid-i Diz 116, 201
- Mescid-i Ebû Abdullah Müttavî'î 116
- Mescid-i Habbâz 116, 200
- Mescid-i Mutarriz 86, 115, 200, 231
- Mescid-i Râ'ûm 116, 201, 288
- Mescid-i Sebz 202
- Mescid-i Ser-i Seng 116, 201, 257
- Mescid-i Zemcâr 116, 201
- Mes'ûd 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 47, 56, 59, 60, 78, 86, 115, 120, 121, 127, 128, 187, 203, 237, 244, 289, 311, 324, 357, 358, 370, 372, 375, 379, 382, 383
- Mes'ûd b. Ertaş 56
- Meşhed-i Misriyyân 199
- Mevdûd 45, 47, 56, 355
- Mevdûd b. Ertaş 56
- Meyân-ı Bâzâr-ı Nîşâbûr 251
- Meydân 142
- Meyhen 246
- Meyhene 21, 88, 89, 107, 111, 147, 171, 318, 366
- Meyhenî (Şeyh Ebû Sa'îd) 88, 128, 209, 246, 265, 275, 280, 318, 319, 395, 397
- Meymene/Yahudiye 22, 23, 24, 113, 167, 362
- Meymûn b. Necîb el-Vâsitî 259, 305
- Mısır 167, 186, 230, 245, 313
- Moğol 19, 27, 36, 109, 170, 181, 210, 211, 341, 356
- Mu'îneddîn Ebû Nasr Cerîr 288
- Muaviye 26
- Muhammed Avfî 302, 303, 311
- Muhammed b. Abdürrezzâk et-Türkî 292
- Muhammed b. Ahmed b. Sa'îd el-Cüveynî (Nîşâbûr kadısı) 68
- Muhammed b. Ahmed el-Harakî 277
- Muhammed b. Ahmed el-Me'mûrî el-Beyhakî 294
- Muhammed b. Ahmed el-Mervezî 368, 370
- Muhammed b. Ali et-Tûsî 280
- Muhammed b. Arslanşah 279
- Muhammed b. Atsız es-Serahsî 210
- Muhammed b. Ebû Ali en-Nûkânî 252
- Muhammed b. Ebû en-Nûkânî et-Tûsî 280
- Muhammed b. el-Hasan el-Mihribendkeşî 266
- Muhammed b. el-Hüseyn el-Mervezî 280
- Muhammed b. el-Hüseyn es-Simincânî 273
- Muhammed b. İsmail et-Tiffisî 279
- Muhammed b. Mansûr 119, 181, 194, 229, 255, 265, 358, 359, 367, 381, 383
- Muhammed b. Mansûr es-Serahsî 119
- Muhammed b. Muhammed 85, 232, 275, 277, 278, 281, 283, 286, 287, 307, 327, 336, 366, 367, 375, 380, 381, 383
- Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân el-Hârisî 281
- Muhammed b. Nasr b. Muhammed el-Herevî 187
- Muhammed b. Süleyman b. Alp Arslan 71, 335
- Muhammed b. Süleyman el-Kâşgarî 189
- Muhammed b. Tâhir 28, 379
- Muhammed b. Üner 91, 92
- Muhammed b. Yahya 86, 126, 236, 240, 245, 281, 337, 381
- Muhammed el-Merişkî 85
- Muhammed İbn Münevver 88
- Muhammed İbn Zeyd 209
- Muhammed Ma'sûk et-Tûsî 320
- Muhammed Şâd 68, 153
- Muhammed Tapar 72, 73, 74, 76, 84, 141, 156, 157, 158, 235, 238, 295, 310, 315, 338, 355
- Mu'îneddîn İsfizârî 20, 52
- Mu'izzî 297, 303, 304
- Muktedî Biemrillâh 228, 315
- Muktefî-Liemrillah 278
- Multân 167
- Murgâb 19, 178, 179
- Musa Yabgu 37, 38, 44, 45, 47, 50, 53, 54, 55, 72, 222, 334

Mustazhir Billâh 238, 315
 Mu‘tezile 126, 131, 222, 318, 322, 344
 Mücirüddin (Mücirülmülk) 124, 130, 144
 Müeyyed Ay-aba 83, 90, 91, 92, 93, 203, 252
 Müeyyidülmülk 58, 68, 71, 315
 Müsterşid Billâh 278
 Müştebiyye 252, 272

N

Namâzgâh Camii 199
 Nâmîn 116, 201, 254
 Nâsihiyye (Nasıriyye) Medresesi 243, 252
 Nâsireddin Mahmûd el-Hârizmî 295
 Nâsır-ı Husrev 128, 129, 155, 190, 219, 297, 311, 312, 314, 340, 360
 Nâsirüddin el-Kâtib el-Beyhakî 315
 Nâsirü'l-Ömerî 245
 Nasr b. Ali (Karahanlı) 29
 Nasr b. el-Hüseyn el-Mu‘merî 274
 Nasr b. İbrahim 58, 334
 Nasr b. Sebüktegîn 251
 Necef 34, 79, 282, 339
 Nesâ 16, 18, 21, 35, 38, 43, 57, 90, 101, 139, 151, 182, 286, 304, 315, 333, 353
 Nevbahâr 111
 Nevkâbeşk 142
 Nişâbü 5, 11, 15, 16, 17, 18, 21, 28, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 49, 50, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 76, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 93, 101, 102, 103, 104, 106, 108, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 140, 141, 142, 143, 145, 147, 149, 151, 152, 153, 165, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 179, 180, 182, 183, 184, 189, 190, 193, 194, 195, 196, 197, 200, 201, 203, 204, 206, 207, 210, 218, 219, 221, 222, 223, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 272, 275, 277, 280, 281, 283, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 298, 300, 304,

305, 307, 315, 316, 317, 320, 322, 323, 324, 326, 327, 330, 333, 334, 335, 338, 346, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384

Nizâmî ‘Arûzî 58, 171, 299

Nizâmiye 11, 62, 108, 137, 151, 152, 154, 196, 202, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 255, 257, 258, 260, 265, 271, 273, 274, 275, 276, 280, 286, 287, 307, 309, 315, 326, 327, 330, 334, 350, 355, 356

Nizâmülmülk 10, 46, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 64, 68, 71, 76, 84, 89, 98, 99, 100, 108, 113, 119, 121, 125, 126, 127, 128, 136, 137, 138, 139, 141, 149, 150, 151, 152, 153, 156, 174, 176, 188, 192, 216, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 239, 241, 242, 244, 245, 249, 250, 253, 255, 260, 270, 271, 280, 284, 294, 297, 301, 303, 304, 305, 315, 318, 319, 323, 324, 325, 331, 334, 336, 338, 356

Nûkân 280

Nûr Kasabası 33

Nûriyye Medresesi 278

Nüzhetü'l-kulûb 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 179, 180, 181, 346

O

Ode Mergen 208

Oğuz 37, 79, 82, 84, 88, 89, 93, 102, 103, 104, 109, 111, 112, 146, 147, 188, 203, 207, 252, 253, 254, 289, 308, 316, 340, 350

Oğuzlar 9, 33, 34, 36, 37, 41, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 98, 108, 111, 116, 146, 190, 191, 198, 201, 203, 204, 205, 237, 266, 267, 337, 338, 339

Osman 15, 16, 19, 23, 26, 43, 48, 59, 60, 64, 69, 98, 125, 126, 149, 221, 236, 241, 243, 247, 251, 260, 262, 265, 272, 273, 274, 344, 346, 348, 356, 361, 362, 367, 369, 373, 374, 375

Oğtor 180
 Öklid 294
 Ömer 8, 26, 29, 39, 49, 74, 148, 206, 225,
 229, 230, 232, 240, 243, 245, 246, 259,
 262, 264, 269, 270, 275, 278, 283, 288,
 292, 293, 294, 297, 299, 302, 305, 306,
 308, 326, 327, 336, 342, 344, 347, 348,
 349, 353, 365, 366, 367, 368, 370, 372,
 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380,
 383
 Ömer b. Mesrûr 243
 Ömer ed-Dihistânî 283
 Ömer el-Kattân 240
 Ömer Hayyâm 206, 225, 232, 259, 292,
 293, 294, 297, 305, 306, 327, 336, 348,
 353

P

Parthia 16
 Parthlar 26
 Porsuk 315

R

Radgân 55, 249, 334
 Radiyuddîn Muhammed es-Serahsî 278
 Râfızî(ler) 127, 132, 154
 Râfî' 47
 Raftî' el-Mervezî 306
 Râven 25
 Reis el-Furâtî 133, 134, 151
 Reşidüddîn Vatvât 246
 Rey 15, 54, 55, 61, 72, 108, 128, 133,
 134, 138, 165, 167, 184, 239, 248, 262,
 265, 271, 316, 330
 Ribât-ı Melik 206
 Ribât-ı Nemek 37
 Ribât-ı Şerîf 199
 Ribât-ı Zaferânî 207
 Rûdegi 304
 Rûknü'l-İslâm Yusuf b. Abdullah el-
 Cüveynî 255, 267

S

Sa'îd b. Abdülmelik b. Sa'îd er-Râzî 85
 Sadreddîn b. Ali el-Kummî 206

Sadreddîn el-Hüseynî 49, 54, 55, 60, 64,
 126, 194
 Sadrüddîn Muhammed (Sencer'in veziri)
 76, 336
 Saffâril 28, 346
 Sagâniyân 55
 Sakalar 26
 Sâmâniler 28, 29, 33, 34, 97, 149, 168,
 174, 216, 218, 298, 304, 343
 Sandaliyye 86, 252, 254
 Sâsâniler 26, 159, 219
 Sâve 138, 270, 316, 383
 Sebüktegin 28, 152, 218, 251
 Sebzevâr 17, 18, 68, 71, 142, 143, 176,
 179, 316, 337
 Sedir 116, 201, 254
 Sefernâme 128, 169, 174, 190, 219, 250,
 312, 313, 314, 344, 355
 Selahaddîn Eyyübî 238
 Selçuk 9, 33, 34, 35, 44, 47, 58, 128, 299,
 333, 339, 349
 Selçuklular 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 19,
 22, 23, 24, 29, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39,
 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 55,
 56, 59, 60, 67, 69, 70, 77, 78, 79, 81,
 82, 83, 84, 85, 87, 92, 93, 97, 98, 99,
 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107,
 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115,
 116, 117, 118, 119, 120, 125, 126, 127,
 128, 129, 130, 131, 132, 136, 139, 140,
 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 153,
 155, 156, 157, 158, 160, 163, 164, 165,
 166, 167, 168, 169, 170, 172, 173, 174,
 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182,
 183, 184, 185, 187, 188, 189, 190, 192,
 194, 196, 197, 199, 200, 201, 203, 204,
 206, 207, 209, 210, 211, 215, 216, 217,
 218, 219, 220, 221, 224, 225, 249, 250,
 251, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260,
 261, 262, 267, 285, 286, 289, 290, 291,
 293, 294, 297, 298, 299, 301, 302, 303,
 304, 305, 306, 311, 312, 314, 315, 317,
 318, 319, 320, 322, 324, 329, 330, 331,
 333, 339, 340, 348, 349, 353, 355, 356,
 357, 360, 361
 Selevmek/Selûmek 18
 Sem'an 271
 Semerkand 33, 35, 89, 183, 231, 271,
 278, 308, 378

Senâi 297

Sencer 9, 31, 65, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 87, 89, 90, 92, 93, 104, 105, 106, 107, 108, 112, 117, 124, 126, 131, 141, 144, 145, 146, 150, 154, 156, 157, 158, 159, 165, 166, 172, 173, 177, 178, 179, 189, 190, 191, 196, 197, 198, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 224, 229, 233, 237, 248, 258, 259, 260, 261, 265, 267, 274, 287, 288, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 315, 316, 327, 330, 335, 336, 337, 338, 351, 354, 360

Serahs 16, 17, 19, 20, 21, 38, 39, 41, 42, 44, 49, 61, 65, 69, 79, 88, 101, 114, 119, 122, 150, 173, 182, 206, 209, 210, 246, 265, 275, 293, 326, 357, 366, 367, 368, 371, 372, 373, 375, 376, 377, 379, 380, 381, 382, 383, 384

Seraşgamber 142

Serd-i Efrûr 180

Serdîh 142, 255

Serdîh Medresesi 255

Serheng Medresesi 238, 252

Sermenkân 25

Seyyid İsmail el-Cürcânî 260, 290

Sibt İbnü'l-Cevzî 150, 242

Sicistân 15, 371, 375, 382

Sikkeü'l-berîd 253

Simincân 25

Simnân 206

Sîstân 17, 47, 53, 55, 167

Subaşı 38, 39, 114

Sûfiyye Medresesi 253

Sultaniye Medresesi 135, 152, 250

Sultankale 107, 198, 209, 210

Sûrî 38

Suriye 187, 227, 298, 313, 320, 322

Sûzenî 310

Sûbkî 115, 252, 269

Süleyman 24, 51, 52, 54, 55, 66, 71, 84, 88, 117, 189, 256, 312, 321, 323, 326, 335, 354, 357, 361

Süleyman b. Çağrı 55

Süleymanşâh b. Muhammed Tapar 72, 73, 74, 76, 84, 141, 156, 157, 158, 235, 238, 295, 310, 315

Sünniler 75, 149, 154, 247

Süryânî 102

Şâdrâh 142

Şadyâh 91

Şah Melik 37

Şahrûd 206

Şâm 230, 232, 241, 245, 262, 274

Şâş 112, 151, 244, 375

Şehâbî Medresesi 256

Şehr-i Firûze 174

Şehristân 267, 286, 287

Şehriyârkale 198

Şemîrân 47

Şerefeddîn Ebû Tâhir 209

Şerefü'l-Me'alî Enuşîrvân 206

Şerefü's-suarâ el-Kûşekkî el-Kâînî 310

Şerefü'z-zaman Ebû Abdullah el-İylâkî 292

Şerefü'z-zamân el-Ezrâkî el-Herevî 301

Şerefülmülk Ebû Saîd 57

Şeştemed 180

Şeybân 103

Şihabüddîn Ebu'l-Hasan Talha 309

Şi'î(ler) 138, 149, 154, 155, 218, 228, 266, 281, 282

Şindend 21

Şîrez 275

Şuburgân 41, 167, 373

T

Taberistân 15

Tabes 17, 74, 75, 92, 156, 158, 159, 336, 338

Tabip Muhammed Münecim 290

Tacüddîn İsmail el-Bâharzî 309

Tâhir b. Fahrülmülk 84, 89, 338

Tâhir b. Hüseyin 27, 28

Tâhîrîler 27, 28, 341

Tâlekân 23, 24, 167, 347

Talhatan Baba Camii 200

Tarz 77

Tazik 101, 102

Tekîş b. Alp Arslan 56, 60, 66, 67, 257, 335, 355

Tekîşî Medresesi 257

Tekrit 67

Temîmoğulları 271

Terken Hatun 204, 206, 207, 315

Tirmiz 58, 59, 61, 92, 93, 166, 287, 307
 Toğanşah 52, 53, 55, 56, 58, 65, 66, 297,
 299, 301, 302
 Toharistân 22, 23, 24, 25, 46, 48, 51, 52,
 55, 59, 60, 71, 81, 140, 160, 279, 333,
 334
 Tuğrul Bey 6, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40,
 41, 42, 43, 44, 45, 49, 50, 51, 53, 54,
 55, 108, 114, 115, 120, 121, 125, 126,
 127, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 135,
 138, 145, 183, 190, 196, 203, 204, 206,
 219, 222, 239, 250, 263, 282, 303, 330,
 333, 334, 350
 Turaysis 75, 77, 78, 158, 159, 176, 336,
 337
 Turtûşî 117, 219
 Tûs 17, 19, 36, 39, 59, 75, 85, 86, 90, 101,
 102, 103, 119, 124, 141, 143, 144, 151,
 154, 180, 183, 184, 209, 224, 232, 233,
 240, 249, 255, 262, 272, 273, 280, 281,
 284, 286, 289, 303, 305, 307, 323, 334,
 336, 353, 367, 368, 369, 372, 376, 377,
 382, 383
 Tutuş 66, 67, 68
 Türk 5, 14, 19, 23, 29, 33, 34, 35, 37, 43,
 44, 51, 89, 100, 101, 102, 103, 104,
 127, 138, 140, 141, 142, 147, 150, 182,
 198, 199, 206, 207, 209, 210, 256, 259,
 270, 292, 298, 306, 329, 340, 341, 344,
 346, 347, 350, 356, 360, 361
 Türkistan 22, 23, 24, 26, 27, 37, 45, 46,
 99, 100, 103, 120, 121, 145, 148, 160,
 167, 170, 175, 183, 210, 271, 317, 318,
 321, 331, 341, 362
 Türkmenistan 15, 50, 197, 198, 199, 200,
 202, 205, 207, 208, 209, 210, 211, 347,
 358

U
 Ustuvâ 18, 180
 Uşbürgân/Şuburgân 19, 41, 167
 Ümmü'l-bilâd 109
 Üner 71, 91, 92

V

Vâhidî 283, 321
 Vahş 48, 223, 245, 333
 Vâsıt 239, 272
 Vâzâr 183
 Velvalic 25, 48, 55, 59, 60, 66, 72, 77,
 278, 333, 335

Y

Yabgu 34, 35, 37, 38, 44, 45, 47, 50, 53,
 54, 55, 72, 222, 259, 334
 Yağmur 35
 Yahudiler 103, 104, 113, 160, 340
 Ya'kûb b. Leys 28
 Ya'kûbî 21, 22, 23, 24, 25, 26, 167
 Yartı Kümbet 209
 Yaruktaş 72
 Yezdicerd 293
 Yinaltekin 80, 145, 338
 Yusuf el-Harizmî 56
 Yusuf el-Hemedânî 211, 325, 327
 Yusuf el-Hemedânî Medresesi 327
 Yusuf Kadir Han 29, 35, 333

Z

Zagûl 280
 Zâhir es-Serahsî 262
 Zâhirlümlük Ebû Nasr (Nişâbü'r valisi) 58
 Zahoder 20, 88, 109, 123, 151, 168, 169,
 180, 184, 197, 199, 203
 Zengi b. Halife eş-Şeybânî 81
 Zerdüş 102
 Zeybek 58
 Zeydiyye 153, 266
 Zeyneddîn İsmail 289, 291, 293
 Zeyneddîn İsmail b. el-Hasan el-Cürcânî
 289, 291
 Zeyneddîn İsmail el-Hüseynî et-Tabîb
 293
 Ziyâd b. Ebîhî 26, 103
 Ziyâülmlük b. Nizâmülmlük 315